

ZOSTAVILA M. FIAMO VÁ

**PROTIŽIDOVSKÉ
ZÁKONODARSTVO
NA SLOVENSKU A V EURÓPE**

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA

ÚSTAV
PAMĚTI
NÁRODA

*Protižidovské
zákonodarstvo
na Slovensku
a v Európe*

*Zborník
z medzinárodnej vedeckej konferencie
Bratislava 8. – 9. septembra 2011*

Zborník vyšiel s finančnou podporou Európskej siete Pamäť a Solidarita.

www.enrs.eu

Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku a v Európe

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie

Bratislava 8. – 9. septembra 2011

Zostavila:

Martina Fiamová

Vydal:

Ústav pamäti národa

Námestie slobody 6

817 83 Bratislava 15

www.upn.sk

1. vydanie

Recenzenti:

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

doc. László Szarka, CSc.

Zodpovedná redaktorka: Alžbeta Poparová

Jazyková úprava: Katarína Vilhanová

Preklad: Matej Medvecký

Grafická úprava, sadzba a obálka: Ján Pálffy

Tlač: Tlačiareň P+M, s. r. o., Turany

Printed in Slovakia

© Ústav pamäti národa 2014

Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-89335-51-0

Obsah

Predslov	9
<i>Ján Vyhnánek (Slovensko)</i> Antisemitizmus ako historický fenomén	13
<i>Daniel Krošlák (Slovensko)</i> Norimberské zákony	21
<i>Ingo Loose (Nemecko)</i> Protizidovský právny dogmatizmus v Tretej ríši a jeho radikalizácia medzi rokmi 1935 – 1942. Príklad židovského majetku v okupovanom Poľsku	33
<i>Christine Schoenmakers (Nemecko)</i> Jurisdikcia ako predzvesť finančného a hospodárskeho vykorisťovania židovskej menšiny v Altreichu	46
<i>Gregory Weeks (Rakúsko)</i> Protizidovské zákonodarstvo a viedenská polícia 1938 – 1942	63

<i>Claudia Kuretsidis-Haider (Rakúsko)</i>	
Nútené pracovné tábory pre maďarských Židov pozdĺž Juhovýchodného valu	72
<i>Pavel Suk (Česká republika)</i>	
Zavedení protizidovských zákonů v Protektorátu Čechy a Morava	86
<i>Jaromír Tauchen (Česká republika)</i>	
Právní úprava dispozic s židovským majetkem v Protektorátu Čechy a Morava	102
<i>Grzegorz Krzywiac (Poľsko)</i>	
Niektoré projekty diskriminačných protizidovských zákonov v medzivojnovom Poľsku. Kontext a okolnosti	116
<i>Federico Trocini (Taliansko)</i>	
Veda v službe rasy. Obyvateľstvo a rasová politika vo fašistickom Taliansku: prípad Franca Savorgnana	130
<i>Kilian Bartikowski (Nemecko)</i>	
Antisemitská legislatíva v Taliansku v rokoch 1938 – 1942 z národno-socialistického pohľadu	142
<i>Piotr Podemski (Poľsko)</i>	
„Discriminazione, non persecuzione?“ Situácia talianskych Židov v rokoch 1938 – 1943	153
<i>Cinzia Villani (Taliansko)</i>	
Židia v Taliansku (1943 – 1945): zatknutie, deportácia a konfiškácia majetku	175
<i>Bryce Evans (Írsko)</i>	
„Podvádzajúc roľníkov a chudobných Írsk“: kultúrno-právne postavenie Židov v Írsku v 30. a 40. rokoch 20. storočia	185
<i>Michael Mayer (Nemecko)</i>	
Rasová legislatíva vo Francúzsku a v Nemecku – porovnanie implementácie protizidovskej politiky	192

<i>Tomáš Gábriš (Slovensko)</i>	
Protižidovské opatrenia v Holandsku počas	
2. svetovej vojny a ich paralely so slovenskou úpravou	207
<i>Michal Malatinský (Slovensko)</i>	
Ľudské práva židovskej populácie Slovenska podľa	
Židovského kódexu a predkódexovej úpravy	221
<i>Mara Dissegna (Taliansko)</i>	
Židovský kódex na stránkach American Jewish	
Yearbook	240
<i>Rudolf Manik (Slovensko)</i>	
Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku	
a v susedných krajinách 1939 – 1945	258
<i>Martina Fiamová (Slovensko)</i>	
Arizácia pozemkového vlastníctva na Slovensku	
v rokoch 1939 – 1945	281
<i>Ján Drgo (Slovensko)</i>	
Legislatívne aspekty protižidovskej vysťahovaleckej	
politiky na príklade vojnovnej Slovenskej republiky	
a Protektorátu Čechy a Morava v rokoch 1939 až 1942	294
<i>Bogdan Wrzochalski (Poľsko)</i>	
Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945) z hľadiska	
filozoficko-právneho a medzinárodného verejného práva	314
<i>Marta Švoliková (Slovensko)</i>	
Maďarské protižidovské zákonodarstvo a jeho dosahy.	
Príklad židovskej komunity v Leviciach	322
<i>Miroslav Svirčević (Srbsko)</i>	
Protižidovské nariadenie v Srbsku a tábor „Sajmište“	
v Belehrade (Semlin Judenlager)	334
<i>Marija Vulesica (Nemecko)</i>	
Protižidovské zákonodarstvo v Nezávislom štáte	
Chorvátsko v roku 1941	345

<i>Natalya Lazar (USA)</i>	
Od protižidovských opatření ku genocíde:	
osud Židov z Bukoviny	356
<i>Liviu Carare (Rumunsko)</i>	
Rasová legislatíva v Rumunsku. Prípadová štúdia:	
Židia z Bukoviny a „Dávidova hviezda“ (1941 – 1944)	367
<i>Jan Rychlík (Česká republika)</i>	
Protižidovské zákonodarstvo v Bulharsku 1940 – 1944	376
<i>Trajčo Arsov (Macedónsko)</i>	
Konečné riešenie v juhoslovanskom Macedónsku	392
O autoroch	405

Predslov

V dňoch 8. – 9. septembra 2011 sa na pôde Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave konala medzinárodná vedecká konferencia *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku a v Európe*, ktorú zorganizovali Ústav pamäti národa a Európska sieť Pamäť a Solidarita v spolupráci s Katedrou právnych dejín Právnickej fakulty Univerzity Komenského a Katedrou všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Konferencia sa uskutočnila pri príležitosti 70. výročia prijatia tzv. Židovského kódexu (nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov), najrozsiahlejšieho protižidovského právneho predpisu Slovenskej republiky.

Verejnosť sa prostredníctvom konferencie oboznámila nielen s hlavnými, ale aj s doteraz málo známymi informáciami, umožňujúcimi komparatívne poznávanie tejto tragickej stránky európskych dejín, ktorá sa týkala nielen nacistami priamo ovládaných, resp. okupovaných krajín, ale i štátov, ktoré sa ocitli v pozícii satelitov Nemecka. Výsledky výskumu v oblasti protižidovského zákonodarstva na konferencii prezentovalo viac ako tridsať historikov a právnikov z trinástich krajín, ktorí v siedmich blokoch priniesli cenný odborný pohľad na vzájomný vzťah protižidovskej legislatívy, diskriminácie a likvidácie židovskej komunity v 30. a 40. rokoch 20. storočia. Autori vo svojich príspevkoch priblížili zneužívanie platných právnych noriem na perzekúciu židovského obyvateľstva, ako i tvorbu nového protižidovského zákonodarstva a vymedzili jeho úlohu v procese prenasledovania a zničenia židovskej menšiny v Európe.

Poukázali na spoločné i osobité črty protižidovskej legislatívy v 15 európskych krajinách – na Slovensku, v Nemecku, Rakúsku, Česku, Bulharsku, Rumunsku, Srbsku, Chorvátsku, Macedónsku, Taliansku, Poľsku, Francúzsku, Holandsku, v Maďarsku a v Írsku.

Odborná i laická verejnosť má možnosť zoznámiť sa s väčšinou prednesených príspevkov v predkladanom zborníku, ktorý Ústav pamäti národa vydáva vďaka finančnej podpore Európskej siete Pamäť a Solidarita v slovenskej aj anglickej jazykovej verzii.

Zostavovateľka

Antisemitizmus ako historický fenomén

Ján Vyhnánek (Slovensko)

ÚVOD

Antisemitizmus nachádzal odnepamäti svoje vyjadrenie v právnych normách celej Európy. Ako červená niť sa vinie dejinami ľudstva. Napriek tomu, že počas histórie existovalo niekoľko druhov antisemitizmu¹, dva z nich dominantne ovplyvnili protižidovské zákonodarstvo – stredoveký náboženský a novoveký rasový. Aká bola ich kauza, aké dôvody viedli zákonodarcov k špeciálnemu zaobchádzaniu so Židmi?

NÁBOŽENSKÝ ANTISEMITIZMUS

Pre bližšiu explikáciu právneho postavenia Židov v stredoveku je potrebné načrtnúť najmä religióznu, politickú a filozofickú bázu dobovej society. Tá sa zmietala v kontradikčnom nazeraní na Židov na jednej strane ako na

1 Napr. kultúrny, náboženský, sociálny, ekonomický, politický, rasový – porovnaj (porov.) HARAP, L.: *Creative Awakening: The Jewish Presence in Twentieth-Century American Literature, 1900 – 1940s*. New York 1987, strana (s.) 76; BRUSTEIN, W. I.: *Roots of Hate: Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*. Cambridge 2003, s. 49, 95, 177, 265; HAMACHER, W. – HERTZ, N. – KEENAN, T.: *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism*. Lincoln 1989, s. 273.

kristovrahov², na strane druhej ako na ľudskej bytosti a Božie deti. Keďže stredoveká právna veda vnímala štát ako spoločenstvo veriacich ľudí (kresťanov), kde spirituálne a sekulárne elementy korešpondovali so vzťahom medzi telom a dušou a vytvárali spoločenstvo, na ktorého čele stál Ježiš Kristus ako duchovný kráľ a pastier, Židia, stigmatizovaní ako neverci, boli z tejto jednoty vylúčení. Takéto chápanie by Židov celkom eliminovalo z právneho života tej-ktorej krajiny a s právnym statusom občanov nižšej kategórie by často vystupovali len ako objekt (nie subjekt) právnych vzťahov. Túto exkluzivitu čiastočne kompenzovalo už spomínané traktovanie Židov ako ľudských bytostí a Božích detí, ktoré ich oprávňovalo na určitý diapazón práv. Zároveň bol nespochybniteľný ich ekonomický prínos a participácia pri budovaní Božieho štátu. A tak sa kompromisne prostredníctvom tzv. Judenschutz zabezpečila ich právna ochrana aj ich parciálne začlenenie do právneho a politického života štátu ako skupiny *sui generis*. Židovské právo bolo preto počas stredoveku pevnou súčasťou európskeho právneho partikularizmu. Dominantným zriedlom takéhoto pozitívneho práva boli najmä tri pramene: a) tzv. Judenrecht – písomne zachytené privilégia a práva Židov, ktoré mali stanovenú formu a podliehali sankcionovaniu zo strany štátu, b) súdne rozhodnutia, ktoré reštriktívnou interpretáciou často redukovali účinok židovských privilégií na minimum, c) fundamentálne idey a názory dobovej právnej vedy – jurisprudencie.³

Spomínané privilégia sa týkali predovšetkým práva Židov na život, majetok, ľudskú dôstojnosť, umožňovali im vykonávať náboženské obrady, obchodovať či zriaďovať autonómne súdne tribunály pre židovské záležitosti a v neposlednom rade tiež upravovali ich vzťah k štátnej moci a daňové povinnosti. Udeľoval ich panovník, najskôr jednotlivcom, neskôr celým židovským obciam a napokon aj všetkým Židom obývajúcim určité teritórium. Najstaršie zachované listiny tohto druhu sú tzv. Judenschutzbriefe, ktoré vydal počas svojej vlády v rokoch 814 – 840 franský cisár Ľudovít I. Pobožný.⁴ Cisár Henrich IV. udelil speyerským a wormským Židom podobné privilégia v rokoch 1084 – 1090. Za ochranu boli Židia povinní platiť panovníkovi daň len o čosi vyššiu než kresťanskí obchodníci. Z tohto záväzku sa postupne vyvinul osobitný protektorský a právny vzťah,

-
- 2 Porov. napr.: BERGER, D.: *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*. Philadelphia 1986, s. 53 – 54; STRAUSS, M.: *Antiglobalism's Jewish Problem*. *Foreign Policy*, 2003, číslo (č.) 139, s. 58 a nasl.
 - 3 KISCH, G.: *The Jews in Medieval Law*. In: PINSON, K. S. (ed.): *Essays on Anti-Semitism*. New York 1942, s. 59.
 - 4 Bol to prvý kresťanský panovník, ktorý delegoval Židov pod svoje priame opatrovníctvo. Porov.: WEINBERG, M.: *Because They Were Jews: A History of Antisemitism*. New York 1986, s. 65.

tzv. Kammerknechtschaft, keď sa v neskorom stredoveku Židia vyprofilovali ako *servi camerae imperialis (regis)* a boli povinní odvádzať priamo panovníkovi dane. Tento právny inštitút sa neobmedzoval len na Nemecko, ale objavil sa v rovnakej forme i v Anglicku, Španielsku, Poľsku či Česku.⁵

V rámci uvedených privilégií sa život Židov rozvíjal pomerne pokojne, nerušené sa mohli venovať obchodnej činnosti, starať sa o vlastný majetok a nadväzovať kontakty s majoritným kresťanským obyvateľstvom. Ani právna ochrana však nedokázala efektívne zabrániť pogromom, ktoré sa v celej Európe zdvihli v súvislosti s prvou križiackou výpravou.⁶ Po ich utíšení bol v roku 1103 v Nemecku prijatý tzv. Landfrýd, kde boli prvýkrát v histórii Židia označení ako *homines minus potentes*. V priamej nadväznosti nasledovala v roku 1119 pápežská bula Kalixta II. s názvom *Sicut Judaeis (Constitutio pro Judeis)*, ktorá Židom garantovala právo na život, vlastníctvo a náboženské obrady. Pre židovské komunity v celej Európe mala obrovský význam – umožnila im vrátiť sa tam, odkiaľ boli vyhodení, a rozvíjať náboženský i sociálny život v rámci svojich obcí. Aproximatívne až do polovice 14. storočia bolo právne postavenie Židov takmer totožné s kresťanským obyvateľstvom. V mestách požívali domovské právo, právnu ochranu života a majetku, boli oprávnení nadobúdať nehnuteľnosti a hypotéky na celom mestskom teritóriu a mať trvalý pobyt medzi kresťanskou populáciou.⁷ Židia boli rovnako ako kresťanskí mešťania povinní odvádzať mestskú daň aj sa podieľať na vojenskom zabezpečení mesta. Jediné významné obmedzenie sa týkaloestskej administratívy – Židia neboli subjektom politických práv, a tak nemali oprávnenie zastávať verejné funkcie. Na druhej strane mala židovská

-
- 5 Panovník v privilégii, ktoré tento vzťah vymedzovalo, definoval židovské obyvateľstvo ako svoje vlastníctvo a akýkoľvek útok na nich tak bol kvalifikovaný ako útok na kráľovský majetok. Židia boli súčasne subsumovaní priamo pod kráľovskú jurisdikciu, a tak nepodliehali napr. mestským súdom. Bližšie pozri napr.: BEN-SASSON, H. H.: *History of Jewish People*. Cambridge 1976, s. 418 – 420.
 - 6 Bližšie pozri napr.: ABULAFIA, A. S.: *Religious Violence between Christians and Jews*. New York 2002, s. 21 – 43.
 - 7 Tak to bolo napr. aj v stredovekej Bratislave, keď Židia pôvodne obývali najmä teritórium v miestach dnešnej Nedbalovej ulice, avšak právo ich voľného pohybu a pobytu dokumentujú archeologické nálezy aj v iných častiach mesta (napr. portál s hebrejským textom v obvodovom dvorovom múre uličného krídla domu na Panskej ulici 11). Z uvedeného je legitímne vyextrahovať tvrdenie, že Židia v tom čase bývali vnútri mestských hradieb roztrúsení medzi kresťanským obyvateľstvom. Až po ich vyhodení v roku 1526 a následnom repatriovaní do Podhradia pod patronátom grófa Pálffyho v roku 1599 bolo vytvorené uzavreté židovské geto obmedzujúce slobodu židovskú pohybu a pobytu. Porov. napr.: BÁRKÁNY, E. – DOJČ, L.: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava 1991, s. 15; BOŤEK, A.: Stredoveký portál s hebrejským textom. Neznámy otázky. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, ročník (roč.) 18, 2006, s. 49 – 62.

náboženská obec výsadné autonómne postavenie, keď sama riadila svoje vonkajšie i vnútorné záležitosti vrátane justície a podliehala priamo panovníkovi.⁸

Pred svetskými súdmi operovali Židia rovnoprávnym postavením s kresťanmi. Takýto priaznivý status bol opäť výsledkom dobového konceptu Boha ako zdroja všetkého práva. Stredoveká societa neprekročila horizont archaickej spoločnosti, ktorá nediferencovala medzi právom a morálkou. Každé porušenie zákona preto znamenalo spáchať hriech. Sudca sa tak stal Božím reprezentantom, jeho surogátom a rovnosť všetkých ľudí pred Bohom viedla k egalite všetkých ľudí pred zákonom. Preto aj súdne spory, kde jednu zo strán tvorili Židia, boli regulované rovnakými právnymi zásadami ako výlučne kresťanské procesy. V záznamoch magdeburských súdov, ktoré predstavovali druh nemeckých najvyšších súdov a ich rozhodnutia boli celoeurópsky rešpektované, sa v priebehu 12. – 15. storočia nedá nájsť ani jeden rozsudok, v ktorom by sudca na základe svojich protižidovských predsudkov porušil zákony.⁹

Z uvedeného vyplýva, že právne postavenie európskych Židov bolo paradoxne počas „temného stredoveku“ relatívne pozitívne a pokiaľ bola prijatá nejaká antisemitská právna norma alebo zákon, mala skôr charakter antijudaistický než protižidovský. To znamená, že mediéválna právna i sociálna diskriminácia Židov mala charakter náboženský, a nie etnický alebo rasový. Ako príklad a evidenciu tohto postulátu je legitímne uviesť právnu knihu Švábske zrkadlo, ktorá bola prijatá v roku 1275 pod vplyvom katolíckej cirkvi a obsahovala viaceré protižidovské právne normy. Jednou z nich bolo ustanovenie o zákaze sexuálneho styku medzi Židom a kresťanom. Sankciou za porušenie nariadenia bol trest smrti upálením. Avšak ako odôvodnenie takéhoto drakonického potrestania bola použitá formulácia „*odmietnutie kresťanskej viery*“. Útok páchatela tak bol zameraný na štátne náboženstvo a jeho previnenie bolo posudzované ako nevera (Ungelouben). Upálením bola počas stredoveku v zásade trestaná každá heréza a apostáza.¹⁰

8 *In concreto* v Bratislave mohli Židia nadobúdať domy a pôdu, avšak meštianske právo nie, pretože pri tom bolo potrebné zložiť kresťanskú prisahu, čo Židia nemohli akceptovať. Nemali teda aktívne ani pasívne volebné právo pri voľbe richtára ani na každoročnom obnovení mestskej rady. Podliehali dozoru židovského richtára, ktorého z radov kresťanských mešťanov vymenoval sám kráľ. Porov.: HRADSKÁ, K.: *Židovská Bratislava*. Bratislava 2008, s. 17.

9 KITSCH, G.: *The Jews in Medieval Law*, s. 62.

10 Pôvod takejto sankcie v súvislosti s náboženským smilstvom siaha až do staroveku. Napr. aj v starom Izraeli bolo považované za najrazantnejší a najstriktnější prostriedok rafinácie od obzvlášť závažného hriechu (porušenia zákona). Tóra prikazovala aplikovať trest smrti upálením na dva trestné činy: nepovolený pomer so ženou a jej matkou (Lv 20,14) a smilstvo kňazovej dcéry (Lv 21,9). Obe konania evokovali kultické sexuálne orgie okolitých národov, počas ktorých sexuálna promiskuita bola praktizovaná v rozličných variáciách. V druhom prípade navyše taká dcéra potúpila svojho otca (Dt 27,16) a zároveň kňaza, priameho Božieho reprezentanta (porov. Dt 17,12).

Napriek faktu, že *in genere* bolo právo a zákony k Židom pomerne žičlivé, nebolo to pravidlom. Najmä v neskorom stredoveku sa vyskytli masívne a brutálne zásahy do ich prirodzených práv. V roku 1290 kráľ Eduard I. ediktom vyhostil Židov z Anglicka, jeho príklad nasledoval v roku 1306 vo Francúzsku Filip IV. Pekný a s deficitom takmer dvoch storočí v roku 1492 aj v Španielsku Ferdinand a Izabela.¹¹ Okrem kráľovských intervencií, ktoré mali oporu v práve, však Židia trpeli aj inak. Napríklad v rokoch 1348 – 1349 sa počas morovej epidémie po celej Európe vyskytlo hromadné prenasledovanie Židov, ktorí boli považovaní za jej pôvodcov. Verejné upaľovanie sa stalo konvenčnou praxou (Aargau, Bern, Bazilej, Zürich, Freiburg, Constance, Schaffhausen, Überlingen), v Štrasburgu dokonca celú židovskú komunitu, teda okolo 2000 ľudí, zamkli v drevenej budove na židovskom cintoríne a zaživa upálili, pričom ich majetok si vrahovia rozdelili. Zo Švajčiarska a z Francúzska sa pogromy rozšírili do Španielska i Nemecka, kde Židia skončili na verejných hraniciach v mestách Speyer, Mainz, Worms a Kolín, zriedkavé neboli ani prípady samoupálenia (napr. 24. augusta 1349 v Mainzi si dobrovoľne vzalo v plameňoch život cca 6000 Židov), odtiaľ sa ohnisko perzekúcií presunulo do Erfurtu, Frankfurtu nad Mohanom a Rakúska.¹² Paradoxne jediné teritórium s absenciou takýchto násilných akcií podliehalo pápežskej jurisdikcii – Avignon a Rím. Rímski pápeži v stredoveku opätovne vydávali bulu *Constitutio pro Judeis*¹³ a napriek tomu, že Židov považovali za pohanov a nevercov, neboli zástancami ich vraždenia, ale christianizácie¹⁴ (preto bola židovská náboženská obec v Ríme ako jediná v Európe až do druhej svetovej vojny ušetrená represálií).¹⁵ Z uvedeného ergo vyplýva, že pokiaľ boli Židia v stredoveku vystavení prenasledovaniu, spôsoboval to fakt, že ich postavenie

11 SCALES, L.: Medieval barbarism? *History Today*, roč. 49, 1999, č. 10, s. 42.

12 FALK, A.: *A Psychoanalytic History of the Jews*. Cranbury 1996, s. 495.

13 Päť pápežov v 12. storočí a všetci pápeži 13. storočia. Exemplifikatívne Inocent III. v roku 1199. Porov. napr.: GOW, A. – GRIFFITHS, G.: Pope Eugenius IV and Jewish Money-Lending in Florence: The Case of Salomone Di Bonaventura during the Chanceryship of Leonardo Bruni. *Renaissance Quarterly*, roč. 47, 1994, č. 2, s. 282 a nasl.; LEVY, R. S.: *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*. Diel 1. Santa Barbara 2005, s. 346.

14 S tým súvisel aj edikt štvrtého lateránskeho koncilu (1215), ktorý nariaďoval Židom nosiť kuželovitý klobúk a označenie – žltý kruh (alebo hviezdu) ako symbol zrady Judáša Iškariotského (ten však v skutočnosti predal Ježiša Krista za 30 strieborných). Potupné verejné signovanie malo pravdepodobne slúžiť ako motivačný faktor na konverziu. Porov. napr.: SKINNER, P.: *The Jews in Medieval Britain: Historical, Literary, and Archaeological Perspectives*. Rochester 2003, s. 109; BROWNE, L.: *Stranger Than Fiction: A Short History of the Jews from Earliest Times to the Present Day*. New York 1933, s. 227; GRAETZ, H.: *History of the Jews*. Diel 3. Philadelphia 1949, s. 518.

15 PERRY, M. – SCHWEITZER, F. M.: *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue*. New York 1994, s. 145.

nebolo ovplyvnené len právnym fundamentom, ale aj celkovou kultúrnou, spoločenskou, ekonomickou a náboženskou situáciou v tom-ktorom štáte.

RASOVÝ ANTISEMITIZMUS

Napriek radikálnej náboženskej, ekonomickej i právnej metamorfóze spoločnosti v novoveku postavenie Židov sa radikálne nezmenilo. Naopak, práve v období reformácie vydal v roku 1555 pápež Pavol IV. dekrét *Cum nimis absurdum*, ktorým sa právne inštitucionalizovali židovské getá. Segregácia Židov bola percipovaná ako prostriedok obmedzenia ich sociálnych kontaktov s kresťanmi a trest za odmietnutie Krista a krstu.¹⁶ Kým v 16. a 17. storočí sa protižidovské zákonodarstvo ešte nieslo v znamení stredovekého odkazu náboženského (kresťanského) antisemitizmu, nový prístup znamenalo 18. storočie a zrod osvietenstva. To sa vyznačovalo schizofrenickou reláciou k Židom. Na jednej strane bolo akcentovanie ich útlaku využívané na zdiskreditovanie kresťanstva, na strane druhej bol judaizmus chápaný ako obzvlášť antisociálne náboženstvo, ktoré svojou exkluzivitou prispievalo k vnútroštátnemu partikularizmu, a preto bolo evolučnou brzdou spoločnosti. Napriek tomuto akcesorickému sociálnemu antisemitizmu nosné idey osvietenstva kulminovali koncom 18. a začiatkom 19. storočia celosvetovou právnou emancipáciou Židov. Po USA (1788) a Francúzsku (1791) formálne nadobudli rovnoprávnosť aj v Hesensku (1808), Vestfálsku (1808), Frankfurtu (1811), Prusku (1812), Grécku (1830), Kanade (1832), Holandsku (1834), Švédsku (1835) atď. Tu možno nájsť embryonálne štádium tzv. politického antisemitizmu, ktorý deklaroval, že právna a politická rovnosť vyústi do židovskej svetovlády. Stereotypné nazeranie na Židov ako centrifugálnu skupinu v intraviláne štátu viedlo koncom 19. storočia k vzniku rasového antisemitizmu, ktorý súvisel s tzv. vedeckým rasizmom. Základný postulát v tom čase rešpektovanej vednej disciplíny, ktorá vychádzala z modernej antropológie, darwinovskej biológie a eugeniky, tvorila teória, že správanie konkrétnej individuality je podmienené príslušnosťou k určitej rase.¹⁷ Revitalizácia národného povedomia európskych

16 Pavol IV. považoval za absurdné, aby praktizujúci Židia mali trvalý pobyt voľne medzi kresťanským obyvateľstvom. Geto, do ktorého boli povinní sa každý večer v určitom čase vracat, malo uľahčiť špecifikáciu cieľovej skupiny katolíckych christianizátorov. Počas dňa boli Židia za hranicami geta ľahko identifikovateľní prostredníctvom povinného označenia – klobúka a žltej Dávidovej hviezdy, a tak boli vystavení rekatolizačnému programu dominantného náboženského spoločenstva – rímskokatolíckej cirkvi. Porov.: KOLICH, A. M.: Miriam and the Conversion of the Jews in Nathaniel Hawthorne's the Marble Faun. *Studies in the Novel*, roč. 33, 2001, č. 4, s. 430 a naśl.

17 Porov.: CASHMORE, E.: *Encyclopedia of Race and Ethnic Studies*. London 2004, s. 385 – 389.

národov polovice 19. storočia tak prirodzene začala jeho koncom fuzionovať s rasizmom. Kým Deklarácia práv človeka a občana v 18. storočí priznávala právo na život, slobodu, budovanie osobného šťastia a rovnosť pred zákonom všetkým štátnym príslušníkom, nacionalizmus 19. storočia zrušil tento kozmopolitizmus garantovaním uvedených práv len pre členov kultúrne identifikovateľného národa. Židia, ktorí s majoritným obyvateľstvom nezdieľali spoločný jazyk, tradície ani históriu, sa tak opäť ocitli v marginálnom a periférnom postavení. Vedecký rasizmus v čírej podstate však nebol antisemitský, diela jeho najvýznamnejších protagonistov (Arthur de Gobineau) nie sú zamerané protižidovsky. Na celoeurópsku integráciu rasových teórií a antisemitizmu mal najväčší vplyv extraordinárny exodus východných židovských komunít z Ruska smerom na západ ako konzekvencia tamojších pogromov koncom 19. storočia. Kým západoeurópske židovské spoločenstvo bolo pomerne málopočetné a dosahovalo vysoký stupeň asimilácie (jeho čelní predstavitelia boli súčasne váženými obchodnými magnátmi, napr. Rothschildovci vo Francúzsku), židovskí emigranti z východu vykazovali nízku mieru prispôsobivosti a ich náboženský konzervativizmus, tradicionalizmus, separatizmus a socialistická politická orientácia stimulovali európsku spoločnosť (vrátane autochtónnych západných Židov) na ich posudzovanie ako fanatických spiatočníkov. V kontexte s rastúcim európskym kolonializmom, nacionalizmom, vedeckým rasizmom, sociálnym a politickým antisemitizmom sa tak dotknutá migrácia stala bázou na genézu a multiplikáciu pravého rasového antisemitizmu.¹⁸ Podľa neho tvorili Židia samostatnú rasu, ktorá bola síce na nižšej etáži ako ariánska¹⁹, avšak zo všetkých rás druhej kategórie najnebezpečnejšia. Takéto chápanie „židovskej otázky“ viedlo k postupnému prijímaniu protižidovských opatrení, ktoré vyvrcholilo nemeckými norimberskými zákonmi (1935)²⁰ a slovenským Židovským kódexom (1941).

18 Porov.: BRUSTEIN, W. I.: *Roots of Hate: Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*. Cambridge 2003, s. 95 – 117.

19 Ariánska rasa bola podľa týchto teórií superiorna morálkou, telesnou stavbou i zdravím, zbožnosťou, tvorením hodnôt v oblasti filozofie, vedy a náboženstva. Príslušníci semitskej rasy boli považovaní za vykorisťovateľov a nemorálnych plagiátorov. Porov.: PULZER, P. G. J.: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. New York 1964, s. 52.

20 TAL, U.: *Faith, Politics, and Nazism: Selected Essays*. London, 2003, s. 17.

BIBLIOGRAFIA

- ABULAFIA, A. S.: *Religious Violence between Christians and Jews*. New York 2002.
- BÁRKÁNY, E. – DOJČ, L.: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava 1991.
- BEN-SASSON, H. H.: *History of Jewish People*. Cambridge 1976.
- BERGER, D.: *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism*. Philadelphia 1986.
- BOTEK, A.: Stredoveký portál s hebrejským textom. Nezodpovedané otázky. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, roč. 18, 2006, s. 49 – 62.
- BROWNE, L.: *Stranger Than Fiction: A Short History of the Jews from Earliest Times to the Present Day*. New York 1933.
- BRUSTEIN, W. I.: *Roots of Hate: Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*. Cambridge 2003.
- CASHMORE, E.: *Encyclopedia of Race and Ethnic Studies*. London 2004.
- FALK, A.: *A Psychoanalytic History of the Jews*. Cranbury 1996.
- GOW, A. – GRIFFITHS, G.: Pope Eugenius IV and Jewish Money-Lending in Florence: The Case of Salomone Di Bonaventura during the Chancellorship of Leonardo Bruni. *Renaissance Quarterly*, roč. 47, 1994, č. 2, s. 282 – 329.
- GRAETZ, H.: *History of the Jews*. Diel 3. Philadelphia 1949.
- HAMACHER, W. – HERTZ, N. – KEENAN, T.: *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism*. Lincoln 1989.
- HARAP, L.: *Creative Awakening: The Jewish Presence in Twentieth-Century American Literature, 1900 – 1940s*. New York 1987.
- HRADSKÁ, K.: *Židovská Bratislava*. Bratislava 2008.
- KISCH, G.: The Jews in Medieval Law. In: PINSON, K. S. (ed.): *Essays on Antisemitism*. New York: Conference on Jewish Relations, 1942.
- KOLICH, A. M.: Miriam and the Conversion of the Jews in Nathaniel Hawthorne's the Marble Faun. *Studies in the Novel*, roč. 33, 2001, č. 4, s. 430 – 443.
- LEVY, R. S.: *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*. Diel 1. Santa Barbara 2005.
- PERRY, M. – SCHWEITZER, F. M.: *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue*. New York 1994.
- PULZER, P. G. J.: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. New York 1964.
- SCALES, L.: Medieval barbarism? *History Today*, roč. 49, 1999, č. 10, s. 42.
- SKINNER, P.: *The Jews in Medieval Britain: Historical, Literary, and Archaeological Perspectives*. Rochester 2003.
- STRAUSS, M.: Antiglobalism's Jewish Problem. *Foreign Policy*, 2003, č. 139, s. 58 – 67.
- TAL, U.: *Faith, Politics, and Nazism: Selected Essays*. London 2003.
- WEINBERG, M.: *Because They Were Jews: A History of Antisemitism*. New York 1986.

Norimberské zákony

Daniel Krošlák (Slovensko)

Nachádzame sa na časovej osi v polovici 30. rokov 20. storočia, kde už máme za sebou udalosti ako vymenovanie Adolfa Hitlera za ríšskeho kancelára, požiar v Ríšskom sneme 27. a 28. februára 1933, následné zrušenie ústavou zaručených slobôd (Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat) a voľby z 5. marca 1933, ktoré priniesli Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) po anulovaní mandátov komunistickej strany absolútnu väčšinu v Ríšskom sneme. V tejto situácii predložil Hitler Ríšskemu snemu na prerokovanie splnomocňovací zákon (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich, *Reichsgesetzblatt* [RGBl.] I, 1933, s. 141), ktorým sa vláde (a tým vlastne NSDAP) prepožičiavala plná zákonodarná moc vrátane možnosti odchyliť sa od ústavy.¹ Zákon bol schválený pomocou hlasov stredových strán

1 Hitler zdôvodňoval prijatie takéhoto zákona a presvedčoval poslancov Reichstagu nasledujúcim spôsobom: „Bolo by to proti významu národného povstania a spôsobilo by to ťažkosti pri naplňaní jeho cieľov, keby vláda mala prerokovávať a ponížene žiadať Reichstag o súhlas s opatreniami z prípadu na prípad... Avšak vláda národného povstania všeobecne trvá na tom, aby táto záležitosť bola prebratá. Ponúka stranám zastúpeným v Reichstagu šancu na mierový rozvoj Nemecka a uzmierenie... Je však rovnako rezolútne pripravená čeliť odmietavému stanovisku a brať ho ako stanovisko opozície. Vy poslanci sa musíte rozhodnúť, čo sa má stať, mier alebo vojna.“ Pozri: DOMARUS, M.: *The Essential Hitler: Speeches and Commentary*. Wauconda 2007, strana (s.) 224 a nasl.

24. marca 1933.² K úplnému odstráneniu demokratického zriadenia došlo v júli 1933, keď boli zakázané všetky politické strany okrem NSDAP.

Nový režim priniesol so sebou množstvo obmedzujúcich a diskriminačných opatrení vo vzťahu k Židom. Od 1. apríla 1933 bol nariadený bojkot namierený proti židovským obchodom, bankám, lekárom a advokátom. Dňa 7. apríla 1933 bol prijatý Zákon na obnovu úradníckeho povolania (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*, RGBL. I, 1933, s. 175), ktorým sa mala dosiahnuť „rasová očista“ štátneho aparátu (tak ako bola avizovaná v bode 6 stranického programu NSDAP).

Nemecká verejnosť k týmto krokom väčšinou nezaujala žiadne stanovisko. Nacisti sa tak chopili príležitosti na ďalšie zosilňovanie protižidovského tlaku. Na to, aby mohli realizovať svoje antisemitské zámery v plnej miere, bolo nevyhnutné definovať, kto je Židom. Regionálni vládni úradníci a gestapo opakovane žiadali vydanie príslušných usmernení, ktoré by obsahovali jednoznačné stanovisko. Na druhej strane, opatrenia zavedené od začiatku apríla vyvolávali protesty židovských organizácií.³ Dochádzalo k roztržkám medzi straníckymi aktivistami a štátnym aparátom, vyvolaným okrem iného aj chýbajúcou jasnou

-
- 2 Alan Bullock opisuje atmosféru pred prijatím zákona takto: „*Zatiaľ čo strany medzi sebou diskutovali, ako hlasovať, veľké oddiely SA [Sturmabteilung – D. K.] neprestali hroziwo opakovať: ‚My chceme zvláštne právomoci – inak za to kruto zaplatíte.‘ Hitler znovu uisťoval centristov a sľúbil im to dať písomne. Napriek opakovaným požiadavkám však žiadny list nedostali, ale väčšina sa napriek Brüningovým [bývalý kancelár – D. K.] protestom rozhodla hlasovať za. Len sociálni demokrati, ktorí boli terčom neustáleho týrania a podpichovania SA, sa zdržali hlasovania. Vystúpenie ich predsedu Otta Welsa, ktorý návrh odmietol, vyprovokovalo Hitlera do zúrivosti. Bez toho, aby bral do úvahy von Papena, ktorý sa ho snažil krotiť, pustil sa do hrubej tirády a kričal, že len kvôli spravodlivosti a z psychologických dôvodov žiada Reichstag, aby, nám garantoval to, čo sme si už inak mohli vziať‘. Sociálnym demokratom ďalej odkázal: ‚Môžem vám len povedať: Nechcem, aby ste hlasovali za. Nemecko bude slobodné, ale nie vďaka vám!‘ Pokračovali ovácie a hlasitý výkrik ‚Heil!‘, ktorý schvaloval Hitlerov výbuch. Znova sa opakoval, keď boli vyhlásené výsledky – 441 hlasov za ku 94 proti.“* BULLOCK, A.: *Hitler a Stalin: Paralelné životopisy*. Praha 2005, s. 312.
- 3 Bernhard Lösener opisuje vlastnú skúsenosť na pozícii referenta na Ríšskom ministerstve vnútra v týchto dňoch takto: “*Since the Nazis had been at the helm for 3 months, there was already a stack of written demands and ‘suggestions’ [Anregungen] for all possible anti-Semitic measures, as well as an array of protests and emergency appeals from Jewish organizations. All were addressed to the Ministry of the Interior, or landed there as coming under its jurisdiction. In order to clear his desk and because there was no designated Desk for such matters, Pfundtner turned these things over to me, along with a bundle of all other sorts of letters, and told me to draft a short reply to each, making the reply, for the time being, as evasive as possible. This I did, as well, or as poorly, as circumstances allowed. Then Pfundtner, who was overrun with visitors and petitioners, started to shove those who were most burdensome and embarrassing*

politikou. Aj verejnosc žiadala jednoznačnú a verejnú definíciu oficiálneho postoj k židovskej otázke.

V správe gestapa z jari roku 1935 sa hovorí, že radoví členovia NSDAP majú záujem o riešenie židovskej otázky a vláda by to mala reflektovať. Nasledujúca vlna útokov, vandalizmu a bojkot starých členov strany (Alte Kämpfer) a členov Sturmabteilung (SA) proti nemeckým Židom na jar a v lete roku 1935 boli oveľa násilnejšie ako antisemitská kampaň v predchádzajúcich dvoch rokoch. Opísaná situácia nahrávala do karát Hitlerovi, keďže dávala jeho predstavám punc legitímnosti.⁴

Proti antisemitským útokom zo strany starých členov NSDAP a členov SA vystúpil minister hospodárstva Hjalmar Schacht s tým, že takéto správanie bráni jeho politike rozvoja nemeckého hospodárstva. Schacht veril, že Židia majú určité podnikateľské zručnosti, ktoré by mohli byť využité pri ďalšom ekonomickom rozvoji Nemeckej ríše. V jeho prípade tak nemožno hovoriť o morálnom odsúdení protižidovských útokov, skôr mu išlo o poukázanie na potrebu prijatia príslušnej legislatívy. Hitler po sťažnostiach od Schachta a správach o nesúhlase verejnosti s vlnou antisemitského násilia prikázal 8. augusta 1935 zastaviť

off on me, including those who showed up because they had been affected, actively or passively, by the 'Jewish Question' [Judenfrage]. After a while I came to be seen as having some expertise in this area, and gradually these matters began to cling to me, in addition to my primary responsibilities at the Desk for Matters of Citizenship. I was unable to counter this development effectively, especially because I was, at first, one of the very few Party members from the pre-1933 period in the Ministry, and therefore could hardly claim any aversion to taking care of these matters." SCHLEUNES, K. A. (ed.): *Legislating the Holocaust: The Bernhard Loesener Memoirs and Supporting Documents*. Boulder 2001, s. 36.

- 4 *"In one of his earliest anti-Semitic writings, a 1919 letter to his commander while still an army private in Munich, the thirty-year-old Adolf Hitler cautioned that the 'anti-Semitism of pure emotion' would never progress beyond sporadic pogroms. To curb the noxious influence of the Jews, a different kind of anti-Semitism was required - 'anti-Semitism of reason,' which alone would form a legal basis for the systematic deprivation of Jewish 'privileges' and, ultimately, their total 'removal' [Entfernung]. An uncanny sensation steals over us as we read Hitler's distinction, articulated a full to decades before the outbreak of World War II, between the two varieties of anti-Semitic perpetration: the one excited by passion, vented locally by individuals or small groups, and destined to subside with little impact; the other grounded in a sober 'recognition of facts,' committed to the step-by-step process of first restricting, then eliminating the Jews through the instrumentalities of a 'government of national power.' The first, subjective and short-lived, would quickly burn itself out; the second, objective and enduring, promised a racially pure community."* BRYANT, M. S.: *Punishing the Excess. Sadism, Bureaucratized Atrocity, and the U.S. Army Concentration Camp Trials, 1945 - 1947*. In: STOLTZFUS, N. - FRIEDLANDER, H. (eds.): *Nazi Crimes and the Law*. Cambridge 2008, s. 63.

individuálne akcie proti nemeckým Židom. Dňa 20. augusta 1935 sa konala konferencia ministrov, na ktorej boli diskutované negatívne ekonomické dosahy akcií členov strany proti Židom. Hitler tu vystúpil s názorom, že útoky ustanú, ak vláda pevne sformuluje východiská protižidovskej politiky.⁵

K naplneniu tohto predsavzatia malo dôjsť počas 7. stranického zjazdu NSDAP (Reichsparteitag der Freiheit), konajúceho sa v dňoch 10. – 16. septembra 1935. Na tomto podujatí chceli nacisti osláviť vypovedanie piatej časti Versaillskej mierovej zmluvy týkajúcej sa odzbrojenia Nemecka. Okrem toho sa plánovalo, že Ríšsky snem prijme Zákon o ríšskej vlajke (Reichsflagengesetz). Uvedený zákonodarný akt mal byť Hitlerovou odpoveďou na tzv. brémsky incident z 26. júla 1935 v New Yorku, počas ktorého skupina protinacistických demonštrantov zničila vlajku nacistickej strany provokatívne vyvesenú na zaoceánskom parniku SS Bremen kotviacom na rieke Hudson. Keď nemecký konzul reagoval na toto konanie protestnou nótou, americkí predstavitelia odpovedali, že bol poškodený len symbol politickej strany, a nie nemecká národná vlajka.⁶

Hitler hodlal v rámci svojho hlavného prejavu na zjazde vyjadriť podporu blížiacej sa talianskej agresii proti Etiópii. Na poslednú chvíľu si to však pod vplyvom prehovárania ministra zahraničia von Neuratha rozmyslel (ten považoval takéto vystúpenie za príliš provokatívne pre verejnú mienku v zahraničí a navyše v rozpore s dovtedajšími Hitlerovými „mierovými prejavmi“). A tak bolo akútne potrebné nájsť inú programovú náplň historického zasadnutia Ríšskeho snemu v Norimbergu (išlo o prvé zasadnutie v tomto meste od roku 1543 a Hitler naň pozval všetkých starších zahraničných diplomatov z Berlína, aby si vypočuli jeho názory na zahraničnú politiku).⁷

Dňa 12. septembra 1935, dva dni po začiatku zjazdu strany, oznámil predseda Ríšskej asociácie lekárov Gerhard Wagner prekvapivú správu, že nacistická vláda čoskoro predstaví Zákon na ochranu nemeckej krvi (Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes), aby sa v budúcnosti zabránilo uzatváraniu zmiešaných manželstiev medzi Židmi a „árjiami“. Hitler dal 13. septembra s okamžitou platnosťou povolať do Norimbergu úradníkov, ktorí mali vypracovať príslušný návrh: Bernharda Lösenera, Franza Albrechta Medicusa a ďalších.⁸

5 KERSHAW, I.: *Hitler 1889 – 1936: Hubris*. New York 1999, s. 563.

6 Bližšie pozri napr.: HUCHTHAUSEN, P. A.: *Shadow Voyage: The Extraordinary Wartime Escape of the Legendary SS Bremen*. Hoboken 2005.

7 KERSHAW, I.: *Hitler 1889 – 1936*, s. 567 – 568.

8 Lösener uvedené udalosti opisuje takto: *“On Friday the 13th we met for a long and leisurely twilight drink to celebrate the fact that I had two weeks previously been promoted to Ministerial Counselor. It went well into the night. Around 11 P.M. I was called to the telephone: my wife informed me that the Ministry had just informed her that at 7 o'clock the next morning I had to fly from Tempelhof airport [in Berlin] to Nuremberg.*

Keďže zákon mal byť schválený Ríšskym snemom 15. septembra, celá právna fáza pôsobila skôr ako náhlivá improvizácia.⁹ Jedinou stránkou požiadavkou (sformulovanou Wagnerom) bolo, aby boli do úpravy zahrnutí aj potomkovia Židov a aby sa na jej základe buď zrušili už existujúce zmiešané manželstvá alebo sa ustanovilo, že s árijskými partnermi Židov sa bude nakladať ako so Židmi samotnými.¹⁰

Až okolo polnoci zo 14. na 15. septembra sa úradníci dozvedeli Hitlerove nové požiadavky – vypracovať štyri rôzne prísne varianty zákona na ochranu nemeckej krvi a okrem toho vypracovať návrh Zákona o ríšskom občianstve (Reichsbürgergesetz).¹¹ Napriek tomu, že Hitler nadržanom odsúhlasil návrh Zákona o ríšskom občianstve (napísaný asi za jednu hodinu), nebolo isté, ku ktorému variantu sa prikloní v prípade zákona na ochranu nemeckej krvi. Nakoniec sa rozhodol pre najmiernejší – lenže v ňom chýbala kľúčová veta vymedzujúca

*It concerned a Jewish Law [Judengesetz], she was told; I needed to take along my files. Shortly after this call, Kettner, who held the Desk as personal assistant to Secretary of State Stuckart, was also called to the telephone and passed along the same orders in Stuckart's name. Accompanied by a colleague, Kettner as I recall, I hastily made my way to the dark RmdI [Reichsministerium des Innern], at that time still housed at the Königsplatz in the same building as the General Staff, in order to pick up some notes, drafts, the document registry, and other writings from my office and the offices of my various superiors. Because everything was locked, we woke up the concierge [Bürodirektor], Stoppel, who lived in the building and who proceeded to help us. I also had to alert my forwarding clerk, Culmsee, and have him come from Spandau to the Ministry because I could not recall the whereabouts of some papers that might have been important. Around 2:30 A.M. I finally returned home, slept for two hours, left Tempelhof around 7, together with Medicus, and was in Nuremberg at 9, the day before the Reichstag session.” SCHLEUNES, K. A. (ed.): *Legislating the Holocaust*, s. 46.*

- 9 Niektoré novšie práce tvrdia, že čo sa týka schválenia norimberských rasových zákonov, nešlo o také spontánne rozhodnutie. Porovnaj napr. GRUNNER, W. (ed.): *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945. Deutsches Reich 1933 – 1937. DieI 1. München 2008*, s. 123 – 129.
- 10 Lösener: “In the course of the morning, Sommer, then Ministerial Counselor from the Brown House in Munich, joined us as Party envoy. (Sommer later became Ministerial Director in the Party Chancellery, and eventually served for a time as President of the Reich Administrative Court.) He announced the Party demand that the law would, as a ‘matter of course,’ include Jewish offspring and must either dissolve already existing mixed marriages or stipulate that Aryan partners of Jews would be treated exactly like Jews. He came in the name of Dr. Gerhard Wagner, the ‘Leader of Reich Physicians’ [Reichärzteführer] and one of the most vehement forces behind measures related to the Jewish Question. Throughout the hours leading up to the opening of the Reichstag, Wagner, in order to secure the most ruthless law possible, kept close to Hitler’s side.” SCHLEUNES, K. A. (ed.): *Legislating the Holocaust*, s. 47 – 48.
- 11 Tamže, s. 49.

personálnu pôsobnosť zákona len na úplných Židov. Hitler túto vetu vlastnoručne vyškrtol, avšak nariadil, aby bola na účely publikácie Nemeckou tlačovou agentúrou (Deutsche Presse-Agentur, DPA) v zákone zahrnutá. Faksimile norimberských rasových zákonov, zverejnené po ich slávnostnom vyhlásení v straníckych novinách Völkischer Beobachter, vetu určujúcu personálnu pôsobnosť zákona iba na úplných Židov neobsahovalo.¹²

Pozrime sa teraz na slovenský preklad¹³ znenia zákonov:

ZÁKON O RÍŠSKOM OBČIANSTVE

§ 1

- (1) *Štátnym príslušníkom je ten, kto patrí do ochranného zväzku Nemeckej ríše a je jej za to osobitne zviazaný.*
- (2) *Štátna príslušnosť sa získa podľa ustanovení zákona o ríšskej a štátnej príslušnosti.*

§ 2

- (1) *Ríšskym občanom je len štátny príslušník nemeckej alebo príbuznej krvi, ktorý svojím správaním dokazuje, že je ochotný a schopný verne slúžiť nemeckému národu a ríši.*
- (2) *Ríšske občianstvo sa nadobúda udelením listiny o ríšskom občianstve.*
- (3) *Ríšsky občan je jediným nositeľom plných politických práv stanovených v zákonoch.*

ZÁKON NA OCHRANU NEMECKEJ KRVI A NEMECKEJ CTI

Preniknutý poznaním, že čistota nemeckej krvi je predpokladom ďalšej existencie nemeckého ľudu, a preniknutý neochvejnou vôľou zabezpečiť nemecký národ pre celú budúcnosť, uzniesol sa ríšsky snem jednohlasne na nasledujúcom zákone, ktorý sa týmto vyhlasuje:

¹² Tamže, s. 51.

¹³ Ide o môj preklad z originálnych prameňov: Reichsbürgergesetz. *Reichsgesetzblatt* (RGBl.) I, 1935, s. 1146; Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. RGBl. I, 1935, s. 1146 – 1147.

§ 1

- (1) *Sobáše medzi židmi a štátnymi príslušníkmi nemeckej alebo druhovo príbuznej krvi sú zakázané. Manželstvo uzatvorené proti tomuto zákonu je neplatné, aj keď bolo obídením zákona uzatvorené v cudzine.*
- (2) *Žalobu na vyhlásenie manželstva za neplatné môže podať len štátny zástupca.*

§ 2

Mimomanželský styk medzi židmi a štátnymi príslušníkmi nemeckej alebo druhovo príbuznej krvi je zakázaný.

§ 3

Židia nesmú vo svojej domácnosti zamestnávať štátnych príslušníkov nemeckej alebo druhovo príbuznej krvi mladších ako 45 rokov.

§ 4

- (1) *Židom sa zakazuje vztyčovať ríšsku a národnú vlajku a používať ríšske farby.*
- (2) *Používanie židovských farieb je im, naopak, dovolené. Výkon týchto oprávnení je pod štátnou ochranou.*

§ 5

- (1) *Kto koná proti zákazu v § 1, potresce sa nútenými prácami.*
- (2) *Muž, ktorý koná proti zákazu § 2, potresce sa väzením alebo nútenými prácami.*
- (3) *Kto koná proti ustanoveniu § 3 alebo § 4, potresce sa väzením až do výšky jedného roka a peňažnou pokutou alebo jedným z týchto trestov.*

ZÁKON O RÍŠSKOM OBČIANSTVE

Zákon o ríšskom občianstve stanovil, že občanom Ríše môže byť len Nemeck alebo človek s príbuznou krvou. V podstate tu ide o implementáciu bodu 4 stranického programu NSDAP z roku 1920: „*Štátnym občanom môže byť len ten, kto je súkmeňovec [Volksgenosse]. Súkmeňovcom môže byť len ten, kto má nemeckú krv, bez ohľadu na vyznanie. Žid preto nemôže byť súkmeňovec.*“ Pre nemeckých Židov znamenalo prijatie tohto zákona stratu politických práv: stali sa z nich Staatsangehörige (štátni príslušníci). Na rozdiel od toho boli Nemci, majúci tzv. árijský pôvod, označení ako Reichsbürger (ríšski občania).

Ustanovenia Zákona o ríšskom občianstve boli do roku 1943 bližšie špecifikované a doplnené celkovo trinástimi vykonávacími nariadeniami systematicky zbavujúcimi Židov všetkých občianskych práv. Už o necelé dva mesiace od prijatia zákona (14. novembra 1935) bolo vydané prvé z týchto vykonávacích nariadení, ktoré presne stanovilo, kto je považovaný za Žida alebo miešanca (RGBl. I., 1935, s. 1333). Na jeho základe museli dotknuté osoby vyplniť predpísaný dotazník o pôvode ich rodičov a prarodičov a správnosť týchto údajov doložiť príslušnými dokumentmi.

Za Žida v zmysle tejto právnej úpravy bola považovaná osoba, ktorá mala buď troch, alebo štyroch židovských prarodičov. Osoba, ktorá mala dvoch židovských prarodičov, bola považovaná buď za Žida, alebo za miešanca v prvom stupni. Za Žida bola považovaná, ak:

- a) bola členom židovskej náboženskej komunity 14. novembra 1935 alebo sa stala členom neskôr (počas obdobia účinnosti právnej úpravy); alebo
- b) bola zosobášená so Židom 14. novembra 1935 alebo sa so Židom zosobášila neskôr (počas obdobia účinnosti právnej úpravy); alebo
- c) jej rodičia boli zosobášení 30. septembra 1935 alebo sa zosobášili neskôr (počas obdobia účinnosti právnej úpravy) a jeden z jej rodičov je Žid; alebo
- d) sa narodila z manželstva po 31. júli 1936 a jeden z jej rodičov bol Žid.

Ak takáto osoba nebola na základe uvedených štyroch kritérií klasifikovaná ako Žid, považovala sa za miešanca prvého stupňa (ak mala dvoch židovských prarodičov). Osoba, ktorá mala iba jedného židovského prarodiča, sa považovala za miešanca druhého stupňa. (Grafické znázornenie uvedeného členenia možno vidieť na obrázku.)

Z uvedeného je zrejmé, že určovanie židovskej príslušnosti nebolo vôbec jednoduché. Na zistenie, či boli niečí prarodičia Židia, bolo potrebné identifikovať osobný status prastarých rodičov. Realizácia takéhoto skúmania bola prakticky ťažko dosiahnuteľná, preto sa automaticky predpokladalo, že prarodičia boli Židia, ak patrili do židovskej náboženskej komunity. Inak povedané, prarodič „s nemeckou krvou“, ktorý uzavrel manželstvo so Židom a prijal židovské náboženstvo, bol pri určovaní príslušnosti svojho potomka v druhej generácii považovaný za Žida.

Prvé vykonávacie nariadenie k Zákonu o ríšskom občianstve zároveň stanovilo, že Žid nesmie zastávať žiadny verejný úrad a židovskí úradníci boli penzionovaní k 31. decembru 1935. Židovským úradníkom, ktorí bojovali na fronte v prvej svetovej vojne, boli síce priznané plné služobné výhody až do dosiahnutia veku potrebného na odchod do dôchodku, tieto však boli skrátené a neskôr úplne zrušené (pozri 7. vykonávacie nariadenie k Zákonu o ríšskom občianstve z 5. decembra 1938 – RGBl. I., 1938, s. 1751).

Na základe štvrtého vykonávacieho nariadenia z 25. júla 1938 bola židovským lekárom s účinnosťou ku 30. septembru 1938 odňatá licencia na vykonávanie lekárskej praxe.¹⁴ Z celkového počtu 3152 ešte praktizujúcich lekárov dostalo 709 odvolateľnú výnimku na prácu zdravotníka pre židovských pacientov.¹⁵

Piate vykonávacie nariadenie znamenalo definitívny koniec služieb poskytovaných židovskými advokátmi (toto právo bolo už predtým obmedzené podľa zákona o povolení vykonávať advokáciu z roku 1933) s účinnosťou k 30. novembru 1938.¹⁶ Na základe osobitného povolenia mohli zo zvyšných 1753 advokátov 172 vykonávať konzultačnú činnosť pre židovských klientov.¹⁷

Na základe desiateho vykonávacieho nariadenia zo 4. júla 1939 (RGBl. I, 1939, s. 1097) bolo založené Ríšske združenie Židov v Nemecku (Reichsvereinigung

- 14 Bližšie pozri: LÖSENER, B. – KNOT, F. A.: *Die Nürnberger Gesetze nebst den Durchführungsverordnungen und den sonstigen einschlägigen Vorschriften*. Berlin 1939, s. 69 a nasl.
- 15 KWIET, K.: Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung. In: BENZ, W. (ed.): *Die Juden in Deutschland 1933–1945*. München 1966, s. 548.
- 16 Bližšie pozri: LÖSENER, B. – KNOT, F. A.: *Die Nürnberger Gesetze*, s. 73 a nasl.
- 17 KWIET, K.: *Nach dem Pogrom*, s. 548.

der Juden in Deutschland), ktoré fungovalo ako predĺžená ruka Ríšskeho bezpečnostného úradu (Reichssicherheitshauptamt) a neskôr neslávne spolupôsobilo pri uskutočňovaní deportácií.

Jedenáste vykonávacie nariadenie k Zákonu o ríšskom občianstve z 24. novembra 1941 (RGBl. I, 1941, s. 772) ustanovovalo, že Židom, ktorí emigrovali do cudziny, má byť odňatá štátna príslušnosť a majetok. Zrejším zámerom tejto úpravy bolo previesť zvyšný majetok deportovaných Židov bez akéhokoľvek ďalšieho rozhodnutia na Ríšu.¹⁸ Keďže značné množstvo deportácií sa uskutočnilo na teritórium Generálneho gouvernementu (Poľsko), Východného ríšskeho komisariátu (Reichskommissariat Ostland) alebo Ríšskeho komisariátu Ukrajina (Reichskommissariat Ukraine), ktoré neboli podľa ríšskeho práva považované za cudzinu, obežník ministra vnútra z 3. decembra 1941 stanovil, že tieto územia sú „na účely jedenásteho nariadenia“ klasifikované ako cudzina.¹⁹

Trináste vykonávacie nariadenie k Zákonu o ríšskom občianstve z 1. júla 1943 (RGBl. I, 1943, s. 372) zbavilo Židov prístupu k súdom. Trestnú činnosť Židov sankcionovala polícia a po smrti Žida prepadol majetok v zmysle nariadenia v prospech Ríše.

Zákon o ríšskom občianstve spolu so svojimi vykonávacími nariadeniami boli napokon zrušené zákonom Kontrolnej rady č. 1 z 20. septembra 1945.

18 „Das Vermögen des Juden, der die deutsche Staatsangehörigkeit auf Grund dieser Verordnung verliert, verfällt mit dem Verlust der Staatsangehörigkeit dem Reich. ... Das verfallene Vermögen soll zur Förderung aller mit der Lösung der Judenfrage im Zusammenhang stehende Zwecke dienen.“

19 SCHMID, H. D.: „Finanztod“ – Die Zusammenarbeit von Gestapo und Finanzverwaltung bei der Ausplünderung der Juden in Deutschland. In: PAUL, G. – MALLMANN, K. M. (eds.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt 2000, s. 151. K otázke arizácie a reštitúcie židovského majetku pozri aj porovnávaciu prácu GOSCHLER, C. – THER, Ph. (eds.): *Raub und Restitution: ‚Arisierung‘ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt/Main 2003. K jedenástemu vykonávaciemu nariadeniu sa v roku 1968 vo svojej judikature v rámci reštitučného procesu týkajúceho sa židovského majetku vyjadril aj nemecký Spolkový ústavný súd a sformuloval pomerne často citovanú právnu vetu: „Nationalsozialistischen ‚Rechts‘ vorschriften kann die Geltung als Recht abgesprochen werden, wenn sie fundamentalen Prinzipien der Gerechtigkeit so evident widersprechen, daß der Richter, der sie anwenden oder ihre Rechtsfolgen anerkennen wollte, Unrecht statt Recht sprechen würde. In der 11. Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 25. November 1941 (RGBl. I, s. 772) hat der Widerspruch zur Gerechtigkeit ein so unerträgliches Maß erreicht, daß sie von Anfang an als nichtig erachtet werden muß.“ Bundesverfassungsgericht, 14. 2. 1968 (2 BvR 557/62).

ZÁKON NA OCHRANU NEMECKEJ KRVI A NEMECKEJ CTI

Ak hovoríme o Zákone na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti, je v tejto súvislosti potrebné objasniť pojem „Rassenschande“. Uvedený nacistický termín vyjadroval odsúdenie sexuálnych vzťahov medzi árijcami a Židmi. Tie boli na základe Zákona na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti zakázané.²⁰ Rovnako boli zakázané aj sobáše medzi Židmi a árijcami.²¹ Porušenie uvedených zákazov bolo trestané väzením alebo nútenými prácami.

V tejto súvislosti bolo kuriózne, že zákaz sexuálnych vzťahov medzi árijcami a Židmi sa vzťahoval len na mužov. Dané určenie býva často pripisované Hitlerovi osobne. Zodpovedá totiž jeho obrazu ženy ako sexuálne nezrelej. Na základe Hitlerovho želania tak bolo 16. februára 1940 vydané nariadenie, podľa ktorého mala žena napriek svojmu konaniu zostať beztrestnou.²² Wilhelm Stuckart a Hans Globke vo svojom *Komentári k rasovým zákonom* uvádzajú čisto praktické zdôvodnenie: na usvedčenie zločinca bolo potrebné získať svedectvo dotknutej ženy a táto mala vzhľadom na svoju beztrestnosť právo nevyzvedieť.²³

Paragraf 3 Zákona na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti zakazoval Židom zamestnávať nemecké slúžky mladšie ako 45 rokov. Za porušenie tohto zákazu hrozilo väzenie až do výšky jedného roka a peňažná pokuta alebo jeden z týchto trestov.

-
- 20 Pojem sexuálne vzťahy nezahŕňal podľa rozhodnutia Ríšskeho súdu z 9. 12. 1936 (Grosser Strafsenat 4/36) „... v kontexte zákona o nemeckej krvi a nemeckej cti všetky druhy nezákonného sexuálneho konania, takisto však nie je obmedzený len na samotný pohlavný styk. Obsahuje celú škálu prirodzených a neprirodzených sexuálnych vzťahov, ktoré okrem pohlavného styku zahŕňajú aj všetky ostatné sexuálne aktivity s osobou opačného pohlavia, ktoré majú podľa svojej povahy slúžiť ako náhrada za pohlavný styk v rámci uspokojovania sexuálnych potrieb partnera.“ Anglický preklad textu rozhodnutia je dostupný na: <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007905>.
- 21 Otázkou bolo, čo bude so zmiešanými manželstvami, ktoré vznikli pred dátumom účinnosti tohto zákona. Názory na tento problém sa rôznili od radikálnych, ktoré sa snažili o vyslovenie ničotnosti takýchto manželstiev, až po také, ktoré bolo proti tomu, aby sa v tomto smere robilo čokoľvek. Keďže nebola ohladom tejto otázky ustanovená žiadna jasná politika, už uzatvorené manželstvá zostali v podstate „nedotknuté“.
- 22 GRUCHMANN, L.: „Blutschutzgesetz“ und Justiz. Zu Entstehung und Auswirkung des Nürnberger Gesetzes vom 15. September 1935. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, ročník 31, 1983, s. 441.
- 23 STUCKART, W. – GLOBKE, H.: *Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung*. Diel 1. München – Berlin 1936, s. 18 – 19.

Krátko po schválení Zákona na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti bolo k nemu vydané prvé vykonávacie nariadenie (RGBl. I, 1935, s. 1334), na základe ktorého mohli miešanci prvého stupňa uzavrieť manželstvo s Nemcom alebo s miešancom druhého stupňa len na základe výslovného povolenia. Takéto žiadosti však zostali väčšinou neúspešné a po roku 1942 „v čase trvania vojny“ sa ani neakceptovali.

Na rozdiel od toho uzatváranie manželstiev medzi Nemcami a miešancami druhého stupňa bolo dovolené. Zdôvodňovalo sa to pomýlenou tézou, že sa tým umožní ochrana „rasovo vzácnjej árijskej krvi“, kým malý podiel židovskej krvi sa v priebehu generácií stratí. V zmysle § 6 vykonávacieho nariadenia sa rozšíril zákaz manželstva na všetkých, ktorí by ohrozovali „čistotu nemeckej krvi“. Do tejto skupiny patrili podľa internej interpretácie „cigáni, černosi a ich parchanti“.²⁴

Zákon na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti bol spolu s jeho vykonávacími nariadeniami zrušený, podobne ako Zákon o ríšskom občianstve, zákonom Kontrolnej rady č. 1 z 20. septembra 1945.

ZÁVER

Antisemitizmus sa ako oficiálna vládna politika v Nemecku presadil ešte pred prijatím dvoch norimberských rasových zákonov (stalo sa tak Zákomom na obnovu úradníckeho povolania zo 7. apríla 1933).²⁵ Uvedené zákony – Zákon o ríšskom občianstve a Zákon na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti – boli zostavené veľmi narýchlo, a tak, pochopiteľne, neriešili viacero otázok. V priebehu nasledujúcich rokov bolo preto prijatých množstvo vykonávacích nariadení a ďalších právnych predpisov, ktoré otvorili priestor na realizáciu protizidovskej politiky, ktorá mala vyvrcholiť systematickou genocídou Židov v Európe (Endlösung der Judenfrage).²⁶

24 FRIEDLÄNDER, S.: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*. München 2000, s. 170.

25 Rovnako SCHLEUNES, K. A. (ed.): *Legislating the Holocaust*, s. 52–53.

26 Bližšie pozri protokol zo stretnutia vysokých predstaviteľov nacistického Nemecka, ktoré sa konalo 20. 1. 1942 vo vile na brehu jazera Wannsee na predmestí Berlína. Dostupné na http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/final_solution/wannsee_protocol.

Protižidovský právny dogmatizmus v Tretej ríši a jeho radikalizácia medzi rokmi 1935 – 1942

Príklad židovského majetku v okupovanom Poľsku

Ingo Loose (Nemecko)

Nacistická legislatíva, prijatá po januári 1933 a zameraná proti Židom, je mimo akademickej obce pomerne často vnímaná ako dôkladne naplánovaná a uskutočnená dlhodobá stratégia, ktorá viac či menej viedla čoskoro po začiatku 2. svetovej vojny k holokaustu. Avšak v historiografii dôležité teoretické prístupy, ako napríklad práca Ernsta Fraenkela *Dual State* či fráza „*pokrútená cesta do Osvienčimu*“ vytvorená Karlom Schleunesom, poukazujú na oveľa komplexnejšiu históriu právneho či skôr pseudoprávneho prenasledovania Židov, ktoré malo rôznu rýchlosť, iniciátorov a protagonistov.

V tomto rámci sa medzinárodná historiografia národného socializmu – zameriavajúca sa zvlášť na prenasledovanie Židov v 30. rokoch minulého storočia – za posledných desať, pätnásť rokov intenzívne venovala téme takzvanej arizácie židovského majetku po roku 1933 a zvlášť v druhej polovici 30. rokov.¹

1 KREUTZMÜLLER, Ch. – LOOSE, I. – NIETZEL, B.: Nazi Persecution and Strategies for Survival. Jewish Businesses in Berlin, Frankfurt am Main, and Breslau, 1933 – 1942. *Yad Vashem Studies*, ročník (roč.) 39, 2011, číslo (č.) 1, strana (s.) 31 – 70. Pozri tiež rozsiahly prehľad: NIETZEL, B.: Die Vernichtung der wirtschaftlichen Existenz der deutschen Juden, 1933 – 1945. Ein Literatur- und Forschungsbericht. *Archiv für Sozialgeschichte*, zväzok (zv.) 49, 2009, s. 561 – 613. Najdôležitejšie štúdie k téme: HÄNDLER LACHMANN, B. – WERTHER, T.: *Vergessene Geschäfte, verlorene Geschichte: Jüdisches Wirtschaftsleben in Marburg und seine Vernichtung im Nationalsozialismus*. Marburg 1992; BRUNS WÜSTEFELD, A.: *Lohnende Geschäfte: Die „Entjudung“ der*

Predtým ako neslávne známe norimberské zákony z roku 1935 viac či menej jasne zadefinovali, kto by mal byť považovaný za Žida, t. j. zavedením „rasovej definície“ Žida nacisti zaviedli množstvo protižidovských opatrení. Napriek tomu však nacisti pri zavádzaní stále rastúceho množstva obmedzení, vylúčení, bariér a prekážok pre židovskú menšinu až napokon po prekročenie poslednej hranice obnaženého násilia v novembri 1938, nečelili len právnemu problému.

Pri pohľade na tých viac ako 1000 právnych opatrení, príkazov atď. proti Židom v nacistickom Nemecku do septembra 1939² – od úradov na dne hierarchie až po osobné rozkazy Hitlera – prevládajú dva aspekty či ciele. Po prvé, na rasizme založená povinná redukcia „židovsko-árijských“ vzťahov a komunikácie, vedúcich k objaveniu skrytej židovskej podskupiny v nemeckej spoločnosti a po druhé, prebratie židovského majetku, ktorého údajne obrovský rozsah bol v medzivojnovom období integrálnou súčasťou európskeho antisemitizmu. Prevzatie židovského majetku nacistami bolo základným kontinuum, ktoré sa dá nájsť v kombinácii či v blízkom vzťahu k takmer všetkým formám protižidovských diskriminácií a perzekúcií, najprv v Nemecku, neskôr v krajinách, ktoré Nemecko okupovalo či im dominovalo, alebo v spojeneckých krajinách Nemecka, ako bolo Slovensko, Maďarsko, Rumunsko či inde.

Majetok spojený s antisemitizmom je zvlášť zaujímavý, keďže je každému spomedzi nemeckého obyvateľstva vrátane najzapálenejších nacistov zrejme, že táto legislatíva, ktorá tým hlboko zasiahla do hospodárstva, bola len akýmisi pseudoprávom – zjavne protiprávne ciele mali fungovať v rámci celého systému majetkového práva, ktoré, samozrejme, malo ostať nedotknuté vo svojej základnej štruktúre a funkcii.³

Keď sa na problém nazrieme z tohto pohľadu, jedinečný fenomén židovského majetku kladie celý rad otázok: ak boli nacisti pripravení použiť násilie, boli

Wirtschaft am Beispiel Göttingens. Hannover 1997; FICHTL, F. et al. (eds.): „*Bambergers Wirtschaft judenfrei*“: *Die Verdrängung der jüdischen Geschäftsleute in den Jahren 1933 bis 1939*. Bamberg 1998; DAHLMANN, H. Ch.: „*Arisierung*“ und *Gesellschaft in Witten: Wie die Bevölkerung einer Ruhrgebietsstadt das Eigentum ihrer Jüdinnen und Juden übernahm*. Münster 2001; BRUCHER LEMBACH, A.: „... wie Hunde auf ein Stück Brot“: *Die Arisierung und der Versuch der Wiedergutmachung in Freiburg*. Bremgarten 2004; KLATT, M.: *Unbequeme Vergangenheit: Judenverfolgung und Wiedergutmachung in Westfalen, 1925 – 1965*. Paderborn 2009.

2 WALK, J. (ed.): *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Maßnahmen und Richtlinien – Inhalt und Bedeutung*. Heidelberg 1996.

3 Porovnaj: Die Rechtssicherheit als Grundlage der Volksgemeinschaft. Rede des Reichsministers und Preuß. Ministerpräsidenten Hermann Göring vor der Akademie für Deutsches Recht. *Deutsche Justiz. Rechtspflege und Rechtspolitik*, roč. 96, 1934, č. 46, s. 1427 – 1432.

4 Pre viac informácií pozri ďalšie príspevky v tomto zborníku.

právne či právne formalistické opatrenia riadené proti židovským obetiam alebo mali skôr kontrolovať rôzne skupiny príjemcov vrátane samotnej Nemeckej ríše? Po druhé, zabránil pseudoprávny systém ešte drastickejším formám antisemitizmu minimálne do leta 1938 (keď sa uskutočnili protizidovské výtržnosti v Berlíne a inde, predznamenujúc novembrový pogrom) – alebo išlo od začiatku o efektívny nástroj diskriminácie Židov – najprv v Nemecku a neskôr v okupovaných krajinách? A ako môže byť opísaný mechanizmus, že len o dva-tri roky neskôr nesmierne zločiny kráčali ruka v ruke s právnym dogmatizmom? Inými slovami: aký je vzťah medzi právnym dogmatizmom, bez ohľadu na to, či je protizidovský, a rýchlou radikalizáciou od novembrového pogromu až po masové vraždy v táboroch smrti, t. j. v rámci len dvoch rokov?

„Arizáciu“, túto zvláštnu formu „zákonnej lúpeže“, podrobne preskúmali a zhodnotili sami nacisti najprv v Ríši, potom v anektovanom Rakúsku a Protektoráte Čechy a Morava⁴ a následne v okupovanom Poľsku a inde. Navyše predaj židovského majetku vrhá svetlo na vzťahy medzi židovským a nežidovským obyvateľstvom v podriadených, okupovaných či spojeneckých krajinách. Otvorila protizidovská pseudolegislatíva dvere pre čoraz radikálnejšie opatrenia miestnych úradov proti Židom alebo aspoň pre pasivitu k ich deportáciám do get a táborov smrti? A napokon, aké boli dlhotrvajúce, t. j. aj po skončení vojny, následky „nového majetkového poriadku“, zavedeného počas holokaustu v krajinách ako napríklad Poľsko či Maďarsko, t. j. so zásadným počtom obetí holokaustu, ktoré sa nemohli uchádzať o navrátenie svojho majetku po vojne, pretože boli mŕtvi?

V tejto štúdiu sa chcem obmedziť na transformáciu od vyššie spomenutých právnych či legalistických opatrení k oveľa brutálnejším excesom, ktoré sprevádzali všetky aspekty židovského majetku v okupovanom Poľsku. Ak vezmeme dynamiku procesu ako príklad, najväčšou cezúrou sa stal útok na Poľsko, keď protizidovské opatrenia, ktoré v Ríši vznikali po roku 1933 šesť rokov, boli nielen zavedené, ale aj uskutočnené len za niekoľko týždňov a v radikálnejšej podobe ako predtým v Nemecku. Ďalšia hranica s ešte brutálnejším efektom radikalizácie prišla s útokom na Sovietsky zväz začiatkom roku 1941.

Je celkom zrejmé, že „arizácia“ nemôže byť vhodným termínom na označenie procesu rabovania na pripojených poľských územiach a v Generálnom gubernáte. Nie je náhoda že pojem „arizácia“ je veľmi zriedkavo používaný v archívnych materiáloch a ostatné výrazy ako „germanizácia“ a „transfer židovského majetku do nemeckých rúk“ atď. sú oveľa bežnejšie. Aby sme veci pomenovali pravým menom: hovoríme o drancovaní, plienení a kraďnutí – a o tom, aký to malo vzťah k legislatíve.

5 *Tagebücher von Joseph Goebbels*, zv. 5, s. 325–326 (záznam z 30. – 31. 5. 1938); pozri: GRUNER, W.: Lesen brauchen sie nicht zu können... Die Denkschrift über

V apríli 1938 si ríšsky minister propagandy Joseph Goebbels poznačil do svojho denníka že prišiel čas „kompletne vyhnať Židov z Nemecka“. Od mája 1938 do svojho denníka opakovane písal o „berlínskom protizhidskom programe“, do ktorého sa chcel v tom čase pustiť.⁵ Pri rôznych príležitostiach spomínal tiež „židovské geto“, ktoré by šéf berlínskej polície Wolf-Heinrich gróf von Helldorf a on mali založiť konkrétne v Berlíne a že „bohatí Židia“ by mali za seba platiť.⁶ Od októbra 1938 sa v zahraničí šírili zvesti, že v nacistickom Nemecku budú čoskoro zriadené getá pre židovské obyvateľstvo. Počas známej konferencie z 12. novembra 1938, t. j. okamžite po novembrovom pogrome, ríšsky minister a generál, poľný maršál Hermann Göring, ktorý bol v ríšskej vláde zodpovedný za arizáciu, a Reinhard Heydrich, šéf Bezpečnostnej polície, taktiež intenzívne diskutovali o myšlienke založenia get. Zvlášť Göring predpokladal, že getá vzniknú „v mestách vo veľkom rozsahu“.⁷ Heydrich konštatoval: „Nemyslím si, že je možné, aby polícia dokázala zabezpečiť geto vo forme úplne uzavretých mestských častí, kde budú len Židia.“⁸

Sociálna izolácia Židov sa po novembrovom pogrome zintenzívnila a potenciálna izolácia v getách od počiatku znamenala tiež výnimku zo zákona a zdalo sa, že posledné zvyšky zákonnej ochrany chránili Židov dokonca aj v nacistickom Nemecku – násilie a vražda oficiálne podľa *Ríšskeho kriminálneho zákonníka (Reichsstrafgesetzbuch)* ostali násilím a vraždou.⁹ O menej než dvanásť mesiacov neskôr, na jeseň 1939, národní socialisti po invázii do Poľska založili prvé getá, ktoré patria medzi najlepšie príklady toho, ako nacisti uskutočňovali v Poľsku plány, ktoré vyvinuli v Ríši pred rokom 1939. Prvé geto bolo založené počiatkom októbra 1939 v Piotrkówe Trybunalskom v Generálnom gubernáte. Od jari 1940 vznikali ďalšie getá po celom území okupovaného Poľska, zvlášť

die Behandlung der Juden in der Reichshauptstadt vom Mai 1938. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, roč. 4, 1995, s. 305 – 341.

6 *Tagebücher von Joseph Goebbels*, zv. 5, s. 366 (záznam z 2. 7. 1938); GRUNER, W.: *Lesen brauchen sie nicht zu können*, s. 322 – 322.

7 Citované podľa: THALMANN, R. – FEINERMANN, E.: *Die Kristallnacht*. Hamburg 1993, s. 155 – 158.

8 Tamže, s. 155. Pozri tiež: LOOSE, I.: Thus ends... the golden age of Jewry in Germany. Reactions to the November Pogrom in the Jewish Press in Poland in 1938/39. In: NACHAMA, A. – NEUMÄRKER, U. – SIMON, H. (eds.): *Fire! Anti-Jewish Terror on "Kristallnacht in November 1938"*. Berlin 2008, s. 128 – 135; LOOSE, I.: Reaktionen auf den Novemberpogrom in Polen 1938 – 1939. In: *Die Novemberpogrome 1938. Versuch einer Bilanz*. Berlin 2009, s. 44 – 58.

9 V tejto štúdií, samozrejme nie je priateľom na intenzívnu diskusiu o známej knihe Ernsta Fraenkela *The Dual State*, ktorá po prvý raz vyšla v USA v roku 1914; pozri: FRAENKEL, E.: *Der Doppelstaat*. Hamburg 1974, 2001. [*The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York 1941, 1969]

z popudu gauleitera Arthura Greisera v župe Warthegau a Hansa Franka v Generálnom gubernáte. Takže je namieste otázka, či a do akej miery slúžili aj ekonomické otázky predvojnového obdobia ako matrica, keď Nemci začali budovať v Poľsku svoju okupačnú politiku. Existovalo nejaké vyhodnotenie, takpovediac skúseností, ktoré získali v Rakúsku, Čechách či hornom Sliezsku atď., alebo bola situácia, ktorú nacisti našli v Poľsku, skrátka príliš komplikovaná na to, aby sa tu dali uplatniť existujúce vzory?

Po niekoľko dekád sa zvlášť nemecká historiografia, ktorá sa venuje „arizácii“ v najširšom zmysle slova, zamerala na obdobie do roku 1939. Preto bolo obdobie holokaustu prakticky vylúčené z pozornosti ekonomicky orientovaných otázok – ako keby ekonomické záležitosti prestali mať počas 2. svetovej vojny a zvlášť holokaustu vplyv na nacistickú Judenpolitik. Tento stav sa v posledných rokoch zmenil, počínajúc vynikajúcou knihou Martina Deana *Robbing the Jews* (2008)¹⁰, v ktorej sleduje celý vývoj od nacistických opatrení v roku 1938, krištáľovú noc v roku 1938, po fiškálnu prípravu deportácií, keď na jeseň 1941, v predvečer prvých deportácií „na východ“, nemeckí Židia museli vyplniť vlastné zoznamy vecí deň či niekoľko dní predtým, ako boli natlačení do deportačných vlakov. Je zaujímavé, že Dean berie do úvahy aj perspektívu židovských obetí a ukazuje, ako sa s tuctami a stovkami diskriminačných opatrení vyrovnávali Židia.¹¹ Emigrácia bola len jednou, aj keď najdôležitejšou odpoveďou na narastajúci tlak. Samotný proces konfiškácie, tak ako opis celého systému určeného na registráciu a ukradnutie majetku Židov, môže ťažko povedať nič o následkoch týchto opatrení na samotných Židov. Len emigrácia najlepšie ilustruje dilemu, v ktorej sa Židia nachádzali, pretože nacisti sledovali dva ciele: podporovať židovské vysťahovalectvo na jednej strane a skonfiškovanie čo najväčšieho množstva peňazí na strane druhej. Táto druhá strana sa však stala rozhodujúcim faktorom, ktorý emigráciu sťažoval, ak ju neznemožňoval úplne. Zrýchľovanie pauperizácie židovského obyvateľstva po celej Ríši – či getoizácia – sa čoraz viac a viac stávala synonymom úplnej straty majetku jednotlivca.

Podľa známeho príslovia z 19. storočia obchod nasleduje vlajku, t. j. hospodárske štruktúry sa často budujú okamžite po tom, čo armáda dobyla cudziu krajinu či územie. Toto neplatí len pre koloniálne dejiny 19. storočia, ale tiež pre

10 DEAN, M.: *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933 – 1945*. Cambridge 2008. O knihe Martina Deana pozri recenziu Inga Looseho. LOOSE, I.: Plunder by decree – Martin Dean. *Robbing the Jews*. Review Essay. *Yad Vashem Studies*, roč. 38, 2010, č. 2, s. 221 – 234.

11 Pozri: WALK, J. (ed.): *Das Sonderrecht für die Juden*; pre obdobie po roku 1939 nie je žiadna všeobecná zbierka protizidovských opatrení vrátane okupovaných či pripojených oblastí.

okupačnú politiku nacistov, uplatňovanú v podrobenej Európe, či už to bolo Poľsko alebo Sovietsky zväz.

Pripojené poľské územia a zvlášť ríšska župa Wartheland sa mali hneď od začiatku stať centrom programu germanizácie na východe. Bolo úplne jasné, že dve skupiny mali z tohto územia v dlhodobom horizonte vymiznúť – Poliáci, ako aj Židia, spolu okolo milióna ľudí. Neexistoval však žiadny všeobecný a záväzný plán, ako to urobiť, a preto každý Nmec, každá vojenská jednotka a každá administratívna štruktúra robila to, o čom sa nazdávala, že to bude krokom správnym smerom. Každý, samozrejme, dúfal, že súčasne príde k veľkému majetku, ale napriek tomu – a to treba zdôrazniť – objem ukradnutých vecí a majetkov ostal obmedzený. Na jeseň 1939 šéfovia civilnej administratívy podpísali veľké množstvo príkazov ohľadom registrácie a neskoršej konfiškácie židovského majetku, nespomínajúc podniky, bankové účty, nehnuteľnosti atď. Všetky tieto opatrenia, z ktorých mnoho znamenalo okamžité ukončenie ich podnikania či totálnu stratu majetku, na ktorom pracovali celý život, boli zamerané výlučne proti Židom. Prísne obmedzenie peňazí, ktoré mohli Židia mať v hotovosti, znamenalo pre mnohých židovských podnikateľov okamžitú likvidáciu ich podnikov, dokonca ešte predtým, ako mohla nacistická administratíva ich majetok skonfiškovať.¹² Navyše počas prvých septembrových dní na území okupovaného Poľska operovali takzvané Devisenschutzkommandos, rôzne jednotky Schutzstaffel (SS) (Einsatzgruppen Bezpečnostnej polície a Rasového a osídľovacieho úradu), vcelku aktívni boli aj okresní komisári a starostovia, čo viedlo k tomu, že počas okrádania Židov boli vydávané vzájomne sa prekrývajúce príkazy.¹³ Bez ohľadu súťaživý spôsob tohto lúpenia mal takmer každý zaangažovaný nemecký úrad dojem, že je správny čas na to, aby sa so židovským majetkom dalo nakladať podľa ľubovôle – od jednotlivých krádeží až po ohromné príspevky uvalené na početné židovské komunity.¹⁴ Okrem toho polícia, SS a civilné úrady urobili všetko pre to, bez ohľadu na zákonnosť či nezákonnosť tohto počínania, aby Židom – veľmi mierne povedané – spravili život takým neznesiteľným, ako to len bolo možné.

Nacisti urobili to, čo robili predtým v Ríši, a súčasne nemali žiadnu predstavu, či boli ich opatrenia „ekonomicky efektívne“, alebo nie. Výsledkom bol chaos, ale veľmi špecifický, pretože všade bol postoj k „židovskej otázke“ veľmi podobný:

-
- 12 Porovnaj: LOOSE, I.: Credit Banks and the Holocaust in the Generalgouvernement, 1939 – 1945. *Yad Vashem Studies*, roč. 34, 2006, s. 177 – 218, zvlášť s. 185 – 186.
 - 13 Porovnaj: BÖHLER, J.: *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*. Frankfurt am Main 2006; DATNER, S.: *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1. IX. – 25. X. 1939*. Warszawa 1967.
 - 14 Porovnaj: DMITRZAK, A.: Causes of imposing contributions and methods of levying them in Polish territories under the Nazi occupation during the Second World War. *Studia Historiae Oeconomicae*, roč. 21, 1994, s. 157 – 166.

všetko je dovolené. Napríklad prvé nemecké banky entuziasticky otvorili prvé dve pobočky už dva týždne po útoku Wehrmachtu na Poľsko, dlho predtým, ako odpor poľských jednotiek v strednom a východnom Poľsku zlomili nemecké a sovietske vojská. Noví bankovní riaditelia si boli plne vedomí faktu, že prvé opatrenia vojenskej a civilnej správy boli otvorené zamerané proti Židom a ich majetku a prvé správy bánk, ktoré zaslali do Berlína, neumožňujú pochybnosti o tom, že prišiel čas, keď celý majetok „Fremdvölkische“, zvlášť Židov, bude plne k dispozícii Ríši. Odvtedy rozdiel medzi zákonným a nezákonným kradnutím môže byť opísaný len ako rozdiel medzi štátom kontrolovanou konfiškáciou a individuálnym osobným obohatením. Aký teda bol zmysel právnych opatrení?

Napriek tomu sú však v tomto kontexte majetkové otázky len jedným aspektom. Útok na Poľsko vydláždil nacistom novú cestu k tomu, ako sa vyrovnat' so Židmi ako celkom, a to malo tiež následky v Ríši. Okupačná politika bola zreteľne charakterizovaná celým komplexom diskriminačných opatrení proti Židom a ich majetku – zvlášť v porovnaní s vývojom v Ríši pred rokom 1939, kde prijatie podobných opatrení trvalo niekoľko rokov. Ak mali nacisti po novembrovom pogrome vhodné podmienky na zaobchádzanie so Židmi, v Poľsku každú mysliteľnú hranicu prekročili nie v priebehu niekoľkých rokov, ale v priebehu niekoľkých dní či týždňov. Zjavne nebol problém s odporom, s verejnou mienkou, vlastnou morálkou a ako hlboko táto cezúra skutočne bola, vidieť nielen v „konečnom riešení židovskej otázky“, ale tiež v zavedení masového vraždenia „eutanázie“, ktoré sa taktiež odohrávalo v okupovanom Poľsku od októbra 1939.

Navyše, nacisti našli úplne iné demografické podmienky, ako boli v Ríši: na jeseň 1939 sa približne 1,7 milióna poľských Židov ocitlo na teritóriu kontrolovanom Nemeckom, len v samotnej Warthegau to bolo viac ako 435 000 ľudí.¹⁵ Napokon v Poľsku plundrovanie židovského majetku bolo hlboko späté či aspoň išlo paralelne s procesmi, ktoré priamo viedli k rozhodnutiu pre konečné riešenie, t. j. k totálnej likvidácii európskych Židov.

V lete 1939 nacisti nazbierali bohaté skúsenosti s mechanizmom a efektivnosťou opatrení zameraných na kradnutie majetku Židov až do posledného groša. Väčšie problémy však vznikli ťažkostiach s emigráciou po 1. septembri 1939 a pre notorickú rivalitu nacistických vodcov a ich nasledovníkov. Útok na Poľsko znamenal „veľkú hodinu“ Hermana Göringa, ktorý najneskôr po novembrovom

15 O probléme spoľahlivých čísiel – posledné sčítanie sa v Poľsku uskutočnilo v roku 1939, porovnaj: GOLCZEWSKI, F.: Polen. In: BENZ, W. (ed.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München 1996, s. 411 – 497, zvlášť s. 414 – 416; *Mały Rocznik Statystyczny 1939*. Warszawa 1939 [Reprint: Warszawa 1989], s. 22 – 26.

pogrome začal byť aktívny pri uplatňovaní štátnej kontroly nad konfiškáciou a pri posilňovaní molocha štvorročného plánu proti svojim rivalom, ako napríklad z Himmlerovho aparátu. V októbri 1939 založil ďalšiu inštitúciu, ktorá mu priniesla priamy prístup k židovskému (a poľskému) majetku v dobytom Poľsku: neslávne známy Úrad hlavného splnomocnenca alebo Haupttreuhandstelle Ost (HTO). Skutočnosť, že si konkrétne Göring zabezpečil rozhodujúci vplyv vo všetkých otázkach majetku a plienenia, je už viac ako len náznak, že máme do činenia s istým druhom hodnotenia procesu „arizácie“ pred rokom 1939.

Kým agrárny sektor ostal s Himmlerom a jeho aparátom Ríšskeho komisaariátu pre posilňovanie nemeckva, HTO so svojimi pobočkami v Gdansku, Katoviciach, Poznani a Lodži mali prevziať všetok majetok poľského štátu a všetky židovské a poľské podniky na anektovaných územiach, efektívne ich riadiť pomocou splnomocnencov a potom ich dať rôznym skupinám príjemcov, ktorí by nielen mali know-how v danej oblasti, ale boli by podľa nacistickej hierarchie tiež rasovo a ideologicky hodní takéhoto rozporuplného daru režimu. Okrem toho HTO bol zodpovedný i za bankový a kreditný systém a za integráciu celého územia do nemeckého hospodárstva tak, aby predovšetkým zvyšoval produkciu potravín pre potreby Ríše počas vojny.¹⁶ Toľko predstava.

Najudivujúcejšou skutočnosťou však je – a táto záležitosť už bola riešená s ohľadom na ďalšie územia –, že útok na Poľsko priniesol bezprecedentný nárast násilia na jednej strane, kým proces „preberania“ majetku „Fremdvölkische“ sa uskutočňoval najmä s využitím zákonných opatrení – teda zákonných opatrení, ktoré, samozrejme, boli pseudozákonné. Bola to stará dobrá nemecká „dôkladnosť“ („deutsche Gründlichkeit“), ktorá urobila takýto „legalizmus“ nevyhnutným? Pomohla efektivite procesu, či už je to proces konfiškácie, alebo neskorší proces vykorisťovania prostredníctvom árijských splnomocnencov? A ako môžeme opísať spojivo medzi masívnym vyplienením viac ako desiatich percent populácie Poľska a všeobecnými cieľmi nacistickej okupačnej politiky – germanizáciou anektovaných území a bezprecedentným vykorisťovaním nútenej práce v Generálnom gubernáte? Rovnako dôležitou otázkou je, kto boli príjemcovia, ktorí mali z veci prospech. A napokon vedci diskutovali o tom, či má zmysel rozlišovať medzi majetkom Poliakov a Židov¹⁷ v okupovanom Poľsku a či je vôbec možné poskytnúť spoľahlivé čísla pre celý proces preberania súkromného majetku Poliakov a Židov.

16 *Verordnungsblatt des Reichsstatthalters im Reichsgau Wartheland* č. 2, 15. 1. 1940, s. 19.
17 V tomto kontexte to znamená majetok židovských a poľských občanov Druhej poľskej republiky. Toto rozlíšenie je založené na norimberských zákonoch, aby sa tak zameralo na všetky obeť protizidovských opatrení nacistov. Porovnaj: Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. RGBl. I, 15. 9. 1935, s. 1146; Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. RGBl. I, 14. 11. 1935, s. 1333, zvlášť § 5.

Ako už bolo spomínané, v posledných rokoch upútal fenomén „arizácií“ pozornosť čoraz väčšieho počtu vedcov.¹⁸ Po prvý raz sa jeho zmysel zamerl na súkromných príjemcov, ktorí z nej mali prospech, čím sa proces „arizácie“ obrátil o 180 stupňov. Táto záležitosť bola niekedy opísaná – použivúc frázu Martina Deana – ako „*tlak od spodku vedúci z hora*“.¹⁹ Neskôr sa však význam termínu posunul smerom k politike štátu či režimu, interpretujúc proces ako centrálnu naplánovanú stratégiu. Výsledkom boli zjavné problémy s presnou definíciou „arizácie“, ktorej význam sa v niektorých publikáciách rozšíril do takých rozmerov, že je len ťažko možné očakávať, že by sa do tohto výrazu nedal vložiť akýkoľvek aspekt protizidovských perzekúcií v nacistickom Nemecku.

Jednu odpoveď však vieme dať naisto: legalizmus poskytol jednotlivým splnomocnencom, nemeckému ľudu, úradom, inštitúciám a súkromným podnikom (napríklad vyššie spomínaným nemeckým bankárom v okupovanom Poľsku) pocit, že majú zákonný nárok a že nie sú lotri a spolupáchatelia štátom schváleného a organizovaného kradnutia. Dokonca aj pseudoprávny charakter niektorých opatrení ostal len na papieri, pretože konfiškáciu poľského a židovského majetku vo veľkej miere uskutočňoval od začiatku HTO, aj keď právny základ systematického konfiškovania bol poskytnutý až po vydaní Dekrétu o poľských majetkoch (Polenvermögensverordnung) zo 17. septembra 1940. To neznamená nič iné, ako že každá konfiškácia židovského a poľského majetku bola „legalizovaná“ nie skôr ako o rok neskôr, keď sa situácia minimálne židovského obyvateľstva zhoršila do tej miery (väčšina z nich už žila v getách), že si môžeme postaviť otázku, či sa príjemcovia ešte skutočne potrebovali opierať o právny nárok. Takže fráza „*okradnutý na základe dekrétu*“ (Martin Dean²⁰) má isté obmedzenia a s ohľadom na extrémny potenciál násilia a masových vražd sa dekréty zdajú nadbytočné. Ich dôležitosť už závisela nie od židovských obetí, dokonca ani nie od jednotlivých príjemcov majetku, ale od ich funkcií medzi konštantne si konkurujúcimi rôznymi staršinami nastickej hierarchie, teda medzi Göringom a HTO, miestnymi gauleitermi, Wehrmachtom a Himmlerovými SS.

Napriek tomu však fakt, že diskriminačné opatrenia proti Židom prijaté dlho pred norimberskými zákonmi, boli oficiálne zavedené na anektovaných územiach v máji 1941, priniesol problémy.²¹ Určitý legalistický prístup bol nevyhnutný, pretože nikto nevedel, kto bol Žid a kto nie – ukázalo sa, že je problém

18 Pozri napríklad: WILDT, M.: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 – 1939*. Hamburg 2007.

19 DEAN, M.: *Robbing the Jews*, s. 25.

20 Tamže, s. 257 – 259.

21 Verordnung über die Einführung der Nürnberger Rassengesetze in den eingegliederten Ostgebieten. RGBl. I, 31. 5. 1941, s. 297. V ríšskej župe Wartheland bol dekrét vydaný už 1. 10. 1940; „rasové zákony“ sa v praxi uplatňovali od septembra 1939.

definovať nemeckosť pomocou nemeckej Volksliste v okupovanom Poľsku. Nacisti jednoducho nemali dosť informácií, na ktoré by sa mohli spoľahnúť, a treba si tiež uvedomiť, že nacisti aj v Ríši potrebovali na zhromaždenie podobných údajov o oveľa menšej skupine Židov, než aká žila v Poľsku, niekoľko rokov. Navyše legalizmus bol potrebný aj z druhého dôvodu. Tieto územia by sa mali čím skôr stať nemeckými a zvlášť počas vojny nemecký Volksgemeinschaft – nech je to čokoľvek – urgentne potreboval základné formy spoľahlivosti a stability – minimálne garantované pre tých, ktorí sa ocitli na vyšších stupienkoch rasistickej hierarchie. Pre zabezpečenie politického víťazstva nacistického hnutia muselo hospodárstvo ostať kľúčovou súčasťou toho, čo Ernst Fraenkel nazval „normatívny štát“, a jeho modelu „duálny štát“ v národnom socializme. Toto poskytuje určitý model tiež pre okupované Poľsko, samozrejme, kým nezmiešame teóriu s realitou.

Avšak pre adekvátny výpočet nacistickej konfiškačnej politiky v Poľsku je potrebné si tiež uvedomiť, že kradnutie medzi nežidovskou populáciou malo podobné formy ako v prípade poľských Židov. Ako hlavný dôkaz môže slúžiť takzvaný Polenvermögensverordnung zo 17. septembra 1940. Po tom, čo bol majetok poľského štátu v januári 1940 vyhlásený za nemecký, sa septembrový dekrét zaoberal majetkom a aktívami občanov bývalého poľského štátu na území väčšej Nemeckej ríše vrátane pripojených poľských území.²² Spolu s dátumom vydania dekrétu koncom leta 1940, čoho príčinou bol boj medzi viacerými zainteresovanými ministerstvami, je najdôležitejšou záležitosťou to, že legalizoval opatrenia a *status quo*, ktoré vyplývali z nemeckých protizidovských a protipoľských opatrení počas predchádzajúcich dvanástich mesiacov. Napriek paralelám boli rozdiely medzi týmito dvoma skupinami zarážajúce. Stačí spomenúť getá, dokonca aj keď by sme predpokladali, že ich zriaďovanie od jesene 1939 nebolo predtým zamýšľaným krokom k neskoršej likvidácii ich obyvateľov.²³

Už spomínaná rivalita a konkurencia viacerých nacistických vodcov na tomto poli nevyhnutne viedli k radikalizácii, zvlášť v prístupe k Židom. Zjavne bolo len niekoľko krokov medzi konfiškáciou majetku a deportáciou majiteľov. Pau-

22 Verordnung über die Behandlung von Vermögen der Angehörigen des ehemaligen polnischen Staates. RGBl. I, 17. 9. 1940, s. 1270; porovnaj: ROSENKÖTTER, B.: *Treuhandpolitik. Die „Haupttreuhandstelle Ost“ und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*. Essen 2003, s. 125–133; LOOSE, I.: Die Beteiligung deutscher Kreditinstitute an der Vernichtung der ökonomischen Existenz der Juden in Polen 1939–1945. In: HERBST, L. – WEIHE, T. (eds.): *Die Commerzbank und die Juden 1933–1945*. München 2004, s. 223–271, tu s. 238–240.

23 Porovnaj: MOSTOWITZ, A.: Łódzkie getto. Rabunek żydowskiego mienia (1). In: MOSTOWITZ, A.: *Łódź, moja zakazana miłość*. Łódź 1999, s. 50–61; MOSTOWITZ, A.: Szanowane banki i firmy. Rabunek mienia żydowskiego (2). In: MOSTOWITZ, A.: *Łódź, moja zakazana miłość*. Łódź 1999, s. 61–69.

perizácia židovského obyvateľstva – omnoho väčšia na okupovaných územiach Poľska ako v Ríši – bola nemeckou administratívou vnímaná len ako znepokojujúce finančné bremeno. Rýchlo rozšírili už spomínané myšlienky o ich koncentrovani do get a neskôr ich vyvezení niekam na východ, potom na Madagaskar a napokon opäť na „východ“, ktorý dostal nový, smrtiaci zmysel. *„Ak máme pochopiť holokaust ako účel byrokratického procesu, je to zvlášť dobre ilustrované dôkladnou snahou páchatelov registrovať všetok židovský majetok v spojení s deportáciami a vraždením Židov.“*²⁴ Z tohto dôvodu je (a pravdepodobne ostane) predmetom vedeckých diskusií, či konfiškácia židovského majetku bola predpokladom, vedľajším efektom či následkom holokaustu.

Namiesto prílišných detailov o ekonomike geta môže byť dostatočné povedať niekoľko slov o skutočných či domnelých ľuďoch, ktorí z toho mali prospech. Nacisti bezpochyby museli v rýchlosti integrovať také inštitúcie, ktorých činnosť by sľubovala možnosť spolupráce, menovite kreditné banky, celú finančnú administratívu, poisťovacie spoločnosti, ale tiež súkromné úspory. Otázka osôb, ktoré z tejto obrovskej krádeže profitovali, je oveľa komplikovanejšia, ako by mohol naznačovať samotný výraz. Vo vedeckej literatúre sa často spomínajú – okrem administratívy a straníckych štruktúr – nemeckí „osadníci“ z východnej Európy, členovia SS, skupina takzvaných Volksdeutsche, ktorí tu žili už počas medzivojnového obdobia a Nemci z Ríše, ktorí sem prišli zbohatnúť. Bolo medzi nimi mnoho špekulantov, ale napriek tomu je to len časť pravdy, ktorá má veľa do činenia s aspektom „zákonná“ a „nezákonná krádež“, pretože jednotlivci sa nestali zákonnými majiteľmi automaticky, ale ich nimi urobil samotný režim.

Splnomocnenci, ktorí boli nominovaní HTO a mali sa stať bezproblémovým riešením celého procesu plienenia, konfiškovania a germanizácie židovského majetku, sa napokon stali ústredným problémom až do konca okupácie. Dá sa to zhrnúť takto: existuje dostatok archívneho materiálu, ktorý sa zväčša či úplne zaoberá zlou profesionálnou úrovňou, ale tiež rôznymi formami korupcie a nelegálneho obohacovania sa splnomocnencov. Okrem toho špeciálne súdy sa museli zaoberať veľkým percentom procesov proti splnomocnencom.

Zlyhanie splnomocnencov malo však dôležitý dôvod. Po vymenovaní za splnomocnenca sa zväčša nazdávali, že sa najprv stanú splnomocnencami a neskôr – nazvime to – zákonnými majiteľmi podnikov. Pri neustálych debatách, lepšie povedané hádkach HTO, Himmler a Wehrmacht zaviedli zoznamy, podľa ktorých mali uvedené skupiny profitovať a prevziať bývalý židovský či poľský majetok. Ak hovoríme o účastníkoch na týchto zločinoch, bolo pre nacistov

24 DEAN, M.: *Robbing the Jews*, s. 2.

najťažšou úlohou vyriešiť konkurujúce si záujmy Göringa, Himmlera a miestnych satrapov, ako boli gauleiteri či Albert Forster. Napokon po reintegrácii približne 60 000 Nemcov zväčša z Litvy na jeseň 1939 a jar 1940, t. j. baltických Nemcov, ktorí skutočne mali silné protizidovské a pronacistické pozadie už predtým, sa transfer majetku „do nemeckých rúk“ zastavil a až na niekoľko výnimiek odložil do skončenia vojny, pretože aj vojaci Wehrmachtu by mali mať rovnakú šancu dosať svoj podiel. V praxi to znamenalo, že HTO stále sedelo na státisícoch nevyriešených prípadoch majetku, podnikov a aktív, čo hlboko znepokojovalo splnomocnencov. V rovnakom čase desaťtisíce nemeckých osadníkov zo ZSSR, Rumunska a Maďarska žilo v táborech – väčšina z nich sa nikdy neusídlila na novogermanizovanom východe, ale v posledných mesiacoch vojny, ako sa blížila Červená armáda, začali rovno pochodovať z táborov na západ. Najneskôr už v roku 1941 sa začal šíriť vtíp, že Warthegau je len „župa – čakáreň“.

Aby sme to zhrnuli: Nemci sa, samozrejme, snažili prijať určité stratégie a skúsenosti, keď začali s okupáciou Poľska. Bernhard Rosenkötter vo svojej knihe o notoricky známom Haupttreuhandstelle Ost bol asi prvým vedcom, ktorý sa pokúsil spojiť predvojnové legalistické majetkové postupy proti Židom s protizidovskými aktivitami Treuhandstelle a celkovou okupačnou politikou vrátane holokaustu vo východnej Európe.²⁵ Nacisti boli spočiatku presvedčení, že ich legalistický prístup je efektívny. Hlavný rozdiel oproti obdobiu pred rokom 1939 je nepochybné bezprecedentná miera násilia, ktoré bolo integrálnou súčasťou všetkých opatrení proti poľským Židom. Legalizmus pomohol zabezpečiť spoluprácu s nemeckým civilným obyvateľstvom, ale začal byť zbytočný v momente, keď sa proces germanizácie majetku v roku 1941 skončil. Navyše integrácia pripojených teritórií k nemeckému hospodárstvu sa počas vojny ukázala oveľa komplexnejšia.

Nacisti boli hlboko presvedčení o efektívnosti ich pseudozákonných opatrení a snažili sa ich uplatniť v pomeroch okupovaného Poľska. Tieto organizované konfiškácie skutočne zvýšili efektívnosť, ale najmä preto, že „legalizmus“ umožnil rôznym zapojeným inštitúciám aktívne sa zúčastniť na krádeži. To platí aj pre nemecké obyvateľstvo, ako sa dá vidieť, napríklad pri verejných aukciách, kde sa predávali majetok a domy deportovaných, getoizovaných a zavraždených Židov a pri preberaní bývalých židovských bytov, domov a podnikov.²⁶ Okrem hlav-

25 ROSENKÖTTER, B.: *Treuhandpolitik*, s. 26 – 80.

26 Porovnaj: LOOSE, I.: *Beteiligung deutscher Kreditinstitute*, s. 223 – 271; LOOSE, I.: *Credit Banks*, s. 177 – 218; LOOSE, I.: *Kredite für NS-Verbrechen. Die deutschen Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939 – 1945. Studien zur Zeitgeschichte*, zv. 75, 2007; WIXFORTH, H.: *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa. Die Dresdner Bank im Dritten Reich*, zv. 3, 2006, s. 583 – 588.

ných úradov, ktoré mali celý proces na starosti (HTO, SS, gauleiter), môže byť otázka priameho príjemcu zisku zodpovedaná v menej presvedčivom rozsahu ako v Ríši, Rakúsku alebo Protektoráte Čechy a Morava. Zvlášť pobočky HTO ukazujú akýsi „učiaci efekt“ štátu a zúčastnených ministerstiev, ktoré zabezpečovali, aby celý zisk neskončil v rukách súkromných nemeckých podnikov. Napriek tomu počas zbierania a konfiškovania židovského a poľského majetku úrady veľmi potrebovali spoluprácu súkromných firiem, zvlášť bánk. Avšak pozícia rozdielnych skupín, ktoré mali nárok prevziať spoločnosti a aktíva, začala byť taká ťažká, že čoraz viac podnikov muselo ostať v správe HTO – až do konca vojny neboli presunuté do „nemeckých rúk“.²⁷

Pokúsil som sa ukázať ako poľské a židovské obyvateľstvo Poľska podstúpilo podobnú politiku konfiškovania, zavedenú nacistami. Spoločnosti, nehnuteľnosti a aktíva boli oficiálne prevzaté a stali sa „majetkom Ríše“ bez ohľadu na to, kto bol predchádzajúcim majiteľom. S ohľadom na holokaust môžeme predpokladať, že pauperizácia všetkého nenemeckého obyvateľstva bola kľúčovým faktorom, ktorý sa často nazýva procesom radikalizácie. Ale rozdielny osud Poliakov a Židov ukazuje, že išlo len o jeden z viacerých faktorov širšieho súboru otázok, ktoré viedli k rozhodnutiu o konečnom riešení a ktoré v skutočnosti začali vo Warthegau prvým systematickým zabíjaním Židov v plynových nákladiakoch v Chełmne v decembri 1941.

Pri dnešnom stave poznania je nemožné poskytnúť presné čísla o rozsahu plienenia a ukradnutého majetku v okupovanom Poľsku. Je ešte znepokojujúcejšie, že na území, kde sa zločiny odohrali v bezprecedentnom rozsahu a s bezmedznou krutosťou, bol výsledok „zákonného okradnutia“ a plienenia skôr obmedzený. V mnohých prípadoch skrátka nie sú príjemcovia, takže veľká časť celej „hospodárskej politiky“ v Poľsku môže byť opísaná v rámci obrovského ničenia a likvidácie hodnôt. Ale obraz sa zmení, ak vezmeme do úvahy nútenú prácu a s využitím veľmi jednoduchej poučky by sa dalo povedať, že hospodársky „potenciál“ židovských nútených pracovníkov v getách a pracovných táboroch bol oveľa väčší ako ich vlastníctvo v lete 1939. Tento stav vecí bol úplne jasný všetkým zainteresovaným nemeckým úradom na konci roku 1940, najneskôr na jar 1941. Keď Franz Stangl, bývalý veliteľ tábora smrti v Treblinka, vo väzení tvrdil, že nacisti chceli len peniaze Židov²⁸, nielenže nehovoril pravdu, ale musel aj vedieť, že nehovorí pravdu. Holokaust bol výsledkom procesu radikalizácie, ale jeho hlavné motívy boli bezpochyby neekonomického pôvodu.

27 K výsledkom postupov HTO porovnaj: ROSENKÖTTER, B.: *Treuhandpolitik*, s. 274 – 277.

28 SERENY, G.: *Am Abgrund: Gespräche mit dem Henker. Franz Stangl und die Morde von Treblinka*. München – Zürich 1995, s. 115.

Jurisdikcia ako predzvest' finančného a hospodárskeho vykorisťovania židovskej menšiny v Altreichu

Christine Schoenmakers (Nemecko)

Štúdia zdôrazňuje kontext súdnej diskriminácie Židov a protižidovskej politiky nacistického režimu, ktorá ovplyvnila aj všeobecné trestné právo Tretej ríše, ako aj jej zvláštnu jurisdikciu proti židovskej menšine. Stigmatizovaní ako Fremdvölkische, a preto vylúčení spomedzi rasovo čistého árijského Volksgemeinschaft, Židia *per se* dostali v rámci (politickéj) komunity nižší právny status. Zvlášťne zákony a nariadenia klasifikovali židovských občanov ako Volksschädlinge, tých, ktorí majú zlý vplyv na sociálnu súdržnosť v Nemecku. Následne boli prijaté zákony, ktoré mali pomôcť vylúčiť Židov z komunity. Tieto zákony degradovali ľudí židovského „pôvodu“ na občanov druhej triedy. Vysokopostavení právnici a právni vedci zostavili protižidovské zákony a nariadenia a opatrili ich vysvetleniami, pričom tieto normy vytvorili základy pre trestné právo založené na rasovom princípe, ktoré platilo až do roku 1945 a bolo namierené (nielen) proti židovskej menšine.

Vo vtedajšom právnom zaobchádzaní so Židmi sa navzájom ovplyvnili a posilnili trestné a občianske právo, ako aj ďalekosiahle finančné ciele. Tieto ekonomické aspekty odlišovali súdnu perzekúciu židovských občanov od zaobchádzania s ďalšími vylúčenými skupinami. Súdnictvo sa dobrovoľne stalo nástrojom určovania priebehu agresívnej politiky arizácie, zákonom zabezpečiac masívnu pauperizáciu židovského obyvateľstva. Preto po vylúčení Židov z Volksgemeinschaftu na základe zákona nasledoval ekonomický exodus, ktorý režimu poskytol nekonečné možnosti arizovať obrovské množstvo židovské-

ho majetku, ktorý sa využil na financovanie nadchádzajúcej vojny. Aplikáciou trestného a občianskeho práva bola židovská menšina stigmatizovaná ako cudzia Volksgemeinschaftu a odsúdená ako „sama o sebe zločinecká“. To položilo základy pre nacistickú protizidovskú politiku, končiacu nielen v masívnom zbavení majetku židovskej populácie, ale aj v jej systematickom vyhladení.

„ZLOČINEC PODĽA RASY“: VYLÚČENIE ŽIDOV Z NEMECKÉHO VOLKSGEMEINSCHAFTU

Prechod od ústavného štátu k prevažne despotickej justícii pracujúcej v rámci völkische Bewegung sa udial zrieknutím sa liberálnych a demokratických princípov, základných osobných práv a rovnosti pred zákonom. Navyše, právnické termíny sa už neučili, ale boli skôr videné a cítené tými, ktorí prijali za vlastnú rasovú podmienku ducha národného socializmu.¹ Zvlášť trestné právo neslúžilo na vytvorenie slušnej justície, ale na zabezpečenie všemocnosti štátu prostredníctvom súdov. Národnosocialistické právo ostalo vágne a nejasné – nechávajúc sudcom a prokurátorom priestor na neobmedzené množstvo interpretácií.² Čo sa týka obvineného, predpisovala rasová ideológia nacistov, že pravdepodobnosť spáchania zločinu závisí od osobných rysov páchatela, ktoré, naopak, sú geneticky vlastné a v súlade s „rasou“ subjektu. Rasovo ovplyvnená analýza zločincina bola čoskoro rozšírená na všetky politicky nežiaduce osoby.³

Antisemitizmus sa stal ústredným motívom sociálnej a justičnej politiky nacistického režimu. Zákony a nariadenia podporujúce protizidovské argumenty propagandy režimu vznikali od začiatku roku 1933. Takzvaný árijský paragraf bol začiatkom štátom organizovaného vyhánania ľudí židovského vierovyznania, ako aj nemeckých občanov, ktorí spadali do kategórie „Židov“ podľa podmienok stanovených byrokratmi nacistického štátu. Dňa 15. septembra 1935 sa začala systematická eliminácia Židov alebo odžidovštenie, ako sa tomu oficiálne vravelo v žargóne národnosocialistickej strany a štátnej byrokracie, ktoré doplnili Zákony o ochrane nemeckej krvi a cti, čo bola séria právnych noriem, ktoré sú známe ako norimberské zákony. Tieto radikálne opatrenia boli podporené

1 Národnosocialistický právnik Carl Schmitt citovaný v ANDERBRÜGGE, K.: *Völkisches Rechtsdenken: Zur Rechtslehre in der Zeit des Nationalsozialismus*. Berlin 1978, strana (s.) 27.

2 Pozri: RÜTHERS, B.: *Die unbegrenzte Auslegung, Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*. Tübingen 2005.

3 MAJER, D.: „Fremdvölkische“ im Dritten Reich: Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements. Boppart am Rhein 1981, s. 109.

zúrivou zmesou ideológie, pseudovedeckých zistení a doktrín a dláždili cestu pre systematické sociálne vylúčenie a izoláciu Židov, označiac ich sériou zákonov a administratívnych príkazov za Volksschädlinge.

Židov považovali za „zločincov podľa rasy“. Už v 20. rokoch 20. storočia sa antisemitské tendencie veľmi rozšírili na extrémne pravom krídle propagandy, majúci silný vplyv na to, ako Židov vnímala spoločnosť. Vinili ich za porážku v 1. svetovej vojne, slúžili ako obetný baránok v takzvanej Dolchstoßlegende. Asimilovaná židovská menšina bola stigmatizovaná ako háveď žijúca na chrbte Volksgemeinschaftu.⁴ Nacistická propaganda prevzala stereotypy bohatých Židov zahrňujúcich kapitalizmus, špekulácie a zarabanie peňazí – považované za akýsi hospodársky zločin, pred ktorým musí byť nemecká spoločnosť bránená.⁵ Ba čo viac, rétorika „krvy a cti“ bola využitá ako právny argument na prenasledovanie a rozdrvenie „rodených zločincov“, akými boli podľa rasovej definície Židia. Ale ich diskriminácia sa neuskutočnila len v rámci národnosocialistického trestného práva, ale vo všetkých právnych odvetviach – počnúc občianskym právom a zvyčajne končiac ekonomickou jurisdikciou. Mnohé povolania viac neboli prístupné zo zákona pre Židov a Židia mali zakázané využívať sociálne či kultúrne zariadenia, ako boli verejné bazény, parky, knižnice, kiná a divadlá.⁶

FINANCOVANIE NADCHÁDZAJÚCEJ VOJNY: PRÁVNE ZÁKLADY MASÍVNEHO HOSPODÁRSKEHO VYKORISŤOVANIA

Spolupráca politicky závislej justície a protižidovskej politiky režimu započala a vynútila si narastajúce vylúčenie Židov z celého spoločenského života, čo prichádzalo nielen zo strany justičných úradov, ale tiež z nižších stupňov Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, ako aj jednotiek miestnej samosprávy a súdov. Na začiatku bolo hlavným cieľom nových vládcov prinútiť Židov opustiť krajinu.⁷ Národní socialisti na to používali nasledujúce metódy: legislatívou zaštitené akty diskriminácie (zákony, nariadenia), obťažovanie úradnými orgánmi, psychický teror a používanie priameho fyzického násillia

4 Pozri: BAJÖHR, F. – POHL, D.: *Der Holocaust als offenes Geheimnis: Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten*. München 2006.

5 Pozri: FÜLLBERG STOLBERG, C.: Sozialer Tod – Bürgerlicher Tod – Finanztod: Finanzverwaltung und Judenverfolgung im Nationalsozialismus. In: STEN-GEL, K. (ed.): *Vor der Vernichtung: Die staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main 2007, s. 31 – 58.

6 GIBAS, M.: „Ich kam als wohlhabender Mensch nach Erfurt und ging als ausgeplündert Jude davon“: *Schicksale 1933 – 1945*. Erfurt 2008, s. 6.

7 Tamže, s. 7.

prostredníctvom „spontánnych výbuchov hnevu ľudu“ alebo štátom organizovanými pogromami, ako bola Krišťálová noc v novembri 1938. Odlíšnosť od zaobchádzania s ďalšími vylúčenými skupinami však spočíva v ekonomických aspektoch súdnej perzekúcie židovských občanov. Súdnicstvo sa dobrovoľne stalo nástrojom určovania agresívnej politiky arizácie, ktorá zákonom zabezpečila masívnu pauperizáciu židovského obyvateľstva.⁸ Výraz „arizácia“ sa v úradnom žargóne používal na pomenovanie procesu postupného vyvlastňovania židovského majetku po roku 1933. Išlo o jeden z najväznejších transferov majetku v moderných nemeckých dejinách, ktorý by nebol možný bez právneho rámca.⁹ Preto po vylúčení Židov z Volksgemeinschaftu na zákonomnom základe,

- 8 Pojem arizácia opisuje hospodárske vyvlastnenie nemeckej židovskej populácie medzi rokmi 1933 a 1945, zvlášť v zmysle, že kapitál a nelikvidný majetok prešiel do „árijských“ rúk. Navyše počas posledných rokov historici a výskumníci odkazujú na termín, aby široko vysvetlili sociálne vylúčenie Židov a ich hospodárske a fyzické zničenie. Pozri: ZIEGLER, D.: „Aryanization“ and the Role of the German Great Banks, 1933–1938. In: FELDMAN, G. D. – SEIBEL, W. (eds.): *Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. New York – Oxford 2005, s. 44–68, s. 47; DEAN, M.: *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. New York 2008, s. 3. Harold James poukazuje na to, že „nejestvuje ani jeden typický proces ‚arizácie‘, ale skôr multiplicita opatrení.“ JAMES, H.: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War Against the Jews*. Cambridge 2001, s. 211.
- 9 Kým Martin Dean sa zaoberá procesom arizácie celkovo (pozri: DEAN, M. – GOSCHLER, C. – THER, Ph. (eds.): *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York 2007), samotný koncept systému rozoberajú Gerald D. Feldman a Wolfgang Seibel (FELDMAN, G. D. – SEIBEL, W. (eds.): *Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. New York – Oxford 2005). Na ekonomickej úrovni Avraham Barkai (BARKAI, A.: *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus: Ideologie, Theorie, Politik, 1933–1945*. Frankfurt am Main 1998) analyzuje spojivo medzi hospodárskou politikou a nacistickou ideológiou a Michael von Prollius (VON PROLLIUS, M.: *Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933–1939: Steuerung durch emergente Organisation und Politische Prozesse*. Paderborn 2003) zobrazuje rozdielne závislosti mnohých faktorov a prichádza k názoru, že nacistická hospodárska politika bola viac-menej charakterizovaná náhodami a štruktúrou zdola nahor, skôr než striktné kontrolovaná režimom zhora nadol. Vo svojej priekopníckej práci sa Adam Tooze (TOOZE, A.: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York 2007) sústreďuje na hospodársku situáciu počas Weimarskej republiky až po porážku Nemecka v 2. svetovej vojne. Demonštruje, že vyvlastnenie židovského obyvateľstva, ktoré nacistický režim systematicky uskutočňoval, bolo dôsledkom konkrétnych ekonomicko-politických požiadaviek: zaplatať diery v štátnom rozpočte, obmedziť nedostatok cudzej meny a súčasne udržať v pohybe obrovskú vojnovú mašinériu. Fritz Kieffer vo svojej knihe z roku 2002 (KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland – eine innere Angelegenheit?: Internationale Reaktionen auf die Flüchtlingsproblematik 1933–1939*. Stuttgart 2002) opisuje dôsledky, ktoré tieto úvahy mali na masový exodus

nasledoval ekonomický exodus, ktorý režimu poskytol nekonečné možnosti arizovať obrovské množstvo židovského majetku, využitého na financovanie nadchádzajúcej vojny. Stanovená politika vyhnania Židov z Nemecka bola teda motivovaná finančne. Rozličné zákonné príkazy a právne úpravy akcelerovali proces vyvlastnenia: krátko po roku 1933 sa mnohé židovské podniky v dôsledku kampaní bojkotovania, zamietania žiadostí o úvery v bankách či pre iné formy obštrukcií ocitli v ťažkej situácii. Majitelia museli vyhlásiť bankrot a boli prinútení svoje podniky predať. Udiala sa zálučná forma vyvlastnenia, legalizovaná zákonom, ktorá splyvala s diktátorskou politikou zameranou na „oslobodenie nemeckého hospodárstva od všetkého židovského vplyvu.“¹⁰

Zákon o konfiškácii podvratného kapitálu (14. júla 1933) a Zákon o zriadení ríšskeho úradu pre kontrolu výmeny peňazí (18. december 1933) ovplyvnil tých židovských občanov, ktorí Nemecko opustili primárne z politických dôvodov alebo ktorí utiekli po bojkote v roku 1933. Ich majetok bol najprv odobraný, následne skonfiškovaný Ríšou a napokon presunutý miestnym veliteľstvom gestapa na ďalšie využitie. Nehnutelný majetok bol predaný, nábytok a ostatné domáce hnutelnosti odovzdané miestnym predstaviteľom nacistickej strany alebo pre-

nemeckých Židov. Autor do detailov opisuje dilemu Ríše pracujúcej na jednej strane smerom k masovej emigrácii Židov a súčasne čeliacej „exodu kapitálu“, ktorý spôsobil dôležité a dlhotrvajúce nevýhody pre nemecké hospodárstvo v čase, keď sa nemecký export takmer zastavil. Židovský exodus si Ríša skrátka nemohla dovoliť. Miesto toho sa mal židovský kapitál použiť inými spôsobmi. Historik Götz Aly je zástancom diskutovanej hypotézy, že režim si kúpil masový súhlas nemeckej populácie pre svoju vojnu zo židovských peňazí. (ALY, G.: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Bonn 2007). Na miestnej úrovni Susanne Meinl a Jutta Zwilling preskúmali úlohu finančných oddelení štátu Hesensko pri vyvlastňovaní a konfiškovaní židovského majetku. Vo svojej monografii z roku 2004 (MEINL, S. – ZWILLING, J.: *Legalisierter Raub: Die Ausplünderung der Juden im Nationalsozialismus durch die Reichsfinanzverwaltung in Hessen*. Frankfurt am Main 2004) obe bádatelky vrhli svetlo na inštitucionálne cesty, ktorými vyvlastnený kapitál išiel po svojom skonfiškovaní, až po svoje využitie pre nacistické hospodárstvo. Kniha poskytuje pohľad do kompletnej byrokratickej siete, keďže sa špecializuje na vyvlastnenie židovského kapitálu, ktorého činitelia postupovali s extrémnou presnosťou po celej krajine a na hraniciach. Jednotlivé opatrenia, ako aj fungovanie a prepletanie zainteresovaných korporácií sú spracované na miestnej/regionálnej a celoštátnej úrovni. Podobne Frank Bajohr (BAJOHR, F.: *Arisierung in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933 – 1945*. Hamburg 1997) skúma situáciu v meste Hamburg v období rokov 1933 – 1945. Navyše dve nové štúdie sa sústreďujú na úlohu, ktorú fiškálne úrady krajiny Bavorsko zohrávali pri konfiškácii židovského majetku. (KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung: Die Entziehung jüdischen Vermögens in Bayern während der NS-Zeit*. München 2008; DRECOLL, A.: *Der Fiskus als Verfolger: Die steuerliche Diskriminierung der Juden in Bayern 1933 – 1941/42*. München 2009). Slúžia ako vynikajúci základ na ďalší, podrobnejší výskum.

10 GIBAS, M.: *Schicksale*, s. 7.

dané v aukcii. Pokladnica využila príjmy na vyrovnanie daňových dlhov alebo poplatkov za nehnuteľnosti.¹¹

Navyše sa citeľne sprísnila kontrola obchodu s devízami. Do roku 1934 mohla byť daňová výnimka až do výšky 15 000 ríšskych mariek (RM) udelená bez povolenia menových úradov. Vo februári 1934 povolili len 10 000 RM a v júni sa suma znížila na 2000 RM. Napokon od októbra 1934 ostal transfer kapitálu právne zakázaný.¹² Súčasne sa židovskí občania stali predmetom masívnej finančnej diskriminácie. V prípade emigrácie museli vystaňovalci informovať miestne oddelenie polície o svojom odchode a zámere usídlit' sa natrvalo v zahraničí. Následne boli považovaní z finančného hľadiska za osobu bez trvalého pobytu. Výmena židovského majetku za zahraničnú menu podliehala schváleniu menového úradu. Hodnota židovského kapitálu, ktorý pochádzal z takýchto transakcií, sa medzi rokmi 1935 a 1938 neprestajne menila. Kým spočiatku menové úrady povoľovali výmenu 30 % židovských aktív za zahraničnú menu, percento neustále klesalo na 24 % (marec 1937), 13 % (január 1938), 8 % (júl 1938) a len 6 % po novembrovom pogrome z roku 1938. Pre „árijských“ emigrantov ostala výmenná sadzba na stálom pomere 2 : 1 až do roku 1945.¹³

Bez povolenia menového úradu si židovskí vystaňovalci mohli so sebou vziať len nepatrné cestovné množstvo peňazí. Od októbra 1934 bolo dovolené množstvo len 10 ríšskych mariek na osobu v tvrdej nemeckej či zahraničnej mene. Príslušné množstvo bolo zaznačené v pase. Ak vystaňovalcovi vydali prednostný certifikát a fiškálny certifikát o nenamietaní, mohla byť uvoľnená suma ďalších 50 ríšskych mariek. S ohľadom na veľmi vzdialené cestovné destinácie mohlo byť toto cestovné množstvo zvýšené, umožniac navyše sumu 30 ríšskych mariek denne pre pasažiera lode.¹⁴ Neskôr boli rezervy presahujúce sumu 10 ríšskych mariek na osobu povoľované len v mimoriadnych prípadoch.

11 MEINL, S. – ZWILLING, J.: *Legalisierter Raub*, s. 38.

12 KÖHLER, I.: *Die ‚Arisierung‘ der Privatbanken im Dritten Reich: Verdrängung, Ausschaltung und die Frage der Wiedergutmachung*. München 2008, s. 436. Pozri tiež: WOHLTHAT, H.: *Devisenbewirtschaftung und zwischenstaatlicher Zahlungsverkehr*. In: LAMMERS, W. H. (ed.): *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates: Die Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. Berlin 1938, zväzok (zv.) 3, číslo (č.) 54, s. 6. Helmut Wohlthat (1893 – 1952) bol ministerským úradníkom na Ríšskom ministerstve obchodu a priemyslu ako aj prednostom Reichsstelle für Devisenbewirtschaftung. Bol zodpovedný za zvláštne úlohy na Úrade pre štvorročný plán, ktorý viedol Hermann Göring. Vo svojej funkcii Wohlthat rokoval s komisárom prezidenta Roosevelta Georgeom Rubleem o financovaní a organizovaní židovského vystaňovalectva. Hlavným výsledkom bola dohoda Rublee-Wohlthat z februára 1939, ktorá však mala len obmedzený vplyv do septembra 1939 pre vypuknutie 2. svetovej vojny.

13 KÖHLER, I.: *Die ‚Arisierung‘ der Privatbanken*, s. 437.

14 KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland*, s. 74.

Navyše ríšska utečenecká daň, ktorá sa zaviedla už v roku 1931 s cieľom zabrániť úniku kapitálu, bola využitá na konfiškovanie a využívanie aktív emigrantov v prospech Ríše. Kapitál, ktorý ostal v Nemecku, bol stále majetkom osôb z finančného hľadiska bez trvalého pobytu, ale po roku 1931 bol čoraz viac kontrolovaný reštriktívnymi klauzulami ochrany obchodu so zahraničnými menami. Navyše sprísnené kontrolné regulácie výmeny, zavedené v decembri 1936, mali ďalekosiahle následky: vláda vytvorila bezpečnostný príkaz ako nástroj umožňujúci úplný prístup k židovskému kapitálu a jeho využitie.¹⁵ Od roku 1938 mali nemeckí Židia zakázaný prístup k svojmu majetku, ktorý bol zmrazený na zvláštnych bezpečnostných účtoch. Vtedy bola vytvorená právna cesta k uvoľneniu fiškálnej perzekúcie z kontextu emigrácie a k prístupu k židovskému majetku. Až do tohto miesta nebola fiškálna perzekúcia Židov priamočiarym, cieleným procesom, ale skôr nekoordinovanou akciou jednotlivých regulácií v rôznych sektoroch práva. Preto zaobchádzanie s vystaňovalcami musí byť interpretované a klasifikované z pohľadu všeobecných opatrení v politike výmeny peňazí.¹⁶

RIEŠENIE HOSPODÁRSKYCH PROBLÉMOV NEMECKA: OKRADNUTIE VYSTAŇOVALCOV

V roku 1931 Brüningov kabinet zaviedol kvôli stálemu poklesu exportu prísnu kontrolu obchodu s devízami.¹⁷ Keďže vývoz bol považovaný za nevyhnutný pre hospodárske prežitie nacistického Nemecka, ostali tieto regulácie v platnosti aj po nástupe Hitlera k moci. Ale podmienky na medzinárodných trhoch sa počas prvých rokov režimu ani nezlepšili, ani nestabilizovali – situácia vyplývala najmä z pretrvávajúceho svetového protekcionizmu, agresívnej dlhovej politiky Ríše a jej narastajúceho antisemitizmu, ktorý vo svete vyvolal nielen protesty, ale aj sporadické bojkoty nemeckých tovarov. Na začiatku 30. rokov 20. storočia hrozilo, že sa nemecký zahraničný obchod zastaví:

„Bez vývozu Nemecko nemohlo platiť za zúfalo potrebný dovoz alebo splácať svoje zahraničné dlhy... Existencia tisícov firiem a miliónov pracovníkov závisela od nájdenia zákazníkov v zahraničí.“¹⁸

15 DEAN, M.: *Robbing the Jews*, s. 59 – 60.

16 KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung*, s. 199.

17 „Kontrolu výmeny zahraničných mien tvoria všetky opatrenia ovplyvňujúce zbieranie, administráciu a využitie zásob zahraničnej meny a zlata, ktoré je v súčasnosti k dispozícii. Pozostáva navyše zo všetkých opatrení regulujúcich obchod so zahraničnými menami, pokiaľ ide o štátny peňažný štandard.“ (NATHAN, O.: *The Nazi Economic System: Germany's Mobilization for War*. New York 1944, s. 125). Pozri: Verordnung des Reichspräsidenten über die Devisenbewirtschaftung (Zákon o kontrolných opatreniach výmeny peňazí vydaný prezidentom ríše). RGBl. I, 1. 8. 1931.

18 TOOZE, A.: *The Wages of Destruction*, s. 72.

Do konca augusta 1934 zásoby zlata a zahraničných mien centrálnej banky padli na najnižšiu prijateľnú hodnotu: 75 miliónov ríšskych mariek.

„Už v roku 1933 bolo mnoho analytikov a ekonómov presvedčených, že nemecké štátne hospodárstvo sa zrúti za menej ako dva roky.“¹⁹

Hotovosť a bankové aktíva vystaňovalcov opúšťajúcich Nemecko pred 3. augustom 1931 mali byť deponované na zvláštnom bankovom účte domácej banky s licenciou na obchodovanie s peniazmi. Preto sa so všetkým v Nemecku ostávajúcím majetkom zachádzalo ako s majetkom cudzinca, ktorý bol rovnako „blokovaný“ nariadeniami vlády.²⁰ Vystaňovalcova banka mohla bez zvláštného povolenia s určitými obmedzeniami previesť tieto aktíva, označované ako Sperrmark, po odrátaní nevratnej zľavy pre Nemeckú zlatú diskontnú banku.²¹

V rámci siete medzi Walterom Funkom (1890 – 1960, minister obchodu a priemyslu a prezident centrálnej banky), Hermannom Göringom (1863 – 1946, splnomocnenec pre štvorročný plán), Helmuthom Wohlfahrtom (šéf Úradu pre štvorročný plán a splnomocnenec pre vystaňovalectvo Židov) a Fritzom Reinhardtom (1895 – 1969, štátny tajomník na ríšskom ministerstve financií) stále ostáva otvorená výskumu inštitúcia, ktorú značne ovplyvnili vyššie spomenuté inštitúcie, a ktorá zohrala dôležitú úlohu pri príprave a uskutočňovaní odberu židovských aktív: Nemecká zlatá diskontná banka (Deutsche Golddiskontbank, Dego). Bola založená ako pobočka centrálnej banky, neskôr fungovala ako správcu pre Ríšske ministerstvo obchodu a priemyslu. Od roku 1938 Dego slúžila ako obchodné stredisko pre vyvlastnený židovský kapitál (hotovosť, cenné papiere a nelikvidný majetok), zabezpečujúc jeho registráciu, prevod a využitie v prospech nacistického hospodárstva.²² Porovnávacia štúdia o probléme s obchodovaním so zahraničnými menami, zostavená v roku 1938, definovala miesto Dego v nacistickom režime takto:

„Dego bola uvedená do činnosti na vykonávanie zvláštnych úloh ohľadom kontroly výmeny peňazí. [Je to] verejná inštitúcia úzko spojená s centrálnou bankou, pôvodne založená z iných dôvodov.“²³

Tieto úlohy pozostávali z výmeny tazvaných vystaňovaleckých aktív za zahraničnú menu. Výmena sa uskutočnila po zvláštnom oznámení zodpovedného menového úradu a bola vykonaná podľa sadzby 50 % ako náhrada

19 KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland*, s. 71.

20 KÖHLER, I.: *Die ‚Arisierung‘ der Privatbanken*, s. 436.

21 Bundesarchiv Berlin (BA), R 182/521, List správcovstva Dego adresovaný prezidentovi okresného súdu Dr. Gernsheimovi v Berlíne-Schmargendorfe, máj 1952.

22 BA, R 182/521, List správcovstva Dego adresovaný prezidentovi okresného súdu Dr. Gernsheimovi v Berlíne-Schmargendorfe, máj 1952.

23 MÜLLER, C. H.: *Grundriß der Devisenbewirtschaftung*. Berlin – Wien 1938, s. 205.

za straty nacistického Nemecka. Avšak židovskí občania nedostali takýto výmenný kurz:

„*Odporúčanie menového úradu pre Dego je podmienkou takéhoto prevodu kapitálu a musí byť vydané Židom, berúc do úvahy Zákon o ochrane nemeckej krvi a cti. Na týchto ľudí sa vzťahujú zvláštne smernice.*“²⁴

Podľa tohto výmenného kurzu, ktorý zaviedla berlínska burza, Dego zamieňal Sperrmark za konvertibilné, voľné ríšske marky. Vo väčšine prípadov v neprospech vystáhovalca, viac ako 90 % strát pochádzalo z tejto výmeny. Dego využívala zmrazené aktíva v prospech stimulácie exportu, poskytujúc subvencie tým nemeckým tovarom, ktoré neboli obchodovateľné na medzinárodných trhoch bez peňažného vyrovnania strát. V dôsledku systematickej eliminácie židovského obyvateľstva, zvlášť agresívnej vystáhovaleckej politiky, Ríša musela čoskoro čeliť dileme, že exodus Židov sa síce zvýšil, ale bol príliš drahý pre nemecké hospodárstvo – najmä odkedy centrálna banka musela poskytovať obrovské množstvá zahraničnej meny, ku ktorej nemala prístup. Musel sa nájsť spôsob, ako sa zbaviť židovskej menšiny bez toho, aby sa vystáhovalctvo stalo nadmernou záťažou pre štát.²⁵

So Zákonným príkazom registrácie židovského kapitálu z 26. apríla 1938 boli domáce a zahraničné aktíva tých židovských občanov, ktorí stále žili v Ríši alebo sa už vysťahovali, v celom štáte registrované. Okrem toho príkaz legitimizoval splnomocnenca pre štvorročný plán Göringa, aby zabezpečil využitie registrovaného židovského kapitálu v súlade so záujmami hospodárstva.²⁶ Preto sa úspešné implementovanie týchto opatrení považovalo za neisté, ak sa emigranti pokúsili previesť svoj majetok do zahraničia.²⁷ Od júna 1938 židovské „vystáhovalcké

24 Tamže, s. 249.

25 KÖHLER, I.: *Die ‚Arisierung‘ der Privatbanken*, s. 436; KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung*, s. 199; DRECOLL, A.: *Der Fiskus als Verfolger*, s. 125; DEAN, M.: *Robbing the Jews*, s. 54–55. Nariadenia zabraňujúce exodu kapitálu v prípade emigrácie fungovali ako dôležitý nástroj počas priebehu perzekúcie a vykorisťovania Židov. Avšak tieto smernice boli zavedené už v roku 1931 ríšskou utečeneckou daňou a kontrolou výmeny peňazí – bez akéhokoľvek protizidovského kontextu. „*Velké úlohy kontroly výmeny peňazí*“ mali „*systematicky zaznamenávať a využívať zahraničnú menu pre nemecké hospodárstvo.*“ (WOHLTHAT, H.: *Devisenbewirtschaftung*, s. 5). Všetky činnosti ohrozujúce tieto úlohy mali byť preto pod kontrolou – zvlášť obchod s cennosťami ako zlato, drahé kovy a cenné papiere. Administratívna reorganizácia bola nariadená po roku 1933 so značným protizidovským zameraním. Nacistický režim teda mohol stavať na základoch, ktoré boli položené ešte počas Weimarskej republiky.

26 DEAN, M.: *Robbing the Jews*, s. 1.

27 BA, R 182 /476, List Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu adresovaný prednostom ríšskych menových úradov koordinujúcich registráciu a konfiškáciu židovského kapitálu, 7. 6. 1938.

aktíva“ ostali zmrazené a už neboli uvoľnené. Ak sa stále uvažovalo o dealokácii, táto závisela od povolenia zodpovedného menového úradu.

„Týmto potvrdzujem, že v súlade s § 54 ríšskych nariadení o obchode so zahraničnou menou nie je pre disponovanie so zmrazenými (vystahovateľskými) aktívami povinné povolenie. Avšak je dôležité, aby v budúcnosti, pred kúpou vystahovateľských aktív, zodpovedný menový úrad overil, či nie sú námietky proti likvidácii tohto kapitálu. Odteraz kúpa vystahovateľských aktív musí závisieť od predloženia fiškálneho a právneho certifikátu o nenamietaní. Po sprostredkovaní menových úradov bude Dego zbavené posúdenia, či vystahovanie predajcu aktív je žiaduce, alebo nie. Posúdenie tejto otázky je vykonávané výlučne zodpovedným menovým úradom.“²⁸

Súčasne bol zakázaný prevod osobných nelikvidných vecí (sťahované veci) vystahovalcov.²⁹ Do mája 1938 nebolo potrebné k prevodu povolenie, len neskôr sa stali obežníkom Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu č. 38/38 predmetom povolenia a zdanenia. Podľa tohto obežníka si vystahovalec musel zaregistrovať svoje osobné veci na príslušnom menovom úrade štrnásť dní pred odchodom, pre novokúpené veci menový úrad arbitrážne určil Dego-disážio s cieľom zabrániť emigrantom investovať kapitál do tovarov či cenností, ktoré by sa po vyhlásení za osobné veci ľahšie prevádzali. Ak chceli vystahovalci previesť svoje veci, museli zaplatiť nevratnú zárazku, ktorá dosahovala výšku približne dvoj- až trojnásobku výšky pôvodnej ceny.

„Od decembra 1938, pred svojím odchodom, vystahovalci museli predložiť dotazník. Menový úrad potom rozhodol povoliť vklady a vyplatenie vystahovalcovho tuzemského príjmu na blokováný účet v banke licencovanej na obchod so zahraničnou menou. Nebolo pravidlo stanovujúce maximálne množstvo.“³⁰

Tieto smernice zabraňovali v prevodoch majetku vystahovalcov do zahraničia a aj keď „uspeli“, uskutočnilo sa to po odsúhlasení a so značnými stratami. V roku 1938 „najdôležitejšie prevodné praktiky, ktoré boli Ríšskym ministerstvom obchodu a priemyslu stále povolené, sa stali irelevantnými alebo sa úplne zastavili... len vo veľmi výnimočných jednotlivých prípadoch bol vystahovalcov Sperrmark vymenený v kurze osem percent, s deväťdesiatdva percentnou stratou pre majiteľa.“³¹

Po príslušnom stiahnutí 25 % na dane (zvláštna ríšska utečenecká daň) a schodku spôsobenom predajom majetku ďalších 90 % kapitálu bolo skonfiškovaných

28 BA, R 182/476, List Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu adresovaný Dego dňa 30. 6. 1938.

29 BA, R 182 / 521, List správcovstva Dego adresovaný prezidentovi okresného súdu Dr. Gernsheimovi v Berlíne-Schmargendorfe, máj 1952.

30 MEINL, S. – ZWILLING, J.: *Legalisierter Raub*, s. 410.

31 KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland*, s. 269.

Ríšou prostredníctvom výmeny na cudziu menu. Od roku 1938 väčšina vysťahovalcov za predpokladu, že mali prostriedky na financovanie svojej emigrácie, opustila Nemecko bez prostriedkov a len s predpísanými 10 ríšskymi markami na osobu.³²

Neskôr sa tie isté smernice uplatňovali na cenné papiere (a akcie), ktoré dovtedy ostali jediným spôsobom, ako financovať exodus. Preto nepatrný nárast emigrantov do roku 1938 bol nielen dôsledkom vyššie uvedených finančných bariér, ale tiež nedostatku ubytovacích kapacít a ochoty cieľových krajín:

„Aj keď vláda mohla prinútiť vysťahovalcov odísť, nebola schopná ovplyvniť normy pre vstup cieľovej krajiny: zvyšné krajiny, ktoré stále prijímali utečencov, vyžadovali preukázanie hotovostných šekov ako dôkazu, že imigrant má aspoň minimálnu hotovosť, s ktorou si bude môcť začať budovať život.“³³

Pogrom z novembra 1938 spôsobil drastický nárast ľudí, ktorí chceli opustiť nacistické Nemecko, ale imigrančné kvóty väčšiny prijímajúcich krajín boli už naplnené. Zo strachu, že by sa mohli stať finančným bremenom, zamietli mnohé zahraničné vlády strádajúcim Židom vstup, a tým spečatili osud židovských rodín, ktoré nemohli opustiť Ríšu.

Od roku 1939 štát zvýšenou mierou pohlcoval cenné papiere židovských vysťahovalcov. Pre nich bol predaj cenných papierov jedinou možnosťou, ako financovať svoj odchod a nový začiatok v zahraničí. V týchto prípadoch, v ktorých menový úrad vyžadoval platby vysťahovalcov do Deگو (napr. prostredníctvom nakladania osobných vecí na vlak, arizáciami, znehodnocovaním zisku a pozemkovými obchodmi), vysťahovalci mohli vyrovnáť svoj dlh predajom cenných papierov namiesto hotovostných aktív.³⁴ Podmienkou predaja cenných papierov bol – podobne ako v prípade zmrazených hotovostných aktív – fiškálny a právny certifikát o nenamietaní dosvedčujúci, že všetky daňové platby už boli urovnané. Výmena cenných papierov však bola obmedzená len na tie, uvedené na výmenných zoznamoch pre židovské akcie, vydané berlínskou burzou. Podobne sa uskutočnil prevod cenných papierov, s vedomím nevýhodného výmenného kurzu pre vysťahovalcov (viac ako 90% strata).³⁵ Neskôr sa využívanie cenných papierov na financovanie vysťahovalectva obmedzovalo čoraz viac.

32 RICKMANN, G. J.: *Conquest and Redemption: A history of Jewish assets from the Holocaust*. New Brunswick – London 2007, s. 29.

33 KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland*, s. 303 – 304, 318.

34 BA, R 182 /521, List správcovstva Deگو adresovaný prezidentovi okresného súdu Dr. Gernsheimovi v Berlíne-Schmargendorfe, máj 1952.

35 Kým vysťahovalcom bolo predtým dovolené vymeniť svoje cenné papiere pri 92% strate hodnoty, Ríšske ministerstvo obchodu a priemyslu znížilo vyplácanie hodnoty na 4% v roku 1941. BA, R 182/476, List Deگو adresovaný Deutsche Bank 20. 10. 1941.

Pogrom z novembra 1938 spustil posilnenie transferov cenných papierov, keď že čoraz viac židovských občanov sa rozhodlo vycestovať, zamietli im však certifikáty o nenamietaní potrebné na výmenu ich Sperrmark na zahraničnú menu. Avšak všetky vklady ponúknuté Deگو v tomto čase boli už vyčerpané. Ku koncu 30. rokov 20. storočia sa denný dopyt Deگو po Sperrmark zväčšil na 400 000 – 500 000 RM.³⁶ Táto suma bola potrebná na financovanie nemeckého exportu, ako aj na prinášanie zahraničnej meny. Musela byť požičaná na medzinárodných trhoch, spôsobujúc nárast výmenných kurzov, a tak prinášajúc riziko, že dopyt by nemusel byť uspokojený. V dôsledku nových obmedzení pre obchodovanie so židovskými hotovostnými vkladmi a vkladmi cenných papierov, ktoré nacistický režim prijal v roku 1941, bolo uspokojenie dopytu po Sperrmark v krátkom čase nemožné. Rozvinul sa zvrátený cyklus hltajúci viac a viac peňazí.

OD VYSTAHOVANIA K DEPORTÁCII: VŠEZHŔŇAJÚCI PRÍSTUP ŠTÁTU K ŽIDOVSKÉMU MAJETKU

Pretrvávajúci problém s obchodom so zahraničnou menou, otázka, ako financovať židovský exodus, reorganizácia nemeckého hospodárstva z mierového na vojnové a zbrojenie, si čoskoro vyžiadali celoštátne zneužitie vkladov vystaľovalcov na financovanie dlhodobých exportných objednávok. Vláda preto rozhodla o úplnom vykoristení židovskej menšiny: do roku 1942 každý občan, ktorý chcel opustiť Nemecko, bol konfrontovaný s obrovským množstvom regulačných bariér. Cieľom bolo zabrániť židovským vystaľovalcom previesť ich majetok mimo ríšskej štátnej pokladnice. V roku 1940 vláda zaviedla nové dane zo mzdy vzťahujúce sa výlučne na Židov, o rok neskôr bol spísaný celý židovský kapitál, zvlášť vklady cenných papierov, stále ostávajúci v Ríši:

„Podľa § 11 zákona o používaní židovského majetku z 3. decembra 1938 musia všetky banky licencované na obchodovanie so zahraničnou menou zaslať zoznam tých Židov alebo židovských finančných fondov, ktoré vlastní a držia vklady cenných papierov, do 20. augusta 1941... Osobný kapitál všetkých Židov s nemeckým občianstvom, ako aj Židov bez štátnej príslušnosti vrátane osôb považovaných za občanov nepriateľských krajín sa musí zaregistrovať.“³⁷

36 BA, R 182 / 476. List Deگو adresovaný Ríšskemu ministerstvu obchodu a priemyslu ohľadom Sperrmark aktív židovských vystaľovalcov, december 1938; Správa Deگو ohľadom politiky nerušená už uzavretých transakcií, vyplývajúcich z nákupu židovských cenných papierov zo 17. 11. 1939.

37 Tamže, List Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu adresovaný Asociácii súromných bank z 30. 7. 1941.

Po začiatku deportácií v októbri 1941 bol všetok majetok následne prevedený do Ríše (11. zákonný príkaz o zákone o občianstve Ríše).³⁸ Akcie a cenné papiere prešli na vklady Štátnej banky Pruska, ktorá alokovala výnosy ma hlavné účty Ríše. Dego a dozorná banka Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu boli schopné využiť Sperrmark a akciové aktíva vystaňovalcov v prospech podpory exportu Ríše.

Po pogrome z 9. na 10. novembra 1938 spravila nacistická vláda ďalší krok, vyhlásiac nútenú arizáciu podnikov, aby naplnila svoje politicko-ekonomické ciele.

„Do roku 1939 približne 100 000 podnikov vlastnených nemeckými občanmi židovského pôvodu muselo byť daných alebo predaných kupcom nemeckého pôvodu. Jedným z dôvodov arizačného procesu bolo zakázať ‚typicky židovské‘ obohacovanie sa na nemeckom hospodárskom živote. Plíživé vylúčenie židovských podnikov nebolo len dôsledkom protizidovských opatrení vlády. Hospodárska represia tiež silno závisela od správania árijských podnikateľov.“³⁹

Dňa 3. decembra 1938 bol vydaný Zákon o vyvlastnení židovských podnikov a obchodov, ktorý vstúpil do platnosti 1. januára 1939. Boli založené takzvané trustové korporácie, ktoré mali v masívnom merítku uskutočňovať arizáciu a likvidáciu židovského nelikvidného kapitálu (podniky, domy atď.). V role dozorcú exportu Dego dohliadal zvlášť na tie židovské spoločnosti, ktoré boli najdôležitejšie pre nemecký zahraničný obchod. Ako už bolo spomenuté, Dego spravoval exportný fond. Tento fond zásoboval židovský kapitál a slúžil najmä na podporu vývozu, umožňoval tiež zahraničným dovozcom nakupovať nemecké tovary za nižšie ceny. Po istý čas režim váhal s arizovaním, likvidovaním a vyvlastnením veľkých židovských spoločností, ktoré boli silno zapojené do exportu, tvrdiac, že *„treba podniknúť všetky kroky pre zachovanie nemeckého vývozu, ktorý uskutočňujú títo Židia, pre nemecké hospodárstvo.“*⁴⁰ Avšak po novembrovom pogrome z roku 1938 boli tieto úvahy postupne opustené.

38 Vyvlastňovanie mali urýchliť nové smernice, zavedené nariadením č. 11 k zákonu o občianstve Ríše z 25. 11. 1941. Odtetaz platila likvidácia majetku automaticky, hneď ako židovský občan prekročil hranice Ríše a trvalo sa usadil v zahraničí. Tento zákonný príkaz je vnímaný ako najdôležitejší právny základ pre úplné vykoristenie nemeckých Židov. Vztahoval sa na vystaňovalcov aj na obeť deportácií. Príkaz značne posilnil dočasnú a faktickú autonómiu finančných úradov, lebo správa a využitie židovského majetku mohli byť začaté hneď po deportácii majiteľa. Na rozdiel od predchádzajúceho opatrenia nemali žiadny osobný či aspoň písomný kontakt s perzekvovanými obeťami. Christiane Kuller hovorí, že miestni úradníci mali *„značnú slobodu rozhodovania, ako a kedy vykonali využitie židovského majetku, zvlášť kto z neho profitoval.“* (KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung*, s. 203).

39 GIBAS, M.: *Schicksale*, s. 8.

40 BA, R 182/468, Expresný list Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu adresovaný Komorám priemyslu a obchodu z 21. 11. 1938.

V priebehu arizácie Dego fungovala ako informačná agentúra Ríšskeho ministerstva pre obchod a priemysel, začínajúc proces komunikácie žiadaním informácií o dotknutých spoločnostiach od zodpovednej Komory živnosti a obchodu. Po prijatí potrebných detailov Dego podalo hlásenie späť ministerstvu, ktoré potom rozhodlo o nasledujúcich krokoch, napr. o ďalšom vyplácaní kompenzácie straty.⁴¹ Prípadne ministerstvo poverilo Dego „*samostatne nariadiť zrušenie platby v prípade insolventnosti alebo likvidácie, pokiaľ tieto sumy nepresahujú 1000 RM.*“⁴² Navyše tok informácií smerom k spoločnostiam, ktoré mali byť arizované, bol pod pevnou kontrolou Dego:

„*Ak sa dozvieme, že noví majitelia podniku, ktorí spoločnosť prevzali, sú už vo firme aktívni alebo tam bol umiestnený správca, môže byť dotyčnej spoločnosti doručená správa zvyčajnou cestou. Ak, na druhej strane, sa len dozvieme o arizačných aspiráciách bez ďalších detailov ohľadom ich úspechu, zdržíme sa okamžitého oznámenia spoločnosti, aby sa tak zabránilo zmätkom v prebiehajúcich vývozných obchodoch židovskej spoločnosti.*“⁴³

Do arizácií a likvidácií židovských exportných firiem nebol silne zaangażovaný len Dego, ale aj regionálne menové úrady. Opatrenia národných socialistov počas vojny sa neustále radikalizovali. Od roku 1941 už nešlo len o olúpenie a vysťahovanie, ale skôr o likvidáciu židovských občanov. Dňa 25. novembra 1941 bolo vydané Nariadenie o konfiškácii židovských aktív v prípade deportácie, všetok židovský majetok bol následne prevedený na Ríšu. Akcie a cenné papiere prešli na vklady hlavných účtov Ríše a boli využívané na podporu vývozu Ríše. Pokusy vysťahovalcov o prevedenie majetku do zahraničia zlyhali – masové transporty Židov do get a vyhladzovacích táborov sa začali 26. mája 1942.

ZÁVER

V rozpätí rokov 1933 až 1945 nacistické úrady vytvorili veľký počet opatrení zameraných na fiškálne vydieranie a vyvlastnenie židovských finančných aktív. Všetky úrovne verejných úradov sa priamo podieľali na vydieraní židovských občanov. Ríšske ministerstvo financií, zvlášť krajské ministerstvá financií, pridružené kontrolné úrady, ako aj fiškálne úrady a hlavné colné úrady na miestnej úrovni zavádzali už uvedené opatrenia. Menové úrady dozerali na ríšsku utečeneckú daň, ktorú museli platiť tí, čo sa rozhodli vysťahovať. Vyberali poplatky, ako bol napríklad Judenvermögensabgabe, a dane za hnutelné a sťahované

41 Tamže, Spis Dego, 1. 12. 1938; List Ríšskeho ministerstva obchodu a priemyslu adresovaný Dego 6. 12. 1938.

42 Tamže, List Ríšskeho ministerstva priemyslu a obchodu adresovaný Dego 1. 7. 1939.

43 Tamže, Spis Dego, 1. 12. 1938.

veci. Blokovali bankové úrady, realizovali zákony o exporte a výmene cudzích mien a uvažovali tresty na tých, ktorí nedodržiavali smernice o kontrole výmeny. Pomocou bezpečnostného príkazu boli schopní zamraziť aktíva židovských jednotlivcov i firiem. Ktokoľvek sa pokúsil vyhnúť sa požiadavkám fiškálnych úradov útekom z krajiny, bol kriminálne stopovaný prostredníctvom zatykačov. Idikátorom pre primárne hospodárske pozadie súdnej perzekúcie Židov je ich masívna fiškálna a právna diskriminácia, ako aj ich kriminalizácia ako zločincov proti mene.

Židovský kapitál zneužívala efektívna sieť úradov. Disponovala veľkým množstvom informácií o vystahovaleckých plánoch nemeckých Židov alebo ich spoločností, ktoré mohli byť arizované a udržiavali kontakt s miestnymi a nadregionálnymi inštitúciami, ako boli Komory živnosti a obchodu, centrálna banka a Ríšske ministerstvo obchodu a priemyslu. Preto pomocou súdnych, finančných a ekonomických úradov vláda bola schopná usmerniť značný ekonomický profit z arizácie židovského majetku na účty nacistického režimu. Navyše, ak nebola ďalšia cesta ako právne arizovať židovské podniky, režim obvinil židovských podnikateľov zo spáchania trestných činov proti mene.

„Od roku 1933 do roku 1942 bola arizácia v Nemecku veľmi rozšírená, poskytujúc výhody množstvu zbohatlíkov. Keď štát zaviedol extrémne dane a finančné regulácie zamerané špecificky proti Židom a ich aktívam, stalo sa zrejším narastajúce vyberanie židovského kapitálu štátom. Vrchol tohto procesu prišiel v roku 1941, keď všetok židovský majetok začal byť celkovo spravovaný a využívaný v priebehu deportácií.“⁴⁴

Výskum jasne indikuje, že zákon bol využitý ako zásterka pre finančné a ekonomické vykorisťovanie Židov. Uplatnením trestného a občianskeho práva bola židovská menšina stigmatizovaná ako cudzia Volksgemeinschaftu a obvinená ako „zločinec per se“. Vrchol tohto procesu prišiel v roku 1941, keď všetok židovský majetok začal byť celkovo spravovaný a využívaný v priebehu deportácií. To položilo základy pre nacistickú protižidovskú politiku, končiacu sa nielen

44 KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung*, s. 209. Pozri tiež: FELDMAN, G. D.: Financial Institutions in Nazi Germany: Reluctant or Willing Collaborators? In: NICOSIA, F. R. – HUENER, J. (eds.): *Business and Industry in Nazi Germany*. New York 2004, s. 15 – 42, s. 33. „Arizácia sa stala pre väčšinu zainteresovaných skrátka obchodom. Samozrejme, ak sa ponoríme dostatočne hlboko zistíme, že finančné inštitúcie boli súčasťou siete vládnych a súkromných inštitúcií zapojených do nemeckých dlhodobých imperiálnych a rasových cieľov a že arizácia bola súčasťou a kúskom týchto snáh.“ Martin Dean napokon zdôrazňuje „úzky vzťah medzi uchvátením majetku a vývojom holokaustu“. DEAN, M.: The Seizure of Jewish Property in Europe: Comparative Aspects of Nazi Methods and Local Responses. In: DEAN, M. – GOSCHLER, C. – THER, Ph. (eds.): *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York 2007, s. 21 – 32, s. 21.

v masívnom zbavení majetku židovskej populácie, ale aj v jej systematickom vyhladení. Hladko operujúca byrokracia bola základným prvkom teroru proti Židom a vykonala kľúčové úlohy v rámci ich likvidácie.⁴⁵

BIBLIOGRAFIA

- ALY, G.: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Bonn 2007.
- ANDERBRÜGGE, K.: *Völkisches Rechtsdenken: Zur Rechtslehre in der Zeit des Nationalsozialismus*. Berlin 1978.
- BAJOHR, F.: *Arisierung in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933 – 1945*. Hamburg 1997.
- BAJOHR, F. – POHL, D.: *Der Holocaust als offenes Geheimnis: Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten*. München 2006.
- BARKAI, A.: *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus: Ideologie, Theorie, Politik, 1933 – 1945*. Frankfurt am Main 1998.
- DEAN, M.: *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933 – 1945*. New York 2008.
- DEAN, M.: The Seizure of Jewish Property in Europe: Comparative Aspects of Nazi Methods and Local Responses. In: DEAN, M. – GOSCHLER, C. – THER, Ph. (eds.): *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York 2007, s. 21 – 32.
- DRECOLL, A.: *Der Fiskus als Verfolger: Die steuerliche Diskriminierung der Juden in Bayern 1933 – 1941/42*. München 2009.
- FELDMAN, G. D. – SEIBEL, W. (eds.): *Networks of Nazi Persecution: Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. New York – Oxford 2005.
- FÜLLBERG STOLBERG, C.: Sozialer Tod – Bürgerlicher Tod – Finanztod: Finanzverwaltung und Judenverfolgung im Nationalsozialismus. In: STENGEL, K. (ed.): *Vor der Vernichtung: Die staatliche Enteignung der Juden im Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main 2007, s. 31 – 58.
- GIBAS, M.: „Ich kam als wohlhabender Mensch nach Erfurt und ging als ausgeplünderter Jude davon“: *Schicksale 1933 – 1945*. Erfurt 2008.
- JAMES, H.: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War Against the Jews*. Cambridge 2001.

45 Tamže, s. 209. Pozri tiež: „Nacisti nielen chceli zabíť Židov, ale chceli im aj všetko vziať... Ako ich vražda neskôr, aj okradnutie Židov bolo organizovaným, inštitucionalizovaným úsilím, ktorého výsledkom bola najväčšia lúpež v dejinách. Kľúč k pochopeniu holokaustu v tomto zmysle leží v štrukturálnom zložení a motivácii... Organizované okradnutie Židov vytvorilo systém uľahčujúci ich zabíjanie.“
RICKMANN, G. J.: *Conquest and Redemption*, s. 1.

- KIEFFER, F.: *Judenverfolgung in Deutschland – eine innere Angelegenheit?: Internationale Reaktionen auf die Flüchtlingsproblematik 1933 – 1939*. Stuttgart 2002.
- KÖHLER, I.: *Die ‚Arisierung‘ der Privatbanken im Dritten Reich: Verdrängung, Ausschaltung und die Frage der Wiedergutmachung*. München 2008.
- KULLER, C.: *Finanzverwaltung und Judenverfolgung: Die Entziehung jüdischen Vermögens in Bayern während der NS-Zeit*. München 2008.
- MAJER, D.: *„Fremdvölkische“ im Dritten Reich: Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements*. Boppard am Rhein 1981.
- MEINL, S. – ZWILLING, J.: *Legalisierter Raub: Die Ausplünderung der Juden im Nationalsozialismus durch die Reichsfinanzverwaltung in Hessen*. Frankfurt am Main 2004.
- MÜLLER, C. H.: *Grundriß der Devisenbewirtschaftung*. Berlin – Wien 1938.
- NATHAN, O.: *The Nazi Economic System: Germany's Mobilization for War*. New York 1944.
- NICOSIA, F. R. – HUENER, J. (eds.): *Business and Industry in Nazi Germany*. New York 2004.
- TOOZE, A.: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York 2007.
- VON PROLLIUS, M.: *Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939: Steuerung durch emergente Organisation und Politische Prozesse*. Paderborn 2003.
- RICKMANN, G. J.: *Conquest and Redemption: A history of Jewish assets from the Holocaust*. New Brunswick – London 2007.
- RÜTHERS, B.: *Die unbegrenzte Auslegung, Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*. Tübingen 2005.
- WOHLTHAT, H.: Devisenbewirtschaftung und zwischenstaatlicher Zahlungsverkehr. In: LAMMERS, W. H. (ed.): *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates: Die Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*. Berlin 1938, zv. 3, č. 54.

Protižidovské zákonodarstvo a viedenská polícia 1938 – 1942

Gregory Weeks (Rakúsko)

Polícia má vždy dvojitú funkciu, súčasne trestnú a podpornú, čím sa líši od čisto vojenských organizácií. V Rakúsku pod vládou národných socialistov bola polícia využitá na vytypovanie občanov určených na vylúčenie zo spoločnosti a prípadné zbavenie práv s využitím policajných právomocí, ktoré zmenilo políciu na nástroj teroru proti civilnému obyvateľstvu, zvlášť židovským občanom a cudzincom, a postavilo ju do roviny vykonávateľa trestnej úlohy.

Úloha regulárnej pochôdzkovej polície pri zavádzaní norimberských rasových zákonov, ktoré vylúčili rakúskych Židov z verejného života, sa netešila veľkej pozornosti historikov. Táto štúdia využitím operačných rozkazov viedenského policajného oddelenia preskúma spoluvinu viedenskej polície na vyhnaní Židov z ich bytov, ich nútení k odchodu do emigrácie, zbavení ich občianskych práv a napokon pri ich deportovaní do táborov smrti v Poľsku a inde.

Zozbierané denné operačné rozkazy (Tagesbefehle der Wiener Polizei) umiestnené na Policajnom veliteľstve vo Viedni jasne ukazujú, ako boli práva viedenských Židov pomaly obmedzované. Navyše v týchto dokumentoch možno vidieť zbavovanie ich práv, kradnutie ich majetku, ktoré sa dialo v Rakúsku, premenovanom národnými socialistami na „Ostmark“ (Východná marka) od marca 1938, keď bolo Rakúsko anektované Nemeckom do roku 1942, keď policajné batalióny v Poľsku a Sovietskom zväze regulárne vykonávali masové popravy a väčšina viedenských Židov už bola deportovaná.

Silné zapojenie viedenskej polície do systému, ktorý k týmto zločinom viedol, sa pri preskúmaní dokumentácie stane zrejším, aj keď dokumenty hovoria len málo o jednotlivých páchateloch.

Pre vedcov skúmajúcich dejiny viedenskej polície od roku 1938 do roku 1942 je jasné, že vedenie polície (konkrétne máme na mysli dôstojnícky zbor), ako aj mnoho jednotlivých policajtov sympatizovalo s národnosocialistickým hnutím už pred anšlusom Rakúska v marci 1938. Národní socialisti silno infiltrovali všetky oblasti štátnej služby vrátane polície a žandárstva.¹

Stačí spomenúť, že prvý spojenecký Zoznam rakúskych vojnových zločincov po skončení bojov zahŕňal aj množstvo viedenských policajtov. Boli medzi nimi šéf viedenskej polície Dr. Leo Gotzmann; Regierungsdirektor a zástupca šéfa polície vo Viedni Dr. Herbert Hedrich; SS-Brigadeführer, generálmajor nemeckej polície a šéf gestapa vo Viedni Franz Josef Huber; SS-Obergruppenführer, generál nemeckej polície a šéf SD Dr. Ernst Kaltenbrunner; SS-Standartenführer a zástupca šéfa viedenského gestapa Dr. Rudolf Mildner; SS-Obersturmbannführer, zástupca šéfa gestapa vo Viedni a šéf židovského referátu (Judenreferat) gestapa vo Viedni Dr. Karl Ebner.²

Pri skúmaní roly viedenskej polície v prenasledovaní a vraždení židovských občanov od roku 1938 do roku 1942 prichádzame k zisteniu, že bola plnohodnotnou súčasťou národnosocialistického systému teroru v „Ostmarke“, silno zapletenou do zatýkania a prenasledovania Židov.

Operačné rozkazy viedenskej polície ukazujú prenasledovanie Židov a ostatných skupín na okraji spoločnosti vrátane homosexuálov a cudzincov spôsobom, ako to nie je možné vidieť v dokumentoch vyššej úrovne. Takmer obchodný spôsob, akým Židov, Rómov, Sintiov a cudzincov registrovali a katalogizovali pre neskoršiu deportáciu a takmer istú smrť v rukách národnosocialistických prenasledovateľov, ukazuje zapojenie polície v počiatočných fázach registrácie a procesu deportácie.³ Na základe tohto výskumu je možné veľmi jasne vidieť spoluúčasť viedenskej polície na aparáte teroru národnosocialistického režimu v „Ostmarke“ a zameranie vyšších policajných úradov na povýšenia, vyznamenania a napredovanie v kariére vykonávaním rozkazov, ktoré obmedzovali

1 Príkladom tejto infiltrácie môže byť prípad Ludwiga Nebela, ktorý bol národnosocialistickým špiónom medzi žandarmi v Štajersku.

2 WETZ, U.: *Geschichte der Wiener Polizeidirektion vom Jahre 1945 bis zum Jahre 1955 mit Berücksichtigung der Zeit vor 1945*. Dizertačná práca. Viedenská univerzita 1970, strana (s.) 325; STEINWENDER, E.: *Von der Stadtguardia zur Sicherheitswache: Wiener Polizeiwachen und ihre Zeit. Teil 2: Ständestaat, Großdeutsches Reich, Besatzungszeit*. Graz 1992, s. 294. O Ebnerovi pozri tiež: *Profil*, 30, 23. 7. 2001, s. 43.

3 Archiv der Bundespolizeidirektion (BPD) Viedeň, Rozličné operačné rozkazy podrobne opisujúce registráciu cudzincov vo Viedni.

občianske práva a poštvali suseda proti susedovi. Polícia pracovala nielen pomocou udaní a informátorov, ale aj s využitím tradičných pochôdzkárov, ktorí uskutočnili veľkú časť základnej práce potrebnej na hladký priebeh „konečného riešenia židovskej otázky“ po roku 1942.

Po anšluse boli polícia a Schutzstaffel (SS) úplne prepojené a táto integrácia tiež znamenala, že všetkým policajtom a dôstojníkom sa prideliť hodnosti SS zodpovedajúce ich postaveniu v polícii. Cieľom tejto integrácie bolo vytvoriť komunitu zloženú z SS a polície a tak zabezpečiť úplnú kontrolu nad vnútornými záležitosťami s vyhláseným cieľom ochrany Tretej ríše. Spomedzi 227 Rakúšanov v nemeckom Wehrmachte, ktorých povýšili do generálskych hodností, dvadsať slúžilo v polícii.⁴

Z väčšej časti bola integrácia viedenskej polície alebo Sicherheitswache do Schutzpolizei Tretej ríše ukončená koncom roku 1939.⁵ Nová organizačná štruktúra znížila autonómiu, ktorej sa viedenská polícia tešila, a pokračovala v trende smerom k centralizácii policajných síl, ktorý sa v Nemecku začal po roku 1935. Autonómna štruktúra nemeckej polície existujúca do polovice 30. rokov minulého storočia sa dostala pod tlak Heinricha Himmlera, šéfa prúskej polície a SS. Himmler pracoval na modernizácii polície a vyvinutí centrálnych veliteľských štruktúr a tak zvýšil a rozšíril svoju autoritu na veľkú časť Nemecka a následne „Ostmarky“.

V skutočnosti Viedeň mala najväčšie veliteľstvo gestapa v celej Tretej ríši s takmer 900 zamestnancami až do roku 1944, keď ju predbehla Praha. Na porovnanie treba poznamenať, že viedenské gestapo malo rozpočet, ktorý bol viac ako dvojnásobný ako ten, ktorý malo k dispozícii gestapo v Berlíne.⁶

Bola to tiež Viedeň, kde sa uskutočnili prvé transporty Židov do koncentračných táborov a táborov smrti, a práve vo Viedni založili prvú Ústredňu pre židovské vystahovalectvo (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) pod pozorným dohľadom Adolfa Eichmanna, ktorý svoje rozkazy dostával od vyšších policajných dôstojníkov vrátane šéfa judenreferátu viedenského gestapa Dr. Karla Ebnera a šéfa viedenského gestapa Franza Josefa Hubera.⁷

Perzekúcia v „Ostmarky“ sa začala okamžite. Po invázii z 12. marca 1938 zatkli okolo 50 000 až 76 000 ľudí, väčšinu z nich vo Viedni. Dňa 1. apríla 1938 prvých 151 Rakúšanov odtransportovali do koncentračného tábora v Dachau. V máji a júni 1938 odišli z Viedne do Dachau dva transporty, každý so 600 Židmi. Po pogrome z novembra 1938 zatkli 6547 Židov. Z nich 3700 neskôr poslali do

4 STEINWENDER, E.: Von der Stadtguardia zur Sicherheitswache, s. 292.

5 Tamže, s. 291.

6 *Profil*, 30, 23. 7. 2001, s. 42.

7 Tamže.

Dachau. Do konca roku 1938 viedenské gestapo hlásilo do Berlína, že „vzali do ochrannej väzby 20 793 ľudí“.⁸

Stačí, ak sa bližšie pozrieme na životopis budúceho šéfa viedenskej polície Lea Gotzmana, aby sme zistili, že on, podobne ako mnoho ďalších neskorších vysokopostavených predstaviteľov polície počas éry národných socialistov, bol spolu s ďalšími členmi zakázanej rakúskej nacistickej strany v lete 1934 odsúdený za prípravu bombového útoku na Viedenskú štátnu operu počas rakúskej občianskej vojny. Rakúsky súd ho 23. marca 1934 odsúdil na doživotné väzenie a bol uväznený od svojho zatknutia 25. júla 1934 až do prepustenia na základe amnestie 18. februára 1938. Po jeho prepustení a marcových udalostiach z roku 1938 Gotzmana zvláštnym rozkazom Adolfa Hitlera rehabilitovali a vrátil sa do radov polície. Povýšili ho na policajného radcu (Polizeirat) a napokon po smrti Otta Steinhäusla 24. januára 1941 za policajného šéfa mesta Viedeň.⁹ Slúžil ako policajný šéf až do svojej smrti v decembri 1945.

Obaja, Gotzmann aj Steinhäusl, ktorého neskôr povýšili na Standartenführer SS, boli ilegálni rakúski národní socialisti ešte pred Hitlerovou inváziou do Rakúska a obaja si odpykávali dlhé väzenia za vlastizradu proti Rakúskemu korporatívnemu štátu. Pri pohľade na dokumentáciu sa zdá, akoby ich ilegálne národnosocialistické aktivity a prísnosť ich väzenského trestu boli hlavným faktorom ich neskoršieho vymenovania za policajných šéfov pod nemeckou nadvládou.

ZBAVENIE PRÁV VIEDENSKÝCH ŽIDOV

V operačných rozkazoch viedenského policajného oddelenia vidieť pomalú eróziu základných práv židovských občanov prostredníctvom zmien zákona. Pri každej zmene či prijatí nového zákona bol vydaný operačný rozkaz vysvetľujúci patrolám na pochôdzke, ako majú zákon naplniť. Žiadny zákon nie je efektívny bez jeho implementácie a viedenská polícia bola jedným z hlavných nástrojov, ktorý sa využíval na prenasledovanie Židov v mene zákona a poriadku.

Polícia skladala oficiálnu prísahu vernosti Hitlerovi na viedenskom Heldenplatz 16. marca 1938. Prítomní boli šéf nemeckej polície Kurt Daluge, Heinrich Himmler a viedenský Gauleiter Josef Bürckel.¹⁰ Prísaha polície sa uskutočnila len tri dni po anšluse Rakúska a ukázala sa bodom obratu v budúcom vedení viedenskej polície a v zaobchádzaní s tými, ktorých označili za nehodných účasti

8 Tamže, s. 45.

9 Pre detailnejšie informácie o Leovi Gotzmannovi pozri: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes Viedeň, zväzok číslo (č.) 20.035, E20.970 Polizeipräsident von Wien Dr. Gotzmann, Leo.

10 Wien 1938, s. 227.

na národnosocialistickom štáte. Takmer za noc sa na policajnom veliteľstve vo Viedni všetko zmenilo, od organizácie rôznych oddelení a veliteľských štruktúr až po uniformy, ktoré policajti nosili. Zriedka sa také obrovské zmeny uskutočnili v takom krátkom čase. Reorganizácia viedenskej mestskej polície sa udiala akoby spôsobom „blitzkriegu“ a s takou rýchlosťou a takým spôsobom, aby sa zamedzilo akémukoľvek odporu.

Dňa 1. apríla 1938 opustil Viedeň prvý „väzenský“ transport do Dachau. Medzi 151 väzňami bolo mnoho prominentných zástupcov medzivojnového rakúskeho korporatívneho štátu vrátane Dipl. Ing. Leopolda Figla, Dr. Josefa Geröa, Dr. Alfonsa Gorbacha, Dr. Roberta Hechta a Dr. Josefa Kimmela. Navyše je zaujímavé uvedomiť si, že mnohí prominentní policajní dôstojníci boli tiež súčasťou tohto transportu. Medzi nimi boli v tomto prvom transporte Dr. Rudolf Manda, ústredný inšpektor viedenskej Sicherheitswache, radca Dr. Friedrich Streitmann a policajný radca Dr. Heinrich Hüttl, ktorý bol ako lojálny podporovateľ korporatívneho štátu vymenovaný za veliteľa oddelenia poplachov viedenskej polície po zatknutí Lea Gotzmana v roku 1934.¹¹

Niekoľko príkladov denných operačných rozkazov viedenského policajného oddelenia a jeho úlohy pri zbavovaní práv Židov a ich vylúčení z verejného života po roku 1938 by malo stačiť, aby ukázali nielen účasť polície, ale aktívny podiel policajných dôstojníkov na zločinoch národnosocialistického štátu.

Prvé diskriminačné zákony vstúpili vo Viedni a okolí do platnosti takmer okamžite po nemeckej okupácii. Tieto zahŕňali nosenie žltej hviezdy, opečiatkovanie všetkých židovských pasov krstnými menami Israel a Sara a všeobecné zavedenie norimberských rasových zákonov. Ešte pred tým úrady vo Viedni vrátane polície vedome a ticho tolerovali represie proti židovským obyvateľom v každodennom živote vrátane označenia obchodov rasistickými sloganmi a kradnutia židovského majetku.

Dňa 7. decembra 1938 dostala viedenská polícia príkaz začať s registráciou Židov v kartotéke a 7. februára 1939 Reichsstatthalter vydal rozkaz zaviesť Zákon o zmenách priezvisk a krstných mien, ktorý bol prijatý 17. augusta 1938. Tento zákon vyžadoval, aby všetci nemeckí občania židovskej „rasy“ prijali krstné meno Israel alebo Sara. Všetci Židia žijúci vo Viedni preto museli mať do 30. apríla 1939 opečiatkované doklady alebo riskovali trest.¹²

Už v roku 1939 denné operačné rozkazy viedenskej polície obsahovali aj odporúčanie prečítať si knihu *Dvorní židia (Hofjuden)*, pripravenú Petrom Deegom a vydanú vydavateľstvom Stürmer Juliusa Streichera. Podľa zástupcu policajného

11 STEINWENDER, E.: *Von der Stadtguardia zur Sicherheitswache*, s. 294.

12 Archiv der BPD Viedeň, Tagesbefehl 17. 3. 1939, Betrifft: Ausstellung der Kennkarten für Juden.

šéfa Josefa Fitzthuma¹³: „*Kúpa tejto knihy sa vrelo odporúča*,“ a príslušníkom polície ponúkali zvláštnu zľavnenú cenu pre kúpu tohto 548-stranového zväzku.¹⁴

Dňa 13. januára 1939 šéf polície Otto Steinhäusl vydal operačný rozkaz o zdôraznení rozkazu vydaného Hermannom Göringom v jeho úrade ako šéfa Úradu pre štvorročný plán, že všetky nové akcie s ohľadom na marginalizáciu Židov musia ísť cez Göringov úrad v Berlíne, aby sa tak úradom zabránilo uskutočňovať neschválené akcie. Göringov rozkaz obsahuje aj toto konštatovanie: „*Za účelom zabezpečenia potrebnej štandardizácie zaobchádzania so židovskou otázkou, ktorá silno ovplyvňuje hospodárske záujmy, žiadam, aby všetky vyhlášky a ďalšie dôležité príkazy, ktoré sa dotýkajú židovskej otázky, boli postúpené pred ich vydaním na moje schválenie. Preto žiadam, aby bolo všetkým oddeleniam, ktoré spadajú pod vašu sekciu, oznámené, že akékoľvek samostatné akcie v židovskej otázke boli [okamžite] zastavené.*“¹⁵

V operačnom rozkaze z 13. októbra 1939, opäť podpísanom šéfom viedenskej polície Ottom Steinhäuslom s predmetom „*Registrácia Židov, ktorí majú permanentnú domovskú príslušnosť alebo trvalé bydlisko vo Viedni*“ sa konštatuje, že mnoho Židov ešte nebolo zaregistrovaných na polícii a títo sa mali medzi 16. a 26. októbrom 1939 zaregistrovať na polícii v určených dátumoch podľa prvého písmena ich priezviska, a to bez ohľadu na ich občianstvo. V prípade, že neboli pre chorobu či neprítomnosť vo Viedni schopní sa zaregistrovať, mali tieto osoby podať písomné vysvetlenie dôvodu ich nezaregistrovania. Záverečný riadok rozkazu konštatuje: „*Židia, ktorí neuposlúchnu rozkaz a nepodriadia sa mu podľa očakávania, by mali očakávať najdrastickejšie opatrenia.*“¹⁶

Takmer presne o rok neskôr, 15. októbra 1940, vydal Leo Gotzmann ďalší rozkaz týkajúci sa registrácie Židov. Začína sa: „*Aby sme zabezpečili presnú kontrolu Židov, ktorí stále žijú vo Viedni, a umožnili vypratanie židovských obydli pre straníckych súdruhov [Volkgenossen], nariaďujem, [aby]: Od 25. októbra 1940 všetky osoby, ktoré sú Židmi alebo sú považované za Židov podľa rasových zákonov, bez ohľadu na to, či majú nemecké alebo cudzie občianstvo, vyplnili registračný formulár...*“

Gotzmann ďalej oznámil: „*Preto registračným strediskám zdôrazňujem, aby overili udanú adresu, ako aj identifikačný doklad na Židmi prinesených vyplnených formulároch – ktoré môžu byť ľahko overené na vyžadovanej registračnej karte – pečiatkou a podpisom vedúceho okresu alebo jeho zástupcom na formu-*

13 Polizeivizepräsident Fitzthum.

14 Archiv der BPD Viedeň, Tagesbefehl 22. 7. 1939, Betrifft: Das Buch Hofjuden.

15 Tamže, Tagesbefehl 13. 1. 1939, Betrifft: Einheitlichkeit in der Behandlung der Judenfrage.

16 Tamže, Tagesbefehl 13. 10. 1939, Betrifft: Erfassung der Juden, die in Wien ihren Wohnsitz oder gewöhnlichen Aufenthalt haben.

lári.“ Bez dostatočného dôkazu o registrácii, poznamenáva Gotzman, Židia nebudú schopní získať potravinové lístky.¹⁷ Je jasné, že Židia prišli o všetky svoje občianske práva, ale ich situácia sa ešte zhoršila.

Zvážme nasledujúce: o dva roky neskôr šéf viedenskej polície Leo Gotzmann dostal listom oznámenie z viedenského gestapa, že: „15. februára 1941 budú viedenský Židia evakuovaní do [poľského] Generálneho gubernátu. Aby sa zabránilo útekom Židov do iných častí ríše, som [Huber, šéf gestapa] vydal rozkaz, že Židia, ktorí majú trvalý pobyt (domovskú príslušnosť) vo Viedni, nesmú opustiť župné územie Viedne bez povolenia Zentralstelle für Jüdische Auswanderung [Ústredie pre židovské vysťahovalectvo] vo štvrtom obvode Viedne, Prinz Eugenstrasse č. 22.“ Čo znamenalo slovo „evakuácia“, dnes už vieme.

Dňa 13. apríla 1942 podala viedenská Leitstelle gestapa nasledujúce hlásenie viedenskej mestskej polícii: „Pretože Židia využijú každú možnosť, aby sa naďalej maskovali, je potrebné označiť obydlia Židov.“¹⁸

V nasledujúcom memorande, ktoré podpísal Regierungsdirektor a viedenský policajný šéf Dr. Herbert Hedrich, sú dané presné inštrukcie na označenie dverí Židov žltou Dávidovou hviezdou. Podľa inštrukcií sa na dvere obydlia pripevňovala len jedna Dávidova hviezda zo žltého papiera bez ohľadu na to, koľko tam žilo Židov. Ďalej boli vydané presné inštrukcie pre označenie obydlií, kde žili Židia aj kresťania spolu. V takomto prípade mala byť žltá hviezda pripevnená len na menovku židovského obyvateľa, nie na menovku kresťanského.

V ríšskych župách Viedeň, Korutánsko, Dolný Dunaj, Salzburg, Štajersko, Tirolsko a Vorarlberg zabezpečovala aplikáciu tohto rozkazu Staatspolizeileitstelle vo Viedni v spojení s Zentralstelle für Jüdische Auswanderung a Dávidove hviezdy mal distribuovať Israelitische Kultusgemeinde vo Viedni. Dvestoštyridsať kópií rozkazu zaslali na veliteľstvo Schutzpolizei vo Viedni.

Takmer o týždeň neskôr, 28. apríla 1942, bol vydaný podobný rozkaz, opäť podpísaný Dr. Herbertom Hedrichom, ktorý zakazoval Židom používanie verejnej hromadnej dopravy. Tento rozkaz od Židov vyžadoval nosenie podpísaného pasu, ktorý im umožňoval používanie verejnej hromadnej dopravy a úplne im zakazoval požívať linky električiek „D“ a „40“, ktoré premávali v bohatom 18. a 19. okrese Viedne, kde žila väčšina národných socialistov. Akékoľvek porušenie tohto rozkazu znamenalo okamžitú „ochrannú väzbu“ (Schutzhaft).¹⁹

17 Tamže, Rundverfügung 15. 10. 1940, Betrifft: Erfassung der Juden bei der polizeilichen Anmeldung, Erteilung von Meldebestätigungen für den Bezug von Lebensmittelkarten durch Juden.

18 Tamže, Rundverfügung 22. 4. 1942, Betrifft: Kennzeichnung der Wohnungen von Juden.

19 Tamže, Rundverfügung 28. 4. 1942, Betrifft: Benützung der Verkehrsmittel durch Juden.

V roku 1942 však už vo Viedni ostalo už len veľmi málo Židov. Adolf Eichmann a zamestnanci jeho Ústredne pre židovské vystaňovalectvo si svoju prácu urobili dobre. Pomoc polície, ktorá s Eichmannom spolupracovala, tento proces značne urýchlila. Ako dobre naolejovaný stroj smerovali pre pasažierov jednosmerné transporty z Viedne na východ. Na konci „vystaňovaleckej“ cesty bola zvyčajne plynová komora a polícia rozhodla širokú sieť s cieľom zabezpečiť, aby nikto neutekol pred vražedným „konečným riešením židovskej otázky“, avšak ich spoluvinu si po skončení vojny nikto úplne naplno neuvedomil a v priebehu len piatich rokov viedenská polícia odstránila či vymenila väčšinu dôstojníkov, ktorí mali spojenie s týmito zločinmi bez ich stíhania.

Kvôli lepšej predstave, ako veľmi bola viedenská polícia národnosocialistická, uvedieme len niekoľko čísel: od mája do decembra 1945 opustilo viedenský policajný zbor 5126 policajtov. Nahradilo ich 5982 novoprijatých príslušníkov. Z 5126 policajtov, ktorí políciu opustili, bolo 527 bežnými odchodmi, z dôvodu odchodu do dôchodku, smrti atď. Ďalších 1876 opustilo políciu z vlastnej vôle, aby hľadali kariéru inde, a 2723 muselo políciu opustiť v dôsledku svojho politického presvedčenia či minulých politických aktivít. Od konca roku 1945 do roku 1950 políciu opustilo 3415 mužov a 4802 bolo odstránených z rôznych neodhalených dôvodov. Po roku 1950 bola väčšina zásadných personálnych zmien hotová a percento znižovania stavov vo viedenskom policajnom zbore sa vrátilo do normálu.²⁰ Na základe týchto čísel vidíme, že takmer polovica príslušníkov viedenskej polície bola do roku 1950 odstránená.²¹ Veľa zo záťahov a transportovania Židov a ďalších „neželaných“, ktoré sa udialo v skorých rokoch, spočívalo na pleciah polície. Zapojenie regulárnej uniformovanej polície do zločinov národnosocialistickej diktatúry bolo po uzavretí mieru bagatelizované a po nútených odchodoch z obdobia po roku 1945 sa táto otázka pre políciu, ktorá mala iné starosti, uzavrela.

Z dostupného archívneho materiálu je zrejmä spoluvina viedenskej polície na vykonávaní prípravných prác pre holokaust, ako aj v ich úlohe pri deportáciách a masových popravách. Odhalenie zapojenia miestnych Schutzpolizisten v zločinoch národnosocialistického režimu vo Viedni aj vo východnej Európe pomáha lepšie vysvetliť nielen úspech národnosocialistického antisemitizmu a teroru, ale aj to, prečo taká veľká časť populácie tak ochotne podporovala protizidovské zákonodarstvo a podieľala sa na vylúčení Židov. Prítomnosť polície prepožičala

20 WETZ, U.: *Geschichte der Wiener Polizeidirektion*, s. 337.

21 BUCHSBAUM, L. (ed.): *Taschenjahrbuch für Sicherheitswachbeamte Österreichs*. Wien 1937. Buchsbaum zaznamenáva kompletný personálny stav viedenskej polície na úrovni 9316 osôb v roku 1936 a 9136 v roku 1937, čo znamená, že po roku 1945 musela odísť tretina až polovica zamestnancov, v závislosti od výkladu údajov.

programu vylúčenia, deportácie a masového vraždenia ovzdušie autenticity a úradnosti, ktorý potrebovala na dosiahnutie vrcholu začiatkom roku 1942.

Viedenská polícia bola kľúčovým nástrojom teroru, ktorý umožnil fungovanie antisemitizmu a deportácií na domácom fronte vo Viedni a ideologicky indoktrinovali, podporovali a trénovali súdruhov na východe, ktorí boli zodpovední za dokončenie procesu, ktorý sa začal norimberskými rasovými zákonmi. Záver je, že podpora a účasť na protižidovskej politike zo strany viedenskej polície medzi rokmi 1938 a 1942 viedla priamo ku „konečnému riešeniu“ a vyvraždeniu takmer dvoch tretín židovskej populácie Európy, pretože bez miestnej polície by plne naložené železničné transporty z Viedne nikdy nevyrazili tým tempom, ako sa to udialo.

Mozgom organizovania transportov boli Adolf Eichmann a Ústredňa pre židovské vysťahovalectvo, ale výkonnou mocou pre sústredenie a deportovanie viedenských Židov bola poverená viedenská polícia, ktorá tieto úlohy vykonala s vražednou a fanatickou efektívnosťou.

Nútené pracovné tábory pre maďarských Židov pozdĺž Juho-východného valu

Claudia Kuretsidis-Haider (Rakúsko)

Keď bolo aj nemeckým predstaviteľom čím ďalej zrejmejšie, že koniec vojny a porážka Nemecka už nie je ďaleko, nariadili v druhej polovici roku 1944 vybudovanie tzv. Juhovýchodného valu (Südostwall), čo bol systém protitankových priekop a ťažkých pevností, ktoré mali zastaviť Červenú armádu a jej postup smerom na Viedeň.

Juhovýchodný val sa tiahol pozdĺž juhovýchodnej hranice vtedajšej Nemeckej ríše – od Bratislavy až po južnú hranicu Štajerska.¹ Na nútené práce museli nastúpiť tamojší obyvatelia, ako aj členovia Hitlerjugend (HJ) a členovia Domobrany (Volkssturm), zahraniční pracovníci a maďarskí Židia. Rakúska historička Eleonore Lappin nedávno publikovala monografiu, v ktorej analyzuje historické fakty, prečo museli na prelome rokov 1944 a 1945 vykonávať v Rakúsku otrocké práce dokonca aj Židia z Maďarska.

SONDEREINSATZKOMMANDO EICHMANN A NEMECKÁ OKUPÁCIA MAĎARSKA

Pracovná služba Židov bola súčasťou stratégie tzv. konečného riešenia pripravovaného nacistickým režimom. Dňa 19. marca 1944 nemecké jednotky

¹ Pozri: RAUCHENSTEINER, M.: *Vom Limes zum Ostwall*. Wien 1972; BANNY, L.: „Schild im Osten“. *Der Südostwall zwischen Donau und Untersteiermark*. Eisenstadt 1985.

vpochodovali do Maďarska, pretože maďarská vláda pod vedením pronemeckého regenta Miklósa Horthyho sa už z pohľadu nacistov nezдалa dostatočne dôveryhodná.² Následne sa aj v Maďarsku okamžite začala pod vedením Adolfa Eichmanna a jeho zvláštneho komanda systematická likvidácia židovskej populácie.³

Členmi Eichmannovej jednotky v Budapešti boli okrem ďalších aj:⁴

- SS⁵-Oberscharführer Hermann Krumey
Krumey sprevádzal na jar 1944 Eichmanna do Budapešti a v tom čase bol veliteľom tábora v Debrecíne. Ako príslušník nemeckej bezpečnostnej polície mal aktívny podiel na masových deportáciách maďarských Židov. Po roku 1945 Krumeya Ludový súd⁶ vo Viedni vyšetroval pre jeho účasť na zločinoch spáchaných na maďarských Židoch, zvlášť počas pochodov smrti na sklonku vojny.⁷ Po revízii pôvodného rozsudku, podľa ktorého si mal odpykať päť rokov vo väzení, ho krajiný súd vo Frankfurte nad Mohanom odsúdil v roku 1969 na doživotie za spolupáchateľstvo pri deportáciách a vraždách maďarských Židov v koncentračných táboroch Osvienčim a Bergen Belsen.⁸
- SS-Hauptsturmführer Franz Abromeit
Od roku 1939 do roku 1941 Abromeit velil zvláštnemu oddeleniu SD⁹ pre evakuáciu Poliakov a Židov a od roku 1942 zastával funkciu poradcu pre židovskú otázku v Chorvátsku v rámci Židovského oddelenia RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Hlavný riíšsky bezpečnostný úrad).

2 LEVAI, J.: *Black book on the martyrdom of Hungarian Jewry*. Zürich 1948; MAY, K. (ed.): *Judenverfolgung in Ungarn*. Frankfurt am Main 1959; LEVAI, J.: *Eichmann in Ungarn*. Budapest 1961; BRAHAM, R. L.: *The Destruction of Hungarian Jewry*. New York 1963; BRAHAM, R. L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York 1981; RANKI, G.: *Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns*. Wien – Köln – Graz 1984; BRAHAM, R. L.: *Studies on the Holocaust in Hungary*. New York 1990; GERLACH, Ch. – ALY, G.: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*. Stuttgart – München 2002.

3 HILBERG, R.: *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust*. Berlin 1982, strana (s.) 887.

4 Pozri: SAFRIAN, H.: *Eichmann's Men*, New York 2010.

5 Schutzstaffel.

6 V rokoch 1945 až 1955 boli nacistickí zločinci žalovaní takzvanými ľudovými súdmi (Volksgerichte). Pozri kapitolu: *Dozvuky – povojnové procesy v Rakúsku* v tejto štúdií.

7 Landesgericht für Strafsachen (LG) Wien Vg 9 Vr 748/55, LG Wien Vg 1h Vr 6374/48, LG Wien Vg 6d Vr 6669/46.

8 Pozri: RÜTER, Ch. F. – MILDT, D. W.: *Die Westdeutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945 – 1997. Eine systematische Verfahrensbeschreibung mit Karten und Registern*. Amsterdam – Maarsse 1998, prípad 716, s. 170.

9 Sicherheitsdienst.

V roku 1944 pracoval pre Eichmannovo špeciálne komando a dozeral na deportácie do Osvienčimu.¹⁰

- SS-Hauptsturmführer Siegfried Seidl
V rokoch 1941 až 1943 vykonával funkciu veliteľa geta v Terezíne a šéfa gestapa v bergensbelsenskom koncentračnom tábore. Následne ho ako člena Eichmannovho zvláštneho komanda povolali do Mauthausenu a vyslali do Budapešti a Debrecína, aby tu organizoval deportácie Židov. Ako úradujúci vedúci viedenskej pobočky jednotky zvláštneho určenia SS (SS-Sondereinsatzkommando Außenstelle Wien) mal Seidl kontrolu v rokoch 1944/45 nad tábormi nútej práce pre maďarských Židov vo Viedni a Dolnom Rakúsku. V októbri 1946 ho Viedenský ľudový súd odsúdil na smrť; popravili ho vo februári 1947.¹¹
- SS-Obersturmführer Ernst Adolf Girzick
Girzick bol zodpovedný za deportácie viedenských Židov do Terezína a do koncentračných táborov v Poľsku. V rokoch 1939 až 1943 bol zástupcom Aloisa Brunnera na Ústrednom úrade pre židovské vysťahovalectvo (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) vo Viedni a od marca do decembra 1944 bol súčasťou Eichmannovho tímu v Budapešti. Viedenský ľudový súd ho v septembri 1944 odsúdil na pätnásť rokov väzenia.¹² Na slobodu vyšiel v roku 1953, keď dostal milosť od rakúskeho prezidenta Theodora Körnera.¹³
- SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny
Eichmannov nadriadený v SS sa udržal ako predstaviteľ v ríšskom Ústrednom úrade pre židovské vysťahovalectvo. Od septembra 1940 bol začlenený k nemeckej ambasáde v Bratislave a pôsobil ako poradca slovenskej vlády pre židovskú otázku. V marci 1944 ho povolali do Budapešti, kde sa pripojil k Eichmannovej zvláštnej jednotke. Počas norimberského procesu proti vojnovým zločincom bol Wisliceny svedkom obžaloby. Nakoniec ho vydali do Československa, kde bol pre spolupáchateľstvo na masovom vraždení odsúdený na smrť a vo februári 1948 popravený.¹⁴

10 Pozri vyšetrovanie Viedenský ľudový súd verzus Abromeit: LG Wien Vg 9 Vr 748/55.

11 LG Wien Vg 1b Vr 770/46. Pozri tiež: Seidl, Dr. Siegfried. Dostupné na <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/s/seidls.htm>.

12 LG Wien Vg 1 Vr 8881/46.

13 KURETSIDIS-HAIDER, C.: „Persönliche Schuld ist faktisch keine vorhanden“ – Innenminister Oskar Helmer und die Begnadigung von verurteilten NS-Tätern. *Justiz & Erinnerung*, ročník (roč.) 8, 2003, s. 1 – 6. Dostupné na <http://www.nachkriegsjustiz.at/service/archiv/Rb8.pdf>.

14 *The Eichmann Henchmen. „The Squalid Engineers of Human Misery.“* Dostupné na <http://www.holocaustresearchproject.org/holoprelude/eichmen.html>.

- SS-Hauptsturmführer Otto Hunsche
Hunsche pôsobil od marca do novembra 1944 ako právny poradca pre „židovské záležitosti“ na maďarskom ministerstve vnútra. Organizoval deportácie maďarských Židov zo zaisťovacieho tábora v Kistarcsce do Osvienčimu a mal za ne osobnú zodpovednosť. Po revízií oslobodzujúceho rozsudku Najvyšším spolkovým súdom v roku 1969 ho krajský súd vo Frankfurte nad Mohanom odsúdil na dvanásť rokov väzenia ako spoluobžalovaného Hermanna Krumneyho.¹⁵
 - SS-Hauptsturmführer Franz Novak
Novak pracoval na Ústrednom úrade pre židovské vysťahovalectvo vo Viedni, v Berlíne a napokon v Prahe. Bol Eichmannov expert na železnice a časové rozvrhy a sprevádzal ho pri deportovaní maďarských Židov do Osvienčimu v roku 1944. Po procese s Eichmannom z roku 1961 ho zatkli a rakúsky súd ho v roku 1964 odsúdil na osem rokov väzenia. V 60. a 70. rokoch najvyšší súd zrušil tri rozhodnutia Okresného súdu vo Viedni. Po treťom zrušení rozsudku najvyšším súdom bol v roku 1972 opäť vynesený verdikt vinný. Porota explicitne odmietla tvrdenie, že Novak konal v zmysle povinnosti bezpodmienečne poslúchnuť príkaz. Odsúdený však nebol pre vraždu, ale pre spáchanie „verejného násillia za pritažujúcich okolností“ tým, že transportoval ľudské bytosti bez zabezpečenia dostatku vody, jedla a hygienického zariadenia.¹⁶ Sedem z ôsmich členov poroty ho neuznalo za vinného zo „spolupáchateľstva vraždy“ a prihliadli na premlčanie zločinu. Dôsledkom toho si Novak odpykal sedem rokov. Najvyšší súd zakázal ďalšie odvolania a námietky neplatnosti.¹⁷
- Dňa 4. apríla 1944 padlo rozhodnutie, že všetci maďarskí Židia by mali byť „*podrobení konečnému riešeniu*“. Medzi 14. májom a 9. júlom 1944 viac ako 430 000 maďarských Židov Eichmannova jednotka deportovala do Osvienčimu, približne 300 000 z nich už aj povraždili.¹⁸ Potom Miklós Horthy – obávajúci sa

15 Pozri vyšetrovanie Ludového súdu vo Viedni: LG Wien Vg 9 Vr 748/55. Pozri tiež: RÜTER, Ch. F. – MILD T, D. W.: *Die Westdeutschen Strafverfahren*, prípad 716, s. 170.

16 *Die „Eisenbahn-Paragraphen“ des alten österreichischen Strafgesetzes*. Dostupné na http://www.nachkriegsjustiz.at/service/gesetze/gs_eisenbahnparagraphen.php.

17 LG Wien 20 Vr 2729/63. Pozri tiež: PÄTZOLD, K. – SCHWARZ, E.: *„Auschwitz war für mich ein Bahnhof“*. Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns. Berlin 1994.

18 JÄCKEL, E. – LONGERICH, P. – SCHÖPS, J. H. (eds.): *Enzyklopädie des Holocaust: die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*. 3. zväzok. Berlin 1993, s. 1467; BRAHAM, R. L.: *The Destruction of Hungarian Jewry*, s. XX; VARGA, L.: Ungarn. In: BENZ, W. (ed.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München 1991, s. 344; GERLACH, Ch. – ALY, G.: *Das letzte Kapitel*, s. 275.

prevratu maďarskej pravice – s ohľadom na zjavnú porážku Nemeckej ríše a kvôli tlaku zo zahraničia ďalšie deportácie do Osvienčimu zakázal. V tom čase tu bolo ešte približne 200 000 Židov žijúcich v Budapešti a okrem nich približne 80 000 Židov povolaných do „pracovnej služby“¹⁹ v maďarskej armáde.

Keď Horthy v októbri 1944 vyhlásil prímerie medzi Maďarskom a Sovietskym zväzom, fašistické Šípové kríže (nyílas) pod vedením Ferenca Szálasiho pomocou nemeckých jednotiek umiestnených v Maďarsku uchopili moc. Eichmann sa vrátil do Budapešti tak rýchlo, ako sa len dalo, aby ukončil „konečné riešenie“, ktoré sa v Maďarsku prerušilo po Horthyho zákaze ďalších deportácií v júli.²⁰ Šípové kríže súhlasili s poskytnutím židovských pracovníkov Nemcom až do konca vojny pre nasadenie v zbrojnom priemysle. Dôvodom bolo, že už v júni 1944 viedenský prímaror SS-Brigadeführer Karl Blaschke zaslal šéfovi RSHA Ernstovi Kaltenbrunnerovi žiadosť o poskytnutie pracovníkov pre Viedeň. Pre stratu východných území sa rezervoár tzv. robotníkov z východu, teda civilných pracovníkov, ktorí prišli do Nemeckej ríše viac či menej „dobrovoľne“ na nasadenie ako pracovníci, stratil. V Rakúsku to viedlo k nedostatku pracovných síl, ktorý bol citeľný nielen vo vojenskom priemysle, ale aj v poľnohospodárstve, civilnom priemysle a obchode. Židia, ktorých napchali do maďarských get a čakali na deportáciu do Osvienčimu, boli očividnou náhradou za východných robotníkov. V júni 15 000 Židov z get v Solnoku a Debrecíne dorazilo do Strasshof an der Nordbahn (Dolné Rakúsko). Pomocou sprostredkovateľní práce ich prideliли firmám vo Viedni, v Dolnom Rakúsku, Burgenlande a na južnej Morave. Tam im prideliли ťažkú manuálnu prácu a museli veľmi často žiť vo veľmi zložitých a neľudských podmienkach.²¹

VÝSTAVBA JUHOVÝCHODNÉHO VALU

Začiatkom októbra 1944 sa začali práce na takzvanom Juhovýchodnom vale pozdĺž hranice Maďarska a Nemeckej ríše. Fašistické Šípové kríže vydali zvlášť na tento účel Nemcom v období od 6. novembra do 1. decembra 1944 76 209 Židov.

V Hegyeshalome – dnes hraničnom prechode na maďarsko-rakúskych hraniciach – odovzdali Židov maďarské stráže do rúk príslušníkom SS.²² Mnoho za-

19 Židia dokonca mohli slúžiť v armáde len ako „doplňovacia rezerva“ a boli vylúčení z riadnej vojenskej služby.

20 LAPPIN, E.: *The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945*. Dostupné na http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203218.pdf.

21 Tamže, s. 2.

22 SZABOLCS, S.: Die Todesmärsche der Budapester Juden im November 1944 nach Hegyeshalom-Nickelsdorf. *Zeitgeschichte*, roč. 22, 1995, číslo (č.) 3/4, s. 124 – 137.

jatcov odtransportovali do koncentračných a pracovných táborov v Ríši. Zvyšok rozdelili do rakúskych priemyselných podnikov, väčšinu však do táborov pozdĺž hranice. Tam ich, spolu s nemeckými a rakúskymi civilnými osobami, Hitlerjugend, zahraničnými pracovníkmi a vojenskými zajatcami prinútili k ťažkej práci, kopali zákopy a výkopy pre juhovýchodný val.²³ Maďarsko-židovskí kopáči zákopov podliehali veleniu dolnodunajského gauleitera Huga Juryho a štajerského gauleitera Siegfrieda Uiberreithera, ktorí zo svojej funkcie ako ríšski komisári pre obranu (Reichsverteidigungskommissare) boli za budovanie Juhovýchodného valu zodpovední.²⁴

Velitelia opevňovacích prác boli miestnymi „politickými vedúcimi“ (Politische Leiter) a kontrolovali postup výkopových prác. Technické plánovanie a dozor nad prácou bol v rukách Todtovej organizácie – zvláštna jednotka pre správu juhovýchodných zvláštnych stavieb (OT-Einsatzgruppe Süd-Ost, Sonderbauleitung).²⁵ Nábor stráží a ubytovanie nútene nasadených pracovníkov boli v administratívnej pôsobnosti predstaviteľov nacistickej strany.

Maďarsko-židovských stavebných robotníkov od novembra 1944 umiestnili v oblasti Šoproň a Kysak, ako aj v Dolnodunajskej župe. Od Vianoc 1944 skupiny židovských pracovných odvedencov posielali na prácu aj do Štajerskej župy.²⁶ Spolu pozdĺž „rakúskej“ časti Juhovýchodného valu existovalo dvadsať táborov na nútené práce. Približne 35 000 maďarských Židov prinútili k otrockej práci. Najsevernejší tábor sa nachádzal v Engerau²⁷ (dnes Petržalka, mestská štvrť Bratislavy).²⁸

-
- 23 LAPPIN, E.: Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter in Österreich 1944/45. In: KEIL, M. – LAPPIN, E. (eds.): *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*. Zväzok 2. Bodenheim – Mainz 1997, s. 141 – 168, 148; LAPPIN, E.: Das Schicksal der ungarisch-jüdischen Zwangsarbeiter in Österreich. *Sommerakademie-News*, roč. 6, 1996, s. 18 – 21.
- 24 LAPPIN, E.: *The Death Marches of Hungarian Jews*, s. 9.
- 25 Pre viac informácií o OT pozri: <http://www.historisches-centrum.de/zwangsarbeit/todt.html>.
- 26 BANNY, L.: „Schild im Osten“, s. 111; RAUCHENSTEINER, M.: Das Holz der Schuhe. *Die Presse*, 1. 4. 1995, s. III.
- 27 Pred nacistickou okupáciou bola Petržalka (po maďarsky Poszonyligetfalu, po nemecky Engerau) multietnickou dedinou. Dňa 10. 10. bola pripojená k Ostmarke, Dolnodunajskej župe. Pozri: SZABOLCS, S.: Das Arbeitslager von Engerau 1944/45. *Unsere Heimat. Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich*, roč. 64, 1993, č. 3, s. 173 – 181.
- 28 WARTLIK, H.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau (3. Dezember 1944 – 29. März 1945) im Rahmen des Südostwallbaues aus der Perspektive der Prozesse vor dem Volksgericht Wien 1945 – 1955*. Diplomová práca. Wien 2008. Pozri tiež: SZABOLCS, S.: The forced labour of Hungarian Jews at the fortification of the western border regions of Hungary in 1944 – 1945. In: BRAHAM, R. L.: *Studies on the Holocaust in Hungary*, s. 175 – 193.

TÁBOR NÚTENEJ PRÁCE V ENGERAU²⁹

Dňa 3. decembra 1944 dorazilo približne 2000 maďarských Židov z budapeštianskeho geta vo vagónoch pre dobytky do Engerau. Zajatcov rozmiestnili do siedmich oddelení tábora, v barakoch, ale aj na farmách, v stodolách a pivniciach, veľmi blízko k miestnemu obyvateľstvu. Pracovné a životné podmienky boli veľmi podobné tým, aké vládli v koncentračnom tábore. Väzňov strážili príslušníci SA³⁰ (zväčša z Viedne), ako aj politickí vedúci.

Sedem táborových oddelení v Engerau:³¹

TÁBOROVÉ ODDELENIE	UBYTOVANIE	POČET VÄZŇOV
Auliesl	povala	350
Fürst	povala, stodola	300
Schinawek	povala fabriky	300
Wiesengasse	dve stodoly	250
Leberfinger	stajňa hostinca	200
Bahnhofstraße	povaly	250
Krankenrevier	v opustenej fabrike	80

AULIESLSKÝ TÁBOR bol pôvodne mliečnou farmou, nachádzal sa mimo dediny na polostrove.³²

SCHINAWEKSKÝ TÁBOR bol založený vo fabrike na Holzgasse, neďaleko autoopravovne Schinawek. Berta Gregorowitsch, dcéra majiteľa, pred Viedenským ľudovým súdom v roku 1946 svedčila a opísala životné podmienky v tábore, kde boli Židia ubytovaní na povale fabriky, takto: „*Museli si lahnúť na holú zem ako hariny.*“³³

TÁBOR NA WIESENGASSE, stodola, bol najstrašnejším oddelením v Engerau. Väzni boli natlačení, čakajúc na smrť. Budova bola v takom dezolátnom stave, že väzni hynuli od zimy, aj keď boli dvere zavreté.³⁴

29 LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45*. Wien 2010, s. 222 – 237.

30 Sturmabteilung.

31 WARTLIK, H.: *Das Arbeitslager für ungarische Juden in Engerau*, s. 54.

32 KURETSIDIS-HAIDER, C.: „*Das Volk sitzt zu Gericht*“. *Österreichische Justiz und NS-Verbrechen am Beispiel der Engerau-Prozesse 1945 – 1954*. Wien – Innsbruck – Bozen 2006, s. 211.

33 Tretí engerauský proces (LG Wien Vg 1c Vr 3015/45), 6. zväzok: protokoly z pojednávania, 1. zväzok, piaty deň (21. 10. 1946), s. 17.

34 Tamže, s. 34.

Väzňov v TÁBORE NA BAHNHOFSTRASSE, pozdĺž dnešnej železničnej stanice v Petržalke, napchali na povaly obytných domov podobne ako Židov v tábore Fürst, čo bolo meno majiteľa nehnuteľnosti.³⁵

LEBERFINGERSKÝ TÁBOR sa nachádzal v stajni pre kone v hostinci neďaleko brehu Dunaja.³⁶

Jeden z preživších, obchodník Ernö Honig z Kisvejke, podal na Ludovom súde vo Viedni toto svedectvo: „Umiestnili ma v hostinci Leberfinger. V stajni spalo na betónovej podlahe 200 mužov bez akejkoľvek podušky či vykurovania, takže nás nažive pri odchode z Engerau ostalo len dvadsať. Zvyšok pozabíjali počas práce alebo zomreli od vysilenia či na následné ťažké omrzliny. Mali sme zakázané sa umývať, a tak sme mali veľa vši a veľa hnisajúcich rán.“³⁷

Ďalší preživší, riaditeľ Ignaz Blau z Budapešti, vypovedal: „Umiestnili ma do stodoly, ktorá mala strechu plnú dier, ktorá nás nechránila od dažďa a snehu. Bočné steny mali tiež obrovské praskliny, takže sme boli permanentne vystavení prievanu. Mali sme slamu, na ktorej sme mohli ležať, bola však totálne mokrá a hnila. Z pôvodne 150 ľudí, ktorí tu boli, neprežilo ani tridsať.“³⁸

Veliteľom stráží SA v tábore Engerau bol Scharführer Edmund Kratky a po ňom Scharführer Erwin Falkner. Boli podriadení SA-Unterschnittsleiterovi Gustavovi Terzerovi z Kittsee (Burgenland). Náčelnikom politických vedúcich Engerau bol NSDAP³⁹-Ortsgruppenleiter Karl Staroszynsky.

V priebehu stretnutia, ktoré sa uskutočnilo v marci 1945 vo Viedni, radil ríšsky vodca SS Heinrich Himmler veliteľovi koncentračného tábora v Mauthausene Franzovi Zireisovi, aby maďarských Židov evakuovali do Mauthausenu.

Keď sa v marci 1945 sovietska armáda blížila k hraniciam Ostmarky, nariadil Kreisleiter Alfred Waidmann evakuáciu tábora v Engerau. Pretože ríšske železnice nedodali vlaky, veliteľ SA Falkner rozhodol, že väzni pôjdu pešo cez Wolfsthal a Hainburg do Bad Deutsch-Altenburg (Dolné Rakúsko). Okresné vedenie následne plánovalo transportovať Židov loďou po prúde do Mauthausenu.

Dňa 29. marca v poobedných hodinách zaistencov z jednotlivých oddelení tábora Engerau zhromaždili neďaleko vlakovej stanice pred továrňou Semperit, neskôr Matador, kde čakali na odchod z tábora, ktorý sa začal neskoro večer. Už od začiatku evakuácie stráže SA masakrovali tých, ktorí neboli schopní kráčať tak rýchlo, ako ich trýznitelia požadovali. Po ceste do Bad Deutsch-Altenburg

35 Tamže, tretí deň (18. 10. 1946), s. 47.

36 Tamže, s. 18.

37 Druhý engerauský proces (LG Wien Vg 1a Vr 4001/48), svedecká výpoveď Ernö Honiga (15. 8. 1945).

38 Tamže, svedecká výpoveď Ignatza Blaua (15. 8. 1945).

39 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei.

zahynulo približne 100 väzňov, ktorých zastrelili, zabili či umreli od vyčerpania. Preživší „pochod smrti“ opísali ako „lov na zajace“ („Hasenjagd“). Po zastavení na noc v záhrade kúpeľov v Bad Deutsch-Altenburg ich spolu s maďarsko-židovskými väzňami z pracovného tábora v Bruck an der Leitha (dolné Rakúsko) nalodili v Bad Deutsch-Altenburg na loď smerujúcu do koncentračného tábora v Mauthausene.

ENGERAU A SLOVENSKÁ KOMISIA PRE VYŠETROVANIE NACISTICKÝCH ZVERSTIEV PROTI MIESTNEMU CIVILNÉMU OBYVATELSTVU⁴⁰

Dňa 20. apríla predsedníctvo Slovenskej národnej rady zriadilo vládnu komisiu na vyšetrovanie nacistických škôd a zverstiev v Engerau. Členovia komisií boli delegátmi dočasnej vlády, štátny zástupca, asistenti ústavu forenznej medicíny, ako aj ústavu patológie, fotografi z redakcií a novinári. Vedúcim komisie bol štátny zástupca Dr. Július Viktory.

Vyšetrovanie sa začalo 28. apríla 1945 a trvalo do 4. mája. Na cintoríne v Petržalke bolo vykopaných päť masových hrobov so 460 mužskými telami.⁴¹ Z nich sa podarilo identifikovať 49 osôb.⁴² Následne bol posadený pamätný kameň a vybrané mená boli vytesané na niekoľko náhrobných a pamätných kameňov.⁴³

Slovenská tlačová agentúra a dva denníky *Pravda* a *Čas* zverejnili výsledky vyšetrovania komisie. Na prvé výročie založenia Slovenskej republiky bola vydaná publikácia s fotografiami z exhumácie a opisom zverstiev.⁴⁴

40 KURETSIDIS-HAIDER, C.: *Verbrechen an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern vor Gericht. Die Engerau-Prozesse vor dem Hintergrund der justiziellen „Vergangenheitsbewältigung“ in Österreich 1945–1955*. Dizertačná práca. Wien 2003, s. 93.

41 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd, Tn Iud. 61/46–13 III D, 61. zväzok, 16/52.

42 Zoznam identifikovaných mien je publikovaný v KURETSIDIS-HAIDER, C. – SALLNER, P.: *Erinnerungen über die Grenzen hinweg. Slowakisches und österreichisches Gedenken an die ermordeten ungarisch-jüdischen Zwangsarbeiter des Lagers Engerau*. In: ARNBERGER, H. – KURETSIDIS-HAIDER, C.: *Gedenken und Mahnen in Niederösterreich, Erinnerungszeichen zu Widerstand, Verfolgung, Exil und Befreiung*. Wien 2011, s. 103–115, tu s. 107.

43 Rakúske výskumné centrum pre povojnové procesy (Zentrale österreichische Forschungsstelle Nachkriegsjustiz) každoročne od roku 2000 spoločne s bratislavskou židovskou obcou organizuje pietnu spomienku. Pre viac informácií pozri: http://www.nachkriegsjustiz.at/service/archiv/engeraugedenken_indexNEU.php.

44 WETZLER, A. – ILLEK, D.: *Nemecké a gardistické zverstvã*. Bratislava 1945.

ĎALŠIE TÁBORY NÚTENEJ PRÁCE PRE MAĎARSKÝCH ŽIDOV POZDĹŽ JUHOVÝCHODNÉHO VALU

Vyššie sme spomínali, že Engerau bol najsevernejším táborom Juhovýchodného valu. Ako je zrejmé z nedávno publikovanej práce Eleonore Lappin-Eppel⁴⁵, ďalšie tábory existovali v Donnerskirchen, Purbachu, Siegendorfe⁴⁶, Deutsch Schützene a Deutschkreuzi⁴⁷ (Burgenland) a Brucku an der Leitha⁴⁸ (Dolné Rakúsko), ako aj na maďarskej strane dnešnej hranice s Rakúskom.⁴⁹

V decembri 1944 približne 700 maďarských Židov napchali do vínnej pivnice (takzvaná Esterházyho pivnica) medzi Donnerskirchenom a Purbachom.⁵⁰ Panovali tu katastrofálne životné podmienky (nemali žiadne hygienické zariadenia) a práca v lese či pri kopaní zákopov bola veľmi ťažká. Zaisťencov trápila dyzentéria, týfus a hmyz. Na deň mali k dispozícii len liter vody – na pitie aj na umývanie. Zvlášť stavbyvedúci Nikolaus Schorn sa zjavne dopustil veľkého množstva zločinov. Napríklad izoloval vážne chorých väzňov v sýpke bez okien a dverí a nechal ich umrieť hladom. Keď mal niekto horúčku, Schorn ho prinútil ľahnúť si do snehu, aby sa týmto spôsobom znížila. Toto zaobchádzanie si vyžiadalo životy viac ako päťsto ľudí.

Ku koncu roku 1944 približne 600 maďarských Židov nasadili na posilnenie rechnitzskej obrannej línie.⁵¹ Okrem iných miest ich ubytovali v pivniciach hradu Batthyány, kde žili v katastrofálnych podmienkach. Mnohých z nich svojvoľne bili a zastrelili, pričom v ukrutnostiach vynikal Franz Podezin, príslušník gestapa a vedúci nacistickej strany v obci Rechnitz.

Dňa 24. marca 1945 usporiadala grófká Margit Batthyány „rozlúčkovú“ slávnosť pre členov miestnej nacistickej strany, SS, gestapa a Hitlerjugend. Po telefonáte, veľmi pravdepodobne z okresného vedenia strany, niektorí stranícki hostia

45 LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, s. 219 – 369.

46 V cukrovare v Siegendorfe bolo internovaných približne 1100 maďarských Židov. Pozri: LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, s. 270 – 272.

47 Tamže, s. 277 – 279.

48 Tamže, s. 238 – 241. Pozri tiež: WEISS, P. – KARLSSON, I.: *Die Toten von Bruck. Dokumente erzählen Geschichte*. Berndorf 2008; WEISS, P.: *Das Judenlager in Bruck*. Dostupné na http://www.doew.at/aktuell/mitt/190_bruck.html.

49 Pozri tiež: SZABOLCS, S.: *Verschleppt, verhungert, vernichtet. Die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Österreich 1944 – 1945*. Wien 1999.

50 LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, s. 261 – 265.

51 Tamže, s. 290 – 300.

z hradu odišli aj so zbraňami. Medzičasom asi 200 hladom polomŕtvých Židov priviedli nákladným autom do sýpky Kreuzstadel, kde ich následne postrieľali alebo povraždili iným spôsobom. Slávnosť potom pokračovala až do svitu.⁵² Telá zmasakrovaných sa nepodarilo do dnešného dňa nájsť.⁵³

Veliteľ pododdelenia (Unterabschnitt) v Deutsch Schützene bol HJ-Bannführer Alfred Weber. Začiatkom roku 1945 približne 500 maďarských Židov muselo pod dozorom stráží SA kopať zákopy a ubytovaní boli v dvoch silách. Ich stravovanie mal na starosti miestny kňaz a snažil sa pomôcť, kde sa dalo.

Koncom marca Weber nariadil niektorým členom Hitlerjugend a Volksturm zastreliť skupinu Židov na čistine neďaleko starého kostola v Deutsch Schützen.⁵⁴ Osemdesiat z nich masaker neprežilo. Telá boli narýchlo ukryté v lese. Masový hrob sa podarilo lokalizovať až v roku 1995.⁵⁵

DOZVUKY – POVOJNOVÉ PROCESY V RAKÚSKU⁵⁶

Zodpovednosť za stíhanie nacistických vojnových zločincov, ktorí spáchali činy podľa zákona zakazujúceho zákona nacizmus (Verbotsgesetz – VG)

-
- 52 Pred niekoľkými rokmi sa rozprúdila debata o úlohe grófkgy Margit Batthyányovej v udalostiach okolo masakry, ako aj ohľadom charakteristiky tohto obrovského a krutého zločinu, ktorý sa odohral počas posledných dní vojny. Pozri: MANOSHEK, W.: Nationalsozialistische Moral, situativer Rahmen und individuelle Handlungsspielräume als konstitutive Elemente bei der Vernichtung der Juden. In: MANOSHEK, W. (ed.): *Der Fall Rechnitz. Das Massaker an Juden im März 1945*. Wien 2009, s. 5 – 24. Fakty a okolnosti masakry boli spracované do filmovej podoby *Alles Schweigen* [Všade ticho]. Pozri: <http://www.kreuzstadl.net/downloads/allesschweigen.avi>. Rakúska držiteľka nobelovej ceny Elfriede Jelinek napísala o masakre hru *Rechnitz. Der Würgeengel* [Rechnitz. Škrtiaci anjel], ktorá mala premiéru v Mníchove v novembri 2008. Pozri: <http://www.zeit.de/2008/50/Jelineks-Rechlin>.
- 53 Pozri: http://www.kreuzstadl.net/massengrab_long.html.
- 54 LAPPIN, E.: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen, s. 314 – 320*; HOLPFER, E.: *Das Massaker an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern zu Kriegsende in Deutsch-Schützen (Burgenland) und seine gerichtliche Ahndung durch die österreichische Volksgerichtsbarkeit*. Dostupné na http://www.nachkriegsjustiz.at/ns_verbrechen/juden/deutschschuetzen_eh.php; STRASSL, H. – VOSKO, W.: *Das Schicksal ungarisch-jüdischer Zwangsarbeiter am Beispiel des Südostwallbaues 1944/45 im Bezirk Oberwart unter besonderer Berücksichtigung der Massenverbrechen bei Rechnitz und Deutsch-Schützen*. Diplomová práca. Wien 1999.
- 55 Massengrab aus Zweitem Weltkrieg gefunden. *Die Presse*, 25. 8. 1995.
- 56 Pozri: ALBRICH, T. – GARSCHA, W. R. – POLASCHEK, M. (eds.): *Holocaust und Kriegsverbrechen vor Gericht. Der Fall Österreich*. Innsbruck – Bozen 2006; KURETSIDIS-HAIDER, C.: „Das Volk sitzt zu Gericht“. *Österreichische Justiz und NS-Verbrechen am Beispiel der Engerau-Prozesse 1945 – 1954*. Wien – Innsbruck – Bozen 2006; pozri tiež: <http://www.nachkriegsjustiz.at/prozesse/volksg/index.php>.

z 8. mája 1945 a podľa zákona o vojnových zločincoch (Kriegsverbrechergesetz – KVG) z 26. júna 1945 bola daná do rúk špeciálnych tribunálov, takzvaných ľudových súdov (Volksgerichte).

Okrem iných sa mali trestať tieto previnenia:⁵⁷

- vojnové zločiny v obmedzenom význame a zločiny proti ľudskosti;
- podnecovanie ľudí na vojnu (Kriegshetze);
- mučenie a akty krutosti;
- porušovanie ľudskej dôstojnosti;
- vyhánanie, vykazovanie, evakuovanie a presídľovanie;
- nezákonné odoberanie majetku (hlavne zamerané na príklady arizácie – Arierisierung – počas rokov 1938/1939);
- udávanie;
- propagandistické a iné formy prípravy na anšlus Rakúska v roku 1938, uskutočňované osobami vo „vplyvných pozíciách“ („velezrada proti rakúskemu ľudu“);
- členstvo v tajnej rakúskej NSDAP pred rokom 1938.

Každý ľudový súd tvorili dvaja profesionálni sudcovia a traja laickí prísediaci. Výber prísediacich spadal pod zodpovednosť ministerstva, ktorému predkladali zoznam návrhov tri politické strany zapojené 27. apríla 1945 do vytvárania prvej dočasnej vlády (ľudová strana, socialistická strana a komunistická strana).

Čo sa týka trestného pokračovania, ustanovenia trestného procesného práva ohľadom práva na odvolanie vyhlásili pred ľudovými súdmi za neplatné (námietať proti žalobe, žiadosť a odvolanie sa na zmätočnosť, ako aj odvolanie sa proti rozhodnutiu súdu). Rozsudky mali byť vykonané bez ich zmeny prostredníctvom milosti. Len prezident Najvyššieho súdu mal právomoc – pokiaľ existovali relevantné pochybnosti o rozsudku vynesenom ľudovým súdom – predložiť prípad pred senát Najvyššieho súdu, ktorý mal možnosť rozsudok zrušiť a pripraviť ďalší proces pred inak zloženým ľudovým súdom.

Ľudové sudy pracovali od roku 1945 do roku 1955. Počas tohto obdobia sa viedlo trestné pokračovanie proti 136 387 ľuďom pre podozrenie, že spáchali zločin podľa VG a KVG. Viac ako 28 000 ľudí postavili pred súd a z nich 48,3 % (13 600 ľudí) odsúdili. Tridsať rozsudkov smrti bolo aj skutočne vykonaných. Po roku 1948 už žiadne tresty smrti vynesené neboli a padlo len šesť rozsudkov na doživotné väzenie.

Vyššie spomenuté zločiny spáchané v táboroch pozdĺž Juhovýchodného valu počas posledných dní teroristického nacistického režimu boli v Rakúsku predmetom mnohých povojnových procesov. Prvý z nich (konal sa od 14. do 18. augusta 1945 pred Krajinským súdom vo Viedni na zasadnutí ako ľudového

57 Detailnejšie pozri: <http://www.nachkriegsjustiz.at/service/gesetze/index.php>.

súdu) riešil násilnosti, ktoré sa udiali v Engerau. Súdne pokračovanie v kauze Engerau bolo počtom procesov (šesť)⁵⁸, odsúdených (dvadsať, deväť z nich dostalo trest smrti – medzi nimi veliteľia SA Edmund Kratky a Erwin Falkner – a padol aj jeden trest doživotného odňatia slobody) a časom trvania (od roku 1945 do roku 1954) najrozsiahlejším súdnym prípadom v dejinách ľudových súdov. Vyšetrovania proti domnelým 72 vykonávateľom zločinov v Engerau sa tiahli až do 90. rokov 20. storočia.

Spolu teda procesov proti vrahom a mučiteľom maďarských Židov bolo veľa, keďže zločiny boli spáchané v záverečnej fáze vojny a dôkazy boli stále čerstvé. Väčšina prípadov sa pred súd dostala medzi rokmi 1945 a 1948, po ktorých verejný, politický a justičný záujem o potrestanie nacistických zločinov začal ochabovať.⁵⁹ To sa prejavilo aj klesajúcim ohlasom v tlači. Podobne aj prísnosť uložených trestov sa časom zmenšovala, aj keď existujú výnimky. Obžalovaný v poslednom súde z Engerau, ktorý sa konal v júli 1945, dostal trest doživotného odňatia slobody. Prepustili ho v roku 1972.⁶⁰

A predsa boli rozsudky ľudových súdov z konca 40. a 50. rokov minulého storočia zreteľne menej prísne a množstvo oslobodených spod obžaloby rástlo. V jednom prípade Viedenský ľudový súd uznal piatich členov Hitlerjugend za vinných zo zúčastnenia sa na vražde pracovne nasadených Židov v obci Deutsch-Schützen a v roku 1946 odsúdili ich na väzenie v rozmedzí od pätnásť mesiacov do troch rokov. Rozsudok vzal do úvahy nízky vek obžalovaných. V roku 1955 veliteľa jednotky Hitlerjugend Alfreda Webera, ktorý v Deutsch-Schützene vydal príkaz, súdili, ale pre nedostatočné dôkazy oslobodili.⁶¹ Až v novembri 2009 vyšetroval verejný žalobca Krajinského súdu v Duisburgu ďalšieho páchatela, ktorý však pred začatím hlavného pojednávania zomrel.⁶²

58 Prvý proces z Engerau (LG Wien Vg 2b Vr 564/45) proti Aloisovi Frankovi, Rudolfovi Kronbergerovi, Wilhelmovi Neunteufelovi, Konradovi Polinovskemu; druhý proces Engerau (LG Wien Vg 1a Vr 4001/48) proti Karlovi Hahnovi, Franzovi Hegerovi, Johannovi Taborovi, Gustavovi Tammovi; tretí proces z Engerau (LG Wien Vg 1c Vr 3015/45) proti Emanuelovi Albrechtovi, Josefovi Entenfellnerovi, Erwinovi Falknerovi, Walterovi Haurymu, Erwinovi Hoppovi, Josefovi Kacovskemu, Edmundovi Kratkemu, Willibaldovi Praschakovi, Franzovi Schalkovi, Johannovi Zabrsovi; štvrtý proces z Engerau (LG Wien Vg 8e Vr 299/55) proti Gustavovi Terzerovi a spoločníkom.; piaty proces z Engerau (LG Wien Vg 1 Vr 99/53) proti Heinrichovi Trnkovi; šiesty proces z Engerau (LG Wien Vg 1a Vr 194/53) proti Peterovi Acherovi.

59 LAPPIN, E.: *The Death Marches*, s. 37.

60 KURETSIDIS-HAIDER, C.: „Das Volk sitzt zu Gericht“, s. 298 – 322.

61 LG Wien Vg 2d Vr 2059/45; LG Wien 20a Vr 661/55. Analýzu týchto dvoch procesov pozri: HOLPFER, E.: *Der Umgang der burgenländischen Nachkriegsgesellschaft mit NS-Verbrechen bis 1955 am Beispiel der wegen der Massaker von Deutsch-Schützen und Rechnitz geführten Volksgerichtsprozesse*. Diplomová práca. Wien 1998.

62 Pozri: <http://www.n-tv.de/politik/Ex-SS-Mann-stirbt-vor-Prozess-article996086.html>.

Nikolaus Schorn z tábora v Donnerskirchene musel stáť pred dvoma súdmi. V decembri 1947 ho odsúdili na štyriapolročné väzenie. Po revízii procesu ho Viedenský ľudový súd odsúdil v septembri 1951 na doživotie.⁶³

Franza Podezina – jedného z ľudí zodpovedných za masaker v Rechnitze – nikdy neodsúdili. Po roku 1945 pracoval ako agent pre západné mocnosti v sovietskej okupačnej zóne, kde ho odsúdili pre špionáž na 25 rokov väzenia, ale po odpykaní jedenástich rokov ho prepustili do západného Nemecka. Neskôr žil v Južnej Afrike.⁶⁴

V Rakúsku masaker v Rechnitz sa riešili spolu na troch súdnych konaniach pred ľudovými súdmi. Len niekoľko z údajných páchatelov odsúdili na veľmi malé tresty.⁶⁵

Spolu sa teda v rokoch 1945 až 1955 pre zločiny spáchané v táboroch pri Juhovýchodnom vale konalo 96 procesov⁶⁶ a 32 procesov sa týkalo evakuačných pochodov.⁶⁷

ZHRNUTIE

Nasadenie maďarských Židov pozdĺž Juhovýchodného valu bolo poslednou kapitolou holokaustu v Rakúsku, ktorú sa rakúskym a maďarským historikom, ako sú Eleonore Lappin a Szabolcs Szita či autorka predkladanej štúdie, podarilo objasniť až za posledných desať rokov. Základom pre výskum v mnohých prípadoch boli písomnosti rakúskych súdov.

Nevieme koľko obetí zomrelo či mohlo prežiť. Nepoznáme miesta všetkých masových hrobov, kde boli obe napochytro pochované. Aj keď mnoho povojnových procesov sa viedlo už od roku 1945, väčšina páchatelov ostala neznáma.

63 LG Wien Vg 1a Vr 1322/49; LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, s. 297 – 300.

64 Pozri: <http://sz-magazin.sueddeutsche.de/texte/anzeigen/33506/7/1>.

65 Rechnitz I (LG Wien Vg 2f Vr 2832/45), Rechnitz II (LG Wien Vg 11d Vr 190/48), Rechnitz III (LG Wien Vg 8e Vr 70/54). Pozri: HOLPFER, E.: *Das Massaker an ungarisch-jüdischen Zwangsarbeitern zu Kriegsende in Deutsch-Schützen (Burgenland) und seine gerichtliche Ahndung durch die österreichische Volksgerichtsbarkeit*. Dostupné na http://www.nachkriegsjustiz.at/ns_verbrechen/juden/deutschschuetzen_eh.php.

66 LAPPIN, E.: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen*, s. 499 – 501.

67 USLU-PAUER, S.: „Vernichtungswut und Kadavergehorsam“. *Strafrechtliche Verfolgung von Endphaseverbrechen am Beispiel der so genannten Todesmärsche*. In: ALBRICH, T. – GARSCHA, W. R. – POLASCHEK, M. (eds.): *Holocaust und Kriegsverbrechen vor Gericht*, s. 279 – 304, tu na s. 282.

Zavedení protižidovských zákonů v Protektorátu Čechy a Morava

Pavel Suk (Česká republika)

Počátky československého a potažmo českého protižidovského zákonodárství můžeme nalézt již v pomnichovské II. republice. Souvisí nejen s přeměnou prvorepublikového demokratického politického systému na autoritativní,¹ ale též s vlnou uprchlíků z připojených pohraničních oblastí k nacistickému Německu, z nichž mnozí byli židé.

Vlna uprchlíků z nacistického Německa zasáhla Československo již po roce 1933, tedy ještě v době hospodářské krize. Tehdy začíná sice umírněně, ale přece jen vzrůstat český antisemitismus.

Většina historiků zkoumajících 19. století se shoduje na dvou základních odlišnostech českého antisemitismu. První odlišností je jeho souvislost s hospodářskou situací v době, kdy čeští podnikatelé chtějí „odstranit konkurenci Židů, aby české národní hnutí v hospodářství mělo šanci se vyvíjet.“² Tento typ českého antisemitismu je někdy označován jako antisemitismus hospodářský.³ Druhou

-
- 1 Blíže k tomu viz např.: RATAJ, J.: *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v Druhé republice 1938–1939*. Praha 1997. Nebo GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl 2004.
 - 2 GOLDSTÜCKER, E.: K dějinám českého antisemitismu. In: POJAR, M. (ed.): *Hilsnerova aféra a česká společnost 1899–1999. Sborník přednášek z konference na Univerzitě Karlově v Praze ve dnech 24.–26. listopadu 1999*. Praha 1999, strana (s.) 147.
 - 3 Tamtéž, s. 146.

odlišností je to, že „na území historických českých zemích však antisemitismus až do druhé světové války nebyl chápán širokou veřejností rasově, ale – a v tom spočívá určité specifikum oproti ostatním zemím – byl pocítován národnostně.“⁴ Jaroslav Med k tomu uvádí, že „tradiční náboženská intolerance byla vystřídána tvrdým sociálně-nacionálním odporem vůči Židům, vnímaným českou společností nejen jako schopná hospodářská konkurence, ale zejména jako nositelé germanizace.“⁵

To zásadně odmítá ve své studii⁶ Michal Frankl: „Odvozování antisemitismu od národnostního konfliktu konstruuje falešnou kauzalitu a předpokládá, že změnou jazykových či národnostních zvyků židovské menšiny mohl být antisemitismus překonán. Enormní vzestup českého antisemitismu však nastal v době, kdy se naopak velká část Židů v českých zemích (a především v Čechách) hlásila k češtině a byla ve zvýšené míře integrována do české společnosti.“⁷

Je zajímavé, že němečtí nacisté se při analýze českého antisemitismu přikláněli spíše na stranu tradičních výkladů českých historiků. V roce 1940 publikoval v měsíčníku pro politiku, národní kulturu a židovskou otázku *Der Weltkampf* Dr. Fritz Karl Lehmann velkou stať *Český antisemitismus*. Její část pak otiskl deník *Vlajka* 28. dubna 1940.⁸ Lehman konstatoval, že kvůli germanizujícím tendencím Židů v druhé polovině 19. století „obrátili se čeští politikové i národ proti Němcům, které politicky viděli v jedné frontě proti sobě se Židy. Česká zášť, jež by se byla vpravdě měla obrátit proti habsburskému císaři a jeho židovským trabantům, platila pak všemu německému bez rozdílu a viděla svůj úkol v tom, spojit se s kulturou Ruska a západních ‚demokracií‘, aby s jejich pomocí byl český národ vytržen z německého životního prostoru. Židovská otázka stala se národnostní otázkou a Žid je nenáviděn potud, pokud mluví německy, zato však je vítán jako spolubojovník, asimiluje-li se české kultuře.“⁹

Po mnichovských událostech nastává velký vzrůst antisemitismu v celé republice. Protižidovské články publikuje v Čechách a na Moravě nejen okrajový fašistický a nacistický tisk Národní obce fašistické či *Vlajky*, ale též tisk vládnoucí agrární strany, což ostatně potvrzuje ve svých pamětech i tehdejší ministr

4 KREJČOVÁ, H.: Specifické předpoklady antisemitismu a protižidovské aktivity v Protektorátu Čechy a Morava. In: HOENSCH, J. K. – BÍMAN, S. – LIPTÁK, L.: *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava 1999, s. 147.

5 MED, J.: *Antisemitismus v české kultuře druhé republiky. Soudobé dějiny*, ročník (roč.) 15, 2008, číslo (č.) 1, s. 10.

6 FRANKL, M.: „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha – Litomyšl 2007.

7 Tamtéž, s. 311.

8 *Český antisemitismus. Vlajka*, roč. 10, 1940, č. 94, s. 10.

9 Tamtéž.

zemědělství Syrového i Beranovy vlády, Ladislav Karel Feierabend, kterému, jak napsal, „bylo stydno, když tak psaly agrární listy.“¹⁰ Ovšem, jak se dále ukáže, Feierabendova tvrzení je nutné pečlivě ověřovat v pramenech, protože jsou někdy zavádějící, až zřejmě záměrně nepravdivá.

I Feierabend tvrdil, že v případě antisemitismu II. republiky se jednalo nikoliv o „antisemitismus rasový nebo náboženský, nýbrž národní.“¹¹ Od prosince 1938 bylo sice jasné, že nová vláda bude muset nějakým způsobem řešit „židovskou otázku“, nicméně, jak prohlásil ve vládním prohlášení předseda vlády Rudolf Beran, „poměr státu k těm židům, kteří jsou již dlouho usazeni na území republiky a kteří mají pozitivní vztah k potřebám státu a jeho národů, nebude nepřátelský.“¹² Přestože Feierabendovi údajně „někteří z židovských přátel dokonce doporučovali, abychom provedli protižidovské zákroky rychle a radikálně“,¹³ Beran ve vládním prohlášení naznačil, že se tak bude dít hlavně v případě „cizích přistěhovalců“, kteří „v zásadě nemohou očekávat, že by mohli trvale zakotviti v našem životě. Zúžení životního prostoru nás nutí, abychom je otevřeně upozornili, že musí hledati trvalý svůj pobyt ve státech s větší hospodářskou kapacitou.“¹⁴

Vláda získala v prosinci 1938 od parlamentu velmi důležitý právní instrument v podobě tzv. zmocňovacího zákona, který byl schválen 15. prosince 1938. Tímto ústavním zákonem č. 330/1938 Sb., byla oprávněna měnit nebo doplňovat zákony svými vládními nařízeními, přičemž prezident republiky, JUDr. Emil Hácha, byl oprávněn podle čl. I, odst. 1 měnit též ústavní zákony.¹⁵ Jak si poznamenal ministr Feierabend, nevěděl, zda schválený zákon má „pokládat za komedii či tragédii. Tragédie to byla, neboť to bylo pohřbívání parlamentní demokracie, a komedie spočívala v tom, jak němečtí poslanci a senátoři dávali česko-slovenské vládě celkem neomezené zmocnění.“¹⁶

O necelý týden později bylo vydáno vládní nařízení z 21. prosince 1938 o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě, na jehož základě mohli

10 FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky I*. Brno 1994, s. 155.

11 Tamtéž, s. 54.

12 Vládní prohlášení z 13. 12. 1938, cit. dle: <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/156schuz/s156003.htm>.

13 FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, s. 55.

14 Vládní prohlášení z 13. 12. 1938, cit. dle: <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/156schuz/s156003.htm>.

15 Tento institut byl od roku 1918 použit podruhé, v prvním případě se jednalo o zákon č. 95/1933, který souvisel s hospodářskými opatřeními v době hospodářské krize. Zmocňovací zákon ostatně kromě fašistické Itálie mělo i nacistické Německo. Tento Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich schválil říšský sněm a podepsal prezident Hindenburg 23. 3. 1933. Jím získal Adolf Hitler a jeho vláda právo po dalších 4 roky přijímat zákony bez jejich předchozího schválení Říšským sněmem.

16 FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, s. 75.

být úředníci ze státních a územně samosprávných institucí, „kteří byli 1. října 1938 v činné službě, převedeni z moci úřední do kteréhokoliv jiného oboru veřejné služby nebo do služeb zaměstnavatelů uvedených v části druhé.“¹⁷ Toto nařízení můžeme považovat za jeden z prvních celorepublikových protizidovských právních aktů. Následně se vláda v lednu 1939 zabývala otázkou židovských státních zaměstnanců a 27. ledna 1939 schválila usnesení, kterým tito zaměstnanci nebudou „ponecháni v činné službě“, přičemž za židy byli uznáni ti zaměstnanci, jejichž „oba rodiče (nemanželská matka) příslušeli, třebaš jen po určitou dobu k židovskému náboženství nebo k židovské národnosti.“¹⁸ Další protizidovské předpisy byly schváleny až po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava.

Za první protektorátní protizidovský předpis můžeme považovat Výnos Vůdce a říšského kancléře o zřízení Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939, který v článku II. řešil otázku německých státních příslušníků. Těmi se mohli stát „obyvatelé Protektorátu, kteří jsou příslušníky německého národa... podle ustanovení zákona z 15. září 1935 (Říšský zák. I., str. 1146) o říšských občanech... Pro ně platí tudíž také ustanovení na ochranu německé krve a německé cti.“¹⁹

Kromě antisemitismu (potažmo antijudaismu), který v českém prostředí zesílil hlavně v druhé polovině 19. století, se tak do právního prostředí dostávají německé nacistické rasové předpisy,²⁰ i když zatím jen pro Němce žijící na území Čech a Moravy.

Co se týče Německa, po převzetí moci nacisty se stalo prvním státem, ve kterém byl antisemitismus a rasismus včleněn přímo do státní ideologie. Stal se „věcí, která se těsně dotýkala každého jednotlivce v jeho osobní existenci.“²¹ Norimberské rasové zákony jasně určily dělítka mezi židy a nežidy a antisemitismus „uvedly do úřadů, sousedství, škol i ložnic, zkrátka do všech ekonomických i soukromých teritorií, kam měl dříve vstup zapovězen.“²²

Nacistický antisemitismus byl těsně spjat s rasovou teorií, podle které pak nacisté zdůvodňovali svůj vztah k židům jako ochranu „národního společenství“. Členové národa se podle zmíněné teorie určují nikoliv podle společné řeči, ale podle pokrevního příbuzenství. „Němcem se nemůže nikdo stát, kdo se jím nenarodil,

17 Vládní nařízení ze dne 21. 12. 1938 o úpravě některých personálních poměrů ve veřejné správě č. 379/1938 Sb. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 119 ze dne 30. 12. 1938, s. 1299–1304.

18 SVATUŠKA, L.: *Židovské předpisy v Protektorátu Čechy a Morava a vývoj rasového práva v Říši*. Praha 1940, s. 37.

19 *Verordnungsblatt für Böhmen und Mähren (Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren)*, 21. 3. 1939, č. 2, s. 7–10.

20 K tomu viz: SVATUŠKA, L.: *Židovské předpisy v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 15–21.

21 ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*. Praha 1996, s. 491.

22 KOONZOVÁ, C.: *Svědění nacizmu*. Praha 2009, s. 234.

avšak také, že ten, kdo se Němcem narodil, jím nikdy nemůže přestat být.²³ Problematice rasové teorie věnoval Hitler 11. kapitolu prvního dílu *Mein Kampf*-u.²⁴

V lednu 1939 pak Hitler veřejně naznačil svůj záměr s řešením židovské otázky, když mj. prohlásil: „*Chci dnes znovu vyslovit proroctví: podaří-li se židovským finančníkům... znovu uvrhnout národy do světové války, výsledkem bude... vyhlazení židovské rasy v Evropě.*“²⁵

Dr. Viktor Knap ve své důležité studii *Problém nacistické právní filosofie* uvádí v souvislosti s důsledkem nacistické rasové teorie vlastní „poznámku nepravnickou“: „*Německé rasové přesvědčení o právu vedlo k tomu, že byla prolévána krev milionů nevinných lidí s lehkostí a s rozkoší, která normálnímu zdravému mozku vůbec není pochopitelná.*“²⁶

Po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava požadovali nacisté zavedení rasových norem i do českého právního řádu. Zmíněný Ladislav Karel Feierabend ve svých pamětech mj. napsal: „*Němci hned po příchodu zakázali výkon praxe židovských advokátů a lékařů a později vydali zákaz převádět židovský majetek a nařídili jeho označení.*“²⁷

Nejen toto jeho tvrzení ale naprosto odporuje faktům. Nabízí se otázka, proč Feierabend při těchto tvrzeních nemluví pravdu. Citované tvrzení je možné vyvrátit nejen archivními dokumenty, ale dokonce soudobým protektorátním tiskem. Úřadující vláda Rudolfa Berana totiž na svém zasedání již 17. března 1939 schválila soubor protižidovských opatření, na základě kterého bylo zakázáno vykonávat své povolání židovským lékařům a advokátům.²⁸ Tedy nikoliv nacisté, ale protektorátní vláda. Vycházela z obdrženého *Provolání českého národního lékařstva* (českých stavovských organizací) ze dne 16. března 1939, které podepsal za Lékařskou komoru pro zemi Českou prof. MUDr. Arnold Jirásek, za Lékařskou národní jednotu MUDr. A. Zelenka a za Ústřední jednotu českých lékařů MUDr. Josef Malík. V svolání žádali vládu, „*aby byl vydán ihned zákaz výkonu lékařské praxe lékařům nearijského původu ve všech veřejných a zdravotních orgánech a zařízeních sociálního pojištění.*“²⁹ Den poté, co vláda tuto žádost schválila (18. března 1939), předsednictvo Ústřední jednoty českých lékařů vyloučilo všechny židovské lékaře ze svých řad.³⁰

23 KNAP, V.: *Problém nacistické právní filosofie*. Praha 1941, s. 135.

24 HITLER, A.: *Můj boj*. Praha 2000, s. 163–205.

25 ARENDTOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 483.

26 KNAP, V.: *Problém nacistické právní filosofie*, s. 143.

27 FEIERABEND, L. K.: *Ve vládě Protektorátu*. New York 1962, s. 24.

28 KÁRNÝ, M.: „*Konečné řešení*“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991, s. 22.

29 *Provolání českého národního lékařstva. Národní politika*, roč. 57, 18. 3. 1939, č. 77 C, s. 5.

30 *Národní politika*, roč. 57, 19. 3. 1939, č. 78 E, s. 4.

Co se týče židovských advokátů, vláda vzala na vědomí akt Advokátní komory v Praze, kterým tato zastavil činnost „*nearijských advokátů s tím, že v nejbližší době bude tato otázka vyřešena v dohodě s advokátními komorami také právní úpravou. Při tom bude vzat zřetel na zajištění existence advokátních zaměstnanců.*“³¹ Po advokacii vláda řešila i oblast soudnictví a 21. dubna 1939 schválila svým nařízením „*vyločení některých osob z výkonu veřejných funkcí v soudnictví... jestliže z důvodu veřejného klidu a pořádku nejsou s to úřad ten vykonávat.*“³²

Ovšem hlavním problémem mezi protektorátní vládou a nacistickou okupační správou se stal židovský majetek. Již 21. března 1939 se vláda pokusila svým nařízením č. 123/1939 Sb., převzít židovské podniky do českých rukou prostřednictvím tzv. důvěrníků. V nařízení byla mj. schválena pravomoc ministerstva, „*do jehož působnosti podnik náleží, ustanoviti, vyžaduje-li toho veřejný zájem, na náklad podniku důvěrníka nebo, jde-li o podnik z hlediska veřejného zájmu zvláště důležitý nebo který jeho držitel opustil, vnučeného správce.*“³³ 27. března 1939 dále schválila osnovu vládního nařízení, kterým chtěla omezit nakládání s některými hmotnými movitými věcmi, kterými chtěla židovský majetek převést do českých rukou.³⁴

Do věci se zapojil i Výbor nově vzniklého Národního souručenství na své schůzi již 25. března 1939, kdy ve svém prohlášení na základě doporučení národohospodářské komise vyzval vládu k vydání „*nařízení, podle kterého se na celém území Protektorátu Čech a Moravy zakazují jakékoliv dispozice, kterými se převádí majetek nearijců.*“³⁵ Zároveň deklaroval, že „*jedině vláda je v naléhavých případech oprávněna dosaditi do takových podniků dozorcí orgány, zejména bude-li tohoto vyžadovati zachování nerušeného chodu těchto podniků*“ a vyzval k provedení soupisu „*veškerého nearijského majetku*“ nejpozději do 15. dubna 1939.³⁶

Záměr vlády si nepochybně uvědomili nacisté a přebírání židovského majetku do českých rukou zabránili již v počátku šéfové civilní správy v Čechách a na Moravě. Zamezení „*nepřípustných zásahů do hospodářství v zemi Moravě*“, tedy zákaz „*dosazení komisařských pověřenců*“ (jiný termín pro důvěrníky) do židovských podniků, jejich „*koupě nebo pronájem*“ vydal šéf civilní správy u vojenské

31 Po advokátech i mezi lékaři vyřešení otázky praxe nearijců. *Polední Národní politika*, roč. 57, 18. 3. 1939, č. 77, s. 1.

32 Vládní nařízení č. 123 ze dne 21. 4. 1939 o vyloučení některých osob z výkonu veřejných funkcí v soudnictví. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 46 ze dne 24. 5. 1939, s. 55.

33 Vládní nařízení č. 87 ze dne 21. 3. 1939 o správě hospodářských podniků a o dozoru nad nimi. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 33 ze dne 31. 3. 1939, s. 461–462.

34 KÁRNÝ, M.: „*Konečné řešení*“, s. 24.

35 Úkoly Národního souručenství. *Národní politika*, roč. 57, 26. 3. 1939, č. 85, s. 1.

36 Tamtéž.

skupiny 5 (na Moravě), Josef Bürckel, svým nařízením již 20. března 1939,³⁷ tedy den před vládním nařízením a pokračoval dne 22. března 1939 Nařízením o zákazu zcizení židovského reálného (nemovitého) majetku v zemi Moravské.³⁸ Bürckelova příkladu následoval šéf civilní správy při armádní skupině 3 (v Čechách), Konrad Henlein, 29. března 1939, kdy vydal své nařízení týkající se zcizování židovského majetku.³⁹ Všechna tato tři nařízení byla následně zrušena známým Nařízením říšského protektora o židovském majetku ze dne 21. června 1939.

Feierabend ve svých pamětech dále uvádí, že vláda dostala příkaz k zavedení protižidovských zákonů dle nacistického vzoru na počátku května 1939.⁴⁰ Ministr školství a národní osvěty, prof. Jan Kapras, údajně navrhoval, aby byl vládou vydán „mírnější protižidovský zákon, ale většina ministrů se usnesla příkaz zamítnout.“⁴¹ Tvrdí, že vláda jednomyslně schválila přes Frankův nátlak zákony nevydat, v opačném případě podat demisi. Nacisté dle Feierabendova tvrzení nadále „nežádali, abychom vydali protižidovské zákony... a Protektorát bylo jediné území pod nacistickým vlivem, které nevydalo protižidovské zákony.“⁴²

Toto tvrzení, které není založeno na reálných faktech ostatně ve své zásadní práci o historii protektorátu v období 1939–1941 *Pod ochranou Říše* uvádí i historik Tomáš Pasák, když napsal mj., že Neurath se snažil „nejprve přimět ministerského předsedu Eliáše k vydání příslušných opatření, Eliáš však, jak sdělil židovský rabín dr. Friedmann, odmítl zásadně protižidovské norimberské zákony na území protektorátu realizovat.“⁴³

Právě předseda protektorátní vlády, Ing. Alois Eliáš, zaslal 11. května 1939 říšskému protektorovi Konstantinu von Neurath návrh vládního nařízení o židovské otázce.⁴⁴ Veškeré vládní právní akty ale podléhaly předchozímu schválení nacistických úřadů. Vláda při koncipování návrhu zřejmě počítala s Hitlerovou proklamací, která je obsažena v zápise o jeho rozhovoru s říšským protektorem 2. května 1939: „*Der Führer hat angeordnet, dass die Tschechen die Judenfrage selbst regeln sollen und dass wir ihnen nicht herein reden sollen.*“⁴⁵

37 Odstranění nepřijatelných zásahů do hospodářství na Moravě. *Národní politika*, roč. 57, 21. 3. 1939, č. 80 C, s. 1. Též: SVATUŠKA, L.: *Židovské předpisy v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 92.

38 Tamtéž, s. 92.

39 Tamtéž, s. 93.

40 FEIERABEND, L. K.: *Ve vládě Protektorátu*, s. 44.

41 Tamtéž.

42 Tamtéž, s. 45.

43 PASÁK, T.: *Pod ochranou Říše*. Praha 1998, s. 124.

44 KÁRNÝ, M.: *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. *Dokumenty z období říšského protektora Konstantina von Neuratha*. *Sborník k problematice dějin imperialismu*. Svazek 21. Praha 1987, s. 205–215.

45 Tamtéž, s. 203.

Realita byla právě opačná. Projednání osnov některých návrhů nařízení protektorátní vlády bylo Úřadem říšského protektora s největší pravděpodobností záměrně protahováno. To ostatně konstatovalo i ministerstvo vnitra v materiálu doplněném ministrem Jiřím Havelkou, jehož text vyvrací Feierabendovo tvrzení. Ve zmíněném materiálu se mj. uvádí: „*Velké škody utrpěl český národ u příležitosti řešení židovské otázky. Vláda Protektorátu řešila problém arizace ve vládním nařízení ze dne 21. března 1939, č. 87 Sb. z. a n., podle něhož se dosazovali do židovských podniků vnucení správci a důvěrníci. Byl to účinný krok k odstranění židovského elementu z hospodářského života, po němž byla připravována další legislativní opatření o židovské otázce. Usnesené osnovy vládních nařízení však uvázly do dnešního dne na úřadě říšského protektora, bez jehož souhlasu nesmějí býti publikovány. Místo tohoto vydal říšský protektor vlastní nařízení o židovském majetku z 21. června 1939... Provádění této normy se svěřuje jen říšským orgánům, jejichž důvěrníci nahrazují správce dosazené administrativou protektorátní. Tak se dostávají pod německou správu a do německých rukou i podniky budované z českého kapitálu a z české práce. Nařízení o židovském majetku se tak stává prostředkem germanizace pod pláštíkem arizace.*“⁴⁶

Zmíněné Neurathovo nařízení se oficiálně nazývá Nařízení říšského protektora ze dne 21. června 1939 o židovském majetku⁴⁷ a mělo by se tedy výhradně týkat majetku, nicméně velmi závažný je § 6 Nařízení, který určil v souladu s tzv. Norimberskými zákony,⁴⁸ kdo je považován za žida. Důležitý je též § 12, který stanovil, že paragrafy 1, 2 a 4, které se týkají židovského majetku, „*mají zpětnou účinnost od 15. března 1939 s tím, že v mezidobí uzavřené obchody vyžadující schválení nejsou právně účinné, dokud se dodatečně neschválí.*“⁴⁹ Do českého právního řádu tak byla zakotvena retroaktivita. Na finálním textu Nařízení se zřejmě podílel i státní sekretář v říšském ministerstvu vnitra a vedoucí ústřední úřadovny pro Čechy a Moravu, JUDr. Wilhelm Stuckart, spoluautor Norimberských zákonů. Do Prahy přiletěl v pátek 16. června 1939 „*k rozhovorům s říšským protektorem*“, přičemž oficiálně přiletěl proto, aby se též zúčastnil „*podniků německého župního kulturního týdne.*“⁵⁰ Z dnešního pohledu je nápadná časová shoda, protože Stuckartova návštěva se uskutečnila 5 dnů před vydáním

46 OTÁHLOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M.: *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943. Svazek 2. Spolupráce československé emigrace na západě s domácím odbojem, její vztah k tzv. protektorátní vládě a germanizační politika okupantů.* Praha 1966, s. 464–465.

47 *Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren*, 7. 7. 1939, č. 6, s. 45–49.

48 SVATUŠKA, L.: *Židovské předpisy v Protektorátu Čechy a Morava*, s. 15–21.

49 Tamtéž, s. 48.

50 Dr. Stuckart v Praze. *Lidové noviny*, roč. 47, 1939, č. 300, s. 2.

Neurathova Nařízení. Zajímavé je, že zprávu o jeho pobytu v Praze zveřejnily *Lidové noviny*, nikoli však nejčtenější protektorátní deník – *Národní politika*.

Vláda definitivně schválila osnovu vládního nařízení o právním postavení židů ve veřejném životě na své schůzi 4. července 1939. Zmíněný návrh zasláný říšskému protektorovi 11. května 1939 se zřejmě od finální schválené verze nelišil, ale zásadně se liší od oficiálně publikovaného nařízení ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava*. Původní vládní návrh je totiž dokonce radikálnější, než Neurathovo Nařízení z 21. června 1939. Právě kvůli tomu vypukl spor mezi Úřadem říšského protektora a říšským ministrem vnitra a jeho státním sekretářem, zmíněným Dr. Stuckartem. Spor, který je možné rekonstruovat na základě dokumentů publikovaných v edici *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*,⁵¹ skončil až po deseti měsících. Změněné Vládní nařízení č. 136/1939 Sb. ze dne 4. července 1939 o právním postavení židů ve veřejném životě bylo publikováno ve *Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava* až 24. dubna 1940, kdy též nabylo účinnosti.⁵² Vládní nařízení bylo změněno Vládním nařízením ze dne 1. června 1943 o Rodopisném úřadu pro Čechy a Moravu, kterým se z původního nařízení z roku 1939 vypustil § 2, který určoval, že „*průkaz o tom, zda někdo je či není žid, lze podat také osvědčením, které vydá okresní úřad a v městech s vlastním statutem zemský úřad na podkladě úředních dokladů o původu*“.⁵³ To napříště vykonával výše zmíněný Rodopisný úřad pro Čechy a Moravu.

Zmíněné vládní nařízení v souladu s nařízením říšského protektora z 21. června 1939 sjednotilo definici toho, kdo je považován za žida a specifikovalo oblasti, ve kterých je židům zakázáno pracovat, mj. v soudnictví, veřejné správě, provozovat lékařskou praxi, veterinární praxi, v „*ústavech a podnicích provozujících umění*“ nebo žurnalistice.

Protektorátní vláda vydala ještě několik svých nařízení namířených proti židům. V roce 1942 to bylo především Vládní nařízení ze dne 7. března 1942, č. 85, kterým se vydávají další předpisy o Židech a židovských míšencích,⁵⁴ které nabylo účinnosti 1. července 1942. V § 1 specifikovalo pojem žida a židovského míšence, v následující části pak hlavně řešilo problematiku manželství židů a židovských míšenců včetně zákazu mimomanželského pohlavního styku mezi „*Židem a pro-*

51 KÁRNÝ, M.: *Anatomie okupační politiky hitlerovského Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“*. Dokumenty týkající se vládního nařízení o právním postavení židů ve veřejném životě jsou publikovány na s. 203–241.

52 Vládní nařízení ze dne 4. 7. 1939 o právním postavení židů ve veřejném životě. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 44 ze dne 24. 4. 1940, s. 337–342.

53 Tamtéž, s. 337.

54 JURÁŠEK, S.: *Předpisy o židovském majetku a další předpisy Židů se týkající*. Praha 1942, s. 61–80.

tektorátním příslušníkem“ (§ 5) nebo zaměstnávání žen v židovské domácnosti a zákazu „vztyčování protektorátní vlajky, jakož i ukazování protektorátních barev“ (§ 9).⁵⁵ Dne 20. dubna 1942 pak bylo vyhlášeno vládní nařízení č. 137/1942 Sb.,⁵⁶ které upravovalo působení židovských míšenců ve veřejné službě.

Zaměstnávání židů pak vláda řešila svým nařízením ze dne 17. července 1942, které výrazně omezilo práva židů coby zaměstnanců. Podle tohoto nařízení neměli nejen nárok na příplatky za práci přes čas nebo za práci o víkendů či ve svátek, ale byl vydán též zákaz poskytování jakýchkoli dalších odměn nebo požitků. Židé napříště neměli nárok na placenou dovolenou, byli vyloučeni ze závodních penzijních fondů a mohl být s nimi pracovní poměr vypovězen kdykoliv „ke konci následujícího pracovního dne“ (§ 7). Ovšem takto ušetřené prostředky neměly být ponechány zaměstnavateli, protože podle § 10 bylo uloženo, že „odvedou částky, které jimi podle tohoto nařízení budou uspořeny, Ústředně pro židovské vystěhovalectví – vystěhovaleckému fondu pro Čechy a Moravu.“⁵⁷

Ovšem většina dalších perzekučních protizidovských opatření ze strany protektorátních úřadů, pomineme-li především různá nařízení a předpisy nacistických úřadů, byla vydávána vyhláškami ministerstev nebo např. prostřednictvím policejních ředitelství. V létě 1939 nařídilo Policejní ředitelství v Praze majitelům určitých podniků k okamžitému vyvěšení nápisu „*Juden nich zugänglich – Židům nepřístupno.*“ Podniky, jejichž majitelem nebo provozovatelem byl žid, musely být označeny nápisem „*Jüdisches Geschäft – Židovský obchod.*“ Co se týče nežidovských obchodů, v červenci 1940 byla na základě vyhlášky policejního prezidenta Rudolfa Charváta židům pro nákupy vyhrazena doba od 11. do 13. hodin a od 15. do 16.30, od ledna 1941 pak byla omezena jen na dvě hodiny odpoledne.

Rok 1940 přinesl židům zákaz ubytování v hotelech (od léta 1940), návštěvy kin a divadel, vyloučení z členství v pražské a brněnské plodinové burze nebo nařízení o tom, že mohou jezdit jen v posledním voze elektrických drah.

55 Tamtéž.

56 Tamtéž, s. 91–102.

57 Pražská Ústředna pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) byla založena v červenci 1939 a založení inicioval Adolf Eichmann. Úřad měl sloužit k vystěhování židů z protektorátu. Zpočátku ho vedl SS-Standartenführer Franz Walter Stahlecker, jehož posléze nahradil Hans Günther. Finance Ústředny spravoval Vystěhovalecký fond pro Čechy a Moravu (Auswanderungsfond für Böhmen und Mähren), který vznikl 5. 3. 1940, kam byl mj. převáděn majetek zrušených židovských organizací. Fond též z těchto prostředků mj. financoval deportace židovského obyvatelstva protektorátu do koncentračních táborů. Po konferenci ve Wannsee v lednu 1942 byla Ústředna přeměněna na Ústřední úřad pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě (Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren), který měl zajistit provedení „ko-
nečného řešení židovské otázky“.

Perzekuce ze strany protektorátních úřadů vzrostla hlavně v roce 1941. Nejenže již v lednu museli židé odevzdat řidičské průkazy a doklady od vozidel, ale byla jim omezena návštěvní doba na úřadech na dobu od 8 do 9 hodin ráno. V červenci 1941 zakázalo Policejní ředitelství v Praze židům vstup do lesů a zároveň též vstup a „*prodlévání na vltavských březích*“ v Praze.⁵⁸ Na počátku září následoval zákaz vstupu do veřejných knihoven a v prosinci do archivů, muzeí, galerií a na výstavy. V září 1941 bylo dále zakázáno veřejné provozování hudby židovských autorů,⁵⁹ došlo k omezení nákupu na trzích⁶⁰ a od 19. září 1941 nesmí židé opouštět místo svého trvalého bydliště. Tyto stále nové perzekuce židů se protektorátní obyvatelstvo dovíдалo hlavně z denního tisku, kde byla tato nařízení zveřejňována.

Specifickou záležitostí pak bylo označení protektorátních židů. Ministerstvo vnitra v únoru 1940 přikázalo policejním úřadům označit občanské legitimace židům červeným písmenem J a ministerstvo vnitra o měsíc později nařídilo označit vkladní knížky židů u Poštovní spořitelny písmenem N, což bylo následně rozšířeno i na nežidovské manžele židů. 1. září 1941 bylo nařízením říšského protektora 27/1941 zakázáno „*židům... kteří dovršili šestý rok života... ukazovati se na veřejnosti bez židovské hvězdy*“ (§ 1). Nařízení dále specifikovalo, jak má tato židovská hvězda vypadat. Platnost tohoto nařízení, které podepsal Reinhard Heydrich „*z rozkazu říšského ministra vnitra*“, nabývalo platnosti 14 dní

58 Židům zakázáno prodlévati na obou březích vltavských. Policejní ředitelství v Praze vydalo tuto vyhlášku: „*S poukazem na zdejší vyhlášku ze dne 14. srpna 1939 č. j. 19.334 prez. ohledně styku mezi obyvatelstvem nežidovských a židovským zakazují na základě článku 2. odst. I. zákona o organizaci politické správy ze dne 14. července 1927 č. 125 Sb. s okamžitou platností Židům prodlévati na obou březích vltavských v úseku mezi Železničním mostem na Smíchově a mostem Hlávkovým. Nedbání zákazu daného touto vyhláškou trestá se podle ustanovení článku 3. odst. I. cit. zákona trestem na penězích od 10 K do 5.000 K nebo trestem na svobodě od 12 hodin do 14 dnů.*“ Židům zakázáno prodlévati na obou březích vltavských. *Národní politika*, roč. 59, 30. 7. 1941, č. 210, s. 4.

59 Zákaz židovské hudby. V *Úředním listě* z 11. 9. vyšlo nařízení zemského prezidenta v Praze o zákazu židovské hudby. Tímto nařízením je zakázáno veřejné předvádění a mechanické reprodukování hudebních děl, při jejichž uskutečnění byli účastní židé jako skladatelé, zpracovatelé hudebních skladeb nebo výkonní umělci. Mechanickým reprodukováním rozumí se předvádění rozhlasem, zvukovými filmovými přístroji, jako orchestrionem, kolovrátkem atd. Přestupky trestají okresní (vládní, policejní) úřady tresty na penězích od 10 do 5000 K nebo na svobodě od 12 hodin do 14 dnů. (ČTK). Zákaz židovské hudby. *Národní politika*, roč. 59, 12. 9. 1941, č. 254, s. 4.

60 Nákupní doba pro Židy na týdenních trzích. V obcích, v nichž se pravidelně konají týdenní trhy, upravuje se nákupní doba na nich pro Židy tak, že se pro ně vyhrazuje poslední hodina doby, určené tržním řádem. (Út.) Různé zprávy. *Národní politika*, roč. 59, 27. 9. 1941, č. 296, s. 4.

po jeho vyhlášení. Vzhledem k tomu, že bylo ve *Věstníku říšského protektora v Čechách a na Moravě* publikováno 5. září 1941, začalo na území protektorátu platit 19. září 1941.

K výše uvedenému se nabízí otázka, jak na protižidovská opatření reagoval protektorátní tisk. Pomineme-li tiskoviny českých nacistů typu organizace Vlajka, protektorátní český tisk nejevil velkou chuť k antisemitské publicistice. Např., co se týče výše zmíněného Neurathova Nařízení z 21. června 1939, nejbližší deník *Národní politika*, otiskla text Nařízení bez bližšího vlastního komentáře,⁶¹ publikovala pouze výňatek z komentáře pražského dopisovatele ústředního nacistického deníku *Völkischer Beobachter*, který se netajil hlavním smyslem nařízení, a to, aby se „jednou provždy“ znemožnilo „všechno zašantročování a všechno utajování židovského jmění.“⁶²

Naopak kuriózně mohl působit úvodník tehdejšího předsedy Národního svazu novinářů, Dr. Františka Bauera, který publikoval na titulní straně *Národní politiky* 23. června 1939 hned vedle úředního komentáře k Neurathovu Nařízení. Úvodník nazval *Serie zločinů* a v jeho závěru mj. napsal: „Věda na základě statistik dokázala, kde často hledat vlastní příčiny zločinnosti. Okolí, celé ovzduší nejistoty, duševní rozháranosti a vnitřní rozkolísanosti svádí nejednou na cestu zla, která ústí v louži krve, nevinně prolité. Jednotlivci, kteří nosí v sobě nebezpečné sklony, dostanou-li se do průvanu nejistoty a rozkymácených duchovních hodnot, hledají často ventil ve zločinu. Naprosto je nechceme omlouvat, jsme pro přísné tresty, ale pokoušíme se jen vysvětlit, proč je jich najednou tolik.“⁶³

Pro období do podzimu 1941, tedy příchodu Reinharda Heydricha do protektorátu, kromě přímo nařízených propagandistických akcí oficiální česká protektorátní žurnalistika reprezentována např. deníky *Národní politika* nebo *Lidové noviny* dobrovolně neotiskovala texty, které bychom mohli označit za antisemitské. Naopak, některá periodika čas od času otiskla „v insertní nebo dokonce i v redakční části o životních jubileích, jmeninách, úmrtích a jiných osobních věcech Židů zprávy nebo oznámení,“⁶⁴ což neuniklo českým cenzurním orgánům i nacistům.

Tyto případy se čas od času vyskytují hlavně v roce 1940. V lednu 1940 kritizoval vedoucí skupiny Tisk v Kulturně politickém oddělení Úřadu říšského protektora, Wolfgang Wolfram von Wolmar, že „*listy Národního souručenství*

61 Nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku. *Národní politika*, roč. 57, 22. 6. 1939, č. 173, s. 1–2.

62 Komentář pražského zpravodaje „V. B.“. *Národní politika*, roč. 57, 22. 6. 1939, č. 173, s. 2.

63 BAUER, F.: Serie zločinů. *Národní politika*, roč. 57, 23. 6. 1939, č. 174, s. 1.

64 Pokyny pro tiskovou přehlídku č. 338 ze dne 11. 7. 1940. Národní archiv České republiky, fond Národní soud, karton 22, TNS 8/46.

otiskovaly kolem 1. ledna blahopřejné inserty zaměstnanců židovských firem majitelům (panu Isidoru Veilchenduftovi... vděčný personál). Tyto inserty, a jmenovitě v listech Národního souručenství, se podivně snášejí s důstojností českého národa a nepřispívají ke zvýšení úrovně tisku.“⁶⁵

V červenci 1940 pak kritizoval skutečnost, že venkovské noviny otiskly smuteční oznámení o smrti dvou židů, což je nepřijatelné, „zvláště jde-li o Žida, který zemřel v koncentračním táboře, takže byl jistě podezřelý z protistátních činů. Něco takového není v zájmu ani českého národa, ani příslušného listu.“⁶⁶ Následně pak varoval, že v „tomto případě platí pro tisk arizační princip, jinak na něj musí být pohlíženo jako na tisk požidovštělý.“⁶⁷

Dne 8. ledna 1941 zveřejnil *Prager Abend* článek, který rozpoutal mohutnou kampaň v protektorátním tisku. V článku je kritizován předseda správní rady Živnostenské banky Dr. Jaroslav Preiss, který zaslal novoroční blahopřání židovskému „Králi Čáslavi“ Pickovi nebo opat Metod Zavoral, který zaslal novoroční blahopřání židu Robertu Mandelíkovi. V této atmosféře tiskový orgán Národního svazu novinářů *Tisk a novináři* publikoval vzpomínku u příležitosti 40. výročí doby, kdy se Dr. Jaroslav Preiss stal členem redakce *Národních listů*.⁶⁸ To tvrdě kritizoval Wolfram von Wolmar s tím, že „jest to přímo hrubost, že si tuto neuvěřitelnou úchytku dovoluje právě orgán Národního svazu novinářů.“ Wolfram pak zásadně varoval, že „to vše jasně dokazuje, že tento časopis nepochopil, že se chce stát orgánem, povoláním k tomu, aby poskytoval českým novinářům pro jejich obtížnou činnost pomůcky a materiál, kterých potřebují.“⁶⁹

Nacisté si byli dobře vědomi absence četnosti antisemitských článků v denním tisku. V této souvislosti od podzimu 1940 vyzývají novináře k větší aktivitě. „Zesílení práce v zimě je nyní nezbytným novinářovým úkolem, jemuž se nemůže vyhnouti. Do toho patří v první řadě projednávání židovské otázky výkladem hlavních zásad a případně s použitím příslušné německé literatury.“⁷⁰ K částečnému

65 Porada šéfredaktorů denního tisku dne 26. 1. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara. Stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939–1941*. Praha 2003, s. 46.

66 Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku 11. 7. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 154.

67 Všeobecná tisková konference 19. 7. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 160.

68 H A B.: Výročí novin a novinářů. *Tisk a novináři*, roč. 15, 1941, č. 5–6, s. 86.

69 Pravidelná porada šéfredaktorů denního tisku 28. 2. 1941. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 313.

zvýšení antisemitských článků došlo v souvislosti s uvedením antisemitského filmu režiséra Veita Harlana *Žid Süss* v protektorátních kinech. Uvedení Harlanova filmu částečně suplovalo a doplňovalo antisemitismus v tištěných médiích.

Vzestup antisemitských textů v tištěných médiích v době promítání filmu *Žid Süss* byl ale jen dočasný. V dubnu 1941 Wolframův zástupce E. Schubert šéfredaktorům denního tisku vyčetl, že „*židovská otázka přes všechno úsilí není v tisku správně popoháněna. Kromě antisemitských a několika málo denních listů není o tomto tématu po celé týdny v tisku ani řádky.*“⁷¹

Na přelomu let 1940/1941 se novináři dočkali též kritiky za to, že špatně psali slovo žid, mnozí totiž stále užívali malé písmeno. Stalo se tak např. v referátu o výnosu ministerstva financí o zrušení židovských vkladních knížek a listů.⁷² V informačním článku se mj. psalo: „*Ode dne, kdy tato vyhláška nabývá účinnosti, není židům, židovským podnikům a židovským osobním sdružením dovoleno konati vklady na vkladní a spořitelní knížky, jakož i na vkladní knížky.*“⁷³ Wolfram von Wolmar upozorňoval, že je nutné vždy psát slovo žid s velkým písmenem, protože „*se vždy jedná o ‚Žida‘ ve smyslu rasovém a nikoliv náboženském.*“⁷⁴ Současná pravopisná norma, *Pravidla českého pravopisu*, doporučuje psát slovo žid s malým písmenem „v etnickém smyslu“.⁷⁵

V září 1941 v souvislosti s nařízením o označování židů dostali čeští novináři příkaz publikovat své vlastní komentáře, přičemž Wolfram von Wolmar by „*vítal, že... skutečnost, že označování Židů Davidovou hvězdou bude i v Protektorátu od 15. září provedeno, jest dalekosáhlou zásluhou českého tisku, který již dlouho žádal a vítal, aby Židé byli označeni.*“⁷⁶ Toto Wolframovo nařízení ale mělo spíše vést k diskreditaci české žurnalistiky, protože jediným periodikem, který

70 Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku 15. 11. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 225–226.

71 Pravidelná porada šéfredaktorů denních listů dne 18. 4. 1941. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 337.

72 Zrušení židovských vkladních knížek a vkladních listů. *Národní politika*, roč. 58, 19. 11. 1940, č. 322, s. 7.

73 Tamtéž.

74 Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku dne 22. 11. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 231.

75 *Pravidla českého pravopisu*. Školní vydání. Praha 1993, s. 382.

76 Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku dne 12. 9. 1940. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 417.

od roku 1940 žádal povinné označení židů, byl *Arijský boj*.⁷⁷ K psaní článků na podobné téma vyzýval totiž sám Wolfram 29. srpna 1941: „*Není námitek, bude-li žádáno označení Židů, aby se poznali na první pohled. Pište to jen věcně a klidně a bez útoků na úřední a vládní místa. Už se na tom pracuje, ale to je důvěrné.*“⁷⁸

Postupný obrat v četnosti antisemitských textů znamená druhá polovina roku 1941. Nacistické Německo napadlo Sovětský svaz, zastupujícím říšským protektorem v Čechách a na Moravě byl jmenován Reinhard Heydrich a klíčovým momentem bylo jmenování Emanuela Moravce do čela ministerstva školství a Úřadu lidové osvěty v lednu 1942. V této době se již v tisku objevují antisemitské texty ve větší míře a je možné konstatovat, že nacisté začínají být s antisemitskými články v českých médiích spokojeni. Poslední výtku v rámci tzv. tiskových konferencí udělil novinářům vrchní rada Kraus několik dní před atentátem na Reinharda Heydricha. „*Konečně bych ještě upozornil na to, abyste nedávali usínat protižidovskému tažení v tisku. Jsou tu písemné doklady jakési vlašnosti v protižidovském boji. Tato vlašnost se pak rychle projevuje u nositelů Davidovy hvězdy, kteří velmi pohotově vystrkují své růžky. Nezapomínejte na důležitou věc očisty našeho národního života a nepřestávejte se dovolávat arijského vědomí českého člověka. To se ovšem musí dít soustavně a bez přestávek.*“⁷⁹

Když shrneme protižidovská opatření v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1941, můžeme konstatovat, že hlavně v době od března do června 1939, potažmo do dubna 1940, se odehrával skrytý konflikt mezi nacisty a protektorátní vládou o to, do jakých rukou půjde v budoucnu zabavený židovský majetek. Protektorátní vláda samozřejmě správně spatřovala v arizaci nacistický nástroj germanizace, proto je možné se oprávněně domnívat, že právě z tohoto důvodu připravila svůj návrh nařízení, který např. definoval toho, kdo je žid, ještě radikálněji než Norimberské zákony z roku 1935. Snažila se svými nařízeními hned po vzniku protektorátu dosadit do židovských podniků české důvěrníky. Snahy vlády o převedení židovského majetku do českých rukou si byli dobře vědomi nacisté, ovšem toto neholdali v žádném případě dopustit. Proto Konstantin Neurath vydal v době, kdy mu vláda již předala svůj návrh protižidovských opatření, na základě kterých byl židovský majetek přešel do českých rukou, své vlastní nařízení, kterým stanovil, že židovský majetek přejde do rukou nacistů.

77 Viditelná páska označí Žida. *Arijský boj*, roč. 1, 1940, č. 10, s. 1; L.: Fašistické jednoty a skupiny nacionalistů ve východních Čechách do aktivitu!; DrHü (JUDr. Antonín Hübschmann): Ghetto a žlutou barvu pro Židy. *Arijský boj*, roč. 1, 1940, č. 15, s. 1.

78 Tisková konference dne 29. 8. 1941. KONČELÍK, J. – KÖPPLOVÁ, B. – KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara*, s. 394.

79 Pravidelná týdenní porada šéfredaktorů denního tisku ve Scale dne 22. 5. 1942. In: GEBHART, J. – KÖPPLOVÁ, B. (eds.): *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava. Edice tiskových konferencí z let 1939–1945*. Praha 2010. Příloha CD.

Vláda generála Aloise Eliáše se ovšem své snahy získat zabavený židovský majetek do českých rukou ještě nevzdala. Prostřednictvím tisku připomněla Neurathovi, že „*židé získávali majetek z českých rukou*“ a ocitovala z jeho prohlášení před nástupem do úřadu, že spatřuje „*nejhlubší smysl svého úkolu v tom, ukázati světu, jak německý národ dovede podporovati lid sobě svěřený, cítil jeho přirozená práva a získati jej, aniž by se dotkl jeho cti a vážnosti pro životní společenství.*“⁸⁰ Na závěr článku pak vzkázala, že z tohoto projevu „*lze čerpati naději, že po stránce hospodářské nebude první významné nařízení v otázce židovské provedeno v neprospěch národa českého.*“⁸¹ Ochranu „*českých národních zájmů*“ v souvislosti s převodem židovského majetku žádalo i Národní souručenství.⁸²

Protože ale veškeré předpisy protektorátní vlády podléhaly předchozímu schválení říšského protektora, spor byl vyřešen na počátku roku 1940, kdy bylo zřejmé, že zabavený židovský majetek se dostane výlučně do rukou německých nacistů. Přesto nebyla vláda v protižidovských nařízeních pasivní, jak bývá někdy uváděno, ale prostřednictvím českých protektorátních úřadů byla vydána celá řada represivních protižidovských opatření, jak bylo výše uvedeno.

80 Hospodářské řešení židovské otázky. *Národní politika*, roč. 57, 24. 6. 1939, č. 175, s. 2.

81 Tamtéž.

82 O zajištění židovského majetku pro Čechy. *Národní politika*, roč. 57, 24. 6. 1939, č. 175, s. 2.

Právní úprava dispozic s židovským majetkem v Protektorátu Čechy a Morava¹

Jaromír Tauchen (Česká republika)

ÚVODEM

Účelem tohoto příspěvku je poukázat na legislativní základ omezení dispozic s židovským majetkem a jeho následnou správu v období Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945). Tento příspěvek tak nezkoumá, jak „arizace“ a zabavení židovského majetku reálně probíhaly, nýbrž analyzuje příslušnou právní úpravu, podle které se diskriminační opatření hospodářské a majetkové povahy vůči Židům měly realizovat.²

Právní poměry Židů upravovaly právní normy, vydané jak říšským protektorem, tak protektorátní vládou. Podle věcného obsahu lze rozdělovat protižidovské předpisy vydané v období trvání Protektorátu Čechy a Morava do dvou hlavních skupin. První skupinu tvoří omezení osobního charakteru dotýka-

1 Tento příspěvek představuje výstup ze standardního grantového projektu GAP408/10/0363 Vývoj soukromého práva na území České republiky.

2 Seznam a krátký komentář k nejdůležitějším protižidovským předpisům majetkové povahy viz např. SVATUŠKA, L.: Přehled právních předpisů o Židech v Protektorátu Čechy a Morava. *Moderní stát*, ročník (roč.) 14, 1941, číslo (č.) 11, strana (s.) 277–283; JURÁŠEK, S.: Právní a hospodářské postavení Židů v Protektorátě Čechy a Morava. *Právník*, roč. 79, 1940, č. 7, s. 391–404; UTERMÖHLE, W. – SCHMERLING, H.: *Die Rechtsstellung der Juden im Protektorat Böhmen und Mähren*. Prag 1940; PETRŮV, H.: *Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*. Praha 2000.

jící se především vyloučení Židů z veřejného života a úpravy styku árijského obyvatelstva se Židy, zatímco do druhé skupiny náleží omezení hospodářské a majetkové povahy. První skupina vztahů se vyznačovala především zásahy vlády a protektorátních ministerstev, naproti tomu nejdůležitější opatření hospodářského a majetkového charakteru vydával říšský protektor v Čechách a na Moravě.³ Protižidovských právních předpisů upravujících dispoziční oprávnění s majetkem bylo poměrně velké množství, ne všechny byly ale zveřejněny v oficiálních publikačních sbírkách, nýbrž např. jen jejich otištěním v denním tisku; nepřehledné jsou především vyhlášky protektorátních ministerstev. Celá materie pravidel procesu, v němž byli Židé „legální“ cestou připraveni prakticky o veškerý svůj majetek, se často měnila, přičemž nejvíce právních norem bylo vydáno v prvních dvou letech trvání Protektorátu. Předlohou pro protektorátní protižidovské právní normy byly předpisy říšské, kde vyloučení Židů z veřejného a kulturního života bylo již dokončeno a proces arizace byl v plném proudu.⁴ Účelem protižidovské majetkové legislativy bylo zapojení majetku protektorátních Židů do německého státního hospodářství a zamezení dalšímu rozmnožování tohoto majetku.

PRVNÍ OMEZENÍ DISPOZICE S ŽIDOVSKÝM MAJETKEM

Již šest dní po zřízení Protektorátu Čechy a Morava vyvstala možnost, aby byly hospodářské podniky podrobeny dozoru ze strany státu.⁵ Tím byl započat proces, na jehož konci byla postupně odstraněna dosavadní hospodářská samostatnost průmyslových podniků. V následujících válečných letech se hospodářská autonomie vytrácela a veškerá produkce protektorátních podniků měla sloužit na prvním místě válečným účelům a zájmům německých koncernů.

- 3 SVATUŠKA, L.: Přehled právních předpisů o Židech v Protektorátu Čechy a Morava. *Moderní stát*, roč. 14, 1941, č. 11, s. 277.
- 4 K protižidovským právním předpisům v Říši např. TAUCHEN, J.: 1938 – Křišťálová noc a některé navazující otázky právního postavení židovské menšiny v období národního socialismu. In: *Olomoucké právnícké dny 2008. Sborník příspěvků z konference*. Olomouc 2009, s. 779–786; JURÁŠEK, S.: Právní a hospodářské postavení Židů v Říši. *Právník*, roč. 78, 1939, č. 9, s. 480–502; JURÁŠEK, S.: Právní a hospodářské postavení Židů v Říši (Dokončení). *Právník*, roč. 78, 1939, č. 10, s. 558–566. Přehled protižidovských právních předpisů v evropských zemích okupovaných nacistickým Německem podává MEDEAZZA, J.: *Judenfrage und Judengesetzgebung in Europa. Deutsches Recht*, roč. 11, 1941, č. 13, Ausgabe A, s. 673–682.
- 5 Vládní nařízení z 21. 3. 1939 č. 87/1939 Sb. o správě hospodářských podniků a o dozoru nad nimi.

Dozor nad hospodářskými podniky měl dvě formy.⁶ Hospodářskému podniku mohlo příslušné ministerstvo ustanovit důvěrníka. Jednalo-li se o podnik, který byl obzvláště důležitý z hlediska veřejného zájmu, nebo ho jeho majitel opustil, mohlo ministerstvo pro tento podnik ustanovit tzv. vnuceného správce. Ustanovený důvěrník dozíral na to, zda je činnost hospodářského podniku v souladu s veřejným zájmem. Všechna opatření podniku, na něž se vztahovala pravomoc ustanoveného důvěrníka, podléhala jeho schválení pod sankcí neplatnosti. Pokud byl do podniku dosazen vnucený správce, byl oprávněn a povinen činit všechna opatření potřebná k řádnému provozování podniku. Přecházelo na něj veškeré vedení podniku; za podnik činil všechna právní jednání a zastupoval ho před soudy a úřady.

Vnucený správce potřeboval svolení ministerstva nebo zmocněného úřadu k opatřením, která nenáležela k běžnému hospodaření, jako byl prodej majetku, nájem či půjčka. Právní jednání vnuceného správce převyšující částku 200 000 korun vyžadovalo vždy schválení ministerstva, do jehož působnosti podnik náležel. Jak uvádí ve své práci Miroslav Kárný, ačkoliv ve výše uvedeném nařízení nebylo výslovně uvedeno, že se vztahuje na židovské podniky, bylo zřejmé, že se jedná o prostředek protektorátní vlády k arizaci židovských podniků, které měly přejít do českých rukou.⁷ Tento pokus o českou arizaci byl průhledný, a proto i neúspěšný.⁸

Poslední březnový týden roku 1939 byla vydána série nařízení šéfa civilní správy při armádní skupině 3, která představovala zásahy okupační správy do hospodářského života v Čechách s cílem zabránit přesunům židovského majetku. Dobový komentář však vyjadřuje pochybnost o jejich dlouhodobé platnosti, neboť již ze své povahy nesledovala trvalé uspořádání právních poměrů na území Protektorátu, nýbrž pouze přechodné cíle. K provádění těchto nařízení a k jejich změně byly povolány orgány Protektorátu.⁹ Zpětně k 15. březnu 1939 byla zakázána jakákoliv opatření s židovským majetkem všeho druhu, přičemž z tohoto zákazu mohl udělit příslušný šéf civilní správy výjimku. Obsah výše uvedeného nařízení šéfa civilní správy se vztahoval pouze na Čechy; analogická úprava však byla vydána i pro Moravu. Dle nařízení šéfa civilní správy u vojenské skupiny 5

6 Přehled předpisů o vnucené správě obsahuje Výnos ministerstva spravedlnosti ze 17. 8. 1942, č. 43.417 o poměru správy jmění podle zvláštních předpisů ke správě jmění zákonnými zástupci, otištěn v HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník IV. (1942)*. Praha 1942, s. 1144–1145.

7 KÁRNÝ, M.: „Konečné řešení“. *Genocida českých Židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991, s. 22–29.

8 UHLÍŘ, J.: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha 2008, s. 697.

9 HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník I. (1939)*. Praha 1939, s. 483–484.

bylo zakázáno kupovat, jakož i propachtovat či darovat podniky a nemovitý majetek, které byly zcela nebo částečně v židovském vlastnictví, přičemž výjimky mohl rovněž udělit šéf civilní správy.¹⁰ Do židovských závodů bylo zakázáno ustanovovat důvěrníky a vnučené správce, což zamezilo aplikaci výše uvedeného vládního nařízení č. 87/1939 Sb.; o dispozicích s židovským majetkem tak měly rozhodovat výhradně okupační orgány. Všechna tato nařízení pozbyla platnosti 21. června 1939, kdy je nahradilo nařízení říšského protektora o židovském majetku (*Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren* – VBIRProt., s. 45), tvořící základ právní úpravy dispozic s židovským majetkem.

DEVIZOVÁ OPATŘENÍ

V souvislosti s prvními omezeními dispozic s židovským majetkem, které zavedla německá vojenská správa bezprostředně po zřízení Protektorátu Čechy a Morava, vydalo protektorátní ministerstvo financí koncem března a v průběhu dubna 1939 několik oběžníků, určených pro peněžní ústavy či popř. jejich svazy, jejichž účelem měla být ochrana měny, jakož i evidence majetku a ochrana před jeho vyvedením do zahraničí.¹¹

Veškeré bezpečnostní schránky a uzavřené úschovy třetích osob u peněžních ústavů podléhaly uzávěře a k jejich otevření mohlo dojít pouze za přítomnosti úředních orgánů, což byly orgány revizního odboru ministerstva financí nebo okresních finančních ředitelství za součinnosti říšskoněmeckých celních pátracích úřadů. V případě nebezpečí z prodlení mohl provést naléhavá kontrolní opatření za účelem ochrany devizového hospodářství sám orgán říšskoněmeckého pátracího úřadu.¹² O majitelích uzavřených schránek a úschov byly peněžní ústavy povinny vytvořit seznam. Zjistil-li orgán pověřený kontrolou při otevření bezpečnostní schránky nebo úschovy, že jejich majitelem je Žid, sepsal o obsahu protokol, ve kterém zaznamenal všechny zjištěné hodnoty (hotovost v tuzemské i cizí měně, vkladní knížky, cenné papíry, mince, šperky a jiné cenné

10 Nařízení šéfa civilní správy u vojenské skupiny 5 z 20. 3. 1939, týkající se zamezení nepřipustných zásahů do hospodářství v zemi Moravě, uveřejněna v *Úředním listě Zemského úřadu v Brně* z 21. 3. 1939, č. 67; Nařízení šéfa civilní správy u vojenské skupiny 5 z 23. 3. 1939 č. 121/39 o zákazu zcizování židovského nemovitého majetku v zemi Moravské, uveřejněna v *Úředním listě Zemského úřadu v Brně* z 25. 3. 1939, č. 71.

11 Základním opatřením se v tomto směru stal Oběžník ministerstva financí z 25. 3. 1939 č. 6.766/39-VI o některých opatřeních k ochraně měny, jeho znění otiskováno v HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník I. (1939)*, s. 1080–1081.

12 Oběžník ministerstva financí z 31. 3. 1939 č. 6.766/39-VI. Tamtéž, s. 1081.

předměty).¹³ Zjištěná hotovost byla vložena na vázaný – neárijský – účet majitele, cenné papíry a vkladní knížky pak na depotní účet. Cenné předměty byly ponechány u peněžního ústavu v bezpečnostní schránce a opatřeny úřední uzávěrou.¹⁴

Židům bylo zásadně zakázáno vyplácet peníze uložené na jejich bankovních účtech (žirových, depotních), kontech cenných papírů či na vkladních knížkách. Jedinou výjimku představovaly výběry, které měly být určeny k provozním účelům. Pokud se nacházely výše uvedené účty v osobním vlastnictví Židů, bylo povoleno vyplácet pouze částku nepřesahující 1500 korun týdně.¹⁵ V roce 1940 nesměla celková částka vybíraná ze všech vázaných účtů bez povolení ministerstva financí přesáhnout 2000 korun měsíčně, případně 3000 korun, pokud byl majitel účtu ženatý.¹⁶ Peněžní ústavy byly povinny o účtech Židů rovněž vytvořit seznam. V případě, že majitelé židovských kont měli bydliště na území Německé říše mimo Protektorát, byly výplaty zakázány, pokud peněžnímu ústavu k výplatě nedala souhlas Říšská banka, její filiálka a Národní banka pro Čechy a Moravu.¹⁷ Aby mohli majitelé účtů, úschov a bezpečnostních schránek volně disponovat s uloženými prostředky, peněžní ústavy od nich musely obdržet vyplněná tzv. arijská prohlášení, která jim byla rozeslána poštou. Pokud nebyla peněžním ústavům tato prohlášení od všech oprávněných disponentů doručena zpět, byl příslušný účet označen jako neárijský.¹⁸ Poskytování úvěrů Židům podléhalo vydání povolení ministerstvem financí.¹⁹

Pokud Židé vlastnili nemovitosti a pronajímali je, byli povinni od listopadu 1939 deponovat nájemné (popř. pachtovné) na zvláštní vázaný účet nájemného. Složeno nemuselo být nájemné do výše prokazatelných splatných nákladů, souvisejících přímo se správou a udržováním nemovitosti (daně, poplatky, pojistné, nutné opravy). Z nájemného se mohly rovněž hradit splátky hypoték za před-

13 K tomu podrobně: (autor neuveden) Výběry ze safeů a uzavřených úschov Židů. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 39, 1940, č. 2, s. 56–57.

14 Oběžník ministerstva financí z 21. 4. 1939 č. 8.407/39-VI. HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník I.* (1939), s. 1081.

15 K tomu podrobně: MUŽÁK, A.: Peněžní styk se Židy. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 39, 1940, č. 5, s. 109–111.

16 Vyhláška ministerstva financí (revisní odbor) ze 6. 12. 1940 č. 73.537/40-VI o volných výběrech ze židovských vázaných účtů (vkladů). *Úřední list*, 1940, č. 288, s. 9670.

17 Oběžník ministerstva financí z 6. 5. 1939 č. 8.882/39-VI; Oběžník ministerstva financí z 26. 6. 1939 č. 12.923/1939-VI. HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník I.* (1939), s. 1082–1083.

18 Výnos říšského protektora o právu disponovati účty, úschovami a bezpečnostními schránkami z 26. 6. 1940 č. II-1-3F/6015/40. HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník II.* (1940). Praha 1940, s. 1151.

19 BING, M.: Poskytování úvěrů Židům. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 39, 1940, č. 7–8, s. 167–169.

pokladu, že věřitel byl árijec. Nakládat s vázaným účtem nájemného byl jeho majitel oprávněn pouze s povolením okresního finančního ředitelství.²⁰

Od ledna 1940 bylo možno provádět veškeré platby ve prospěch Židů či židovských podniků pouze na vázaný účet u některé z devizových bank²¹ či u tuzemského peněžního ústavu, zmocněného ministerstvem financí. To se nevztahovalo na platby ve prospěch židovských podniků, do nichž bylo dosazeno árijské vedení, jakož i na částky do výše 100 korun.²² Židům, kteří byli zaměstnáni jako dělníci, mohly být týdenní mzdy do výše 500 korun vypláceny přímo.²³ Pokud složil dlužník u notáře nebo advokáta peněžitou částku ve prospěch svého židovského věřitele, jehož pobyt není znám, byl notář nebo advokát povinen okamžitě uložit částku na vkladní knížku označenou jako židovskou (neárijskou).²⁴ Po ustanovení zplnomocněných správců do židovských podniků často jejich dlužníci skládali dlužnou částku do soudní úschovy, neboť nevěděli, zda mají platit dosavadnímu židovskému majiteli, nebo ustanovenému správci. Soudní depozitum mohl soud vydat pouze zplnomocněnému správci, nikdy však židovskému majiteli.²⁵

Výrazně byla omezena i dispozice s finančními prostředky uloženými na vkladních knížkách Poštovní spořitelny. Ty byly označeny buď velkým písmenem „A“ nebo velkým písmenem „N“ podle toho, byla-li vkladní knížka ve vlastnictví árijce nebo neárijce. Před každou výplatou se byl vyplácející úředník povinen přesvědčit, zda vkladní knížka patří árijci nebo neárijci a podle toho postupovat dál. Nebyla-li vkladní knížka ještě označena, vyžádal si úředník prohlášení, že její majitel není Židem.²⁶ Židé směli vybírat pro sebe a své rodinné

-
- 20 Vyhlaška ministerstva financí (revisní odbor) z 10. listopadu 1939 č. 18.753/VI-1939 o placení nájemného a pachtovného z nemovitostí Židů. *Úřední list*, 1939, č. 258, s. 3794.
- 21 Devizové banky jsou uvedeny ve Vyhlášce ministra financí (1) z 8. července 1939, kterou se uveřejňuje opatření Národní banky pro Čechy a Moravu v Praze o devizových bankách č. 160/1939 Sb.
- 22 Vyhlaška ministerstva financí z 23. 1. 1940 č. 25.761/39-VI. *Úřední list*, 1940, č. 22, s. 490; HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník II. (1940)*, s. 1577.
- 23 Vyhlaška ministerstva financí z 9. 12. 1940 č. 74.155/40-VI; k tomu: (autor neuveden) Zajištění židovského majetku. *Spořitelni obzor. Věstník svazu spořitelien*, roč. 40, 1941, č. 1, s. 22.
- 24 BING, M.: Židovská deposita u notářů a právních zástupců. *Právní praxe*, roč. 4, 1939–1940, č. 9–10, s. 283–284. BING, M.: Židovská deposita u notářů. *České právo. Časopis spolku notářů Českomoravských*, roč. 22, 1940, č. 7, s. 49.
- 25 CERMÁN, J.: K otázce vydání soudního deposita správci židovského podniku. *Právní praxe*, roč. 4, 1939–1940, č. 7–8, s. 225–228.
- 26 Vyhlaška ministerstva dopravy ze 7. 3. 1940 č. 15.113-C/1 o zajištění židovského majetku, výplaty ve spořitelni službě. *Věstník ministerstva dopravy pro obor pošty*, 1940, č. 11b, s. 90.

příslušníky pouze 1500 korun denně.²⁷ Devizová omezení se od roku 1940 vztahovala i na nežidovské manžele Židů, pokud manželství trvalo.²⁸

Rovněž při proplácení šekových poukázek se zjišťovalo, zda je příjemce osobou židovského původu. Vyplácející úředník upozornil před výplatou šekové poukázky na nutnost vyplnění prohlášení, nacházejícího se na rubové straně šeku. V případě, že byl příjemce Židem, poukázka nebyla vyplacena a peněžní ústav mu zřídil vázaný účet, na který převedl poukázanou částku.²⁹

Židé a židovské podniky byli povinni do 31. prosince 1940 předložit své vkladní a spořitelní knížky, jakož i vkladní listy těm peněžním ústavům, které je vydaly, za účelem jejich zrušení.³⁰ Pokud tyto vkladní knížky byly v úschově u nežidovského schovatele, tak se tato povinnost vztahovala i na něj. Peněžní ústavy dotčené vkladní knížky zrušily a příslušné vklady převedly na vázané židovské účty. Židé rovněž nesměli vkládat peněžní prostředky na vkladní knížky Poštovní spořitelny a na židovské vkladní knížky nesměly být přijímány vklady.³¹ V souvislosti se zrušením celní hranice mezi Protektorátem a ostatním říšským územím se nacisté obávali toho, aby nebyly do Protektorátu převáděny peněžní prostředky z Říše. Proto byly veškeré platby pocházející z Říše automaticky převedeny na vázaný účet.³² Židé byli rovněž povinni přihlásit u ministerstva financí své pohledávky v hodnotě do 10 000 korun (např. z běžných a žirových účtů, ze spořitelních knížek apod.), úschovy a bezpečnostní schránky, které měli u peněžních ústavů v ostatním říšském území.³³

-
- 27 Vyhlaška ministerstva dopravy z 26. 2. 1940 č. 12.669-C/1 o zajištění židovského majetku, výplaty ve spořitelní službě. *Věstník ministerstva dopravy pro obor pošty*, 1940, č. 9b, s. 77.
- 28 Vyhlaška ministerstva financí z 8. 3. 1940 č. 9.221/40-VI o devisových opatřeních ohledně osob nežidovského původu žijících v manželství se Židy. *Úřední list*, 1940, č. 58, s. 1561.
- 29 Výnos ministerstva dopravy z 29. 4. 1940 č. 21.355-C/1 o zjišťování rasového původu příjemců poukazů z clearingových účtů. *Věstník ministerstva dopravy pro obor pošty*, 1940, č. 22b, s. 187; k tomu: (autor neuveden) Dispozice židovskými šekovými účty Poštovní spořitelny. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelny*, roč. 39, 1940, č. 1, s. 24.
- 30 (Autor neuveden) Zrušení židovských a vkladních spořitelních knížek (vkladních listů). *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelny*, roč. 39, 1940, č. 11, s. 281–283.
- 31 Vyhlaška ministerstva dopravy z 23. 11. 1940 č. 50.013-C/1 o zákazu přijímání vklady na židovské vkladní knížky Poštovní spořitelny. *Věstník ministerstva dopravy pro obor pošty*, 1940, č. 73b, s. 759.
- 32 Výnos ministerstva financí z 1. 10 1940 č. 65.992/40-VI o zajištění židovského jmění, peněžní poukazy Židům, jeho znění otištěno v HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník II. (1940)*, s. 1576–1577.
- 33 Vyhlaška ministerstva financí (revisní odbor) z 11. 12. 1940 č. 74.244/40-VI o přihlášce židovských pohledávek v ostatním říšském území a o nakládání s takovými pohledávkami. *Úřední list*, 1940, č. 294, s. 9925.

NAŘÍZENÍ ŘÍŠSKÉHO PROTEKTORA O ŽIDOVSKÉM MAJETKU

Nařízení říšského protektora o židovském majetku³⁴ bylo kromě *Věstníku říšského protektora* publikováno rovněž v pražském deníku *Der Neue Tag*, kterému předcházela následující text charakterizující účel tohoto předpisu tak, jak ho viděla nacistická ideologie:

„Říšský protektor v Čechách a na Moravě vydal dnes nařízení o židovském majetku. Nařízení, které má pro vývoj všeho hospodářského života na území Protektorátu rozhodující význam, tvoří právní základnu pro převod majetku, který je v židovském držení. Při tomto opatření říšského protektora jde o nařízení, které je diktováno výhradně zájmy hospodářství v zemích Čech a Moravy a připouští zcizení židovské držby jak ve prospěch Němců, tak i Čechů.

Již před delší dobou se uplatňovaly i zde snahy, které cílily k tomu, aby přeplování obchodu a průmyslu cizím živlem, jež stále více převažoval, byla učiněna přítrž. Tyto snahy byly jen v nejdříve případech korunovány pronikavým úspěchem. Teprve dnešní nařízení říšského protektora umožňuje přesun majetkových hodnot, nutný v zájmu hospodářství.“³⁵

Toto byly však jen prázdné proklamace, které měly zastřít pravé zájmy a cíle okupantů. Arizovaný majetek přecházel v praxi skoro výhradně do německých rukou.³⁶ Toto nařízení, ke kterému bylo vydáno celkem devět prováděcích výnosů,³⁷ obsahovalo nejen pravidla pro dispozici a správu židovského majetku, nýbrž i vymezení pojmů „Žid“ a „židovský podnik“, které pak využívaly i další protizidovské právní předpisy. Toto nařízení včetně k němu vydaných prováděcích výnosů se použilo i na Židy cizí státní příslušnosti, nacházející se na území Protektorátu.³⁸

34 K analýze tohoto nařízení např. HAVELKA, J.: Omezení převodů nemovitostí. *Právní praxe*, roč. 4, 1939–1940, č. 6, s. 162 a násl.; BOBEK, J.: Řešení židovské otázky v hospodářství. *Obzor národohospodářský*, roč. 45, 1940, č. 3–4, s. 115–121; (autor neuveden) Nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku. *Spořitelni obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 38, 1939, č. 6–7, s. 160–164.

35 Český překlad článku z deníku *Der Neue Tag* uveřejněn v HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník I. (1939)*, s. 552.

36 KÁRNÝ, M.: „Konečné řešení“, s. 28–29.

37 Krátká charakteristika některých výnosů viz: (autor neuveden) *Prováděcí výnosy k nařízení o židovském majetku. Spořitelni obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 39, 1940, č. 2, s. 57–58.

38 Výnos ministerstva spravedlnosti z 28. 8. 1941 č. 43.528 o výkladu nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o židovském majetku (pozn. aut.: zkrácený název). *Věstník ministerstva spravedlnosti*, 1941, č. 8–9, s. 143.

Za Žida se považoval především ten, kdo měl nejméně tři úplně židovské prarodiče, kteří příslušeli k židovské náboženské společnosti; protože by se obtížně prokazovalo, že prarodič je Židem, byla stanovena zákonná nevyvratitelná domněnka, že prarodič je „plným“ Židem (Volljude), jestliže přísluší nebo příslušel k židovské náboženské společnosti. To se posuzovalo podle objektivních znaků, jako např. zápis, placení příspěvků apod.³⁹ Dále se za Žida považoval též míšenec, pocházející od dvou úplně židovských prarodičů, který dne 15. září 1935 náležel k židovské náboženské společnosti nebo po tomto dni do ní byl přijat, nebo který dne 15. září 1935 byl v manželství se Židem nebo s ním po tomto dni do manželství vstoupil, nebo který pocházel z manželství se Židem uzavřeného po 15. září 1935 či ten, kdo pocházel z nemanželského styku se Židem a byl narozen jako nemanželský po 31. červenci 1936.⁴⁰

Podnik se považoval za židovský, byl-li jeho majitel Žid. Podnik veřejné obchodní společnosti nebo komanditní společnosti byl považován za židovský, pokud v něm byl minimálně jeden osobně ručící společník Žid. V případě právnické osoby se považoval podnik za židovský, pokud byli jeden nebo více zákonných zástupců nebo členů správní rady nebo dozorčí rady Židé; náležela-li více než čtvrtina kapitálu Židům či dosahovaly-li hlasy Židů poloviny celkového počtu hlasů, byl podnik prohlášen za židovský. Pobočka nežidovského podniku se považovala za podnik židovský, byl-li vedoucí nebo jeden z několika vedoucích pobočky Žid. Osvědčení o tom, že podnik není „židovský“, byly oprávněny také vydávat obchodní a živnostenské komory.⁴¹

Dle Nařízení říšského protektora o židovském majetku byli Židé, židovské podniky a židovská sdružení zbaveni svého práva nakládat s nemovitostmi, právy na nemovitostech, hospodářskými závody a podíly na nich, cennými papíry, jakož i pronajmout pozemky a hospodářské závody. Dispozice s tímto majetkem byla přípustná pouze po zvláštním písemném schválení říšského protektora, který byl oprávněn svoji příslušnost zcela nebo částečně přenést na jiné úřady. Těmi byli vrchní zemští radové (oberlandráti), kteří udíleli souhlas s nakládáním s židovskými hospodářskými podniky nepřesahujícími sto zaměstnanců, nebo nedosahujícími ročního obratu tří milionů korun (vyjma bank, pojišťoven a něk-

39 JURÁŠEK, S.: *Právní a hospodářské postavení Židů v Protektorátě Čechy a Morava*, s. 395.

40 V původním znění nařízení říšského protektora o židovském majetku byly stanoveny lhůty pozdější. Dne 1. 7. 1939 byla v deníku *Der Neue Tag* vyhlášena oprava, která rozšířila okruh osob a podniků spadajících pod nařízení o židovském majetku.

41 Výnos ministerstva spravedlnosti ze 4. 5. 1940 č. 17.046/40/11 o vydávání osvědčení o nežidovské povaze podniků obchodními a živnostenskými komorami, otištěn v HOFFMANN, J. a kol.: *Nové zákony a nařízení Protektorátu Čechy a Morava. Ročník II. (1940)*, s. 936.

terých dalších vybraných podniků).⁴² Další nabývání výše uvedeného majetku Židy bylo zakázáno.

Schválení říšským protektorem, popř. oberlandrátem se nevyžadovalo v případě úkonů týkajících se směnek, šeků, nákladních, skladních a obilních listů a podobných cenných papírů, pokud se tyto úkony realizovaly v rámci běžného obchodního styku.

V průběhu let 1939–1940 byla Židům uložena přihlašovací povinnost k jejich majetku nejrůznějšího druhu za účelem vytvoření soupisu židovského majetku, který pak měl sloužit jako podklad pro následné arizační a konfiskační opatření; předpisy, na jejichž základě byli Židé povinni odevzdat své majetkové hodnoty a ztratili tak faktickou moc se svým majetkem jakkoliv disponovat, byly vydány záhy.

Ve lhůtě do 31. července 1939 museli Židé, židovské podniky a židovská sdružení přihlásit u příslušného vrchního zemského rady (Oberlandrat) zemědělské a lesní pozemky, které se nacházely v jejich vlastnictví nebo spoluvlastnictví nebo které měli propachtovány. Do 15. března 1940 museli Židé a nežidovští manželé Židů přihlásit své pozemkové vlastnictví, práva k pozemkům, jakož i veškeré akcie a podíly na podnicích na tiskopisu, který byl k dispozici na okresním hejtmanství. Židovské podniky byly povinny přihlásit svůj veškerý tuzemský i zahraniční provozní majetek ve stavu k 31. prosinci 1939.⁴³

Přihlašovací povinnost se dotýkala i předmětů ze zlata, platiny, stříbra, jakož i drahokamů a perel. Židé byli povinni tyto předměty, nacházející se v jejich vlastnictví nebo spoluvlastnictví, přihlásit u Národní banky nebo u jí ustanovených míst.⁴⁴ Vedle přihlašovací povinnosti byl pro tyto předměty vysloven rovněž zákaz nabývání, zcizení či zastavení. Tato omezení se vztahovala i na jiné drahocenné a umělecké předměty, pokud jejich cena přesahovala částku 10 000 korun. Od ledna 1940 mohli Židé tyto předměty se svolením říšského protektora

42 První prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 21. 6. 1939 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 45); Šestý prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 29. 3. 1940 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 146).

43 Čtvrtý prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě ze 7. 2. 1940 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 45).

44 Správa těchto přihlášek se však setkala se značnými obtížemi, neboť Židé prodali mezitím svůj majetek obchodní společnosti Hadege s. r. o., takže přihlášky již neso-uhlasily. Z tohoto důvodu vydalo 13. 9. 1940 ministerstvo financí další vyhlášku o povinnosti Židů přihlásit předměty ze zlata a drahých kovů, uměleckých a drahocenných předmětů č. 63.048/40-VI, uveřejněna v *Úředním listu* z 16. 9. 1940, č. 116; k tomu blíže: (autor neuveden) Další hlášení drahých kovů, drahocenných a uměleckých předmětů v židovském vlastnictví. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelén*, roč. 39, 1940, č. 9, s. 215–217.

prodat speciálně zřízenému místu – obchodní společnosti Hadega, s. r. o., se sídlem v Praze.⁴⁵ Přihlášení podléhaly i cenné papíry (mimo směnky, šeky, nákladní listy, skladní listy a podobné cenné papíry obchodního styku), které bylo třeba přihlásit do 15. listopadu 1940 na úředním tiskopisu, který si bylo možno vyvednout u devizových bank (pokud se tak nestalo již dříve).⁴⁶

Ve lhůtě do 30. dubna 1940 byli Židé povinni vložit do úschovy některé devizové banky své akcie, kuksy, podobné cenné papíry, stejně jako předměty ze zlata, platiny a stříbra včetně perel a drahokamů.⁴⁷ Do 15. března 1941 pak museli Židé vložit do úschovy své sbírky poštovních známek. Nakládat s nimi bylo možné pouze po udělení předchozího povolení revizního odboru ministerstva financí.⁴⁸

Uznal-li to říšský protektor v Čechách a na Moravě za vhodné, mohl ustanovit pro židovský podnik správce, kteří podléhali jeho doзору a příkazu; stanovil také jejich práva a povinnosti. Dle svého uvážení mohl rovněž odvolat důvěrníky a vnučené správce dosazené podle protektorátních předpisů. Pokud říšský protektor nevyužil svého práva a nestanovil pro židovský podnik důvěrníka, mohlo ho ustanovit příslušné protektorátní ministerstvo dle vládního nařízení č. 87/1939 Sb. Oprávnění ustanovit židovskému podniku správce bylo částečně přeneseno na oberlandráta.⁴⁹ Dosazený správce měl právo provádět vlastním jménem a na účet podniku všechny úkony, aby dosáhl stanoveného cíle. Listina o uvedení v úřad, vydaná říšským protektorem nebo oberlandrátem, prokazovala jak ve veřejném, tak i v soukromém právu právo činit právní úkony jménem podniku. Při své činnosti byl správce povinen jednat s péčí řádného hospodáře a odpovídal za škodu, způsobenou opomenutím řádné péče. Nařízení říšského protektora o židovském majetku, ani druhý prováděcí výnos neřešily vztah mezi správcem a majitelem podniku, resp. vlastnická práva neárijského majitele podniku. Na tuto vážnou mezeru poukazovala i dobová literatura.⁵⁰

45 Třetí prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 26. 1. 1940 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 44).

46 Osmý prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 16. 9. 1940 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 507); k tomu blíže: (autor neuveden) Přihláška židovského majetku podle prováděcího výnosu k nařízení říšského protektora o židovském majetku. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelien*, roč. 39, 1940, č. 10, s. 245–246; (autor neuveden) Povinnost k ohlášení nově získaného židovského majetku. *Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelien*, roč. 39, 1940, č. 11, s. 283–284.

47 Pátý prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 2. 3. 1940 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 81).

48 Vyhláška ministerstva financí z 5. 2. 1941 č. 51.919/1941-VI o povinnosti Židů uložit si sbírky známek do úschovy. *Úřední list*, 1941, č. 33, s. 1022.

49 Druhý prováděcí výnos říšského protektora v Čechách a na Moravě z 8. 12. 1939 k nařízení o židovském majetku (VBIRProt., s. 318).

50 БОБЕК, J.: *Řešení židovské otázky v hospodářství*, s. 117.

Z hospodářského hlediska byly židovské podniky spravované dosazeným správcem, postaveny na roveň nežidovským podnikům, což platilo zejména při přidělování kontingentů, zadávání veřejných zakázek, styku s bankami či zúročení bankovních účtů.⁵¹

Nařízení říšského protektora o židovském majetku obsahovalo rovněž trestněprávní ustanovení pro případ, že by došlo k jeho porušení. K trestnímu řízení byly příslušné německé soudy v Protektorátu a aplikovalo se říšskoněmecké trestní právo.

DALŠÍ OMEZENÍ DISPOZIC SE ŽIDOVSKÝM MAJETKEM

Nařízení říšského protektora o židovském majetku tvořilo pouze jakousi základní normu, obsahující základní zásady pro omezení vlastnických práv. Podrobnější právní úprava pak byla přenechána prováděcím nařízením, které vydával říšský protektor. Některá prováděcí nařízení byla prakticky bez významu, neboť obsahovala pouze drobné změny předchozí právní úpravy, naproti tomu několik prováděcích předpisů doplňovala a výrazně dále rozváděla nařízení o židovském majetku. Z těch významnějších prováděcích předpisů je třeba upozornit na druhý prováděcí výnos říšského protektora k nařízení o židovském majetku, který stanovil pravidla pro zápis údajů do veřejných knih a rejstříků.⁵²

Před vydáním druhého prováděcího výnosu se vytvořila u některých soudů neudržitelná praxe, dle níž bylo při zápisech do pozemkové knihy od každé zúčastněné strany vyžadováno předložení 7 křesťanských listů. Na základě druhého výnosu bylo nutno ke všem žádostem o zápis do veřejných knih připojit prohlášení o tom, zda jsou na řízení o zápise zúčastněni Židé, židovské podniky či židovská sdružení. Toto prohlášení nemuselo být na žádné zvláštní listině, plně postačovalo, když tvořilo součást žádosti o zápis do pozemkové knihy. Toto prohlášení nemuselo být místopřísežné, ani podpisy na něm nemusely být

51 Oběžník ministerstva vnitřní ze 7. 5. 1940 č. B-5881-3/5-40-14 o postupu vůči židovským podnikům řízeným správcem. *Věstník ministerstva vnitřní*, 1940, č. 5, s. 209; k tomu blíže: (autor neuveden) Postup vůči židovským podnikům, řízeným správcem. *Právní praxe*, roč. 4, 1939–1940, č. 9–10, s. 274.

52 K zápisům údajů do veřejných knih vydalo ministerstvo spravedlnosti vysvětlivky ve Výnosu z 23. 6. 1940 č. 29.080 obsahující výklad §§ 7 a násl. druhého prováděcího výnosu k nařízení o židovském majetku z 8. 12. 1939. *Věstník ministerstva spravedlnosti*, 1940, č. 6, s. 111.

ověřeny.⁵³ V případě nepředložení tohoto prohlášení se musela žádost o zápis odmítnout. Měl-li soud nebo příslušný úřad důvodné pochybnosti o správnosti prohlášení, měl žádat důkaz o tom, že schválení právního úkonu říšským protektorem nebo oberlandrátem není potřeba. Byla-li do veřejných knih zapsána právní změna na základě neschváleného právního jednání, mohl schvalovací úřad požádat knihovní soud nebo jiný příslušný úřad o zapsání poznámky.⁵⁴

Druhé prováděcí nařízení zasáhlo i do řízení konaného před notářem či právním zástupcem. Tito byli povinni své klienty upozornit na existenci nařízení o židovském majetku a dotázat se jich, zda jsou řízení zúčastněni Židé. Podobný postup se uplatnil i v případě projednání pozůstalosti pozůstalostním soudem či soudním komisařem, kteří se dotazovali, zda zůstavitel, nebo nějaká ze zúčastněných osob jsou Židé.

DEFINITIVNÍ ZABAVENÍ ŽIDOVSKÉHO MAJETKU

Rok 1941 byl ve znamení definitivního zbavení Židů jejich majetku. Deník *Der Neue Tag* uveřejnil dne 2. listopadu 1941 zákaz prodeje jakýchkoliv majetkových hodnot Židů bez zvláštního povolení, aby tak žádná majetková hodnota neunikla arizačním opatřením.⁵⁵

Jedenácté prováděcí nařízení k zákonu o říšském občanství z 25. listopadu 1941 (*Reichsgesetzblatt* – RGBl. I., s. 722) se Protektorátu dotklo jen okrajově. Židé pobývající v cizině (na území Protektorátu, tedy mimo území Říše) byli zbaveni německé státní příslušnosti a jejich majetek propadl ve prospěch Říše. O rok později byl vydán obdobný předpis, který zbavoval Židy protektorátní příslušnosti a jejich majetku v případě, že se nacházeli mimo území Protektorátu.⁵⁶

Na základě nařízení říšského protektora z 5. března 1940 o péči o Židy a židovské organizace (VBIRProt., s. 77) došlo ke zřízení Ústředny pro židovské vystěhovalectví a Vystěhovalického fondu pro Čechy a Moravu. Na konci roku

53 K tomu např.: HAVELKA, J.: *Omezení převodů nemovitostí*, s. 167; HRDLIČKA, V.: Průkaz ve smyslu nařízení o židovském majetku při zápisu do knih pozemkových a rejstříku. *Všehrd*, roč. 21, 1940, č. 4–5, s. 151–152; GLOS, J.: Vyřizování věcí rejstříku obchodního a společenstevního se zřetelem k vl. nař. č. 26/40 a č. 34/40 a k § 7 nařízení o židovském majetku z 21. 6. 1939. *Soudcovské listy*, roč. 21, 1940, s. 58–61.

54 JURÁŠEK, S.: *Právní a hospodářské postavení Židů v Protektorátě Čechy a Morava*, s. 401–402.

55 KÁRNÝ, M.: „Konečné řešení“, s. 67.

56 Nařízení o ztrátě protektorátní příslušnosti z 2. 11. 1942 (RGBl. I., s. 637).

1941 byla tato Ústředna pověřena likvidací majetku židovských vystěhovalců.⁵⁷ Podmínkou pro „likvidaci“ majetku Židů bylo, že ti ji měli sami navrhnout.⁵⁸ Tento návrh musel každý „vystěhovalec“ podepsat ve sběrném táboře při odbavování transportu. Deportovaný musel dokonce Ústředně pro židovské vystěhovalectví předat plné moci, na jejichž základě byla dokončena dosud probíhající arizační řízení. Pod nátlakem byli Židé rovněž povinni podepsat prohlášení, na jehož základě veškerý jejich majetek přecházel na Vystěhovalecký fond pro Čechy a Moravu (vyjma majetku, který se nacházel v jejich zavazadle a o který byli Židé připraveni poté, co dorazili do koncentračních táborů).⁵⁹

Z Á V Ě R E M

Jak tento příspěvek ukázal, Židé byli postupně během let 1939–1941 zbaveni dispozic s veškerým svým majetkem. Ovšem, nedošlo k tomu za pomoci svévole, nýbrž na základě přesných legislativních pravidel, vydávaných jak okupační správou, tak protektorátní vládou a jejími ministerstvy. Nacisté i čeští kolaboranti se tak mohli schovávat za roušku zákona. Na počtu protizidovských právních předpisů vydaných protektorátními úřady, je vidět určité protizidovské zaměření protektorátní reprezentace projevující se především snahou o „českou arizaci“, na které poukazuje ve své studii opakovaně Miroslav Kárný.⁶⁰

O celkové částce, které se nacističtí okupanti na základě arizace zmocnili, panují mezi historiky spory a dnes se ji již asi nikdy nepodaří přesně zjistit. Odhaduje se, že se pohybuje kolem 20 miliard korun.⁶¹

Židé byli v období trvání Protektorátu Čechy a Morava oloupeni o všechno a nesměli si ponechat ani to nejcenější – vlastní život.

57 Druhé nařízení říšského protektora o péči o Židy a židovské organizace z 12. 10. 1941 (VBIRProt., s. 555).

58 Při likvidaci majetku byly zahájeny právní spory, exekuce, konkurzní a vyrovnávací řízení přerušeny. V případě, že by likvidací židovského podniku vznikla věřiteli způsobena škoda, mohl ji uplatňovat na základě Zákona o poskytování odškodnění nebo přechodu majetku z 9. 12. 1937 (RGL. I., s. 1333); k tomu např.: (autor neuveden) *Péče o Židy a židovské organizace. Spořitelní obzor. Věstník svazu spořitelů*, roč. 40, 1941, č. 12, s. 430.

59 K Á R N Ý, M.: „*Konečné řešení*“, s. 66–67. K arizaci židovského majetku z novější literatury např.: K U K L Í K, J.: *Znárodně Československo*. Praha 2010, s. 87 a násl.

60 K Á R N Ý, M.: „*Konečné řešení*“, s. 13–14.

61 Tamtéž, s. 68.

Niektoré projekty diskriminačných protižidovských zákonov v medzivojnovom Poľsku

Kontext a okolnosti

Grzegorz Krzywiac (Poľsko)

Začiatkom 20. storočia, presnejšie medzi rokmi 1905 a 1914, v takzvanom kongresovom Poľsku, teda ruskom zábove Poľska, sa vytvorila istá forma poľsko-židovských vzťahov. Šírenie politického antisemitizmu, minimálne od revolúcie v roku 1905, viedlo k vážnej zmene poľského postoja k Židom. Rovnako dôležitým fenoménom, ktorý ovplyvnil poľsko-židovské vzťahy, bol silný vzostup Židov na poľských územiach.¹ Obdobie jednotnej poľskej kultúry, podporovanej oboma stranami, Poliakmi aj Židmi, už nebolo viac možné. Väčšina poľských politických tried nechcela uznať tento základný fakt.²

Tento nový postoj však mal veľa mien. Pre Národnú demokraciu (Narodowa Demokracja – ND, dobre známu ako Endecja), teda hlavné politické hnutie pravece, to znamenalo vylúčenie „nepoľských“ skupín z národného spoločenstva

-
- 1 WEEKS, T. R.: *From Assimilation to Antisemitism. The “Jewish Question” in Poland, 1850 – 1914*. Illinois 2006, strana (s.) 64 – 66. Pre dosah, ktorý na židovskú menšinu mala revolúcia z roku 1905, pozri: HOFFMAN, S. – MENDELSON, E. (eds.): *The Revolution of 1905 and Russia’s Jews*. Philadelphia 2008. Pozri tiež: DATNER, H.: *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*. Warszawa 2007, s. 275. Všeobecne: POLONSKY, A.: *The Jewish in Poland and Russia. 1881 to 1914*. 2 diel. Oxford 2010, s. 382 – 386.
 - 2 Pozri: WEEKS, T. R.: Poles, Jews and Russian, 1863 – 1914. The Death of the Ideal of Assimilation in the Kingdom of Poland. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, ročník (roč.) 12, 1999, s. 271 – 283. Pre všeobecnejšie názory poľských intelektuálnych elit tej doby pozri tiež moju štúdiu: Polish Intelligentsia in the face of the Jewish Question 1905 – 1914. *Acta Poloniae Historica*, roč. 100, 2009, s. 129 – 167.

a končilo sa túžbou zmeniť boj proti „židovskému nepriateľovi“ za ústredný bod celej jej ideológie.³ Pre katolícky názor predstavovala židovská menšina v Poľsku nebezpečenstvo pre identitu poľského národa a kresťanstva ako takého.⁴ Pre ďalšie skupiny, ktoré sa hlásili k tradícii osvietenstva v poľskom kontexte, ako boli „nezavislí socialisti“ (napr. Poľská socialistická strana, Polska Partia Socjalistyczna – PPS) či liberáli, to vyjadrovalo účinnú hegemoniu poľskej kultúry a opakované požiadavky na úplnú lojálnosť menšín.⁵

Antisemitizmus sa v rôznych formách stal jedným z trvale prítomných prvkov svetonázoru pravého krídla, konzervatívnej časti poľskej spoločnosti, zatiaľ čo negatívny postoj k Židom bol pre túto časť spoločnosti základným poznávacím znamením národnej identity. Inými slovami, patriotizmus pre nich znamenal boj proti „židovskému vplyvu“. Židov tam vnímali ako doslova synonymum pre podvrtné a destabilizujúce sily moderného sveta, od socializmu a marxizmu na prvom mieste cez zahraničný kapitál až po pornografiu a často ich ako súčasť medzinárodného sprisahania zlých síl spájali so slobodomurármi. Nie je teda prekvapivé, že od tohto času Židia nielen v Poľsku mali sklon nazerať na poľskú spoločnosť a poľské dejiny ako na trvalý proces narastania antisemitizmu.

Prvá svetová vojna a komunistické revolúcie v Rusku, Nemecku a Maďarsku povzbudili a podráždili tento už existujúci antisemitizmus.⁶ Do istej miery sa dá povedať, že prominentné postavenie židovských komunistov, ako boli Trockij, Zinoviev či Béla Kun, podnietili také názory, ktoré nerozlišovali medzi judaizmom a boľševizmom. Tieto antisemitské tendencie výrazne posilňovala poľská tlač,

- 3 O antisemitizme v Národnej demokracii pozri: OPPENHEIM, I.: The Radicalisation of the Endecja Anti-Jewish Line during and after the 1905 Revolution. *Shevut*, roč. 9, 2000, číslo (č. 25), s. 32 – 66; MICHLIC, J.: *Poland's Threatening Other. The Image of the Jews from 1880s. to the Present*. London 2006, s. 46; TEREJ, J.: *Idee, mity realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*. Warszawa 1971, s. 46. Pre detailnejšiu rekonštrukciu porovnaj tiež: SOB CZAK, M.: *Narodowa Demokracja wobec kwestii żydowskiej na ziemiach polskich przed I wojną światową*. Wrocław 2007, s. 119 – 131.
- 4 Pozri: BLOBAUM, R. E.: The Revolution of 1905–1907 and the Crisis of Polish Catholicism. *Slavic Review*, roč. 47, 1988, č. 4, s. 667–686; PORTER, B. A.: Antisemitism and the Search for a Catholic Identity. In: BLOBAUM, R. E. (ed.): *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*. Ithaca-London 2005, s. 103 – 123; LEWAŁSKI, K.: *Kościół Chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1915*. Wrocław 2002, s. 223 – 237.
- 5 WEEKS, T. R.: Polish Progressive Antisemitism 1905–1914. *East European Jewish Affair*, roč. 25, 1995, č. 2, s. 49 – 68; ŚLIWA, M.: The Jewish Problem in Polish Socialist Thought. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 9, 1996, s. 14 – 31.
- 6 ZIELIŃSKI, K.: Polish-Jewish Relations in the Kingdom of Poland During the First World War. *European Journal of Jewish Studies*, roč. 2, 2008, č. 2, s. 269 – 282; porovnaj: ZIELIŃSKI, K.: *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*. Lublin 2010.

a to nielen pravícová. Ba čo viac, znovuzrodený poľský štát a zvlášť jeho vojenská propaganda využili túto rétorickú zbraň proti sovietom počas poľsko-sovietskej vojny v rokoch 1919 – 1920. Nielen pravica a centristi nazerali na konflikt so sovietskimi ako na večný boj proti „židobolševizmu“ (v poľskej verzii „žydokomuna“).⁷

Druhá poľská republika bola na jednej strane, podľa vzoru francúzskej tretej republiky, konštituovaná ako parlamentná demokracia, v ktorej mali Židia zaručené občianske a politické práva a slobody. Na druhej strane však politický antisemitizmus bol od počiatku prítomný a zohrával v živote Poľska významnú, niekedy kľúčovú úlohu. Krátko po tom, čo sa skončili vojny za nezávislosť a povstania, mnohí poľskí občania, zväčša etnickí Poliáci, začali mať pocit, že ich krajina je ohrozovaná dvoma najväčšími historickými nepriateľmi – aktuálne sovietskym Ruskom a Nemeckom. Tento všeobecný pocit mal veľký vplyv na politický život v Poľsku a napokon aj na podmienky rôznych menšín. Tak podstata mnohonárodnej populácie predstavovala pre poľské elity ďalší problém. Nový národný štát bol len z dvoch tretín etnicky poľský a zvyšok populácie bol ukrajinský, bieloruský, nemecký a židovský. Okrem Židov neboli schopní akejkoľvek formy integrácie a pre endekovskú⁸ etnickú politiku to znamenalo buď potlačanie, alebo aspoň násilnú asimiláciu menšín, a to aj napriek tomu, že vo východných regiónoch krajiny väčšina populácie pozostávala z netnických Poliakov.

Ale na začiatku to boli Židia, ktorí tvorili asi 10 percent populácie a stali sa hlavným cieľom narastajúceho poľského nacionalizmu. Situáciu poľského židovstva mali od začiatku ovplyvňovať dve súperiace vízie. Jednou bola vízia Romana Dmowského, vedúceho Národnej demokracie, ktorý videl budúcnosť Poľska ako národného štátu, v ktorom vládnu etnickí Poliáci a kde nie je miesto pre Židov a ostatné menšiny. Druhá bola vízia maršála Józefa Piłsudského, hrdinu vojny za nezávislosť, ktorá odzrkadľovala Poľsko ako politickú veľmoc regiónu, mnohonárodnú a do istej miery aj mnohokonfesionálnu skutočnosť, do ktorej by bolo možné zaradiť aj Židov ako lojálnu menšinu.⁹

7 Pre poľský prípad v kontexte východnej Európy pozri: GERRITS, A.: Antisemitism and Anti-Communism. The Myth of 'Judeo-Communism' in Eastern Europe. *East European Jewish Affairs*, roč. 25, 1995, č. 1, s. 62 – 66.

8 Poznámka prekladateľa: Endek – národný demokrat; pozri vysvetlenie v druhom odseku tejto štúdie.

9 Vo veľmi stručnej podobe pozri: SNYDER, T.: *The Reconstruction the Nations, Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999*. New Haven – London 2003, s. 58 – 59. Porovnaj s: PRAŻMOWSKA, A.: *Poland A Modern History*. London – New York 2010, s. 116 – 117. O postojoch Dmowského a Piłsudského v poľskej politike pozri: WALICKI, A.: The Troubling Legacy of Roman Dmowski. *East European Politics and Societies*, roč. 14, 2000, č. 1, s. 26 – 27. O Dmowského antisemitizme od úplného začiatku porovnaj: KRZYWIEC, G.: *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego, 1886 – 1905*. Warszawa 2009, s. 232 – 270.

Takzvanú „nutnú obranu“ proti hrozbe narastajúcej prevahy Židov zdieľala takmer celá pravá a stredopravá časť politického spektra. Napríklad Národná strana práce (Narodowa Partia Robotnicza – NPR), kresťanská stredopravá strana volala po vyhnaní všetkých Židov, ktorí do roku 1918 nekonvertovali na kresťanstvo. Preto z tejto strany prišli prvé návrhy, aby sa opustila existujúca politika, ktorá už bola medzinárodne uznaná.¹⁰ Protižidovské slogany okamžite naplnili skutky. Od prvých dní nezávislého poľského štátu národnodemokratické hnutie, najväčšie masové pravicové hnutie na poľskej politickej scéne, volalo po obmedzení politických a občianskych práv židovskej menšiny. Hneď po tom, čo bolo 19. marca 1919 zvolené Národné zhromaždenie (Sejm Ustawodawczy), politickí zástupcovia endekov predložili návrh zákona, ktorý následne viedol k zriadeniu Komisie pre židovské záležitosti. Cieľom bolo, ako bolo postulované, uskutočniť „vyčerpávajúce skúmanie židovskej otázky... a predloženie odvodených záverov s výhľadom na vyriešenie tohto problému.“¹¹

Endekovia boli od začiatku prvými, ktorí zavádzali protižidovskú diskriminačnú legislatívu vo forme zákonov o *numerus clausus*, ktoré obmedzovali počty všetkých nekresťanských stredoškolských a univerzitných študentov. Všepoľská mládež (Młodzież Wszechpolska – MW), organizácia mladých nacionalistov, spustila celonárodnú kampaň zameranú na prinútenie vlády zaviesť legislatívne opatrenia ohľadom kvót pre Židov. Nakoniec sa to neuskutočnilo, ale v skutočnosti niektoré poľské univerzity, zvlášť v regiónoch, kde endekovia boli dominujúcou politickou silou, zaviedli akýsi neoficiálny zákon o *numerus clausus*. Napríklad v meste Poznaň, tvrdzi Národnej demokracie, bol na novej štátnej univerzite zavedený systém percentuálnej kvóty v roku 1919, ktorý tu trval až do 2. svetovej vojny.¹² Možno by sme sa mohli odvážiť vysloviť hypotézu, že univerzity sa v 20. rokoch 20. storočia stali priestorom, na ktorom Národní demokrati testovali diskriminačnú legislatívu. Ako poukázal Szymon Rudnicki,

-
- 10 Dokumenty, ktoré definovali právne postavenie národnostných menšín v medzi-vojnovom Poľsku, boli tzv. Malá versailleská zmluva a následne ústava z marca 1921, pozri: (bez autora) Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi a Polską. In: KULERSKI, W. – POTULICKI, M. (ed.): *Współczesna Europa polityczna: Zbiór umów międzynarodowych*. Warszawa 1939, s. 146 – 150. Zvlášť článok č. 96 ústavy z marca 1921 deklaroval, že „všetci občania sú si pred zákonom rovní“. Pre kritický prehľad pozri: ŻYNDUL, J.: *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX*. Warszawa 2000, s. 63 – 82. Porovnaj tiež: POLONSKY, A.: *Politics in Independent Poland 1921 – 1939. The Crisis of Constitutional Government*. Oxford 1972, s. 50.
- 11 Druki Sejmu Ustawodawczego, 1922, č. 119; citované podľa: RUDNICKI, S.: From “Numerus Clausus” to “Numerus Nullus”. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 2, 1987, s. 246.
- 12 LISIAK, H.: *Narodowa Demokracja w Poznańskiem*, Poznań 2008, s. 23 – 26.

poľský výskumník fenoménu národnej demokracie (Endecje), v tejto kampaň existovali minimálne tri fázy. Po prvé, na univerzitách mladí nacionalisti s podporou zástupcov ND vyzývali na zavedenie zákonov o *numerus clausus*. V druhej fáze, keď sa to konečne koncom 20. rokov podarilo, slogan nahradil *numerus nullus* (žiadni Židia na verejnosti) a takzvaná „lavica v gete“. Napokon sa v druhej polovici 30. rokov kampaň presunula z úrovne propagandy k fyzickej konfrontácii a pouličnému teroru.¹³ Na druhej strane treba pamätať na to, že cieľ, teda úplná segregácia Židov vo všetkých verejných aktivitách, ktorú si nacionalisti vytýčili v 30. rokoch, bol v nacionalistickej tlači diskutovaný už mnoho rokov predtým.¹⁴ Ide síce o problém mimo záberu tejto štúdie, ale treba povedať, že aj keď boli Židia vždy prvým cieľom takýchto útokov, obdobné kampane sa viedli aj proti ostatným menšinám.

Vrcholným bodom debaty o *numerus clausus* bola dohoda, na základe ktorej vznikla stredopravá vláda Wincentyho Witosa z Poľskej ľudovej strany (Polskie Stronnictwo Ludowe-Piast – PSL-Piast) na jar 1923. Jedným z jej princípov bolo heslo: „*Mladí Poliáci budú mať zaručenú šancu na vzdelanie druhej a tretej úrovne v profesijných inštitúciách podľa zodpovedajúceho podielu národnej skupiny v štáte.*“¹⁵ V skutočnosti však boli tieto plány a pokusy zmarené prevratom z mája 1926.¹⁶ Aj ďalšie faktory prispeli k rýchlemu fiasku protizhidorvských opatrení. Nie je to predmetom tejto štúdie, avšak masová mobilizácia poľských židovských organizácií, ktoré hľadali podporu Spoločnosti národov a zvlášť mocných priateľov Poľska ako Francúzsko či Veľká Británia, hrali pomerne závažnú úlohu pri neúspechu *numerus clausus*.¹⁷ Z pohľadu Židov bolo horšie, že niektoré poľské vlády z 20. rokov minulého storočia, aj keď nie tie takzvané poľskej väčšiny (teda s prevahou endekov), vydali sériu štátnych ekonomických reforiem, medziiným slávnu

-
- 13 Pozri: RUDNICKI, S.: *From "Numerus Clausus"*, s. 247. Na univerzitách, zvlášť na lekárskech fakultách pozri: ALEKSUN, N.: *Christian Corpses for Christians! Dissecting the Anti-Semitism behind the Cadaver Affair of the Second Polish Republic. East European Politics and Societies*, roč. 2, 2011, č. 3, s. 393 – 409.
- 14 Postulát *numerus nullus* pre Židov sa po prvý raz objavil v roku 1923 v polooficiálnom nacionalistickom denníku pravdepodobne od Stanisława Pieńkowského, jedného z hlavných novinárov národnodemokratickej tlače. Pozri: PIEŃKOWSKI, S.: *Numerus Nullus. Gazeta Poranna z Grosze*, 30. 6. 1923, s. 1.
- 15 Pozri: *Zasady współpracy stronnictw polskiej większości parlamentarnej w Sejmie w r. 1923. Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, roč. 3, Warszawa 1967, s. 81 – 82.
- 16 Pozri: GOLCZEWSKI, F.: *The Problem of Sunday Rest in Interwar Poland*. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 169 – 170.
- 17 FINK, C.: *Defending the Rights of Others. The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878 – 1938*. Cambridge 2004, zvlášť s. 283 – 294.

finančnú reformu Władysława Grabského, ktorá síce nebola zameraná priamo na Židov, vyhnala však mnoho židovských maloobchodníkov z rôznych oblastí hospodárstva. V tom čase začalo byť pre Židov takmer nemožné nájsť si prácu vo verejnej, štátnej či mestskej správe. Krátka skúsenosť s parlamentnými režimami v 20. rokoch 20. storočia predstavovala pre mnohých Poliakov obrázok anarchie, korupcie politikov a vášnivé sociálne a etnické konflikty.¹⁸ Krajina predovšetkým volala po poriadku a bezpečnosti a *coup d'état* Józefa Piłsudského v roku 1926 tieto požiadavky zväčša vypočul. Prevrat Józefa Piłsudského z roku 1926 mal podporu liberálnej inteligencie, socialistov a dokonca aj komunistov a nemalo by sa zabúdať, že aj veľkej väčšiny Židov. Napriek tomu, že Piłsudski na rozdiel od tradície endekov počítal s tolerantnejším, heterogénnejším a federalisticky organizovaným štátom, svojich ideálov sa príliš nedržal. Oficiálna politika k menšinám, hlavne Ukrajincom a Bielorusom a do istej miery aj Nemcom, bola od začiatku nepriateľská a od konca 20. rokov si začínala osvojovať dokonca aj násilné formy.¹⁹ Aj keď boli národní demokrati režimom Sanacje²⁰ politicky marginalizovaní a vlastne sa už nikdy k moci nedostali, začala vízia endekov pod Piłsudského polodiktátorskou vládou dokonca ovplyvňovať poľskú politiku.²¹ Rýchlou odpoveďou poľských nacionalistov na Piłsudského prevrat bol Tábor pre väčšie Poľsko (Obóz Wielkiej Polski – OWP).²² Nová organizácia bola vytvorená podľa vzoru talianskej fašistickej strany.²³ V novej organizácii držal v rukách všetky

-
- 18 Najsúhrnnejší opis vtedajšej poľskej politiky v POLONSKY, A.: *Politics in Independent Poland 1921 – 1939*. Oxford 1972, s. 97 – 146; GARLICKI, A.: *Od maja do Brześciu*. Warszawa 1981.
- 19 ZLOCH, S.: *Polnischer Nationalismus. Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln – Weimar – Wien 2010, s. 347.
- 20 Poznámka prekladateľa: Sanacja – Ozdravenie, poľské politické hnutie na čele s Piłsudským, ktoré prevzalo v krajine moc v roku 1926.
- 21 V tom čase Národná demokracia prešla vývojom smerom k fašizmu. Pre detailné zhodnotenie pozri: RUDNICKI, S.: *Narodowa Demokracja po przewrocie majowym: Zmiany organizacyjne I ideologiczne (1926 – 1930)*. *Najnowsze Dzieje Polski, 1914 – 1939*, roč. 11, Warszawa 1967, zvlášť s. 352 – 369; POLONSKY, A.: *Roman Dmowski and Italian Fascism*. In: POGGE VON STRANDMANN, R. J. – POLONSKY, A. (eds.): *Ideas into politics: aspects of European history, 1880 to 1950*. London – Totowa 1984, s. 130 – 146.
- 22 Pre detailnejšiu štúdiu pozri: RUDNICKI, S.: *Organizacja Narodowo-Radykalna. Geneza i działalność*. Warszawa 1985, s. 11 – 88.
- 23 Pre syntézu pozri: POLONSKY, A.: *Roman Dmowski and Italian Fascism*, s. 132 – 133. Pozri: BOREJSZA, J. W.: *East European Perceptions of Italian Fascism*. In: STEIN UGELVIK, L. (ed.): *Who Were the Fascists. Social Roots of European Fascism*. Bergen – Oslo – Tromsø 1980, s. 354 – 366. Pre syntézu pozri: WARESZYCKI, H.: *Fascism in Poland*. In: SUGAR, P. F. (ed.): *Native fascism in the Successor States*. Santa Barbara 1971, s. 85 – 86.

pozície Dmowski. Nový režim až do polovice 30. rokov nemal smerom k Židom žiadnu špecifickú politiku. V tom istom čase vláda úprimne oponovala všetkým prejavom násilného antisemitizmu a trestala ich. Znamenalo to tiež nové možnosti pre Židov ako komunitu, dokonca aj keď iné etnické menšiny, ako Ukrajinci či Nemci, pod Piłsudského režimom upadali. V apríli 1931 dolná komora poľského parlamentu (Sejm) pod Piłsudským konečne prijala zákon eliminujúci posledný „*mimoriadny dekrét spojený s pôvodom, národnosťou, rasou či náboženstvom.*“²⁴ Navyše Agudat Israel, politická reprezentácia konzervatívneho židovstva, uzavrela politické spojenectvo s režimom. Na tomto základe režim ostal zamotaný v obrannej a neúčinnnej vojne, ktorá mala dokázať že nie je „ochranná stráž Židov“. Opätovný vzostup Židov v týchto súvislostiach bol však len dočasný. Po už uvedenom vrchole prišiel pomalý, ale systematický zostup. Na jednej strane máme kultúrne a sociálne najdynamickejšie spoločenstvo Židov v Európe, na druhej strane etnickú menšinu v stave permanentného a rastúceho nepriateľstva zo strany takzvaného kresťanského okolia, trpiacu intoleranciou, náboženskou a etnickou nenávisťou, pouličnými násilnosťami či dokonca pogromami na začiatku 30. rokov 20. storočia.²⁵ Napriek tomu sa však predvojnové osudy Židov v Poľsku veľmi nelíšili od osudov Židov vo východnej Európe. Zdá sa jasné, že nové „národné štáty“ tohto regiónu, s niektorými výnimkami, zaobchádzali so Židmi aj napriek ich „občianstvu“ nie ako s národnostnou skupinou, ale ako s cudzincami, a teda takými, ktorí si nezaslúžia dobrodenie národného bohatstva.²⁶ Situáciu Židov ďalej zhoršovali hospodárske a sociálne krízy v 30. rokoch.²⁷

Na rozdiel od veľkého rozšírenia a stále narastajúcej popularity antisemitizmu nebolo medzivojnové Poľsko pod Piłsudského režimom podobným prípadom ako nacistické Nemecko.²⁸ Branie priamych príkladov od nacistického

-
- 24 Pozri: RUDNICKI, S.: Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland. In: BLOBAUM, R. (ed.): *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, s. 158.
- 25 Pre prvé náznaky zmeny postojov medzi etnickými Poliakmi na Židov koncom 20. rokov pozri: POLONSKY, A.: A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lwów, June 1929. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 109 – 125.
- 26 MENDELSON, E.: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington 1983, s. 255 – 258. Pozri tiež: HAUMANN, H.: *A History of East European Jews*, trans. J. Patterson. Budapest – New York 2002, s. 224 – 228.
- 27 Pozoruhodné postrehy uvádza: ETTINGER, S.: Jews and Non-Jews in Eastern and Central Europe between the Wars: An Outline. In: VAGO, B. – MOSSE, G. L. (eds.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918 – 1945*. New York – Toronto 1974.
- 28 Pre podrobnejší pohľad pozri: HAGEN, W.: Before the Final Solution; Toward a Comparative Analysis of political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland. *The Journal of Modern History*, roč. 68, 1996, č. 2, s. 351 – 381. Pozri tiež: GUTMAN, Y.: Polish Antisemitism Between the Wars: An Overview. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 107 – 108.

Nemecka bolo v dlhodobej perspektíve čoraz menej pravdepodobné. Nemecko, či už demokratické, alebo nacistické, bolo pre Poľsko jedným z dvoch smrteľných nepriateľov. Toto presvedčenie bolo v spoločnosti veľmi rozšírené a stalo sa rozhodujúcim faktorom poľskej politiky. Nacionalistická pravica, otvorene flirtujúca s nacistickou ideológiou, podobne ako radikálna ľavica s jej vzťahmi k sovietskemu Rusku sa musela stať „nepoľskou“ a bola nepochybne zbavená ohromnej popularity. Na druhej strane protinemecké nálady mali vždy silnú základňu vo vzostupe poľského nacionalizmu. Preto väčšina nacionalistických strán ostala na jednej strane všeobecne protinemeckých, ale na strane druhej, zvlášť od roku 1933, cítili radosť a entuziazmus nad „dejudaizáciou“ Nemecka.²⁹

Antisemitizmus vo vtedajšom Poľsku nebol racionalizovaný a vyprovokovalo ho tzv. mimoriadne silné zastúpenie Židov v komunizme a v profesiách a vo vyhrážkach židovských vodcov o vojne proti poľskému antisemitizmu minimálne zo strany režimu, ale vychádzal prevažne z ekonomických a kultúrnych dôvodov.

Skutočným problémom sa stal, keď hospodárska kríza v 30. rokoch vrhla svoj tieň na krajinu a keď sa boj o prácu stal bojom dvoch národností. Všeobecný strach, stimulovaný zvýšenou konkurenciou a vyhliadkou nezamestnanosti, bol nasmerovaný proti menšinám a zvlášť proti Židom, keďže boli pohodlným terčom. Jednou z najväčších prekážok vybudovania občianskej spoločnosti sa tak stala situácia v hospodárstve. Ďalším dôležitým rozdielom medzi Poľskom a poversailleským Nemeckom bola situácia menšín ako taká. Na tejto úrovni uvažovania môže byť Nemecko analyzované ako príklad wilsonovského národného štátu s malými a rozptýlenými menšinami. Všetky tieto okolnosti museli ovplyvniť prevažujúce typy antisemitizmov. V Poľsku bol zakorenený v ľudovej katolícko-konzervatívnej mentalite obyvateľstva. V Nemecku spočíval viac na pseudovedeckom základe, s otvorene rasistickým obsahom a v paranoidnej forme.³⁰

Poľský politický establishment, zvlášť po smrti Józefa Piłsudského v roku 1935, nevnímal Židov ako organickú hrozbu národnej komunity, ale ako potenciálne

-
- 29 Pozri: GRÜNBERG, K.: The Atrocities against the Jews in the Third Reich as seen by the National-Democratic Press (1933–1939). *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 5, 1990, s. 103–105. O reakciách nacionalistickej tlače na nacistické deportácie Židov a krištalovú noc pozri: TOMASZEWSKI, J.: The Polish Right Press, the Expulsion of Polish Jews From Germany, and the Deportees in Zbąszyń, 1938–1939. *GAL-ED*, roč. 18, 2002, s. 89–100. O všeobecnejšej rovine pozri: VITAL, D.: *A People Apart. The Jews in Europe 1789–1939*. Oxford–New York 1999, s. 803–804. O detailnej diskusii: KOTOWSKI, A.: *Hitlers Bewegung im Urteil der polnischen Nationaldemokratie*. Wiesbaden 2000.
- 30 CAPLAN, S.: Polish and German Antisemitism. In: MILFULL, J. (ed.): *Why Germany?: national socialist anti-Semitism and the European context*. Providence–Oxford 1992, s. 221–226.

nelojálny a premnožený sociálny a kultúrny element, ktorý môže vytvárať niektoré vážne prekážky modernizácii poľského štátu. Samozrejme, argumentácia a terminológia sa v tomto čase stále vyvíjali. Napríklad nová generácia piłsudčikov spojila sily so skupinkami mladých nacionalistov. Na tomto mieste nie je možné spätne vystopovať tento prvok do detailov, pri analyzovaní politického posunu vo vysokopostavených vrstvách hlavného prúdu bol však esenciálny.

Na prvý pohľad nie je rozdiel od nacistického Nemecka veľký, pre situáciu poľského židovstva však znamenal veľa. Aj napriek tomu však Židia ako etnická menšina istým spôsobom podporovali vládu.³¹ Ba čo viac, radikálna pravica sionistického hnutia, takzvaní revizionistickí sionisti pod vedením Wladimira (Zeev) Žabotinského si nielenže želali uzavrieť s režimom Sanacje spojenectvo, ale dokonca patrili k otvoreným vyznávačom Piłsudského kultu.³² Na druhej strane úrady na základe dohody s revizionistickými sionistami podporovali židovské vystaňovateľstvo.³³

Majúc na pamäti túto situáciu môžeme sledovať druhú vlnu pokusov o zavedenie protizhkovských diskriminačných zákonov, ktorá prišla v polovici 30. rokov 20. storočia. Začiatkom tretej dekády nacionalistický tábor, v tom čase hlavná opozičná skupina v krajine, nielenže volal po regulovaní počtu študentov v akademických inštitúciách, ale otvorene žiadal, aby Židov zbavili „*politických práv so všetkými dôsledkami*“.³⁴ V tom čase endekovia považovali Židov za hlavného, ako aj najzhubnejšieho nepriateľa Poľska. Národnodemokratická tlač opakovane obhajovala obmedzenie politických a občianskych práv Židov a odstránenie čo najväčšieho počtu Židov z Poľska. Najpodrobnejšie bola politika smerom k Židom a ostatným menšinám formulovaná a publikovaná v novembri 1932.³⁵

31 Pozri: MENDELSON, E.: The Dilemma of Jewish Politics in Poland: Four Responses. In: VAGO, B. – MOSSE, G. L. (eds.): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918 – 1945*. New York – Toronto 1974, s. 203 – 219.

32 MENDELSON, E.: *On Modern Jewish Politics*. Oxford 1993, s. 35; BLATMAN, D.: The Bund in Poland, 1935 – 1939. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 9, 1996, s. 82

33 TOMASZEWSKI, J.: Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP a antysemityzm (1936 – 1939). *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, 2009, č. 1 (47), s. 137 – 147. Diskusiu o probléme v európskom kontexte pozri tiež: BRECHTGEN, M.: *Madagaskar für die Juden. Antisemitische Idee und Politische Praxis 1885 – 1945*. Oldenburg 1998.

34 (Bez autora) Wytyczne w sprawie żydowskiej. Zjazd naczelny Młodzieży Wszechpolskiej (15. – 17. v. 1932). *Akademik Polski*, 7. 6. 1932, s. 1. Pozri tiež: RUDNICKI, S.: *From “Numerus Clausus”*, s. 254.

35 (Bez autora) Wytyczne w sprawach żydowskiej, mniejszości słowiańskich, niemieckiej, zasad polityki gospodarczej. Warszawa 1932. Rozsiahlu diskusiu o dokumente pozri: RUDNICKI, S.: *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*. Warszawa 1985, s. 138 – 144.

Pamflet volal po úplnom oddelení Židov od „árijskej spoločnosti“. Predpokladalo sa zavedenie *numerus nullus* vo všetkých školách a verejných inštitúciách. Všetky kontakty so Židmi, spolu s miešanými manželstvami, mali byť zakázané. Po týchto projektoch okamžite nasledovali násilné kampane v uliciach. Odohralo sa viac ako tucet prejavov verejného násillia vrátane takých, pri ktorých davy vedené nacionalistickými bitkármi napádali Židov, a omnoho viac menších akcií. Protižidovský teror na vidieku je až dodnes v podstate neznámy a stále je potrebné, aby sa fenoménu venovalo viacero komplexných štúdií. Prvá žieravá protižidovská kampaň OWP, ktorá zachvátila krajinu, bola násilne potlačená pišsudčickou vládou. V roku 1933 režim po sérii lokálnych protižidovských excesov OWP celú organizáciu zakázal. Do istej miery to bola odpoveď pišsudčikov na spôsob, akým poľská nacionalistická pravica entuziasticky zareagovala na uchopenie moci nacistami v Nemecku v januári 1933.³⁶

Protižidovské aktivity a akcie zaznamenali po Pišsudského smrti dramatický nárast. Antisemitizmus sa opäť stal zbraňou nacionalistov proti vláde, proti ľavici a v *neposlednom rade* proti Židom.³⁷ Na druhej strane režim Sanacie si po Pišsudského smrti osvojil fašistické či aspoň parafašistické zahrotenie politiky. Tento parafašistický štýl postpišsudčickej strany zažil krátky rozkvet v roku 1937 so založením Tábora národnej jednoty (Obóz Zjednoczenia Narodowego – OZON). V júli 1937 bol vydaný zákon o univerzite a na jeho základe ministerstvo školstva umožnilo rektorom vydať verejne záväzné inštrukcie o oddelení usádzania poľských a židovských študentov. Toto bolo právne potvrdenie pre „ľavicu v gete“ (úradný príkaz, podľa ktorého tak židovskí študenti, ako aj študenti židovského pôvodu museli sedieť oddelene od ostatných nežidovských študentov). Týmto opatreniam, ktoré navrhoval režim a ktorým silno tleskala nacionalistická opozícia, oponovali len socialisti (Poľská socialistická strana, Polska Partia Socjalistyczna), liberálni demokrati (Stronnictwo Demokratyczne – SD, 1937) a komunisti (Poľská komunistická strana, Komunistyczna Partia Polski – KPP), v tom čase pomerne slabé skupiny s obmedzeným vplyvom na poľskej politickej scéne.³⁸

36 Pozri môj článok: The Hitler's Machtergreifung and the Polish Nationalist Paradigm regarding the Jewish Question (1933 – 1939). *Politeja*, 2010, č. 2 (14), s. 259 – 267.

37 Detailné informácie pozri: MICHŁIC, J.: *Poland's Threatening Other*, s. 109 – 130; ŻYNDUL, J.: *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935 – 1937*. Warszawa 1994. O radikalizácii protižidovských excesov na príklade Varšavskej univerzity pozri: NATKOWSKA, M.: *Numerus clausus, numerus nullus, "paragraf aryjski": Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim, 1936 – 1939*. Warszawa 1999. Pre syntézu porovnaj tiež: WAPIŃSKI, R.: The Endecja and the Jewish Question. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 12, 1999, s. 280 – 283.

38 MISHKINSKY, M.: The Communist Party of Poland and the Jews. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 56 – 74.

Ďalšie kroky smerom k likvidácii „židovskej otázky“ odzneli v prejavoch vedúcich OZON-u.³⁹ Ohľadom židovskej otázky režim pokračoval takzvanou polonizáciou ekonomického, politického a sociálneho života. Už vo svojej slávnej inauguračnej reči v Sejme 4. júla 1936 nový premiér Felicjan Sławoj-Składkowski, aj keď odsúdiac fyzické útoky na Židov, schválil hospodársky bojkot.⁴⁰ V tom čase sa do Sejmu dostalo niekoľko zákonov, hlavne hospodárskeho charakteru, ktorých cieľom bolo vykoreniť Židov z rôznych oblastí hospodárstva.⁴¹ Táto tendencia trvala až do vypuknutia 2. svetovej vojny. Dalo by sa argumentovať, že na základe ostro pravicového posunu poľskej politiky zvíťazila Dmowského vízia masívneho bojkotu židovských obchodov a priemyselných podnikov a nemilosrdnej konkurencie s parazitickými Židmi. Všetky opatrenia, ktoré režim uskutočnil a Sejm implementoval, sa časovo zhodovali s kampanou bojkotu, riadenou nacionalistickým hnutím. Ako pravidlo to platilo, ale aspoň nie stopercentne.

Vo všeobecnosti sa koncom 30. rokov minulého storočia Sanajca začala na ideovej úrovni rozpadáť. Jediným spojivom medzi všetkými rozdielnymi skupinami, medzi nimi významnej časti židovskej komunity (napriek prijatiu niektorých protizidovských zákonov vládou), ktorá podporovala vládu, bola sebazáchrana. Do istej miery by sa dalo poukázať, že režim dúfal v zníženie príťažlivosti nacionalistov, ktorá rástla súbežne s hospodárskou krízou z 30. rokov ukazovaním, že tiež môže byť antisemitský. Je zaujímavé, že už spomínaný posun režimu Sanacie doprava vykryštalizoval viac aj liberálnu a ľavicovú opozíciu v rámci režimu. Z vládneho tábora sa v októbri 1937 odštiepila skupina disidentov, ktorí vytvorili Demokratickú stranu (Stronnictwo Demokratyczne – SD). Po mesiacoch chaosu a napätia vnútri establishmentu skoro začalo byť zjavné, že kompromis medzi ľavicou režimu a jeho reakčným a šovinistickým krídlom sa dosiahol za cenu prijatia úradného antisemitizmu.⁴²

Záver *Téz o židovskej otázke* a ich následného prepracovania, ku ktorému na jeseň 1938 prispel šéfredaktor *Gazety Polskiej*, oficiálneho tlačového orgánu reži-

39 Deklaracja ideowo-polityczna szefa Obozu Zjednoczenia Narodowego Adama Koca i przemówienia przewodniczącego organizacji miejskiej Obozu Zjednoczenia Narodowego Stefana Starzyńskiego. Warszawa 1937. Podrobne pozri: MAJCHROWSKI, J.: *Silni-Zwarcie-Gotowi: Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*. Warszawa 1985, s. 127–137.

40 RUDNICKI, S.: *Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland*, s. 159.

41 Najznámejší z týchto projektov sa týkal rituálneho porážania. Pre detailnejšiu diskusiu pozri: RUDNICKI, S.: *Ritual Slaughter as a Political Issue*. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 7, 1992, s. 147–160. Pozri tiež: RUDNICKI, S.: *Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland*, s. 162–163.

42 Podrobnejší pozri: WYNOT, E. D.: *A Necessary Cruelty: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1936–1939*. *American Historical Review*, roč. 76, 1973, č. 4, s. 1048–1049.

mu, Bolesław Miedziński konštitoval akýsi oficiálny program úradov ohľadne židovskej otázky až do 2. svetovej vojny.⁴³ Bod, ktorý sa týkal osudu veľkej väčšiny Židov, vyhlásoval: „*Je to cudzie telo, rozptýlené v našom organizme tak, že produkuje patologické deformácie. Za súčasného stavu vecí je nemožné nájsť von inú cestu, ako odstránenie tohto cudzieho tela, škodlivého ako svojim počtom, tak aj svojou jedinečnosťou.*“⁴⁴ Spolu s takzvanou „hospodárskou ofenzívou“ proti Židom bolo masové vystaňovanie považované za „jedínú správnu metódu“ na vyriešenie židovskej otázky.⁴⁵

Tieto posledné vyhlásenia režimu prekvapivo povzbudili poľské židovstvo do akcie ako vnútri krajiny, tak aj v zahraničí a ako konštatoval Edward Wynot: „*Dali vzniknúť dovtedy nevidanému najodhodlanejšiemu prejavu židovskej rezistencie.*“⁴⁶ Dokonca aj pre poľských pozorovateľov mali tieto údery pozoruhodnú formu. Na druhej strane by sa dali očakávať aj ďalšie kroky smerom k diskriminačnej protižidovskej legislatíve.

Napriek tomu v poľskej politike tých dní teória a ideológia bola jedna vec, kým prax druhá. Krátkodobá taktická nevyhnutnosť diktovala režimu až do konca spolupracovať so Židmi. Po rezignácii šéfa OZON-u Adama Koca sa všetky ďalekosiahle plány rozpadli. S rastom napätia vo vládnom tábore židovská otázka zmizla z oficiálneho záberu a štátnej propagandy až do jesenných kampaní pred parlamentnými voľbami v októbri 1938. Aj keď téma počas volieb ožila, zvlášť propaganda OZON-u na vidieku vyzývala Židov voliť v prospech režimu. Sanacja mala v rôznych regiónoch ďaleko od pozície najsilnejšej skupiny. V skutočnosti Židom za ich spoluprácu ponúkli 5 mandátov v Sejme a jedno miesto zástupcu v hornej komore (senáte). Napriek tomu, že na konci roku 1938 propaganda mohla vyhlásiť, že režim vyrieši židovskú otázku, realita bola oveľa komplexnejšia.

43 MIEDZIŃSKI, B.: *Uwagi o sprawie żydowskiej*. Warszawa 1938.

44 WYNOT, E. D.: *A Necessary Cruelty*, s. 1050.

45 TOMASZEWSKI, J.: Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej wobec Żydów, 1938–1939 (dokumenty). *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, roč. 3, 2003, č. 1 (11), s. 197–204. MELZER, E.: Antisemitism in the Last Years of the Second Republic. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 126–137; RUDNICKI, S.: *Anti-Jewish Legislation in Interwar Poland*, s. 161.

46 WYNOT, E. D.: *A Necessary Cruelty*, s. 1052. BLATMAN, D.: The National Ideology of the Bund in the Test of Anti-Semitism and the Holocaust, 1933–1947. In: JACOBSON, J. (ed.): *Jewish Politics in Eastern Europe: The Bund at 100*. Warszawa 2001, s. 201–206; BRUMBERG, A.: The Bund and the Polish Socialist Party in the Late 1930s. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 83–94. Všeobecne pozri tiež: MENDELSON, E.: Jewish Reactions to Antisemitism. In: REINHARZ, J. (ed.): *Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses*. Hanover – London 1987, s. 296–310.

Sanacja si nemohla dovoliť úplne sa odcudziti židovskej komunite či západným demokraciám vyvolaním zdania, že podlieha tlakom nacistického Nemecka.⁴⁷ Do konca druhej republiky boli všetky tieto procesy odvodené z hlbokých, endemických a do istej miery vzájomne sa prekrývajúcich kontroverzií všetkého druhu. Vláda potrebovala podporu všade, kde ju vedela získať, a Židia, zvlášť konzervatívna skupina a sionisti, dali politickému establishmentu podstatnú pomoc.⁴⁸ Z historickej perspektívy poľskí Židia, podobne ako tí v Rakúsku či Maďarsku a Rumunsku, sa v tom čase dostali do absurdnej situácie, keď sa spoliehali na mierny antisemitizmus ako na ochranu pred tým extrémnym.⁴⁹

Rovnako v tomto čase bola myšlienka, že Židia nemajú právo žiť v Poľsku, hlboko zakorenená nielen vo vládnom tábore, ale aj medzi poľskými fašistami.⁵⁰ Keď sa priblížil rok 1938, začalo byť jasné, že medzi novou generáciou pilsudčikov bude vyhnanie Židov horúcou témou politickej agendy. Napriek tomu žiaden projekt na separovanie Židov a Poliakov z tých, ktoré boli predložené Sejmu, pričom legislatívny výbor zvažoval z nich len malú časť, nebol schválený.⁵¹ Vo väčšine prípadov nezískali požadovaný počet podpisov, aby mohli byť posunuté ďalej. Aj napriek neefektívnosti protižidovských iniciatív v parlamente pravica pokračovala v tlaku na úplné vylúčenie Židov z verejného života, mieriac tentoraz na „judaizáciu“ parlamentného systému v celej Európe a zvlášť vládnuceho tábora v Poľsku.

Hrozba zo strany nacistického Nemecka, osobitne po marci 1939, prinútila režim a do istej miery aj nacionalistické skupiny opustiť tieto plány.

V tomto kontexte bolo v predvečer 2. svetovej vojny na jednej strane dokonca ešte šokujúcejšie, že poľský politický antisemitizmus, jeden z najsmutnejšie známych vo vtedajšej Európe, napriek tomu, že systematicky narušal všetky sfé-

-
- 47 Pozri: MELZER, E.: Relations between Poland and Germany and their Impact on the Jewish Problem in Poland (1935–1938). *Yad Vashem Studies*, roč. 12, 1977, s. 215–220; MELZER, E.: *No Way Out: The Politics of Polish Jewry 1935–1939*. Cincinnati 1994, s. 123–126.
- 48 BACON, G. C.: Agudat Israel in Interwar Poland. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover–London 1989, s. 33.
- 49 Pre komplexnejší pohľad na židovskú politiku pozri: MENDELSON, E.: Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover–London 1989, s. 15–19.
- 50 WYNOT, E. D.: *Polish politics in transition: the camp of national unity and the struggle for power, 1935–1939*. Georgia 1974. Pozri aj: TOMASZEWSKI, J.: Memoriał z 1938 r. w sprawie polityki państwa polskiego wobec Żydów. *Teki Archiwalne*, roč. 1, 1995, s. 119–130.
- 51 Pozri: LANDAU-CZAJKA, A.–LANDAU, Z.: Posłowie polscy w Sejmie 1935–1939 o kwestii żydowskiej. In: *Rozdziały wspólnej historii: Studia z dziejów Żydów w Polsce ofiarowane prof. Jerzemu Tomaszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa 2001, s. 212.

ry poľskej spoločnosti, židovskú komunitu „nedeprimoval“. Napr. napriek minimálnej úlohe Židov v poľskom politickom a verejnom živote bola ich pozícia v obchodnej sfére a v malom podnikaní prakticky bezproblémová.⁵² Paradoxne nebol prijatý žiadny protižidovský zákon, ktorý by sa vzťahoval na všetkých židovských občanov. Rovnováha však bola aj napriek tomu krehká. Zavedenie oveľa komplexnejších protižidovských opatrení bolo len otázkou času. Na tomto mieste nie je možné preskúmať tento fenomén do detailov, ale treba pamätať na to, že v predvečer 2. svetovej vojny takmer všetky povolené politické strany odporúčali, aby sa masové vystaňovateľstvo Židov prijalo ako forma riešenia „židovskej otázky“. Dokonca aj mnohí socialisti boli ambivalentní pri obrane politických práv Židov a vcelku pripravení pripojiť sa k otvorene antisemitským stranám v oblasti plánov na masové vystaňovanie kvôli tzv. poľskej národnej veci (a ich politickému prežitiu).⁵³ V druhej časti roku 1938 niektorí členovia vládnej skupiny dokonca navrhli zorganizovanie rozsiahleho násilného vystaňovania Židov.⁵⁴

Celkovo možno povedať, že sa osud Židov v medzivojnovom Poľsku menil v rozmedzí krátkych období. Na úplnom začiatku boli podmienky veľmi zlé pre všetkých Židov. Potom sa podmienky zmenili na vcelku priaznivé pre Židov – poľských občanov, ale nie pre celú komunitu.⁵⁵ Následne sa vrátili späť na počiatok poľskej nezávislosti. Poľský príklad všeobecne vedie k ďalším otázkam o úlohe a mieste ľudového antisemitizmu vo východnej Európe pred zavedením konečného riešenia.⁵⁶ Je však dôležité si všimnúť, že aj napriek vyššie spomínaným podmienkam bolo sociálne a právne postavenie Židov v roku 1939 podstatne odlišné v porovnaní so situáciou po septembri 1939.

-
- 52 TOMASZEWSKI, J.: The Role of Jews in Polish Commerce, 1918 – 1939. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 153 – 157. O všeobecnej diskusii: MAHLER, R.: Jews in Public Service and the Liberal Professions in Poland, 1918 – 1939. *Jewish Social Studies*, roč. 4, 1944, s. 342 – 346.
- 53 Všeobecne: HOLZER, J.: Polish Political Parties and anti-Semitism. *Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies*, roč. 8, 199, s. 196. CRANG, J.: The Opposition Parties in Poland and Their Attitude towards the Jews and the Jewish Problem. *Jewish Social Studies*, roč. 1, 1939, s. 251. O roľníckych stranách pozri: MAŃKO, S.: *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895 – 1939)*. Warszawa 2010, s. 385 – 416. Pozri tiež: WYNOT, E. D.: The Polish Peasant Movement and the Jews, 1918 – 1939. In: GUTMAN, Y. (ed.): *The Jews of Poland Between Two World Wars*. Hanover – London 1989, s. 52 – 54.
- 54 TOMASZEWSKI, J.: *Memoriał z 1938r. w sprawie polityki państwa polskiego wobec Żydów*, s. 121 – 1925.
- 55 LUPOVITCH, H. N.: *Jews in Judaism in World History*. London – New York 2010, s. 214.
- 56 Pozri: SYMET, D.: Polish State Anti-Semitism as a Major Factor Leading to the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, roč. 1, 1999, č. 2.

Veda v službe rasy

Obyvateľstvo a rasová politika vo fašistickom Taliansku: prípád Franca Savorgnana

Federico Trocini (Taliansko)

I keď úspešne riadil Istituto Centrale di Statistica (ISTAT, taliansky Národný štatistický úrad) od jeho zriadenia v roku 1926, bol Corrado Gini v roku 1931 prinútený odstúpiť a čoskoro ho na základe kráľovského výnosu z februára 1932 nahradil Franco Savorgnan.¹ Kým príčiny Giniho nečakaného odvolania podľa všetkého spočívali na jednej strane v „*odpore spôsobenom tradičnou byrokraciou proti jeho ‚technokratickej‘ centralizačnej stratégii*“ a na strane druhej v jeho osobnom odpore ohľadom „*úplného podriadenia štatistickej vedy politickým a ideologickým záujmom režimu,*“² menej známe sú dôvody podpory Savorgnanovho vymenovania.

Napriek tomu, že si ho v tom čase talianski demografi veľmi vážili, v období vymenovania za riaditeľa ISTAT sa Savorgnan nemohol tešiť rovnakej chvále na medzinárodnej scéne ako jeho slávny predchodca. V skutočnosti sa zdá, že išlo skôr o prípad, že to nebola až tak „*jeho skromnosť, vedecká umiernenosť a odpor*

-
- 1 Všeobecný kontext pozri: IPSEN, C.: *Dictating demography. The problem of population in Fascist Italy*. Cambridge 1996; LETI, G.: L'ISTAT e il Consiglio Superiore di Statistica dal 1926 al 1945. *Annali di Statistica*, ročník (roč.) 125, 1996, číslo (č.) 8, strana (s.) 145 – 156.
 - 2 Ku Giniho odchodu pozri: CASSATA, F.: *Il fascismo razionale. Corrado Gini fra scienza e politica*. Roma 2006, s. 92 – 109.

k akémukoľvek ostentatívnemu predvádzaniu sa“, ktoré hrali v jeho prospech, ale predovšetkým jeho oddanosť k režimu.³

Táto hypotéza sa čiastočne zrodila z názoru, ktorý vyjadril osobne Mussolini, ktorý počas súkromného rozhovoru s taliansko-nemeckým sociológom Robertom Michelsom v roku 1934 povedal: „[Gini] je skvelý pracovník; vytvoril v Taliansku štatistiku. Páči sa mi. Musí byť veľmi známy v zahraničí. Je to tak? Samozrejme, musel som ho vymeniť, pokiaľ ide o miesto riaditeľa štatistiky. Zavolať som mu a povedal mu: ‚Máte zlú povahu.‘ Musel súhlasiť. Jeho následník Savorgnan má lepšiu povahu.“⁴

Navyše na dokázanie hlavnej hypotézy dnes používanej na vysvetlenie výmeny medzi Ginim a Savorgnanom toto samotné svedectvo pomáha uviesť všeobecnú otázku kontroverzného spojenia medzi vedou, rasizmom a fašizmom, ktorú vysvetlíme na nasledujúcich stranách prostredníctvom intelektuála Franca Savorgnana (1879 – 1963) – vzorového príkladu vedca „v službách rasy“ – ktorý sa zúčastnil na implementácii ambiciózneho populačnej politiky fašistického režimu od prvých rokov tretieho desaťročia 20. storočia, zastávajúci dôležité verejné funkcie prezidenta Istituto Centrale di Statistica (1932 – 1943), prezidenta Società Italiana di Economia, Demografia e Statistica (1943 – 1945) a zástupcu riaditeľa International Statistical Institute (1934 – 1947).

Pred začatím akejkoľvek reflexie je však vhodné vysvetliť prečo – ako súčasť výskumu zameraného na zhodnotenie významu a pôvodu protizidovskej legislatívy v Európe – považujeme za potrebné uvažovať o spojení medzi vedou a rasizmom a, všeobecnejšie, o spojení medzi kultúrou a fašizmom, čo je záležitosť, ktorá už bola do hĺbky preskúmaná.⁵ Je dôležité vysvetliť, prečo považujem za rovnako dôležité zamerať sa na zjavne marginálne postavy ako Savorgnan, ktorý sa v porovnaní s inými „funkcionármi – intelektuálmi“, ktorí sa silno zapojili do podory fašistického plánu vytvorenia „nového človeka“, môže zdať druhoradým.

3 TAGLIACARNE, G.: Franco Savorgnan. *Barometro economico*, 40, 1932, s. 483 – 489, zvlášť s. 483.

4 Archive of Fondazione Luigi Einaudi, Turin, Robert Michels Archive: *Udienza dal Duce*, 14. 12. 1934, XIII.

5 Pozri: TRANFAGLIA, N.: *Dallo Stato liberale al regime fascista. Problemi e ricerche*. Milano 1973, s. 113 – 127; MANGONI, L.: *L'interventismo della cultura. Intellettuali e riviste del fascismo*. Roma – Bari 1974; PAPA, E. R.: *Fascismo e cultura. Il prefascismo (1974)*. Venice 1978; TURI, G.: *Il fascismo e il consenso degli intellettuali*. Bologna 1980; DE FELICE, R.: *Intellettuali di fronte al fascismo. Saggi e note documentarie*. Roma 1985; TURI, G. (ed.): *Libere professioni e fascismo*. Milano 1994; TURI, G.: *Lo Stato educatore. Politica e intellettuali nell'Italia fascista*. Roma – Bari 2002; BELARDELLI, G.: *Il Ventennio degli Intellettuali. Cultura, politica, ideologia nell'Italia fascista*. Roma – Bari 2005.

Odpoveď na obe otázky odkazuje najmä na fakt, že po celé desaťročia bolo vypuknutie násilného rasistického ťaženia fašistického režimu v roku 1938 a následné zavedenie prísnej protižidovskej legislatívy v Taliansku záležitosťou z väčšej časti podceňovanou. Pri tejto príležitosti je dobré spomenúť, čo tvrdil medzinárodne renomovaný vedec George L. Mosse (na ktorého De Felice tiež odkazoval), ktorý nielen rýchlo zbavil Mussoliniho obvinenia že bol skrz-naskrz rasistom, ale tiež posunul zákony z roku 1938 len do otázky politického cynizmu. Podľa jeho názoru, pokrýjúc potrebu zahraničnej a domácej politiky, pomohli v skutočnosti tieto zákony na jednej strane obnoviť revolučnú prudkosť režimu, ktorý čelil čoraz väčším problémom, a na strane druhej posilniť spojenectvo s nacistickým Nemeckom.

Ako súčasť úzkeho rámca interpretácií, ktorý bol hlboko podmienený mýtom o fašistickom režime s „ľudskou tvárou“ a ako taký nie celkom porovnateľný s nacistickým režimom, Mosse dospel k záveru, že v Taliansku protižidovský rasizmus nikdy nehral vo fašistickej ideológii podstatnú úlohu, a že v porovnaní s Nemeckom tu protižidovské zákonodarstvo malo zväčša miernu podobu.⁶ Avšak aknie sú pochybnosti o tom, že fašistický a nacistický antisemitizmus sú dva odlišné fenomény, toto nijak neumožňuje obrat z roku 1938 trivializovať v zmysle čírej improvizácie presadenou oportunistickou sférou medzinárodnej a domácej politiky. Naopak, súčasné štúdie prispeli k preukázaniu, že išlo o výsledok logiky úplne v rámci fašizmu, a táto logika ostala plne v súlade s jeho plánom antropologickej revolúcie.

V posledných rokoch sa pospomedzi ostatných dostalo zvláštného uznania Emiliovi Gentilemu, ktorý raz a navždy zasadil fašistický rasizmus do širších totalitných plánov vytvorenia „nového človeka“ a palingenetickú transformáciu politických, hospodárskych a kultúrnych štruktúr Talianska, ako aj biologické posilnenie a očistenie Talianov.⁷ Vo svetle Gentileových príspevkov a v rámci širšieho kontextu obnoveného záujmu o otázku sporných spojení medzi fašizmom a modernitou, začala si talianska historiografia od 90. rokov 20. storočia všímať skutočnosť, že pre diskusiu veľmi zaujímavá téma spojenia medzi rasizmom a fašizmom je stále ďaleko od dokonalého spracovania. Tiež to poznačilo nové obdobie štúdií venovaných na jednej strane analýze rôznych „súčastí“ fašistického rasizmu a na strane druhej výskumu „vedeckej otázky“, konkrétne roly, ktorú vedy zohrávali od polovice 20. rokov minulého storočia v procese formovania kultúry, ideológie a politických cieľov fašizmu.

6 MOSSE, G. L.: *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. New York 1978, s. 200 – 201.

7 GENTILE, E.: *Fascismo. Storia e interpretazione*. Roma – Bari 2002, s. 235 – 264.

Kým na jednej strane bolo týmto spôsobom možné pozorne identifikovať „sofistikovanú“ povahu fašistického rasizmu a základné pojmy predĺženého ideologického a politického stretu jeho rôznych komponentov – biologického, nacionalistického, tradicionalistického a ezoterického⁸ – na strane druhej sa môže rozpútať horúca debata ohľadom spojení medzi eugenikou, rasizmom, populačnou politikou a fašistickou ideológiou. V tomto špecifickom kontexte boli veľmi užitočné výskumy, ktoré viedli okrem iných Giorgio Israel a Pietro Nastasi⁹, Anna Treves¹⁰, Domenico Preti¹¹, Roberto Maiocchi¹², Francesco Cassata¹³ a Claudia Mantovani¹⁴. Pomohli minimálne pri rozhodnom postavení sa najdôležitejšiemu problému historiografie, ktorý môžeme zhrnúť do tejto otázky: Bolo skombinovanie rasových zákonov s vlastnou tradíciou talianskeho rasizmu len šikovným objavom fašistickej propagandy s cieľom podporiť prijatie protizidovskej legislatívy verejnou mienkou a mobilizáciu vedcov? Alebo zreteľne rasistické požiadavky, schopné podnietiť obrat v roku 1938, vtedy v talianskej vedeckej kultúre skutočne existovali?

Odpovede na tieto otázky sa, samozrejme, líšili a podnietili intenzívnu debatu zameranú najmä na objasnenie vzťahu medzi vedou a fašizmom alebo o úlohe katolíckej cirkvi, ako aj – v rámci porovnateľného kontextu – o diskutovanom spojení medzi nordickou a latinskou eugenikou, medzi negatívnu a pozitívnu eugenikou, medzi eugenikou založenou na Mendelevovi a eugenikou Lamarckovho typu, kde jedna je zložená na metódach sterilizácie, interrupcie a povinnej kontroly pôrodnosti a druhá na preventívnej sociálnej medicíne, podpore matky a dieťaťa a demografiu podporujúcej pôrodnosti.

Ako na to správne poukázali Claudia Mantovani a Francesco Cassata, jeden z najdôležitejších záverov tejto intenzívnej debaty naznačuje, že na spojenie medzi vedou a fašistickým rasizmom v Taliansku sa treba pozeráť po prvé z pohľadu komparatívnych štúdií a po druhé vo svetle širšieho časového rámca, ktorý ho umožňuje umiestniť na priesečník dvoch kľúčových bodov moderných

-
- 8 ISRAEL, G.: *Il fascismo e la razza. La scienza italiana e le politiche razziali del regime*. Bologna 2010, s. 26 a s. 95 – 156.
- 9 RASPANTI, M.: I razzismi del fascismo In: JESI, F. (ed.): *La menzogna della razza*. Bologna 1994, s. 73 – 89.
- 10 ISRAEL, G. – NASTASI, P.: *Scienza e razza nell'Italia fascista*. Bologna 1998.
- 11 TREVES, A.: *Le nascite e la politica nell'Italia del Novecento*. Milano 2001.
- 12 PRETI, D.: *La modernizzazione corporativa (1922 – 1940). Economia, salute pubblica, istituzioni e professioni*. Milano 1987.
- 13 MAIOCCHI, R.: *Scienza italiana e razzismo fascista*. Firenze 1999; MAIOCCHI, R.: *Gli scienziati del duce. Il ruolo dei ricercatori e del CNR nella politica autarchica del fascismo*. Roma 2003; MAIOCCHI, R.: *Scienza e fascismo*. Roma 2004.
- 14 CASSATA, F.: *Molti, sani e forti. L'eugenica in Italia*. Torino 2006; CASSATA, F.: «*La Difesa della razza*». *Politica, ideologia e immagine del razzismo fascista*. Torino 2008.

európskych dejín. Prvý kľúčový bod sa časovo zhoduje, od konca 19. storočia, s laickou formou porovnávania a riadenia sociálnej reality v dôsledku sekularizačného procesu a mimoriadnej legitimity, ktorá bola daná vedeckému mysleniu technologickým procesom. Medzi 19. storočím a prvými desaťročiami 20. storočia bola táto paradigma transformovaná do naznačenej tendencie smerom k „biologizácii“ sociálnej reality a špecifickejšie na postavenie degeneračného/regeneračného binómu. Eugenika ako „politická veda“ o ľudskej reprodukcii z toho nutne vyrastá. Druhý kľúčový bod sa časovo zhoduje s tendenciou spôsobenou v srdci liberálnej ideológie víťaznou štandardizáciou sociálnych vzťahov a následným objavením politických modelov, ktoré nahradili tradičnú ústrednosť jednotlivca novou ústrednosťou komunity a štátu ako najvyššieho hlasu a správcu etiky. Bolo to práve v tomto kontexte, v ktorom sa postupne integrovali profesionalizačné a politizačné stratégie technokracie lekárov, odborníkov na zdravie, štátnikov a demografov.¹⁵

V súlade s tým, čo bolo doteraz povedané, je teda jasné, že vo vzťahu k záverom, ktoré sa týkajú roku 1938, výskum prepojenia vedy, rasizmu a fašizmu v Taliansku naznačuje jasnejšie znovupremyslenie celého vývoja nasledovaného sociálnymi vedami medzi poslednými dekadami 19. storočia a 1. svetovou vojnou. Z pohľadu tohto cieľa – pretože znovuprečítanie sa neobmedzuje len na preskúvanie obdobia fašizmu, rekonštrukciu „kolektívnej biografie“ generácie vedcov a predstaviteľov administratívy v službách režimu – so zreteľom na tých, ktorí podpísali takzvaný *Manifesto della razza* z roku 1938, umožňuje preskúmať niektoré nevyhnutné pojmy vzťahu medzi vedou a rasizmom, vystopujúc jeho vznik a vývoj v dlhom období politických a kultúrnych dejín Európy medzi 19. a 20. storočím, ktoré poznačila vzájomná a problematická spojitosť medzi mýtmi progresu a úpadku, historický pesimizmus, sociálny darwinizmus a nacionalizmus s rasizmom.¹⁶

Vyššie uvedené teda umožňuje pochopiť dôvod, na ktorom stojí záujem vyvolaný okolo zjavne marginálnej postavy Franca Savorgnana. Výskum jeho intelektuálnej hodnoty umožňuje počiatočný príspevok k preskúmaniu „vedeckej otázky“ v Taliansku – v úzkom rámci osobných, avšak vzorových okolností. Kým počas najmladšej etapy svojej kariéry študoval Ludwiga Gumpłowicza a pravidelne prispieval do *Rivista Italiana di Sociologia* (Taliansky sociologický žurnál), prispel k úspechu vyvíjajúcej sa sociologickej disciplíny a k šíreniu rôznych vzorov, ktoré boli typické pre nemeckú a rakúsku sociológiu na po-

15 MANTOVANI, C.: *Rigenerare la società. L'Eugenetica in Italia dalle origini ottocentesche agli anni Trenta*. Soveria Mannelli 2004.

16 Tamže, s. 356 a nasledujúce.

čiatku 20. storočia¹⁷, najprv ako riaditeľ Istituto Centrale di Statistica a neskôr ako signatár *Manifesto della Razza* z roku 1938, čím Savorgnan nielen zohral rozhodujúcu úlohu pri populačnej politike fašistického režimu, ale tiež aktívne prispel k propagácii rasových predsudkov v talianskej politike a vedeckej kultúre začiatku 20. storočia.

Zistiť, či bol podnecovateľom, alebo len vykonávateľom rasistickej fašistickej politiky, a teda zistiť, či hovoril v prospech tej myšlienky, podľa ktorej by mali politici usilovne uskutočňovať to, čo navrhuje vedecký výskum, alebo, na druhej strane, či len súhlasil s myšlienkou, že vedecký výskum v praxi len uplatňuje nariadenia politiky, sú menej podstatné veci v porovnaní so skutočnosťou, že jeho biografická a intelektuálna kariéra, tak ako bola položená na základe určitých zmien v talianskych kultúrnych a politických dejinách v 19. a 20. storočí, umožňuje z dlhodobého hľadiska vziať do úvahy komplikované prepojenie medzi vedou a rasizmom. Umožňuje teda overenie hypotézy, prednesenej Claudiom Poglianom, podľa ktorého fašistický režim prenikol priamo do „*arsenálu myšlienok, zámkov a plánov*“ zdedených z liberálneho Talianska. Táto hypotéza, založená na pozorovaní jasného „*priebežného zoznamu zamestnancov a podnikov*“ a zdieľanom „*konceptuálnom horizonte*“, pomohla Poglianovi dospieť k nasledujúcemu záveru: „*Niečo iné o veku pozitivismu by vyrástlo zo súboru*

-
- 17 Všeobecný rámec pozri: CESA, C.: Tardo positivismo, antipositivismo, nazionalismo. In: AA. VV.: *La cultura italiana tra '800 e '900 e le origini del nazionalismo*. Firenze 1981, s. 69–101; LANARO, S.: *Nazione e lavoro. Saggio sulla cultura borghese in Italia 1870–1925*. Venice 1979; PANCALDI, G.: *Darwin in Italia. Impresa scientifica e frontiere culturali*. Bologna 1983; MOSSE, G. L.: *Nationalism and Sexuality. Respectability and abnormal sexuality in modern Europe*. New York 1985; PAPA, E. R. (ed.): *Il positivism e la cultura italiana*. Milano 1985; BARBANO, F.–SOLA, G. (ed.): *Sociologia e scienze sociali in Italia, 1861–1890. Introduzioni critiche e repertorio bibliografico*. Milano 1985; MANGONI, L.: *Una crisi fine secolo. La cultura italiana e la Francia fra Otto e Novecento*. Torino 1985; LA VERGATA, A.: *L'equilibrio e la guerra della natura. Dalla teologia naturale al darwinismo*. Napoli 1990; CROOK, P.: *Darwinism, War and History. The Debate over Biology from the „Origin of Species“ to the First World War*. Cambridge 1994; KEVLES, D. J.: *In the Name of Eugenics. Genetics and the Uses of Human Heredity*. Cambridge 1995; BURGALASSI, M. M.: *Itinerari di una scienza. La sociologia italiana tra Otto e Novecento*. Milano 1996; HAWKINS, M.: *Social Darwinism in European and American Thought 1860–1945. Nature as Model and Nature as Threat*. Cambridge 1997; VICARELLI, G.: *Alle radici della politica sanitaria in Italia. Società e salute da Crispi al fascismo*. Bologna 1997; BURGIO, A. (ed.): *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870–1945*. Bologna 1999; PADOVAN, D.: *Saperi strategici. Le scienze sociali e la formazione dello spazio pubblico italiano tra le due guerre mondiali*. Milano 1999; SHIPMAN, P.: *The Evolution of Racism. Human Differences and the Use and Abuse of Science*. Cambridge 2002; SCARTABELLATI, A.: *Intelletuali nel conflitto. Alienisti e patologie attraverso la Grande Guerra (1909–1921)*. Bagnaria Arsa 2003.

štúdií – ktoré nie sú a práca na nich by sa mala začať – ohľadom ‚konsenzu‘ vymysleného v 20. a 30. rokoch 20. storočia vedcami a technikmi v rámci obrysov fašistickej kultúry. Značná energia a úsilie sa venovali vytvoreniu ‚nového človeka‘, plne integrovaného do projektu šťastnej komunity, ktorej nevádi totalitná kamufláž liberálnych inštitúcií a úpadok všetkých tradičných slobôd. Lekári a zdravotníci, demografi a sociológovia, psychiatri a zvlášť právnici to s prekonaním tried a vytvorením ‚národa‘, ako aj ochranou ‚rasy‘ mysleli veľmi vážne. Pri bližšom pohľade je to tá istá skvelá spoločnosť, ktorá sa na obzore zjavila pred pol storočím. Akokoľvek málo o nich vieme, boli však všetci angažovaní do transformácie krajiny a jej štruktúr, do zlepšovania životných podmienok a ‚rasy‘.“¹⁸

„Kontinuistická“ hypotéza, ktorá nechce byť zjednodušená na čistý a jednoduchý „predpoklad“, môže byť jasne dokázaná na špecifickom príklade Savorgnana, ktorý úmyselne uverejnil článok v prvom vydaní časopisu zostavovaného Telesiom Interlandim *Difesa della Razza*. V tomto článku, žiadajúc rozsiahle vyšetrovanie fyzických stôp, ktoré sa nachádzajú „častejšie na talianskej rase“, uzatvára, že sa to môže ukázať ako užitočné „nielen z vedeckého uhla pohľadu, ale tiež pre opatrenia, ktoré režim plánuje vykonať na poli rasy“. Explicitne odkazoval na antropologické vyšetrovanie, ktoré ku koncu 19. storočia vykonal Ridolfo Livi.¹⁹ Táto hypotéza však, samozrejme, prináša omnoho viac. Zdieľaný „konceptuálny horizont“ podčiarknutý Poglianom môžeme nájsť u Savorgnana hlavne s ohľadom na teoretický dosah Gumplowiczovej sociológie, zvlášť založenej na nevyhnutnosti zrážky medzi rasami, historickom a antropologickom pesimizme a metodickým gruppensoziologisch prístupe a napokon na protidemokratickej orientácii.

Treba si pripomenúť, že na úplnom začiatku 20. storočia Savorgnan svoju akademickú kariéru začal prekladom Gumplowiczovho *Il concetto sociologico dello Stato* a publikovaním niekoľkých esejí, ktoré jeho teórie hlboko inšpirovali.²⁰ Svoju kariéru koncom 50. rokov minulého storočia ukončil, vyhnúc sa akémukoľvek obvineniu, zverejnením poslednej poklony – opäť – vedcovi z Grazu.²¹

18 WEILER, B.: Ludwig Gumplowicz und sein begabtester Schuler. Der Triestiner Franco Savorgnan. *Archiv für die Geschichte der Soziologie in Österreich*, 22. 7. 2001, s. 26 – 50.

19 POGLIANO, C.: Nuovi temi e interpretazioni del positivismo. In: PAPA, E. R. (ed.): *Il positivismo e la cultura italiana*. Milano 1985, s. 467. Teóriu substanciálnej kontinuity talianskej sociálnej vedy tiež podporuje GARZIA, M. B. C.: *Political Communities and Calculus. Sociological Analysis in the Italian Scientific Tradition (1924 – 1943)*. Bern 1998, s. 3 – 16.

20 SAVORGNAN, F.: I problemi della razza e l'opportunità di un'inchiesta antropometrica sulla popolazione italiana. *La Difesa della Razza*, roč. 1, 5. 8. 1938, č. 1, s. 18.

21 GUMFLOWICZ, L.: *Il concetto sociologico dello Stato, A cura di F. Savorgnan*. Torino 1904. Pozri tiež: SAVORGNAN, F.: Zur Soziologie der Staatengründung.

Je zaujímavé pozorovať ako v asimilačnom procese Gumplowiczovej makrosociológie konfliktu začal Savorgnan na úplnom začiatku storočia reinterpretovať niektoré dôležité segmenty v nacionalistickom a protislovanskom zmysle. Napríklad v krátkom článku z roku 1906, ktorý v multietnickom štáte, akým bola habsburská ríša, kládol dôraz na medzi sebou o moc bojujúce obrovské sociálne skupiny („*um die Teilnahme an der Herrschaft kämpfen*“), vytýčil dôvody na iredentizmus a talianske nepriateľstvo k hrozbe slovanskej dominancie pozdĺž jadranského pobrežia.²² Odložiac bokom akékoľvek etnické hodnotenie, bola pre Savorgnana záležitosť „utlačovaných menšín“ nevyriešiteľná, čo bolo súčasťou neustále konfliktného vzťahu medzi dominantnými a dominovanými skupinami: založenom na cyklickom koncepte dejín, ktorý Gumplowicza prinútil preformulovať Schopenhauerovo tvrdenie „*eadem sed aliter*“ ako „*eadem et non aliter (ewige Wesengleichheit)*“. Savorgnan bol v skutočnosti presvedčený, že taliansky iredentizmus a akýkoľvek slovanský iredentizmus bol dôsledkom prirodzenej logiky vývoja, podľa ktorej všetky sociálne a štátne zoskupenia boli *mixtum compositum* založené na antagonizme medzi heterogénnymi skupinami a vykorisťovaním jednej skupiny druhou.²³

Na čisto ideologickej úrovni existuje aj ďalšia esej, tiež pochádzajúca z prelomu storočí, ktorá demonštruje vplyv Gumplowicza na vývoj Savorgnanových politických ideí.

Savorgnan v *Die politischen Wirkungen des allgemeinen Wahlrechts* poprel teoretické premisy – prirodzenosť práva, univerzálna rovnosť a všeobecná vôľa – ktoré podporujú koncept „ľudovej suverenity“. Navyše zdôraznil, že práva jednotlivcov vznikli z pozície sily, ktorú v štáte majú príslušné sociálne skupiny, a sociálna diferenciácia bola vždy produktom historického vývoja, tak právo ratifikované normou nemôže byť výrazom abstraktnej všeobecnej vôle, ale skôr vyplýva „*aus der Kräften der um die Macht kämpfenden Parteien: Vitzazi a porazení, dominantní a dominovaní, to je večná črta štátu, takže silový vzťah je absolútne nevyhnutný na podporu štátu. Štát, v ktorom majú všetky sociálne skupiny rovnakú politickú moc, kde teda nikto nie je politicky nadradený, patrí do kategórie nemožných a nemysliteľných.*“²⁴

Politisch-Anthropologische Revue, roč. 4, 1905, č. 6, s. 317 – 325; SAVORGNAN, F.: La monogenesi e l'unità del linguaggio. *Rivista italiana di sociologia*, roč. 10, marec – apríl 1906, s. 230 – 234, SAVORGNAN, F.: Zur Soziologie der Seevölker. *Politisch-Anthropologische Revue*, roč. 6, 1907, č. 4, s. 242 – 251.

22 SAVORGNAN, F.: *Nel cinquantenario della morte di Ludwig Gumplowicz*. Roma 1959.

23 SAVORGNAN, F.: Das Wesen des Irredentismus. *Politische-Anthropologische Revue*, roč. 5, 1906, č. 8, s. 474 – 476.

24 GUMFLOWICZ, L.: *Il concetto sociologico dello Stato*, § 2 knihy VI (L'impulso della propria affermazione), s. 176 – 180.

Ak neschopnosť prekonať rozdelenie medzi dominantným (Herrschende) a dominovaným (Beherrschte) bola nielen v súlade so správnosťou veci, ale bola tiež úplným základom akéhokoľvek historického procesu, Savorgnanovi bolo jasné, že koncept „ľudovej suverenity“ a s ňou súvisiace princípy Liberté, Égalité a Fraternité sú len výrazmi „politickej obozretnosti“ (politische Klugheit), ktorú používajú rôzne skupiny, ktoré medzi sebou bojovali o moc v pokuse získať uznanie más, ktoré, na druhej strane, boli vždy „*pripravené bojovať a zomrieť za jednoduché, zrozumiteľné a vzrušujúce myšlienky*“.²⁵ Rovnaké európske dejiny minulého storočia jasne ukázali čisto inštrumentálnu a rétorickú povahu najväčších demokratických dogiem: všeobecné volebné právo, hlavný nástroj realizácie všeobecnej vôle, bolo prijaté v republikánskych ústavách a konštitučných monarchiách, ale namiesto rozhodujúceho prispenia k zvráteniu sociálnych vzťahov sa stalo „hračkou“, ktorá, padnúc do rúk bezškrupulóznym dobrodruhom ako Bonaparte, umožnila dosiahnuť ciele úplne inej povahy. Inými slovami, pre Savorgnana rozšírenie volebného práva, akokoľvek prejav neodvratiteľného moderného trendu, neprinieslo zvýšenie politickej váhy ľudových más na základe ich obrovského množstva. Naopak, súc neschopní spoločne konať a súdržne vyjadriť svoje záujmy v politickom zápase, ľudové masy sami seba ponechali v štádiu úplnej pasivity. K takémuto koncu, ktorý bol v úplnej zhode s tým, čo Gumpłowicz deklaroval už v roku 1897, vyhlásiac ideu všeobecnej vôle za nič iné ako „fantazmagóriu“²⁶, Savorgnan zdôraznil, že všeobecné volebné právo bolo len „*mimoriadnym nástrojom na využitie más politickým spôsobom*“.

Kľúčový pohyb vo vývoji jeho intelektuálnej kariéry sa neskôr časovo zhodoval so štúdiou, ktorú venoval záležitosti pokroku²⁷ na okraji diskusií, ktoré prebehli na 8. medzinárodnom kongrese sociológie, ktorý sa konal v Ríme v zime 1911. Očakávanie existencie cieľa, ako aj pohybu stúpajúceho k tomuto cieľu, pokrok bol – podľa názoru Savorgnana – teleologický koncept, vzdialený od konceptu evolúcie, ktorý, odkazujúc na herakleitovský princíp *πάντα ρεῖ*, len implikoval, že zákon sociálneho života bol prúd, a nie stagnácia. Neschopné určiť akúkoľvek určitosť existencie a povahy tohto cieľa, celé generácie mysliteľov teda záviseli od ich „predstavivosti“, majúc širokú škálu argumentov, že bude pozostávať, optimisticky, v „implementácii dobra, spravodlivosti alebo mieru“, a tak sa celý príbeh evolúcie vždy skončí „*šťastným koncom*“. Ak zvlášť hovoríme o Gumpłowiczovom antiteologickom poňatí, pre ktoré civilizácia zďaleka nespočíva v morálnom napredovaní ľudstva, ale jednoduchšie v kontinuálnom

25 SAVORGNAN, F.: Die politischen Wirkungen des allgemeinen Wahlrechts. Sonderdruck aus der Politisch-Anthropologische Revue, roč. 7, 1908, č. 6, s. 4.

26 Tamže, s. 5.

27 SAVORGNAN, F.: Die politischen Wirkungen des allgemeinen Wahlrechts, s. 7.

„náraste potrieb, prírastku rozdeľovania práce a vo veľkých počtoch aj vynálezoch vytvorených na uspokojenie týchto potrieb“.²⁸ Savorgnan teda posudzoval ideu všeobecného pokroku ľudstva ako „neprijateľnú“ a navrhoval alternatívny výraz, konkrétne „zvláštny progres v určitých oblastiach“, odkazujúci výlučne na technický a hospodársky rozvoj.²⁹

Kým vedecký pokrok uznával ako „nesporný fakt“, nezabudol vedec pôvodom z Terstu poukázať, že na poli techniky a ekonomiky sa môže aj tak objaviť množstvo pochybností ohľadom korelácie medzi nákladmi a benefitmi. Pokiaľ ide o technologický progres, ostáva nezodpovedaná otázka, či prekročiť „kapacitu nervového systému človeka“ bol zodpovedný za tento „horúčkovitý“ moderný život – symptomatický pre choré a potenciálne smrteľné štádium pre existenciu rasy – ktorý bol posilnený „prekvapivým nárastom duševných chorôb, neuróz a [...] samovrážd.“ Podobne aj napriek názoru, že to zredukuje „bolestivosť práce“, zvýši celkovú produkciu tovarov a vo všeobecnosti zlepši životné podmienky ľudstva, Savorgnan popieral všetky spojivá medzi kvantitatívnym a kvalitatívnym naplnením potrieb, a tým pádom samotnú ideu možnosti rovnováhy medzi hospodárskym progresom a šťastím: „Ak sú naplnené základné potreby, dajú o sebe naliehavým a bolestivým spôsobom vedieť ďalšie, naplniac aj tie, zapália sa ďalšie a tak ďalej, takže crescit eundo potrieb nikdy nezastane. A ľudstvo napriek neustálemu pracovaniu, podobne ako danaidy v starovekom mýte, nikdy nevidí svetlo na konci tunela.“³⁰

V týchto podmienkach sa v priebehu prvého desaťročia 20. storočia problém toľko diskutovaného spojenia medzi pokrokom a degeneráciou čoskoro dramaticky znovuobjavil, zvlášť keď po vypuknutí 1. svetovej vojny, v ktorú mnohí verili a oslavovali ju ako zdravý výbuch vitality schopnej regenerovať európsku spoločnosť na fyzickej aj duševnej úrovni, a ktorá bola obvinená, že sa stala najvyššou formou biologickkej degenerácie, akosi „obrátenu eugenikou“.

Bola to extrémne prospešná forma „rasového výberu“ alebo „protivýberový“ útok na biologickú integritu rasy? Toto bola kľúčová, nová otázka, ktorou sa zaoberala celá generácia vedcov. Početné palingenetické ašpirácie, ktoré išli ruka v ruku s koncom konfliktu v Európe, sa zamerali na túto otázku. Váha ničenia a devastácie bola taká, že odstrihla komunitu od minulosti a rozhodla, že prišiel čas na totálnu regeneráciu, permanentnú mobilizáciu v mene očakávaných osudov kolektívnej spásy. Savorgnan so svojou knihou v roku 1918 patrila medzi tých, ktorí nahlas vyslovili tieto obavy:

28 SAVORGNAN, F.: Il concetto di progresso. *Rivista italiana di sociologia*, XV, IV, settembre – október 1911, s. 566 – 570.

29 GUMLOWICZ, L.: *Il concetto sociologico dello Stato*, s. 198 a 201.

30 SAVORGNAN, F.: *Il concetto di progresso*, s. 567.

„Vojna so svojimi hrôzami, smútkom a chorobnosťou znamená činnosť škodlivú pre rasu, ktorá škodí jadru národa. Povojnový problém obyvateľstva bude teda nevyhnutne problémom eugenickým; a nebude dostatočné, že sa ľudia znovu usporiadajú v zmysle čísel, ale musia byť znovuzrodení ako rasa. Preto budúcnosť bude patriť národom, ktoré vyriešia populačný problém nie zvieracou brutalitou nedisciplinovaných sexuálnych inštinktov, ktoré plodia naslepo, ale na základe princípov eugeniky, ktoré sú schopné naznačiť inteligencia, rozum a veda. Týmto spôsobom sa môže znovu vztýčiť cnosť rasy organizovaným spôsobom, obnovená v boji o moc, ktorá sa zdá najvyšším zákonom, ktorý riadi vývoj ľudstva.“³¹

Pod dojmom traumatických odhalení deštruktívneho a „dysgenického“ potenciálu modernej technologickej vojny aktivizmus profesionálnych regenerátorov – menovite lekárov, štatistikov, demografov a biológov ochotných poskytnúť svoje schopnosti do služieb dobra rasy, a preto, konať ako eugenici komunity – viedol k agresívnemu spôsobu znovuzavedenia zdravia a radikálne antimoderných mýtov o návrate k prírode a ruralizmu, velebiac napríklad cnosti fyzickej aktivity v prírode, zdravého jedenia a sexuality. Avšak tento renegátsky aktivizmus sa tiež ukázal byť, takmer paradoxne, ako ochotný oveľa modernejšie využiť to, čo vojna priniesla do povojnovej spoločnosti: skúsenosť vojny, v ktorej celý produkčný aparát bol postavený do služieb armády, vynaložiac obrovské úsilie centralizovať rozhodovanie, zefektívniť procedúry a koordinovať zdroje prostredníctvom moci štátu.

Okamžite po skončení vojny sa tento obrovský a extrémne moderný organizačný experiment manifestoval ako úspech dvoch skutočných politických mýtov konkrétneho významu pre následné posilnenie fašistického režimu ako páchatelov nového riadenia smerom k politickej moci skupinami socioprofesionálov, ktorých viac priťahovali perspektívy biologickej regenerácie ľudstva. Na prvom mieste za zaoberalo mýtom „štátneho riadenia“ kolektívnych zdrojov a na druhom mieste mýtom štátu, ktorému je zverená najvyššia povinnosť ochrany komunity.

Začnúc s vynucovaním týchto mýtov na začiatku 20. rokov minulého storočia, talianski lekári a zdravotníci objavili regeneračný potenciál zdravotníckej politiky a naopak, talianski demografi ako Savorgnan sa spoliehali na populačnú politiku riadenú racionálne zhora a schopnú neobetovať „kvantitu“ pre „kvalitu“ populácie: teda nielen pôrody, ale vybrané pôrody dosiahnuté podporením „rozmnožovania tých, ktorí majú rasové kvality, ktoré treba zachovať a odovzdať potomkom“.³² Toto viedlo k teoretickej potrebe úzkej spolupráce medzi „kvalitatívnou“ populačnou politikou, schopnou „znovuvybudovať rasu“,

31 Tamže, s. 570.

32 SAVORGNAN, F.: *La guerra e la popolazione. Studi di demografia*. Bologna 1918, s. 141.

a vedou schopnou na druhej strane mať priamy vplyv na ľudstvo. Táto úzka spolupráca bola uplatnená v praxi v roku 1926 založením Istituto Centrale di Statistica, ktorý bol v nasledujúcich rokoch postupne posilňovaný, ako potvrdili Savorgnanove myšlienky v roku 1940: „Populačná politika, ktorá sa obmedzuje na kázanie biblického *crescite et multiplicamini* [Plodte a množte sa], nechajúc na Prozreteľnosti zodpovednosť za smerovanie k potrebám nárastu obyvateľstva, by bolo nedostatočná a jalová. V súčasnosti je Taliansko veľmi bohaté v zmysle reálnosti vecí, ktoré determinujú všetky duceho činy. [...] Táto potreba vysvetľuje dobytie ríše, ako aj politiku spásy zeme, tiež známu ako ‚*bonifica integrale*‘, ktorej konečným cieľom je dať budúcim generáciám možnosť žiť a pracovať.“³³

33 GIBELLI, A.: *L'officina della guerra. La grande guerra e la trasformazione del mondo mentale*. Torino 1991.

Antisemitská legislatíva v Taliansku v rokoch 1938 – 1942 z národno- -socialistického pohľadu

Kilian Bartikowski (Nemecko)

NÁRODNO-SOCIALISTICKÝ POHLAD NA TALIANSKY FAŠIZMUS

V Taliansku 19. storočia boli Židia vysoko integrovaní do spoločnosti. Okrem náboženských výhrad nebol antisemitizmus ako fenomén v porovnaní s Nemeckom či inými európskymi štátmi dôležitý.¹ Po tom, čo sa v roku 1921 k moci dostal Benito Mussolini, sa situácia nezmenila tak dramaticky ako po Hitlerovom prevrate v roku 1933 v Nemecku. Na rozdiel od stranického manifestu Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) bol zjavný antisemitizmus v prostredí talianskej fašistickej strany ešte len hudbou budúcnosti. Preto bolo mnoho rokov kľúčovou otázkou historickej vedy, prečo Mussolini a jeho režim zrazu koncom 30. rokov 20. storočia zaviedli rasistickú a protizhľadovskú legislatívu.

Na rozdiel od predtým prijímaného pohľadu Renza De Feliceho súčasný výskum dokazuje, že vývoj antisemitizmu vo fašistickom Taliansku mal domáci pôvod a nebol výsledkom vplyvu nacistického Nemecka na Taliansko.²

-
- 1 WYRWA, U.: *Juden in der Toskana und in Preußen im Vergleich. Aufklärung und Emanzipation in Florenz, Livorno, Berlin und Königsberg in Preußen*. Tübingen 2003.
 - 2 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino 1993; anglický preklad pozri: DE FELICE, R.: *The Jews in Fascist Italy. A History*. New York 2001.

Michele Serfatti a ďalší talianski vedci poskytli presvedčivé nové vysvetlenie, ako túto antisemitskú vyhlášku vo fašistickom Taliansku vlastne vypracovali a implementovali.³ Títo vedci prišli k záveru, že vývoj antisemitizmu vo fašistickom Taliansku bol dôsledkom vnútorného talianskeho zákonodarného procesu a vlastného rezervovaného postoja v uplatnení tejto legislatívy. Z tohto dôvodu môžeme taliansky antisemitizmus počas éry fašizmu nazývať „domáci“.⁴

Vo svetle nového výskumu je zvlášť dôležité zväziť, ako národný socializmus vnímal počiatky antisemitizmu v Taliansku. Už v roku 1978 izraelský historik Meier Michaelis naznačil, že situáciu vo fašistickom Taliansku môžeme najlepšie pochopiť, keď čítame nielen nemecké, ale aj talianske pramene.⁵ Berúc do úvahy obe perspektívy, poskytol presvedčivý dôkaz, že v roku 1938 neexistoval nemecký tlak na Taliansko, ktorý by mal na zreteli vývoj protizidovských zákonov.

Aj keď odmietneme ideu, že nacistické Nemecko prinútilo fašistické Taliansko k antisemitskej politike, ostáva nám ešte zodpovedať nasledujúcu otázku: Ako sa stavali národní socialisti k antisemitizmu v Taliansku pred tým, ako sa dostali k moci, a, čo je ešte dôležitejšie, po tom, čo získali moc? Mali by sme sa tiež pýtať, či boli aj iné, jemnejšie, ale účinné spôsoby vplyvania, ktoré nacistické Nemecko mohlo na Taliansko mať. Keďže bol radikálny antisemitizmus ústredným prvkom národno-socialistickej ideológie, musíme vziať do úvahy, že národno-socialistický režim by pozorne sledoval vývoj antisemitskej a rasistickej politiky v Taliansku. V tejto súvislosti sa natískajú nasledujúce otázky: Ako národní socialisti nahliadali na zavedenie rasistickej legislatívy v Taliansku? Aká silná bola dôvera Nemcov v talianskeho spojenca v súvislosti s touto otázkou?

-
- 3 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende identità persecuzione*. Torino 2007; FABRE, G.: *Mussolini razzista. Dal socialismo al fascismo: la formazione di un antisemita*. Milano 2005; COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*. Roma 2003; pozri tiež: ZIMMERMAN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945*. Cambridge–New York 2005; SCHLEMMER, T. – WOLLER, H.: *Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (VfZ), ročník (roč.) 53, 2005, strana (s.) 165–200; WETZEL, J.: *Der Mythos des „braven Italieners“*. Das faschistische Italien und der Antisemitismus. In: FRAML, H. – KÖNIGSEDER, A. – WETZEL, J. (eds.): *Vorurteil und Rassenhaß. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas*. Berlin 2001, s. 49–75.
 - 4 SARFATTI, M.: *Autochtoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells. Die Judenverfolgung im faschistischen Italien*. In: KLINKHAMMER, L. – OSTI GUERRAZZI, A. – SCHLEMMER, T. (eds.): *Die „Achse“ im Krieg. Politik, Ideologie und Kriegführung 1939 bis 1945*. Paderborn 2010, s. 231–243.
 - 5 MICHAELIS, M.: *Mussolini and the Jews. German-Italian relations and the Jewish question in Italy, 1922–1945*. London 1978; MICHAELIS, M.: *La politica razziale fascista vista da Berlino. L'antisemitismo italiano alla luce di documenti inediti tedeschi (1938–1943)*. *Storia Contemporanea*, roč. 11, 1980, s. 1003–1045.

Ako národní socialisti hodnotili odlišné talianske rasistické teórie so zreteľom na biologickú a nebiologickú orientáciu a ako vnímali popredných talianskych exponentov týchto teórií? Na doplnenie uvedených otázok by sme sa mali spýtať, kedy sa stala všeobecná diskusia o antisemitizme v Taliansku otázkou dennej politickej diskusie v Nemecku, kedy takouto prestala byť a prečo.

Predkladaná štúdia sa zameriava najmä na rok 1938, ako aj na obdobie začiatku 40. rokov minulého storočia. Jej cieľom je ukázať, že v národnom socializme – ako politickom systéme vzdialenom akémukoľvek pluralitnému uvažovaniu – neexistoval trvalý pohľad na vývoj protižidovskej politiky.

OD ROKU 1920 DO 1935: NACISTICKÁ KRITIKA – NEDOSTATOK ANTISEMITIZMU VO FAŠISTICKOM TALIANSKU

Aj keď je taliansky fašizmus považovaný na vzor, ktorý ovplyvnil vývoj národného socializmu v Nemecku, mnohí národní socialisti v 20. rokoch, ako poukázal Wolfgang Schieder⁶, rozlišovali svoje vlastné hnutie od talianskeho fašizmu nedostatkom protižidovského zmýšľania v Taliansku. Julius Streicher Mussoliniho v roku 1925 označil pojmom „Judenknecht“⁷ (služobník Židov) a Alfred Rosenberg bol presvedčený, že veci v Taliansku idú zlým smerom, pretože sa nazdával, že talianske židovstvo má rozhodujúci vplyv na fašistickú vládu.⁸ Ako ukazujú tieto dva príklady dvoch vysokopostavených nacistických politikov, v NSDAP panoval rozšírený názor, že talianska vláda nielenže zanedbala protižidovskú politiku, ale tiež, že talianski Židia mali v politike vplyv. Národnosocialistickí pisatelia používali štátneho tajomníka Alda Finziho ako príklad, že Žid môže spraviť politickú kariéru vo fašistickom štáte, a to aj napriek tomu, že nikdy nebol členom židovskej komunity.⁹ Spôsob, akým sa na Taliansko pozerali, bol založený viac na kliše a stereotypoch ako na faktoch a vedomostiach. Samozrejme, že antisemitizmus nehral v Taliansku 20. rokov minulého storočia rovnakú rolu ako v Nemecku či iných štátoch. To však nedokazuje, že by talianske židovstvo malo vplyv na taliansku vládu. Ale ako sa takýto spôsob uvažovania objavil?

6 SCHIEDER, W.: Das Italienische Experiment. Der Faschismus als Vorbild in der Krise der Weimarer Republik. *Historische Zeitschrift*, zväzok (zv.) 262, 1996, s. 47–70.

7 HOEPKE, K. P.: *Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus. Ein Beitrag zum Selbstverständnis und zur Politik von Gruppen und Verbänden der deutschen Rechten*. Düsseldorf 1968, s. 156.

8 ROSENBERG, A.: Auf der schiefen Ebene. *Der Weltkampf. Die Judenfrage in Geschichte und Gegenwart*, roč. 1, 1924, s. 36.

9 Pre národnosocialistický pohľad pozri: DRESLER, A.: *Mussolini*. Leipzig 1924, s. 50–54; s poďakovaním pani Fiamette Finzi za krstný list Alda Finziho.

Spôsob rozlišovania dvoch ideológií mal svoj pôvod v 1. svetovej vojne, keď sa obe strany videli ako úhlavní nepriatelia. Jedným príkladom je Völkische Bewegung, radikálne nacionalistické a antisemitské hnutie v Nemecku, v ktorom mali svoje ideologické zázemie niektorí členovia NSDAP. Ako dôsledok otázky južného Tirolska živilo toto hnutie medzi Nemcami silné protitalianske nálady.¹⁰ Podobne Hitlerov plán na anexiu Rakúska vyvolal medzi Talianmi silné protinemecké cítenie. Hitler však nebol spokojný s niektorými členmi svojej strany, ktorí týmto spôsobom kritizovali taliansky fašizmus, a považoval tieto názory za narušajúce jeho plán získania Mussoliniho a jeho režimu za potenciálneho partnera národného socializmu. Z tohto dôvodu Hitler po svojom uväznení v Landshut v roku 1925 a návrate na politickú scénu zakázal útoky na taliansky fašizmus.¹¹ Je zrejmé, že Hitlerovo rozhodnutie oslabilo silu kritiky vo vrstvách a zástupoch jeho nasledovníkov, ale v časoch politických kríz medzi fašizmom a národným socializmom, ako napríklad na jar 1934, sa staré protitalianske animozity v Nemecku opäť predrali na povrch.¹² Keď skupina rakúskych národných socialistov zavraždila rakúskeho fašistického diktátora Engelberta Dollfußu, poslal Mussolini jednotky na taliansko-rakúsku hranicu, pretože si atentát vysvetľoval ako nemecký pokus o rozšírenie teritória smerom na juh. V rovnakom čase veliteľstvo gestapa v Berlíne javilo záujem o otázku, či by mohol existovať potenciálny židovský vplyv v Taliansku.¹³

Ale o rok neskôr sa pokračovalo v zblížovaní. V dôsledku talianskej invázie do Abesínie (Etiópie) v roku 1935 a následnej koloniálnej vojny sa nacistické Nemecko zblížilo s fašistickým Talianskom.¹⁴ Analýza o tom, ako sa tento konflikt vnímal v Nemecku, naznačuje, že spoločná rasistická ideológia uľahčila

10 MICHAELIS, M.: *La politica razziale fascista vista da Berlino*, s. 1013 – 1014.

11 Tamže; pozri tiež: *Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928. Eingeleitet und kommentiert von Gerhard L. Weinberg*. Stuttgart 1961, s. 223 – 224.

12 O protinemeckom citení v Taliansku pozri: Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde West (BArch), NS 43, 222, Bd. 1, Außenpolitische Amt der NSDAP; DUCCI, R.: Deutschland Ende 1934. *Il Cantiere. Settimanale di cultura politica* 2, 12. 1. 1935.

13 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA/AA) Berlin, Inland II a, R 72855, zv. 8, Innere Politik, Parlament und Parteiwesen; Schreiben von Smend vom 8. 4. 1934. Gestapo zaujímalo, či sa chýry o nominácii štrnástich Židov za senátorov v Ríme zakladali na pravde. Nemecký veľvyslanec Ulrich von Hassel túto žiadosť odmietol. Pozri tiež: Tamže, Schreiben von Hassel an Köpke vom 24. 5. 1934 und 8. 6. 1934 mit Aufzählung der jüdischen Mitglieder im italienischen Senat.

14 BERNHARD, P.: Die „Kolonialachse“. Der NS-Staat und Italienisch-Afrika 1935 bis 1943. In: KLINKHAMMER, L. – OSTI GUERRAZZI, A. – SCHLEMMER, T. (eds.): *Die „Achse“ im Krieg. Politik, Ideologie und Kriegführung 1939 bis 1945*. Paderborn 2010, s. 147 – 175.

posilnenie vzťahu medzi talianskymi fašistami a národnými socialistami.¹⁵ Antisemitizmus, samozrejme, hral v tomto vzťahu len vedľajšiu úlohu, pretože pred fašistickou kampaňou v tlači v roku 1936 mal v Taliansku relatívne miernu formu. Ale aj napriek tomu toto posilňovanie ideológie spozorovali aj niektorí národnosocialistickí experti na rasovú politiku, pričom medzi tých najvýznamnejších patril Walther Gross, šéf Rassenpolitische Amt der NSDAP (Úrad NSDAP pre rasovú politiku).¹⁶

Staré konflikty sa zmierňovali neoficiálnymi návštevami takýchto expertov z oboch krajín v Taliansku a Nemecku, ako aj návštevami bývalých diplomatov. Stojí za povšimnutie, že pravdepodobne prvý krok k tomuto vzťahu uskutočnilo Taliansko. Krátko po invázii do Abesínie kontaktovala talianska vláda Nemecko prostredníctvom neoficiálnej misie bývalého konzula Gina Scrapu k nemeckým špecialistom na eugeniku a významným členom nacistickej strany, ako boli Darrè, Goebbels, Rosenberg a Ribbentrop.¹⁷ Pretože boli tieto stretnutia tajnej povahy zvyčajne sa o nich na stránkach najrozšírenejšej tlače nepísalo a otvorená spolupráca pri vypracúvaní rasovej politiky ešte len mala prísť.

1938: FAŠISTICKÉ TALIANSKO AKO POTENCIÁLNY PARTNER V „PROTIŽIDOVSKÉJ OSI“

V roku 1938 sa situácia zmenila. Nemeckí politici a experti na rasovú politiku teraz pri pohľade na udalosti v Taliansku z roku 1938 videli prísľub ideologickej podpory. Už zjavný antisemitizmus v politike Talianska mal rozhodujúci vplyv na nemecké vnímanie Talianska ako v rasovej politike potenciálne partnerského štátu. Kde Nemecko predtým stálo osamotené v uplatňovaní takejto politiky, tam teraz mohlo uviesť Taliansko ako druhú európsku krajinu, ktorá zaviedla vlastnú rasovú politiku.

Politická situácia v Osi Berlín – Rím slúžila ako katalyzátor v posilnení tohto vzťahu. Tento krok talianskej vlády smerom k politike antisemitizmu vyvolal

-
- 15 BARTIKOWSKI, K.: Italy's Abyssinia Campaign 1935 – 1936 and Italian Colonial Policy from the National Socialist Viewpoint. In: BESIER, G.: *Fascism, communism and the consolidation of democracy. A comparison of European dictatorships*. Berlin – Münster 2006, s. 33 – 40.
- 16 PA/AA, Nachlass Hans Georg von Mackensen, zv. 7, Bericht von Walter Groß zur Vorgeschichte des italienischen Rassenmanifestes vom 26. 8. 1938. Pozri tiež: MICHAELIS, M.: Un aspetto ignoto del ravvicinamento tra fascismo e nazismo durante la guerra d'Etiopia in un documento inedito tedesco. In: SERRA, E. – MIGLIAZZA, A. – DE CLEVA, E. (eds.): *Diplomazia e storia delle relazioni internazionali. Studi in Onore di Enrico Serra*. Milano 1991, s. 391 – 410.
- 17 PA/AA: Nachlass Hans Georg von Mackensen, zv. 7, Bericht von Walter Groß zur Vorgeschichte des italienischen Rassenmanifestes (správa 1616).

medzi národnými socialistami nádej, že sa silné rasové povedomie vybuduje aj v Taliansku. Ako hodnotili jednotlivé kroky talianskej vlády smerom k rasovej politike?

Spočiatku sa nezdalo, že by Mussolini podporoval v Taliansku antisemitizmus takého druhu, aký zaviedli národní socialisti v Nemecku. Po prípravnej kampani v tlači v roku 1937 vydalo talianske ministerstvo propagandy (Ministero della Cultura Popolare) dňa 16. februára 1938 zväzok *Informazione Diplomatica No. 14*.¹⁸ V kontraste s inými štátmi reakcia Nemecka ukazuje potláčanú nespokojnosť, keďže talianska vláda v tomto dokumente navrhuje vyriešenie takzvanej židovskej otázky v Taliansku zavedením *numerus clausus* a vytvorením židovského štátu. Aj keď talianska vláda jasne vyjadrila, že Palestína pod britským mandátom nie je predmetom diskusie¹⁹, bol tento zväzok pre ideológov národného socializmu, ako bol Joseph Goebbels, neakceptovateľný. Minister tlače a propagandy dokument interpretoval ako taliansky protest proti rasovému antisemitizmu a znak lojality s talianskym židovstvom.²⁰

Niekoľko mesiacov po Hitlerovej štátnej návšteve v Taliansku v apríli 1938 sa situácia opäť zmenila a rasizmus začal byť viditeľnou súčasťou fašistickej politiky. Avšak taliansky rasový manifest – *Manifesto della razza degli scienziati italiani* – zverejnený 15. júla 1938 – vzbudil v Nemecku, podobne ako v ďalších štátoch, prekvapenie. Na rozdiel od zvyšku sveta získal v nacistickej tlači veľmi pozitívne ohlasy.²¹ Keď porovnáme tieto publikované chvály so správami z nemeckej ambasády v Ríme, nenájdeme žiadne významné rozdiely. Hneď po vydaní talianskeho manifestu nemecký tlačový atašé Hans Mollier vypracoval dvadsaťstranovú správu objasňujúcu jeho korene.²² V tomto dokumente Mollier zdôraznil, že nie je žiadne závažné spojenie medzi bývalou populačnou politickou v Taliansku a náhlym publikovaním rasového manifestu. Súčasne neponúkol

18 FABRE, G.: L' Informazione Diplomatica N. 14 Febbraio 1938. *La Rassegna Mensile di Israel*, roč. 73, 2007, s. 45 – 101.

19 Tamže, s. 87.

20 Tamže.

21 DRESLER, A.: Faschistische Anerkennung der Rassenfrage. Erklärung faschistischer Hochschulprofessoren zur Rassenfrage. Errichtung einer Generaldirektion für Bevölkerungs- und Rassenpolitik. Absage an die Latinität. *Der Weltkampf. Die Judenfrage in Geschichte und Gegenwart*, roč. 15, 1938, s. 338 – 341; Die Fortführung der Rassenfrage in Italien. *Der Weltkampf. Die Judenfrage in Geschichte und Gegenwart*, roč. 15, 1938, s. 439 – 446; Der neue Stand der Judenfrage in Italien. *Der Weltkampf. Die Judenfrage in Geschichte und Gegenwart*, roč. 15, 1938, s. 484 – 487.

22 PA/AA, Botschaft Rom, 1436, zv. 1, Rassenfrage 1938; Mollierova správa z 8. 8. 1938. Kópiu Mollierovej správy z 25. 8. 1938 pozri tiež: PA/AA: R 99168, správa bola zaslaná ministerstvu propagandy a ministerstvu zahraničných vecí. Správu pozri tiež v MICHAELIS, M.: *Mussolini and the Jews*.

alternatívne vysvetlenie, ako k tomuto náhlemu prijatiu rasovej politiky prišlo. Ponechajúc otvorenú otázku, ako taliansky manifest vznikol, ocenil prijatie rasistického prístupu a podotkol, že pokiaľ sa nacistické Nemecko nebude zbytočne miešať do situácie v Taliansku, padne takýto prístup na Apeninskom polostrove na úrodnú pôdu.²³

Udržujúc jeho názor, národnosocialistické tlačové regulácie vyžadovali, aby vývoj protižidovskej politiky v Taliansku vyznieval ako domáci proces.²⁴ Opatrne, aby sa vyhli talianskej národnej hrdosti, bolo zakázané prezentovať antisemitizmus ako ideológiu importovanú z Nemecka.²⁵ Téma, že prítomnosť tejto ideológie v Taliansku nebol dôsledok nemeckého vplyvu, sa zdala správna.

Podobne ako manifest, „leggi razziali“²⁶ a proces, ktorý viedol k ich ratifikácii, nemeckí diplomati pozorne sledovali a vyhodnocovali. V istom momente sa kedysi priaznivý názor nemeckého diplomatického zboru začal zhoršovať. Viditeľná zmena v postoji v diplomatických správach o Taliansku, ktoré vznikali na nemeckej ambasáde, nastala, keď Veľká fašistická rada v októbri 1938 zamietla protižidovskú rasovú deklaráciu a keď talianska vláda v nasledujúcom novembri ratifikovala rasové zákony. Správy boli obzvlášť kritické k talianskej definícii slova „Žid“, ako ho predpokladala táto legislatíva, a absencii nacistického konceptu takzvaného miešanca (Mischling).²⁷

Pretože nemeckí diplomati považovali norimberské zákony za štandardný model adekvátnej legislatívy, neboli schopní pochopiť radikálny charakter talianskych zákonov a to, ako tieto zákony systematicky vylúčili talianskych Židov zo širšej talianskej spoločnosti. V ich správach nachádzame náznaky, že nacistický antisemitizmus bol radikálnejší ako jeho talianska obdoba. To však nenaznačuje, že talianska legislatíva predstavovala zanedbateľnú formu antisemitizmu, najmä keď vezmeme do úvahy, že ich hodnotili v porovnaní s radikálnym nemeckým prípadom. Rovnako hodné pozornosti je aj to, že kritický

23 Tamže.

24 BOHRMANN, E. (ed.): *NS-Pressenanweisungen der Vorkriegszeit. Edition und Dokumentation*. Zv. 6/II: 1938, München 2007, s. 659–660. V inštrukciách pre tlač z 8. 8. 1938 sa vravelo, že talianske vyjadrenia k „rasovej otázke“ majú byť opísané, no nie komentované.

25 *B. Z. am Mittag* uverejnil článok pod titulkom Italien erläßt Judendekrete nach dem Muster der Nürnberger Gesetze. Nachtsitzung des Faschistischen Großrats unter Mussolini. Pozri: *B. Z. am Mittag*, dňa 7. 10. 1938 ministerstvo propagandy kritizovalo článok ako nevhodný, pretože urážal taliansku národnú hrdosť. Pozri: BOHRMANN, E. (ed.): *NS-Pressenanweisungen der Vorkriegszeit. Edition und Dokumentation*. Zv. 6/III: 1938, München 1999, s. 932.

26 Poznámka prekladateľa: po taliansky rasové zákony.

27 MICHAELIS, M.: *Mussolini and the Jews*, s. 170.

názor nemeckých diplomatov na talianske rasové zákony nemal zatiaľ žiadne politické následky.

Hitler osobne počas tohto obdobia dvakrát označil Mussoliniho rozhodnutie ratifikovať protižidovskú legislatívu za „*veľký krok smerom k antižidovskej Európe*“, pretože toto rozhodnutie znamenalo, že Nemecko už viac nebude jediný zástanca protižidovskej politiky.²⁸ Na krátky čas sa spoločný rast antisemitizmu v Taliansku a Nemecku taktiež stal témou oficiálnej propagandy Osi. Tento vývoj je badateľný napríklad pri „štátnej návšteve“ Roberta Farinacciho a Juliusa Streichera v januári 1939.²⁹ On a jeho kolega „židobijca“ Julius Streicher mali možnosť napodobniť Mussoliniho návštevu Nemecka v roku 1937 a Hitlerovu návštevu Talianska v roku 1938 s jednou dôležitou zmenou: antisemitizmus hral v prejavoch satrapov jasnú a dôležitú úlohu. Pri predchádzajúcich štátnych návštevách Mussoliniho a Hitlera to tak nebolo.³⁰

Z pohľadu národných socialistov sľubný začiatok rasistickej a protižidovskej spolupráce sa náhle skončil prepustením Guida Landru z postu šéfa Úradu rasovej politiky na talianskom ministerstve propagandy na jar 1939. Landra, ktorý pre Mussoliniho oficiálne napísal rasový manifest, bol priaznivcom nemecko-talianskych kontaktov o eugenike a rasovej politike. Po tom, čo ho nahradil jeho rival Sabato Visco, nemecko-talianske vzťahy v rasovej politike stratili na príťažlivosti.³¹

-
- 28 Hitler po prvý raz spomenul taliansky rasizmus a antisemitizmus ako obdivuhodný krok vpred k fašistickej Európe v otváracjej reči na stránickej konferencii v Norimbergu v roku 1938. Pozri: DOMARUS, M. (ed.): *Hitler. Reden und Proklamationen 1932 – 1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*. Zv. 1, 2. Wiesbaden 1965, s. 892. Po druhý raz to bolo v jeho prejave v Ríšskom sneme 30. 1. 1939. Pozri: *Verhandlungen des Reichstags. 4. Wahlperiode. Zv. 460, Stenographische Berichte 1939 – 1942*, s. 1 – 21.
- 29 BARTIKOWSKI, K.: Der Deutschlandbesuch von Roberto Farinacci im Januar 1939. Zur Inszenierungspraxis faschistischer Regime. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, roč. 20, 2011, s. 180 – 194.
- 30 BENZ, W.: Die Inszenierung der Akklamation. Mussolini in Berlin 1937. In: GRÜTTNER, M. – R. – HAUPT, H. G. (eds.): *Geschichte und Emanzipation. Festschrift für Reinhard Rürup*. Frankfurt am Main – New York 1999, s. 401 – 417; BAXA, P.: Capturing the Fascist Moment. Hitler's Visit to Italy in 1938 and the Radicalization of Fascist Italy. *Journal of Contemporary History*, roč. 42, 2007, číslo (č.) 2, s. 227 – 242; BAUERKÄMPER, A.: Die Inszenierung transnationaler Praxis. Der Staatsbesuch Hitlers im Mai 1938. In: VOGT, S. (ed.): *Ideengeschichte als politische Aufklärung*. Berlin 2010, s. 129 – 153.
- 31 KUFELKE, K.: Rassenpolitik und Rassenhygiene in Italien. Der Anthropologe Guido Landra als Leiter des Amtes zum Studium des Rassenproblems. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, roč. 10, 2001, s. 265 – 286, s. 273.

NA ZAČIATKU 40. ROKOV 20. STOROČIA: NEDÔVERA K TALIANSKEMU PARTNEROVI

Keď sa pozrieme na začiatok 40. rokov minulého storočia, vidíme, že situácia sa opäť zmenila. Niektoré udalosti z rokov 1941 a 1942 dokázali, že dávnejšie nemecké pozitívne hodnotenie Talianska z obdobia vydania manifestu pominulo po tom, čo Taliansko vyhodnotili ako vrtkavého spojencu v 2. svetovej vojne.³²

Skutočnosť, že Taliansko malo vlastné protižidovské zákony a svoj vlastný spôsob, ako sa vyrovnat' so židovskou otázkou, vyvolávalo medzi fašistami a národnými socialistami napätie, pretože národní socialisti museli akceptovať suverenitu talianskeho štátu. Walther Gross, bývalý podporovateľ nemecko-talianskej spolupráce, v rasovej politike v roku 1941 navrhol, aby sa rôzne protižidovské zákony v štátoch, ktoré spolupracovali s Nemeckom, pozorovali a vyhodnocovali opatrnejšie.³³

Musíme si uvedomiť, že národnosocialistický režim zradikalizoval vlastnú protižidovskú politiku medzi rokmi 1939 a 1941. Režim prešiel od diskriminácie a perzekúcie Židov v Nemecku a na okupovaných územiach k praxi ich vyhladeniu.³⁴ S nemeckou podporou takejto extrémnej protižidovskej politiky sa v Taliansku existujúca prax menej extrémnej formy antisemitizmu zdala nemeckým pozorovateľom nedostatočne silná.

Pre ilustráciu tejto tézy je vhodné analyzovať fungovanie mienkotvorného procesu medzi štátnymi úradmi a nacistickou tajnou službou SD (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS).

Stupňujúce sa kritické správy nemeckej vlády o Taliansku, ako aj jej bezpodmienečné odhodlanie pre takzvané konečné riešenie opäť vyprovokovali zmenu toho, ako národnosocialistickí pozorovatelia vnímali talianskych partnerov. Jednoducho sa nemecký pohľad zmenil v roku 1940, keď Taliansko vstúpilo do 2. svetovej vojny a keď SD začalo s pozorovaním Talianska a jeho politiky.

Poznámka inštruktora SD v prípravnom kurze pre nacistických špiónov a ich prácu v Taliansku vo Führerschule der Sicherheitspolizei v Berlíne Charlottenburgu je významným príkladom národnosocialistickej paranoje o židovskom protinemeckom sprisahaní.³⁵ Inštruktor vo svojej reči zdôraznil, že špiónaž

32 KÖNIG, M.: *Kooperation als Machtkampf. Das faschistische Achsenbündnis Berlin – Rom im Krieg 1940/41*. Köln 2007.

33 GROSS, W.: *Die rassenpolitischen Voraussetzungen zur Lösung der Judenfrage*. München 1943.

34 POHL, D.: *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933 – 1945*. Darmstadt 2008.

v spriatelennom Taliansku bude vysoko nebezpečná pre nemeckých špiónov, ako aj pre „Nemeckú ríšu“, ak by špiónov odhalili talianske úrady, pretože by to vprovokovalo nedôveru talianskej vlády. Opísal však prácu nemeckej spravodajskej služby ako veľmi potrebnú, pretože veril, že vo fašistickom Taliansku existovali skupiny, ktoré by mohli byť k osi Berlín – Rím extrémne nepriateľské.³⁶ Je totiž faktom, že nacistickí špióni sa veľmi často snažili nájsť v Taliansku určitý židovský vplyv a opisovali akcie talianskej vlády proti Židom ako nedostatočné.³⁷

Jasný príklad toho, ako tento mienkotvorný proces ovplyvnili jednotlivci, predstavuje stretnutie dvoch podľa vlastných slov antisemitov Johanna von Leersa a Giovanniho Preziosiho v roku 1941 v Ríme. Leersa, ktorý ovládal viacero jazykov, mal rečnícky talent a pôsobil ako propagátor nemeckej rasovej politiky, v roku 1941 pozvali, aby prehovoril na sérii prednášok organizovaných Katedrou humanitných vied Wernera Hoppenstedta v Bibliotheka Hertziana.³⁸ V tom istom čase pracoval ako neoficiálny informátor SD. Počas svojho pobytu v Ríme prišiel Leers do kontaktu s Giovannim Preziosim, ktorý bol editorom talianskeho vydania *Protokolov sionských mudrcov* a jedným z hlavných reprezentantov talianskych antisemitických kruhov a súčasne aj blízky priateľ prepusteného Guida Landru, ktorý kontakt medzi Leersom a Preziosim sprostredkoval.³⁹ Na neoficiálnom stretnutí Preziosi hlásil Leersovi, že situácia s súvislosti s „rasovou otázkou“ sa v Taliansku zhoršuje, pretože proti Osi Berlín – Rím pracuje skupina slobodomurárov. Preziosi a Landra identifikovali Sabata Visca a Giacoma Acerba ako vodcov protinemeckého sprisahania.⁴⁰ Myslenie v rovine konšpirácií často ovplyvňovalo vo vnútri SD vnímanie vecí súvisiacich s rasovými otázkami.

Dajú sa nájsť aj paralely v hláseniach nemeckého diplomatického zboru. V týchto hláseniach nacistickí špióni kritizovali protizidovskú politiku talianskej

35 Special Archive – Moskva (RGVA SA), fond 500, Op. 1, 1081, Ausbildungspläne, Vorträge über den italienischen faschistischen Staat, für die Kommandeerschule der Sicherheitspolizei, s. 23 – 32; Vortrag über die Aufgabe der nachrichtendienstlichen Arbeit in Italien vom 7. 6. 1940.

36 Tamže.

37 PAEHLER, K.: Ein Spiegel seiner selbst. Der SD-Ausland in Italien. In: WILDT, M.: *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Hamburg 2003, s. 241 – 266.

38 BARTIKOWSKI, K.: Der italienische Antisemitismus im Urteil des Nationalsozialismus. Eine Auswertung der im sogenannten Sonderarchiv befindlichen Berichte des SD-Ausland über die Lage in Italien. *Bulletin des deutschen Historischen Instituts Moskau*, roč. 2, 2008, s. 100 – 112.

39 Tamže, s. 105.

40 S podakováním Martinovi Finkenbergovi, ktorý mi poskytol nepublikované dokumenty Johanna von Leersa, pozri: RGVA SA – Moskva, fond 1283, 12b, Bericht über meine Studienreise nach Italien [1940?], s. 36 – 41.

vlády, zdôrazňujúc, že nebola dostatočne silná, aj keď Taliansko túto politiku medzi rokmi 1939 a 1943 zradikalizovalo. Štátny tajomník Martin Luther, šéf referátu D III, tzv. oddelenia pre židovské záležitosti nemeckého ministerstva zahraničných vecí, sa v roku 1941 opakovane sťažoval na Talianov a ich nedostatok rasového povedomia, keď uvažoval nad Talianmi ako potenciálnymi partnermi pri uskutočňovaní holokaustu.⁴¹

Musíme pamätať na fakt, že tieto správy boli zakorenené v ideológii a ich autori boli často presvedčení o židovskom protinemeckom sprisahaní v Taliansku. Táto paranoja kolovala medzi úradmi nacistického štátu, napríklad na oddelení Martina Luthera. Posilňovalo to v týchto úradoch názor, že fašistické Taliansko nemá záujem o tzv. konečné riešenie.

ZÁVER

Na rozdiel od ostatných prác o antisemitizme vo fašistickom Taliansku táto esej využíva na uskutočnenie historického bádania metódu percepcie. Hlavným cieľom bolo opísať a analyzovať procesy vnímania a evaluácie antisemitizmu a rasistickej politiky v Taliansku národnosocialistickým režimom.

Na záver treba zdôrazniť tri body: je jasné, že v Nemecku neexistovalo žiadne homogénne hodnotenie situácie v Taliansku. Nemecký názor na Taliansko môže byť, v najlepšom prípade, označený za „oscilujúci“. Musíme tiež vziať do úvahy, že v nacistickom Nemecku existovalo množstvo názorov a že tieto názory mali rozličné stupne. Niektoré vyjadrovali naivné klišé, kým iné boli výsledkom oveľa detailnejšieho pozorovania. Stály protižidovský postoj nacistických politikov a úradov v národnosocialistickom štáte a radikalizácia tohto antisemitizmu vyvolala názor, že protižidovské nálady vo fašistickom Taliansku boli príliš mierne. Opäť však nesmieme zabudnúť na to, že národnosocialistickí politici nazerali na Taliansko z perspektívy mimoriadne radikálneho antisemitizmu. Cieľom článku je poukázať, že talianski fašisti mali svoj vlastný rasizmus a antisemitizmus. To možno demonštrovať spôsobom, ako sa na vec pozerali národní socialisti. Samozrejme by sme nemali dávať na rovnakú úroveň antisemitizmus v nacistickom Nemecku a fašistickom Taliansku. Napriek tomu však myšlienka, že v Taliansku neexistoval vlastný a z domáceho prostredia rastúci antisemitizmus, spôsobuje vytváranie mýtu.

41 PA/AA, R 99164, Aufzeichnungen Vollmers über Deutsch-italienische Zusammenarbeit auf rassepolitischem Gebiet. Pozri tiež: POMMERINM, R.: Rassenpolitische Differenzen im Verhältnis der Achse Berlin – Rom 1938 – 1943. VfZ, roč. 27, 1979, s. 646 – 660.

„Discriminazione, non persecuzione?“

Situácia talianskych Židov v rokoch 1938 – 1943

Piotr Podemski (Poľsko)

Napriek svojim široko hlásaným totalitným ambíciám bol taliansky fašizmus dlho známy ako il totalitarismo imperfetto („nedokonalá“ či „neúplná“ totalita). Na demonštrovanie tejto charakteristiky je ťažké uviesť adekvátnejší aspekt jeho politiky ako židovskú otázku. Táto štúdia je zameraná na preskúmanie talianskych rasových zákonov z roku 1938 vo svetle skoršej fašistickej sociálnej a rasovej politiky, otázky stále kontroverznej, ktorá je predmetom rôznych interpretácií. Praktickú implementáciu zákonov, ako aj niektorú ďalšiu legislatívu budeme analyzovať v druhej časti, kým poslednú časť textu venujeme dosahu sociálneho faktora a pokúsime sa opísať rozsah prístupov k fašistickým diskriminačným praktikám tak na samotných talianskych Židov, ako aj na zvyšku populácie. Všetky tieto veci majú spoločný odkaz na obdobie medzi rokmi 1938 a 1943, t.j. na obdobie nezávislej talianskej fašistickej proti-židovskej politiky, od vyhlásenia rasistického manifestu v roku 1938 končiac nacistickou okupáciou krajiny ako dôsledku stiahnutia sa Talianska z 2. svetovej vojny na strane Osi. Ako vedec zo zahraničia bez možnosti priameho a dlhodobého prístupu do archívov obmedzím svoju štúdiu na výskum oficiálnych dokumentov a prezentáciu celkového prehľadu a najnovších výsledkov bádania svojich talianskych a anglosaských kolegov.

1. KORENE A CHARAKTERISTIKA RASOVÝCH ZÁKONOV (1938)

Prevzatie moci Mussolinim a fašistami v roku 1922 pre mnohých ťažko mohlo vyzerať ako predohra k zmene tradične dobrého postavenia Židov v talianskej spoločnosti.¹ S výnimkou niektorých radikálnych katolíckych kruhov a malej skupiny nacionalistov neexistovala rozšírenejšia nenávisť proti Židom, ktorí tvorili – aby sme veci vyjasnili hneď na začiatku – maličkú menšinu okolo 0,1% populácie krajiny (cca 45 000 ľudí v 30. rokoch 20. storočia).² Z historických dôvodov bola ich prítomnosť koncentrovaná v gete v Ríme, tradičnej židovskej štvrti v rámci pápežského mesta a skupine veľkých miest severu (Miláno, Terst, Livorno a Florencia).³ S výnimkou konzervatívnejších rímskych Židov mali tendenciu sobášiť sa so zvyškom talianskeho obyvateľstva, niektorí konvertovali na kresťanstvo a vyznávali hlboko zakorenený taliansky patriotizmus, napríklad prelievaním krvi v 1. svetovej vojne. Ich sociálny a ekonomický status – podobne ako ich úroveň vzdelania – bol všeobecne vyšší ako taliansky priemer.⁴ Židovský postoj k talianskej politike odzrkadľoval postoj zvyšku kráľovských poddaných, keďže podporovali širokú škálu strán a hnutí.⁵ Aj keď bolo 19. storočie svedkom, ako všade v Európe, éry národného obrodovania, Taliansko si v tomto smere vytvorilo zvláštnu tradíciu. Často sa tvrdí, že taliansky nacionalizmus a neskôr rasizmus – aspoň do istej miery – bol „duchovný“, a nie „biologický“, vo veľkom súlade s myšlienkami Vincenza Giobertiho, autora známej knihy *Del primato morale e civile degli italiani*. Slovo „stirpe“ (taliansky výraz pre „rasa“ či ešte lepšie „plemeno“, alebo jednoducho „národ“) sa bežne používal, ale – ako na to poukazujú mnohí vedci – odkazoval skôr na „duchovnú“ či „kultúrnu“ ako na „biologickú“ komunitu talianskeho národa. Niesol zarážajúcu podobnosť s komplexom nadradenosti starých Rimanov voči „barbarom“, ľudí považovaných za menejcenných pre ich odlišný jazyk, ako aj ich primitívnu kultúru a životné podmienky.⁶

1 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*. Roma 2003, strana (s.) 6–7.

2 ZIMMERMAN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922–1945*. Cambridge 2005, s. 4.

3 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 68.

4 ORVIETO, I.: Letters to Mussolini. Italian Jews and Racial Laws. In: ROTH, J. K. – MAXWELL, E. (eds.): *Remembering for the future. The Holocaust in an Age of Genocide*. Diel 1. New York 2001, s. 466.

5 TOSCANO, M.: Italian Jewish Identity from the Risorgimento to Fascism, 1848–1938. In: ZIMMERMAN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922–1945*. Cambridge 2005, s. 47.

6 IPSEN, C.: *Dictating Demography. The Problem of Population in Fascist Italy*. Cambridge 1996, s. 185.

Nedá sa poprieť, že mnoho Židov hneď od začiatku podporovalo taliansky fašistický režim.⁷ A hoci bola aj v tábore antifašistov skupina prominentných Židov ako tí, čo podpísali Manifest intelektuálov Benedetta Croceho, ostáva to len dôkazom dokonalej integrácie komunity do talianskej spoločnosti a jej účasti na aktuálnom politickom diania na akejkoľvek strane.⁸ Aj keď občas mohli niektorí fašisti vystúpiť s tradičnými obvineniami proti liberálnemu Západu „ktorý degeneroval do enormnej židovskej banky v službe bezcitnej transatlantickej plutokracie“⁹; samotný Mussolini v roku 1920 slávnostne vyhlásil: „*Taliansko nepozná antisemitizmus a veríme, že ho nikdy poznať nebude... V Taliansku nerobíme rozdiel medzi Židmi a Nežidmi, v žiadnej oblasti od náboženstva po politiku, od armády po hospodárstvo... Židia našli Sion tu, v tejto našej krásnej krajine, ktorú mnohí z nich bránili, obetujúc vlastnú krv.*“¹⁰ Podobné vyhlásenia sa udiali pri mnohých príležitostiach vrátane tých otvorene odsudzujúcich Hitlera a začínajúce nacistické hnutie v Nemecku. Dokonca ešte 6. septembra 1934 duce hovoril o „*nadradenej lútosti*“, ktorú musia Taliani prijať smerom k „*určítym doktrínam spoza Álp, ktoré šria potomkovia kmeňov, ktoré neovládali umenie písma... v časoch, keď Rím mal Cézara, Vergília a Augusta.*“¹¹ Prekvapivo sa taliansky „duchovný“ rasizmus zdal zameraný proti Nemcom omnoho viac ako proti Židom.

Teda otázka motivácie radikálnej zmeny Mussoliniho židovskej politiky v roku 1938 je jedna z najnáročnejších, stále kontroverzná, a súčasne ide o spleť problém výskumu talianskeho fašizmu. Podstata rasových zákonov sa nedá úplne pochopiť bez kontextu príčiny ich oficiálneho zverejnenia. Z časových a priestorových dôvodov je nad moje možnosti v predkladanej štúdií dôkladne zosumarizovať túto diskusiu, a preto predložím len hlavné perspektívy.

Niektorí starší bádatelia, ako napríklad Renzo De Felice a Meir Michaelis, tvrdili, čo je extrémne bežný názor až do dnešného dňa, že talianska rasová politika bola priamym dôsledkom paktu Osi s nacistickým Nemeckom, pokiaľ nebola jednoducho vnútená Hitlerom.¹² Avšak novšie štúdie ukázali, že v tomto smere neexistoval nemecký tlak a rozhodnutie musí byť vysvetlené v rámci logiky

7 NIDAM ORVIETO, I.: The Impact of Anti-Jewish Legislation on Everyday Life and the Response of Italian Jews, 1938 – 1943. In: ZIMMERMAN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922 – 1945*. Cambridge 2005, s. 159.

8 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino 1961, s. 87.

9 D'ANNUNZIO, G.: *La penultima ventura: scritti e discorsi fumani, a cura di R. De Felice*. Milano 1974, s. 89, 103.

10 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 82.

11 Tamže, s. 159.

12 SARFATTI, M.: Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy, 1938 – 1943. In: ZIMMERMAN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922 – 1945*. Cambridge 2005, s. 7.

samotného Mussoliniho systému.¹³ Nevylučuje to, že si mohol želať upevniť alianciu s Nemcami alebo – ako niektorí naznačujú – mohol byť ovplyvnený podobnými rozhodnutiami, ktoré uskutočnili ďalšie režimy, čím sa skutočne ukázal byť ako *annus terribilis* európskych Židov.¹⁴ Na druhej strane má väčšina vedcov tendenciu zdôrazňovať motívy spojené s domácou fašistickou politikou. Mnohí argumentujú, že rasizmus – a teda antisemitizmus – bol zjavným dôsledkom projektu fašistického totalitarizmu, „antropologickej revolúcie“ cieliacej na vytvorenie Nového Taliana (Italiano Nuovo), a teda žiadajúceho elimináciu „nečistých“ prvkov.¹⁵ Podľa inej teórie to bola Afrika, kde Mussolini – predtým deklarujúci, že „*rasa pozostáva z emócií skôr než zo skutočnej reality*“, „*rasy neexistujú*“¹⁶ – prišiel k presvedčeniu, že možnosť „*kontaminácie talianskej krvi*“ skutočne existuje a že je úlohou režimu tomu zabrániť. Táto teória o antisemitizzazione del razzismo by fašistický antisemitizmus chápala ako vedľajší produkt koloniálneho rasizmu, keďže existuje zjavná časová korelácia medzi spustením rasových zákonov a objavením sa vážnych rasových problémov v talianskej východnej Afrike.¹⁷

Avšak nedávno bolo zdôraznené, že niektoré otvorene antisemitské kruhy vo fašizme existovali a boli zjavne roky tolerované Mussolinim, ktorého osobné názory na túto otázku nemôžu byť považované za iné, než za vysoko nejednoznačné a nerozhodné.¹⁸ Panuje názor, že po zatknutí opozičnej skupiny Giustizia e Libertà v Turíne v roku 1934 vrátane jej židovských členov duce postupne prišiel k názoru, že Židia v Taliansku aj za jeho hranicami môžu byť stotožnení so silami antifašizmu.¹⁹ Odvtedy boli známi antisemiti ako Paolo Orano, Julius Evola a Giovanni Preziosi poverení, aby šírili svoje názory v omnoho väčšom rozsahu ako dovtedy. Preziosi vo svojich novinách *La vita italiana* napísal: „*Žid ostane Židom bez toho, akú prijme národnosť. Žid ostane Židom bez ohľadu na svoje politické presvedčenie. Žid ostane Židom, aj keď zo seba spraví kresťana.*“²⁰ To nie je nič iné ako klasický „biologický“ antisemitizmus, ktorý – ako sa tvrdí – bol niekedy prijatý samotným Mussolinim.²¹ Následne si začiatkom leta 1938 povolal mladého vedca z Rímskej univerzity Guida Landru minister ľudovej

13 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 58.

14 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*. Torino 2007, s. 154.

15 GENTILE, E.: *La grande Italia: ascesa e declino del mito della nazione nel ventesimo secolo*. Milano 1999, s. 173.

16 LUDWIG, E.: *Rozmowy z Mussolinim*. Lwów 1934, s. 66, 313.

17 GERMINARIO, F.: *Fascismo e antisemitismo. Progetto razziale e ideologia totalitaria*. Roma 2009, s. 3.

18 SARFATTI, M.: *Le leggi antiebraiche spiegate agli italiani di oggi*. Torino 2002, s. 17.

19 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 21.

20 Tamže, s. 51.

21 ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy*, s. 8.

kultúry Dino Alferi a potom osobne duce, ktorý mu nariadil pripraviť pevnú dokumentačnú bázu pre nastávajúcu rasistickú politiku.²²

Landrov text, s duceho osobnými úpravami, bol zverejnený 14. júla 1938 ako *Manifest talianskych rasistických vedcov*. Pozostával z desiatich krátkych deklarácií a príslušných vysvetlení. Po základných konštatovaniach, že: „*Ludské rasy existujú*“, „*Sú veľké a malé rasy*“, „*Koncept rasy je čisto biologický*“, „*Už existuje čistá talianska rasa*“, je v skutočnosti len jedna deklarácia zameraná explicitne proti Židom: „*Židia nepatria k talianskej rase... Židia sú len obyvateľstvom, ktoré nikdy nebolo v Taliansku asimilované, lebo pozostáva z mimoeurópskych rasových prvkov, absolútne odlišných od tých, ktoré dali pôvod Talianom.*“ Významná deklarácia VII konštatovala: „*Je najvyšší čas, aby sa Taliani otvorene označili za rasistov,*“ čím sa odhalila dávka odporu tak urobiť aj medzi niektorými Talianmi. Posledná deklarácia, jediná obsahujúca nejaké praktické inštrukcie pre činnosť medzi pseudovedeckými teoretickými tvrdeniami zvyšku dokumentu, potvrdzovala, že „*čisto európska fyzická a psychologická charakteristika Talianov sa nesmie nijako meniť,*“²³ čo otvorene vyzývalo k nemiešaniu rás. Štruktúra dokumentu nám podľa môjho názoru poskytuje čoraz viac argumentov v prospech „afrického“ pôvodu fašistických rasistických politik.

Na druhej strane je zjavné, že Mussolini podnikol niekoľko prípravných opatrení čisto protižidovskej povahy ešte pred zverejnením Manifestu. Dokonca už vo februári 1938 boli talianske ministerstvá inštruované overiť počty Židov v ozbrojených silách, na univerzitách, ako aj vo verejnej správe a v bezpečnostných zložkách. V rovnakom čase však širokopropagovaný text Mussoliniho *Informazione diplomatica No. 14* rozhodne vyvracal existenciu plánov na „*zavádzanie protižidovskej politiky*“.²⁴ Táto dvojité hra sa dá považovať za prejav váhania režimu alebo – eventuálne – pokus zakryť jasne definovaný projekt pred tými, ktorých mal zasiahnuť.

Po zverejnení Manifestu bol ďalším krokom smerom k implementácii tam vyjadrených princípov „rasový cenzus“ z 22. augusta 1938, ktorý uskutočnila Demorazza (Direzione generale per la Demografia e Razza), zvlášť oddelenie ministerstva vnútra vytvorené len päť dní po zverejnení rasového manifestu (t. j. 19. júla) s Antoniom La Pera a Guidom Buffarini-Guidim, ktorý bol zameraný na identifikáciu a potvrdenie umiestnenia Židov prítomných v Taliansku.²⁵

22 SERVI, S.: Building a Racial State: Images of the Jew in the Illustrated Fascist Magazine, *La Difesa della Razza*, 1938 – 1943. In: ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922 – 1945*. Cambridge 2005, s. 114 – 115.

23 Pre úplný text manifestu pozri: DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 611 – 612; COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 60 – 61.

24 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 152.

25 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 327.

Toto sčítanie mohlo mať dva dôvody: jeden bol ideologickej a druhý praktickej povahy. Prvý bol, že sčítanie – na rozdiel od predchádzajúceho sčítania usku- točneného v roku 1931 – nespočívalo na princípe vlastnej identity jednotlivca, ale na rasistickom kritériu, ako to naznačili úrady v príkaze na zbieranie osobných údajov budúcich obetí. Druhý mohol byť potrebou zistiť počet zahraničných Židov, ktorí sa do Talianska presťahovali v dôsledku perzekúcie v iných európ- skych krajinách, napríklad v Nemecku.²⁶ Zistilo sa, že 58 412 ľudí sa narodilo do rodín s minimálne jedným židovským rodičom, z nich 10 380 boli cudzinci. 46 656 osôb považovali za „skutočných Židov“ (*ebrei effettivi*), z nich bolo 9415 cudzincov.²⁷ Teda percento netalianskych Židov sa od roku 1931 takmer zdvojná- sobilo²⁸, čo naznačovalo z pohľadu fašistického režimu ďalšie komplikácie, lebo „cudzí“ židovskí novoprišelci neboli takí istí ako ich dobre integrovaní talianski krajanovia. 45 % celej židovskej populácie bolo zapojených do obchodu či podni- kania. Fašistickým režimom pedantne zozbierané osobné údaje sa nanešťastie ukázali ako mimoriadne dobre využiteľné pre nacistov, keď po roku 1943 zaviedli svoju verziu protizidovských opatrení.²⁹

V súlade s predchádzajúcim nejednoznačným vývojom ostala ako nádej pre talianskych Židov, znepokojených týmto novým otvorene antisemitským opatrením, fráza z ďalšieho *Informazione diplomatica No. 18*: „*Diskrimino- vať neznamená prenasledovať.*“ („*Discriminare, non significa perseguitare.*“)³⁰ V tomto svetle sa mnohí snažili interpretovať dva kráľovské dekréty, ktoré boli vydané 5. a 23. septembra 1938. Prvý prekvapivo prikočil k rasistickej segregá- cii v školách, inštitúcii, ktorú Rasistický manifest nikdy explicitne nespomínal. Ďalšie rozšírenie tejto regulácie 23. septembra umožnilo židovským učiteľom a žiakom, ktorí boli predtým vykázaní z regulárnych štátnych škôl, pokračo- vať, i keď vo zvláštnych židovských oddeleniach, kým židovské komunity si mohli zakladať aj vlastné školy.³¹ Možnosť začať uskutočňovať diskrimináciu na školách mohla prameniť z osobných ambícií ministra Giuseppeho Bottaiu či totalitaritnej dimenzie celého projektu: školský systém skutočne prenikol do každej vzdialenej časti krajiny a školské vysvedčenia niesli poznámku: „*di razza ebraica*“. Praktickejším dôvodom mohla byť snaha sformovať nový vzdelávací

26 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 66.

27 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 160.

28 SARFATTI, M.: *Le leggi antiebraiche*, s. 19–11.

29 PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia. The Restoration of Jewish Rights in Postwar Italy*. Jeruzalem 2006, s. 8.

30 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 327.

31 RD (kráľovský dekrét) 1390, 5. 9. 1938 (Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista) a RD 1630, 23. 9. 1938. COLLOTTI, E.,: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 69–70.

system na začiatku školského roku.³² Dňa 7. septembra nový kráľovský dekrét ťažko postihol netalianskych Židov, ktorým bol zakázaný pobyt v kráľovstve. Všetky predchádzajúce rozhodnutia, ktorými im priznali občianstvo, vyhlásili za neplatné a anulované, pokiaľ ich nevydali pred rokom 1919, čo znamenalo, že aj tí, ktorí v krajine strávili dve desaťročia, boli napriek tomu vyhlásení za cudzincov. Opatrením, ktoré musí byť vnímané ako dosť kruté zaobchádzanie, berúc do úvahy kontext nacistickej hrozby, boli nútení do šiestich mesiacov opustiť Taliansko, aj keď ostali nejaké pochybnosti, či by sa im nemalo umožniť odísť do talianskej východnej Afriky.³³

Septembrový dekrét svojím spôsobom nie je konzistentný s logickým vývojom rasistického ťaženia. Bola to noc zo 6. na 7. októbra 1938, počas ktorej sa obšiahly rasový projekt načrtnutý Mussolinim vrátil späť do života počas udalosti, ktorá bola podľa správ dlhou a vzrušenou debatou Veľkej fašistickej rady. Ako sa môžeme dovtípiť z oficiálnych prepisov, množstvo zaslúžilých fašistov, medzi nimi Cesare Balbo, Emilio De Bono a Luigi Federzoni, sa ohradzovali proti navrhovaným normám. Zdôrazňovali otázku židovských veteránov z vojny, ktorí vlastenecky bojovali za Taliansko, ako aj to, že ich deti budú zbavené možnosti byť vzdelané ako fašisti (opäť „duchovný“, a nie „biologický“ koncept rasizmu). Keď sa priznalo, že nejaké výnimky sa budú musieť udeliť pre Židov, ktorým uznajú zásluhy, niektorí poprední funkcionári polemizovali, že ich bude toľko, že akákoľvek diskriminácia sa stane zbytočnou.³⁴

Po horúcej debate bola už nasledujúci deň oficiálne Veľkou fašistickou radou vyhlásená *Deklarácia o rase*.³⁵ Napriek tomu trvalo fašistickým úradom mesiac, kým premenili ideologické princípy Deklarácie do hlavného rasového zákona, akejsi Magny charty fašistického antisemitizmu,³⁶ kráľovského dekrétu č. 1728 zo 17. novembra 1938, ktorý aspoň v niektorých bodoch jednoducho opakoval text Deklarácie.³⁷ V prvej kapitole, vyplývajúcej zo špeciálnej pozornosti fašizmu „kvalitatívnemu a kvantitatívnemu zlepšovaniu talianskej rasy“ (projekt Italiano nuovo), zakázali sobášne talianskych občanov s osobami patriacimi k iným rasám. Odsek 8 poskytol komplexnú, kauzistickú definíciu židovstva,

32 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 70 – 71.

33 RD 1381, 7. 9. 1938 (Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri). DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 331.

34 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 346.

35 Pre úplné znenie rôznych návrhov a finálnu verziu Deklarácie pozri: DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 621 – 629.

36 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 393.

37 RD 1728, 17. 11. 1938. DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 630 – 635.

vyhlásiac za Žida akúkoľvek osobu buď a) narodenú židovským rodičom, alebo b) s jedným židovským a jedným zahraničným rodičom, alebo c) s matkou židovkou a neznámym otcom, alebo d) každú osobu s židovským vierovyznaním, takú, ktorá je súčasťou židovskej komunity alebo ktorá akýmkoľvek spôsobom prejavuje židovskú identitu. Na „*talianskych občanov židovskej rasy*“ (čl. 10) uvalili množstvo obmedzení. Mali zákaz slúžiť v armáde, pracovať ako učitelia alebo vedúci mládeže, vlastniť spoločnosti, ktoré zamestnávajú viac ako sto osôb alebo sú spojené s národnou obranou. Boli zavedené limity pre židovských majiteľov pôdy či mestských nehnuteľností. Židom nebolo umožnené pracovať vo verejnej správe, fašistickej strane, miestnej samospráve, odboroch a množstve ďalších organizácií (čl. 13). Museli sa tiež zbaviť svojich „árijských“ služobníkov v domácnostiach (čl. 12). Predchádzajúce rozhodnutia ohľadom zahraničných Židov boli potvrdené (čl. 17, 23), aj keď zmiernené, keďže osoby staršie ako 65 rokov a tí, ktorí sa pred 1. októbrom 1938 zosobášili s Talianmi, mohli ostať v krajine (čl. 25).

Bol zavedený termín „*discriminazione*“, ktorý sa vzťahoval nie na zákony, ale na tých Židov, s ktorými mohlo byť pre rôzne dôvody zaobchádzané špeciálne, lepšie. Boli to (a) príbuzní Židov, ktorí padli v líbyjskej, habešskej, španielskej či 1. svetovej vojne, ako aj tých, ktorí zahynuli počas ozbrojených bojov „za fašistickú vec“ (v bojových oddieloch); (b) dobrovoľníci, ranení a vyznamenaní za hrdinstvo v zbrani v už uvedených konfliktoch, spolu s účastníkmi obsadenia Rijeky (1919 – 1920), tí, ktorí vstúpili do fašistickej strany v jej najťažších časoch (1919 – 1922 a 1924) a vo všetkých mimoriadnych prípadoch (čl. 14). Židia, ktorí chceli získať „*discriminazione*“, mali v tom zmysle podať formálnu žiadosť zvláštnej komisii ministerstva vnútra (čl. 16). Pokiaľ im bolo udelené, mohlo byť rozšírené aj na členov rodiny a potomkov až do druhého kolena (čl. 15). Avšak pri analyzovaní pojmu „*discriminazione*“ treba byť opatrný. Neznamenal, ako sa niektorí nazdávajú, úplné zrušenie postavenia jedinca ako Žida, pretože len rušil niektoré zvláštne, určené obmedzenia, napríklad článok 10 o podmienkach ekonomických aktivít.

Bola ohlásená možnosť prijatia ďalších rasových úprav vrátane možnosti presídlenia Židov do kolonizovanej Etiópie, čo by však záviselo od ich budúceho postoja k režimu. Deklarácia Veľkej fašistickej rady obsahovala všeobecné odôvodnenie pre (tentoraz výslovne antisemitskú, a nie všeobecne rasistickú) politiku: po masovej imigrácii ich zahraničných krajanov sa verilo, že talianski Židia sa ukázali nepriateľmi fašizmu a duchovných hodnôt, za ktoré bojoval.³⁸ A napokon od všetkých osôb, považovaných podľa zákona za Židov, sa čakalo

38 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 627 – 628.

prihlásenie sa miestnym úradom (čl. 19). Je zaujímavé, že článok 27 explicitne konštatuje, že sloboda židovského vierovyznania a aktivít židovskej komunity sa nemení, kým článok 21 garantuje štandardné podmienky odchodu do dôchodku pre tých, ktorí museli opustiť svoje miesta v štátnej správe.

Vedci predchádzajúcich generácií, nasledujúc príklad Renza De Feliceho, mali tendenciu vnímať rasové zákony ako veľmi mierne, odvodené z veľkej časti zo sociálneho odporu proti antisemitizmu a Mussoliniho rozpakov, pretože – ako verili – nikdy neplánoval nasledovať nacistický model.³⁹ Súčasné štúdie, napríklad Michele Sarfattiho, prijímajú úplne iný pohľad, zobrazujúc zákony ako nekonzistentné a „nevedecké“, v skutočnosti ani „biologické“, ani „duchovné“ (stačilo byť aktívnym veriacom židovskej viery, aby bol niekto vyhlásený za Žida)⁴⁰, ale predovšetkým „drastické“, keďže zaviedli okamžité nariadenia podobné tým, ktorých implementácia nacistom trvalo niekoľko rokov, ktoré na krátky čas dokonca predbehli krutosť nemeckej legislatívy z roku 1938. Dôležitým kontrastom v porovnaní s nacistickým systémom bolo, že aj keď talianskych Židov tvrdo diskriminovali, nezbavili ich talianskeho občianstva ako takého.⁴¹ Všetci boli jednoznačne kvalifikovaní: boli buď Židia, alebo „áriji“ bez alternatívy akéhokoľvek stredu „zmiešaných“.⁴²

2. IMPLEMENTÁCIA A ROZŠÍRENIE RASOVÝCH ZÁKONOV (1939 – 1943)

Rasové zákony z roku 1938 boli len počiatkom toho, čo sa malo stať procesom postupného zhoršovania situácie Židov až do roku 1943.⁴³ Ako spočítal Ilaria Pavan, medzi septembrom 1938 a septembrom 1943 rôzne talianske ministerstvá a úrady vydali v súvislosti so Židmi okolo 180 nariadení, ktoré – ako naznačuje – sa často zdali „prísnejšími ako [pôvodné] zákony“.⁴⁴ Kým prví bádatelia v tejto oblasti sa pokúsili znížiť význam fašistického rasizmu dokázaním jeho propagandistického prístupu, ojedinelej implementácie do praxe a nedostatkom masovej podpory v rámci národa,⁴⁵ dnes prevažuje postoj, že aj napriek tomu, že niektoré aspekty zákonov sa uplatňovali pomaly, bolo to skôr pre všeobecnú neefektívnosť talianskej správy než pre jej nedostatok nadšenia alebo rozhodnosti.⁴⁶

39 Tamže, s. 354.

40 SARFATTI, M.: *Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws*, s. 73.

41 Tamže, s. 75.

42 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 169.

43 SARFATTI, M.: *Le leggi antiebraiche*, s. 5.

44 PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia*, s. 11, 13.

45 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 78.

46 SARFATTI, M.: *Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws*, s. 77.

Zodpovednosť režimu ako takého nemôže byť otázná, jedným z jej symbolov sa stalo založenie nového orgánu rasistickej propagandy známeho časopisu *Obrana rasy* (*La Difesa della Razza*) 5. augusta 1938, ktorý pripravovali Telesio Interlandi a Giorgio Almirante,⁴⁷ čím režim urobil ďalší a rozhodujúci krok k protižidovskej tlačovej kampani, ktorá sa spustila dlho predtým.⁴⁸ Časopis – vychádzajúci do 20. júna 1943 – kombinoval pseudovedecké analýzy antropológov, zoológov, demografov, prírodovedcov, biológov, sociológov a štatistikov s najprimitívnejšími stredovekými predsudkami, napríklad o rituálnych vraždách, využívajúc autoritu niektorých kresťanských klasikov.⁴⁹ Avšak viac svetla na vec vrhá nevyvrátiteľná skutočnosť, že kým na svojom začiatku bol náklad novín 150 000 výtlačkov, postupne klesal a tajná správa ministerstva ľudovej kultúry naznačuje, že v roku 1940 bolo vytlačených len nejakých 20 000 výtlačkov, z ktorých 5000 až 10 000 výtlačkov tvorilo predplatné verejných inštitúcií.⁵⁰ Teda zdá sa, že len veľmi málo individuálnych čitateľov sa o obsah časopisu zaujímalo.

Ako už bolo spomenuté, postup rasistickej kampane bol jasne viditeľný v školách a na univerzitách. Dôsledkom už uvedeného kráľovského dekrétu č. 1630 z 23. septembra 1938 bolo vylúčenie približne 5600 študentov (4400 zo základných, 1000 zo stredných škôl a 200 z univerzít).⁵¹ 279 riaditeľov a stredoškolských učiteľov muselo odísť a rovnako 114 autorov učebníc.⁵² V niektorých prípadoch sa z praktických dôvodov po odstránení mien židovských autorov manuály používali aj naďalej, ale zvyčajne boli knihy zakázané, ak nie len jednoducho skonfiškované.⁵³ Z univerzít odstránili 96 profesorov a viac ako 133 výskumníkov a asistentov, čo zjavne spôsobilo vážne škody talianskej kultúre.⁵⁴ Navyše mali Židia zakázané publikovať knihy či články v talianskej tlači a od 17. februára 1942 im zakázali aj vstup do verejných knižníc.⁵⁵ Minister Giuseppe Bottai namiesto toho školám nariadil odoberať *La Difesa della Razza* a používať ju v triedach.⁵⁶

47 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 64.

48 LEVI, F.: Anti-Jewish Persecution and Italian Society. In: ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922–1945*. Cambridge 2005, s. 200.

49 SERVI, S.: *Building a Racial State*, s. 116–124.

50 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 440; SERVI, S.: *Building a Racial State*, s. 117.

51 Elenco dei principali provvedimenti legislativi in materia scolastica (1860–1968). In: PAZZAGLIA, L. – SANI, R.: *Scuola e società nell'Italia unita*. Milano 1997, s. 586.

52 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 213.

53 WILLIAMS, L.: *Fascist Thought and Totalitarianism in Italy's Secondary Schools: Theory and Practice, 1922–1943*. New York 1994, s. 95.

54 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 89.

55 Tamže, s. 91.

Navyše sa konštatovalo, že medzi tými, čo na jeseň 1938 prišli v dôsledku rasových zákonov o prácu, bolo 276 bankových zamestnancov, 884 bankových úradníkov, 105 dôstojníkov a 4000 expertov na voľnej nohe.⁵⁷ Mnoho postov prevzali „áriji“, ktorí poskytli extra podporu pre túto fašistickú kampaň. V súlade s už spomínaným dekrétom o cudzích Židoch sa od približne 10 000 z nich očakávalo, že do 12. marca 1939 odídu, kým 933 bolo umožnené ostať v dôsledku ich veku či manželstva s „árijským“ Talianom. Len 3720 z nich vyhovelو zákonu a odišlo, kým pred augustom 1939 prišlo podľa odhadov ďalších 2486 Židov, ktorí sa rozhodli v krajine ostať ilegálne. Napriek prísny inštrukciám fašistických úradov stále prichádzali ďalší a talianski vojaci ich vypúšťali dokonca aj po vypuknutí vojny.⁵⁸ Aj napriek niektorým návrhom v tomto smere nebolo zavedené nosenie žiadneho odlišovacieho znamenia pre Židov na verejnosti.⁵⁹

Oficiálna cesta, ako sa vyhnúť diskriminácii, bola, ako sme už povedali, procedúra „discriminazione“, teda výnimky – uznaním zvláštnych zásluh o krajinu – z niektorých nariadení o vlastníctve pôdy či budov, ako aj o vykonávaní určitých zamestnaní.⁶⁰ Samotná Fašistická strana odhadovala, že v roku 1938 až 3502 rodín môže mať nárok na „discriminazione“ z dôvodu ich vojenskej služby a ďalších 834 pre zásluhy v hospodárskych a sociálnych aktivitách.⁶¹ To naznačuje okolo 12 000 ľudí, o ktorých sa uvažovalo ako o kandidátoch, čo znamená zhruba 20 % všetkých Židov žijúcich v Taliansku. Pred 1. júnom 1942 bolo podaných 8171 žiadostí o udelenie „discriminazione“ pre 15 339 osôb, z ktorých 5870 prípadov preverila do januára 1943 Demorazza, pričom zamietli 3384 z nich a odsúhlasili 2486. Situácia všeobecne smerovala do stavu, keď bolo čoraz ťažšie získať súhlas, kým zo začiatku bola väčšina žiadostí vybavená kladne.⁶²

So zjavným nedostatkom dôslednosti kráľovský dekrét z 19. júla 1939 ďalej zmiernil mieru diskriminácie, poveriac ministerstvo vnútra svojvoľne stanovil status „árija“, dokonca aj proti litere rasistickej legislatívy.⁶³ Nie je potrebné dodáť, že perspektíva, ktorú takáto „arianizzazione“ ponúkala, spočívala v oveľa lepšom statuse ako mali discriminati, keďže z osoby urobila Nežida a automaticky zrušila akúkoľvek diskrimináciu. Lákadlo bolo veľké a panoval rozšírený názor, že na ministerstve vládne veľká korupcia, keďže bohatší Židia sa pokúšali

56 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 328 – 329.

57 PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia*, s. 9 – 10.

58 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 424 – 425.

59 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 78.

60 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 177.

61 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 421.

62 Tamže, s. 422 – 423.

63 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 75.

získať vzácné rozhodnutie za akúkoľvek cenu. Dokonca aj Židov, ktorí sa za Židov prihlásili sami, občas vyhlásili za „árijcov“, pričom dôvodom bolo predpokladané cudzoložstvo matky s Talianom, čo malo za následok zmenu právneho statusu potomka. Niekedy novovymenovaní „áriji“ ostentatívne dávali najavo židovské spôsoby a predchádzajúce rozhodnutia boli zrušené.⁶⁴ Prirodzene, z pohľadu nacistov a ich „biologického“ konceptu bol tento druh rasistickej politiky absurdný a po roku 1943 Nemci nerešpektovali ani „arianizzazioni“, ani „discriminazioni“. Pred februárom 1942 bolo podaných 9674 žiadostí o „arizáciu“, z ktorých bolo 3466 zamietnutých a 1787 vybavených kladne.⁶⁵

Vypuknutie 2. svetovej vojny prišlo súčasne s ďalším zhoršovaním situácie talianskych Židov. Pretože väčšina Talianov – napriek ohromnej vojnovej propagande – si neželala príchod vojenského konfliktu s jeho nevyhnutným krviprelieváním, bolo rozhodnuté urobiť za vojnu zodpovedných Židov a takýmto spôsobom znovu spustiť antisemitizmus a súčasne odvrátiť možné obviňovanie vlády. Giovanni Preziosi teda vo svojom *La vita italiana* napísal: „Vojna bola pripravená v Amerike židovstvom, ktorého hlavný európsky nástroj je anglická vláda... Vojna, pripravovaná a želaná židovstvom, bola rozpútaná Poľskom, domovom najväčšieho počtu Židov v Európe.“⁶⁶ Nie div, že vo svetle bezprostredne hroziaceho vstupu Talianska do vojny v máji 1940 ministerstvo vnútra uskutočnilo prípravy na internovanie, okrem občanov nepriateľských krajín, tiež cudzích Židov, bez ohľadu na krajinu ich pôvodu, ako aj tých talianskych Židov, ktorí by sa mohli zdať nebezpečnými vo vojnových časoch.⁶⁷ Dňa 4. júna 1940 ministerstvo urgovalo miestne policajné úrady, aby poskytli zoznamy takýchto Židov žijúcich v ich obvode. Je zaujímavé, že väčšina adresátov prejavila len málo nadšenia a dodali zoznamy len veľmi krátke, prípadne žiadne. S pomocou Demorazza o niekoľko dní neskôr zostavili nové zoznamy a približne 200 Židov internovali.⁶⁸

Ako by sa dalo očakávať, je debata o talianskom systéme miest „koncentrácie“ či „internovania“,⁶⁹ ako ich alternatívne volajú, mimoriadne chúlостivá. Dnes sa odhaduje, že existovalo až 51 internačných táborov a 250 miest „slobodnej internácie“ (internamento libero), čo boli zvyčajne malé dediny či ostrovy na juhu krajiny riadené ministerstvom vnútra.⁷⁰ „Väčšina týchto miest (a čo sa z nich stalo) bola v prvých rokoch po skončení konfliktu úplne ignorovaná (alebo zabud-

64 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 414.

65 Tamže, s. 420.

66 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 103.

67 Tamže, s. 105.

68 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 425.

69 SARFATTI, M.: *Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws*, s. 76.

70 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 107.

nutá) historikmi a miestnym obyvateľstvom,⁷¹ ako to vníma anglosaský vedec. Typické pre neho aj pre uvedený fenomén sú správy o tom, že Silvio Berlusconi opísal tieto miesta ako miesta podobné „dovolenkovým táborom“.⁷² Zdá sa evidentné, že sa Taliani až do posledných desaťročí nevyrovnali s týmto aspektom fašistickej minulosti svojej krajiny.

Už pred septembrom 1940 existovalo 15 takýchto táborov. Boli zamýšľané pre všetkých zaistencov, nerozlišujúc medzi „nepriateľskými cudzincami“, zahraničnými Židmi a tými talianskymi, ktorí boli zbavení občianstva. Zvyšní spadali pod nový kráľovský dekrét zo 4. septembra 1940.⁷³ Renzo De Felice zdôraznil, že všetci väzni dostali podporu na obživu (8 lír pre muža, 4 pre ženu a 3 pre dieťa každých 15 dní) plus 50 lír mesačne ako náhradu na bývanie.⁷⁴ Zjavne z času na čas otcom povolili návštevu okolitých miest, aby tak získali pre svoje rodiny rôzne potreby. I Daniel Carpi poukazuje, že „*nie je možné porovnať*“ nacistické a talianske fašistické tábory. Rodiny ostali spolu, boli tam školy a kultúrne aktivity pre zaistencov.⁷⁵ Súčasné štúdie majú trend aspoň čiastočne vyvracať tento mierny obraz táborov. Dali by sa citovať šokujúce príklady deportácií rodiny Frankelovcov z Milána, ktorých otca – bývalého talianskeho občana do roku 1923 – poslali do Cosenzy, jeho ženu do Potenzy, ďalší dvaja členovia rodiny do Avellina a ich trojročná dcéra ostala v Miláne.⁷⁶ Často sa argumentuje, že podmienky v táboroch sa z miesta na miesto líšili, keďže väčšina táborov bola zriadená na miestach ako staré fabriky, mlyny, sklady a podobne.⁷⁷ Najväčší tábor bol Ferramonti di Tarsia, nachádzajúci sa neďaleko mesta Cosenza v Kalábrii, zdanlivo vzdialený od vojenských operácií, ktorý vznikol v júni 1940 a bol postavený s cieľom zriadenia tábora.⁷⁸ Bol obohnaný ostnatým drôtom a plotmi, skladajúc sa z barakov a chatrčí. Niektorí z jeho 2000 rôznych väzňov na vrchole jeho služby v lete 1943 zomreli v dôsledku biednych životných podmienok.⁷⁹ V tom momente tam bolo uväznených spolu 6386 Židov, z nich 2047 v táboroch, 1465 ostávalo výslovne vo Ferramonti.⁸⁰ Aj keď boli nepochybne talianske tábory

71 FOOT, J.: *Italy's Divided Memory*. New York 2009, s. 73.

72 Tamže, s. 74.

73 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 427.

74 Tamže, s. 428.

75 CARPI, D.: Concentration camps. In: GUTMAN, I. (ed.): *Encyclopedia of the Holocaust*. New York – London 1990, heslo: Taliansko.

76 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 427.

77 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 111.

78 Tamže, s. 106.

79 FOOT, J.: *Italy's Divided Memory*, s. 75.

80 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 189 – 190.

oveľa menej kruté ako nacistické, určite to neznamená, že pobyt v nich neprinášal ich väzňom živorenie, poníženie a utrpenie.⁸¹

Súčasnú predstavu talianskych koncentračných táborov ako „dovolenkových táborov“ môžu byť vystopované späť ako odkaz fašistickej propagandy, keďže niektorí fašisti prišli s myšlienkou, že Židia ostávajúci v táboroch nie sú diskriminovaní, lebo zo svojho postavenia benefítujú, pretože nemusia bojovať ani si zarábať na živobytie. Preto 6. mája 1942 ministerstvo vnútra a korporácie povolalo všetkých Židov vo veku 18 – 50 rokov vrátane tých so statusom *discriminati*, aby vykonávali podradné fyzické práce.⁸² Je vhodné spomenúť, že ich zdravotný stav mal byť overený dopredu.⁸³ Do júla 1943 povolali 15 517 osôb, z ktorých 1301 natrvalo a 2410 dočasne oslobodili a zo zvyšných 11 806 ľudí len 1235 napokon poslali na určitú prácu,⁸⁴ čo z celej veci robí viac-menej čisto ideologické a teoretické rozhodnutie s malým praktickým efektom, ako aj ďalší dôkaz o neefektívnosti administratívneho režimu. Ďalší konkrétnejší je ten, že tí, ktorí pracovali, dostávali (síce extrémne malú) plácu, sotva štvrtinu bežnej, čo celú vec opäť odlišuje od nacistickej idey nútenej práce.⁸⁵

Nezamestnanosť, chudoba a hlad predstavovali jeden z vážnejších zdrojov ťažkostí diskriminovaných. Okrem vyššie spomínaných nariadení boli už 29. júna 1939 zavedené nové reštrikcie, ktoré Židom zakazovali, okrem tých so statusom *discriminati*, dlhý zoznam profesií, ako napríklad chirurgovia, farmaceuti, veterinári, pôrodné asistentky, právnici, účtovníci, inžinieri, architekti či agrári a priemyselní experti.⁸⁶ Počas roku 1940 nasledovali nové dekréty, zabráňujúce Židom viesť hotely, bary, cestovné kancelárie, tlačiarne, vínokéby či predávať knihy a rádiá.⁸⁷ Efekt početných obmedzení bol ten, že do leta 1943 dokonca aj z tých malých židovských podnikov, ktoré neboli skonfiškované Úradom pre správu a likvidáciu (židovských) nehnuteľností (*Ente di Gestione e Liquidazione Immobiliare*), bolo 60 % buď zatvorených, alebo prevzatých „árijcami“.⁸⁸ Ako to podáva Ilaria Pavan, „*narušilo to celú sieť vzťahov, na ktorých bol založený život jednotlivca, podlomilo osobnú sebadôveru chlebobarcu a zbavilo celú rodinu jej*

81 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 106.

82 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 428, 430.

83 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 113.

84 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 200.

85 Tamže, s. 201.

86 RD 1054, 29. 6. 1939 (*Disciplina dell'esercizio delle professioni da parte dei cittadini di razza ebraica*). COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 75; SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 205.

87 PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia*, s. 12.

88 Tamže, s. 11, 13.

príjmov“.⁸⁹ Posledný bod bol, že Židia – ako cudzinci – mali zakázané žiadať akúkoľvek hospodársku pomoc od štátu, čo ich nútilo spoliehať sa len na seba.⁹⁰

Ku koncu režimu – v júni 1943 – boli medzi niektorými fašistickými lídrami tendencie protižidovskú kampaň radikálne akcelerovať. Mussolini volal po pri kročení ku konečnému vyhnaniu zvyšných Židov alebo po ich izolácii do miest, ktoré boli definované ako „neprázdňinové miesta“ (luoghi non di villeggiatura).⁹¹ Zväčša sa predpokladalo, že príkaz z 15. júla 1943 premiestniť väzňov z Ferramonti do Bolzana na severe naznačil, že ďalším krokom bude ich vydanie nacistom.⁹²

3. SOCIÁLNY FAKTOR – ŽIDOVSKÉ A TALIANSKÉ POSTOJE

Reakcia Židov na zverejnenie rasových zákonov v roku 1938 môže byť považovaná za ďalší argument v diskusii o tom, či boli nové normy len logickým stupňom fašistického totalitného projektu, alebo by mali byť považované za iracionálny radikálny prielom. Židia boli extrémne šokovaní: „*Všetko sa to na nás znieslo ako blesk, ako katastrofálne zemetrasenie, boli sme úplne nepripravení*“,⁹³ ako to podáva Lucia Nissim Momigliano. Bolo to „otázkou morálky“ (un fatto morale) viac ako čimkoľvek iným, zvlášť pre tých, ktorí sa vždy považovali za Talianov a fašistov. Niektorí Židia dospeli k názoru, že to bol len akýsi test ich lojality ku krajine a ich povinnosťou bolo to skrátka zniesť.⁹⁴ Niektorí si udržali ilúziu, že Mussolini chcel udeliť „discriminazione“ všetkým „nevinným“ Židom, a teda nové zákony sa budú vzťahovať len na malú menšinu tých k režimu nelojálnych.⁹⁵ Keď tieto nádeje vyšli nazmar, musela sa prijať stratégia prežitia. Giancarlo Sacerdoti spomínal: „*Židia mali niekoľko možností: emigrovať, konvertovať, byť trpezlivý, zbláznit sa a udierať hlavou o múr a spáchať samovraždu. Zvolili sme si možnosť byť trpezlivý a odboj.*“⁹⁶

V dôsledku toho opustilo medzi rokmi 1938 a 1943 Taliansko okolo 6000 Židov. Väčšina odišla do Spojených štátov a Latinskej Ameriky, sledujúc tak tradičné cesty talianskych emigrantov.⁹⁷ Ba čo viac, členstvo v židovských komunitách prudko kleslo zo zhruba 45 000 v roku 1938 na 33 000 v roku 1943

89 Tamže, s. 7.

90 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 207.

91 Tamže, s. 190.

92 Tamže, s. 226.

93 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 80.

94 Tamže, s. 82.

95 NIDAM ORVIETO, I.: *The Impact of Anti-Jewish Legislation*, s. 160.

96 ORVIETO, I.: *Letters to Mussolini*, s. 468.

97 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 92.

(približne 5000 formálne požiadalo o vyškrtnutie zo zoznamu). Určite sa tak stalo na základe mnohých dôvodov: niektorí bývalí členovia opustili krajinu, niektorí sa báli, ale niektorí sa rozhodli zdôrazniť svoju talianskosť a zo zrejmých dôvodov v Taliansku taktiež poklesla pôrodnosť medzi Židmi.⁹⁸

Čo sa zdá mimoriadne objasňujúcou a súčasne zaujímavou skupinou prameňov, je niekoľko stoviek listov adresovaných Mussolinimu v troch vlnách (jeseň 1938, jeseň 1939 a leto 1940),⁹⁹ ktoré ho prosia o zmenu jeho nevysvetliteľnej rasistickej politiky alebo – častejšie – o udelenie individuálnej pomoci za osobné zásluhy (podobnej „discriminazione“), bez spochybňovania celého systému.¹⁰⁰ Tu je jedno z dojímavých svedectiev o tom, do akej miery dokonca aj po vyhlásení rasových zákonov, mnohí Židia demonštrovali neuveriteľnú lojálnosť režimu a Mussolinimu osobne:

„Dnes, vo chvíli bolesti, matka a talianska žena sa na Vás obracia... Prosím Vás, aby ste ma vypočuli. Úprimne verím a naliehavo prosím v mene všetkých taliansko-židovských matiek... zdelávali sme naše deti tak, aby milovali v prvom rade rodinu, v druhom rade prácu a Taliansko celý čas... Ak nejaký Žid nevedel vykonať svoju povinnosť ako Talian alebo si nevážil ním byť, zaslúži si trest... ale zvyšok talianskeho židovstva chce len obetovať telo a dušu za Taliansko... Prosím, pomôžte mi, aby moje desaťročné dieťa už nemuselo plakať, pretože jeho priatelia mu vravia, že nie je Talian. Prosím, urobte niečo, aby nemusel prekliat deň, keď sa narodil.“¹⁰¹

V podobných listoch ďalší Židia duceho ubezpečovali o svojej vrelej viere v neho, ako aj v ducha a ideológiu fašizmu, v ktorom žiadali o dovoľenie žiť alebo – ako posledné východisko – žiadali o pomoc pri odchode z krajiny, slávnostne sľubujúc, že budú v zahraničí vždy propagovať pozitívny obraz fašistického Talianska.¹⁰²

Je zvláštne, že aj tí, ktorých poslali do talianskych koncentračných táborov, často majú na ne „veselé“ či aspoň dobré spomienky. Typické zdôvodnenie je: „Nebolo to, samozrejme, nič v porovnaní s Osvienčimom“ alebo „skutočne sme netrpeľi“.¹⁰³ Poľská židovka Maria Eisenstein napísala:

„Dúfala som, že Mussolini nevydá zahraničných Židov Hitlerovi. Teda sa okrem internovania v Taliansku nebudeme musieť ničoho báť; naopak, bola som

98 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 228 – 230.

99 ORVIETO, I.: *Letters to Mussolini*, s. 469.

100 Tamže, s. 472.

101 Tamže, s. 474.

102 Tamže, s. 471.

103 NIDAM ORVIETO, I.: *The Impact of Anti-Jewish Legislation*, s. 158.

*trochu zvedavá... V každom prípade v porovnaní s istou smrťou v Nemecku nebol [taliansky] tábor ničím než vtipom, aj keď určite nie príjemným.*¹⁰⁴

Avšak, ak nebudeme brať do úvahy kontext Osviečimiu, v talianskych podmienkach bolo hlavným záujmom mnohých Židov jednoducho zarobiť na obživu rodiny v tom, čo sami vnímali ako „*atmosféru večnej neistoty*“¹⁰⁵ pre stále pribúdajúce nové obmedzenia slobody ich hospodárskej aktivity. Niektorí – zvlášť tí rodičia, ktorí neboli schopní užiť svoje deti – dospeli k najvyššiemu zúfalstvu. Po nekonečnom hľadaní zamestnania a po tom, čo sa rozhodol spáchať samovraždu, Emilio Foa zanechal list: „*Moja drahá žena, opúšťam Ťa. Týmto spôsobom zachránim rodinu. S peniazmi z poisťky budete schopní mať pravidelný príjem... Teraz ste v bezpečí... Prosím, nesúď ma. Miluj ma a pamätaj na mňa.*“¹⁰⁶

Následkom toho majú vedci tendenciu odlišovať, pokiaľ ide o postoj talianskych „*árijcov*“ k zainteresovaným perzekvovaným Židom. Renzo De Felice tvrdil, že oficiálne zverejnenie rasových zákonov sa medzi Talianmi nestretlo s veľkým pochopením, pokiaľ dokonca nezničilo posledné ilúzie o pravej povahe režimu, prispievajúc k ďalšej redukcii jeho masovej podpory. Bezpochyby, dokonca aj rasistické publikácie nevedomky pripustili istú dávku sociálneho odporu k antisemitizmu, lebo s absolútnym pobúrením informovali o prípadoch, keď niektoré knižnice či kníhkupectvá odmietli mať na pultoch *La Difesa della Raza* či podobné materiály.¹⁰⁷ Extrémne vypovedajúce svedectvo bolo publikované miestnymi novinami z Piacenty *Le scure* z 6. októbra 1938:

„*Kam len pôjdu, úbohí Židia? Pre nás fašistov je to hlúpa otázka, ponižujúca, ktorú mesiac neustále počúvame od žien aj mužov, od príliš veľa ľudí... Do pekla, súdruhovia, pôjdu do pekla, vaši, úbohí Židia! zaplatiť aspoň za malú časť za zlo, ktoré urobili počas týchto dvadsiatich storočí. A vy pôjdete s nimi, súdruhovia, vo veľmi dobrej spoločnosti...*“¹⁰⁸

Ako vidíme, talianska spoločnosť bola prirodzene silno rozdelená v tejto záležitosti a skutočná otázka je, ktorý postoj prevládal. Všeobecne sa verí, že fyzické násilie a útoky proti Židom pred rokom 1943 boli krajne zriedkavé.¹⁰⁹ Zopár miestnych, izolovaných stretov, napríklad v Ríme, Ferrere, Terste či Turíne, malo často pôvod v osobnej motivácii a centrálnie úrady ich nepodporovali.¹¹⁰

104 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 110.

105 PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia*, s. 11.

106 NIDAM ORVIETO, I.: *The Impact of Anti-Jewish Legislation*, s. 166.

107 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 356.

108 Tamže, s. 361.

109 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 77.

110 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 219.

To však neznamená, že voči Židom neexistovalo nepriateľstvo, zvlášť medzi mladými fašistickými fanatikmi. Rok 1938 na univerzite v Bologni priniesol závažné premeny. Napríklad Fašistická univerzitná skupina (GUF), ktorá v minulosti organizovala stretnutia a podujatia pre zahraničných študentov vrátane Židov s cieľom propagovať fašizmus ako univerzálne hnutie novej éry, bola opäť dokonale v súlade s novými očakávaniami režimu. Zväzový tajomník v Bologni Tullio Pacchioni ohlásil: „*Bolognská GUF je spokojná, vidiac samu seba oslobodenú od všetkého židovského odpadu, ktorý zašpinil jej rady.*“¹¹¹ V niektorých častiach Talianska miestna správa vyjadrovala svoje nadšenie a lojalitu režimu pridávaním ďalších obmedzení slobody každodenného konania Židov, idúc tak výrazne za existujúcu štátnu legislatívu.¹¹² Mnohí majitelia obchodov využili situáciu a vyvesili oznamy ako „*Árijský obchod*“ alebo „*Židia tu nie sú vítaní*“.¹¹³ Tiež čiastočne z dôvodu hospodárskej súťaže počas rasového cenzu z roku 1938 bolo 2633 Židov udaných ich talianskymi susedmi a boli pripísaní do registra.¹¹⁴

Postoj talianskej katolíckej cirkvi a Vatikánu si zaslúži zvláštne zaobchádzanie. Treba poukázať na diverzitu názorov ohľadom Židov medzi katólikmi a v rámci Rímskej kúrie. Pápež Pius XI. osobne pri niektorých príležitostiach kritizoval antisemitizmus ako princíp a obrátil sa proti nacistom vo svojej encyklike *Mit brennender Sorge* (1937).¹¹⁵ Avšak mnohé katolícke kruhy – ako pre svoj tradičný antisemitizmus dobre známy *La Civiltà cattolica* 6. augusta 1938 – dali jasne najavo rozdiel medzi nacizmom a fašistickým modelom rasizmu a boli pripravení podporiť taliansku verziu:

„*Tí, ktorí poznajú princípy nemeckého rasizmu, budú hneď vidieť zreteľný rozdiel medzi ich návrhmi a tými, ktoré má skupina talianskych fašistických vedcov. To dokáže, že taliansky fašizmus nechce byť zamieňaný s nacizmom či nemeckým rasizmom, neodmysliteľne a explicitne materialistickým a protikresťanským.*“¹¹⁶

Pius XI., napriek jeho údajným plánom urobiť viac, teda v skutočnosti otvorene protestoval len proti zákazu sobášať sa mimo svojej rasy, keďže bojoval za ochranu práv všetkých katolíkov.¹¹⁷ So svojimi vlastnými dejinami cirkve nebola v pozícii, aby protestovala proti fašistom, lebo bolo veľmi pravdepodobné, že by odpovedali – ako to aj niekedy urobili – uistením Kúrie, že „*Židia si skrátka*

111 BRIZZI, P.: *Bologna 1938. Silence and Remembering. The Racial Laws and the Foreign Jewish Students at the University of Bologna.* Bologna 2002, s. 25.

112 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 85.

113 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 218.

114 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 419.

115 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 99.

116 DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, s. 335.

117 SARFATTI, M.: *Le leggi antiebraiche*, s. 43.

môžu byť istí, že sa s nimi nebude zachádzať horšie ako spôsobom, než akým to pápeži robili po storočia.“¹¹⁸

Väčšina Talianov, ako sa zdá, minimálne pred rokom 1943 v skutočnosti ostala pasívna, aj keď skoro pochopili, že z vedeckej stránky rasizmus nemá zmysel:

„Pochopil som, že klasifikácia rás bola urobená urob-ako-to-chceš, a nie vedecky; že bola alpínska rasa a stredomorská rasa; že slovo ‚árijec‘ malo sto rôznych významov; že bola rasa tela a rasa ducha; že veľkosť Krista môže byť vysvetlená skutočnosťou, že bol synom sýrskej cudzoložnice a rímskeho legionára teutónskej rasy.“¹¹⁹

V tom istom čase iný pamätník spomínal na postoj talianov k diskriminovaným Židom slovami: „Čiastočne zo sebeckta, z povrchnosti a zo sebeckej potreby pokoja uprednostňovali nevidieť, nevedieť a necítiť,“ čím ich židovskí krajanovia prechádzali.¹²⁰

V nedávno publikovanej štúdií americký židovský expert Joshua D. Zimmerman uzatvára:

„Mnoho vedcov nepochybuje o skutočnosti, že kým nacistické Nemecko začalo svoj genocídny útok na európske židovstvo v júni 1941, fašistické Taliansko, pokiaľ bolo suverénnym štátom, sa stalo na polostrove, ako aj v talianskych okupačných zónach Francúzska, Grécka a Chorvátska prístavom istoty a bezpečia nielen pre talianskych Židov, ale aj pre tisíce židovských utečencov utekajúcich pred nacistickým prenasledovaním.“¹²¹

Avšak kontroverzie obklopujúce počiatky Mussoliniho rozhodnutia spustiť protižidovskú diskrimináciu v roku 1938 sa zdajú vzdialené od vysvetlenia. Rasistická kampaň ako objektívny príklad neprijemnej a nepredvídateľnej povahy talianskeho fašizmu s jeho nerozhodnosťou, nedôslednosťou, neefektívnosťou a dramatickými premenami, necháva veľa miesta na množstvo vzájomne si odporujúcich vysvetlení. Mnoho odlišností vyrastá zo skutočnosti, že kým dnes mnoho Talianov má tendenciu zdôrazňovať, že „vo fašistických táboroch pre Židov neurážali dôstojnosť väzňov, je tiež pravdou, že dôstojnosť človeka urážal už len fakt, že tieto tábory existovali.“¹²² Nazdávam sa, že kľúčový bod porovnania a vzťahu má každý vo svojej mysli. Keď sa zameriame na osud talianskych Židov v celkovom kontexte holokaustu v Európe, môžu byť nazývaní výnimočne šťastnými a to, čo sa im stalo, môže byť považované – používajúc oficiálnu

118 COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei*, s. 98.

119 *Autobiografie di giovani del tempo fascista*. Brescia 1947, s. 60.

120 NIDAM ORVIETO, I.: *The Impact of Anti-Jewish Legislation*, s. 164–165.

121 ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy*, s. 1–2.

122 FOOT, J.: *Italy's Divided Memory*, s. 76.

frázu – za „*diskrimináciu, nie perzekúciu*“. Avšak keď skúmate ich skúsenosť z uhla pohľadu štandardov modernej demokracie, ľudských práv a liberálneho štátu, je nadmieru zrejmé, ako veľmi im fyzicky a psychicky ublížili štát a národ, ktoré mnohí z nich pokladali za svoj vlastný.

BIBLIOGRAFIA

- Autobiografie di giovani del tempo fascista*. Brescia 1947.
- BRIZZI, G. P.: *Bologna 1938. Silence and Remembering. The Racial Laws and the Foreign Jewish Students at the University of Bologna*. Bologna 2002.
- COLLOTTI, E.: *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*. Roma 2003.
- D'ANNUNZIO, G.: *La penultima ventura: scritti e discorsi fiumani, a cura di R. De Felice*. Milano 1974.
- DE FELICE, R.: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino 1961.
- FOOT, J.: *Italy's Divided Memory*. New York 2009.
- GENTILE, E.: *La grande Italia: ascesa e declino del mito della nazione nel ventesimo secolo*. Milano 1999.
- GERMINARIO, F.: *Fascismo e antisemitismo. Progetto razziale e ideologia totalitaria*. Roma 2009.
- GUTMAN, I. (ed.): *Encyclopedia of the Holocaust*. New York – London 1990.
- IPSEN, C.: *Dictating Demography. The Problem of Population in Fascist Italy*. Cambridge 1996.
- LUDWIG, E.: *Rozmowy z Mussolinim*. Łwów 1934.
- ORVIETO, I.: *Letters to Mussolini. Italian Jews and Racial Laws*. In: ROTH, J. K. – MAXWELL, E. (eds.): *Remembering for the future. The Holocaust in an Age of Genocide*. Diel 1. New York 2001, s. 466 – 480.
- PAVAN, I.: *Persecution, Indifference, and Amnesia. The Restoration of Jewish Rights in Postwar Italy*. Jerusalem 2006.
- PAZZAGLIA, L. – SANI, R.: *Scuola e società nell'Italia unita*. Milano 1997.
- SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*. Torino 2007.
- SARFATTI, M.: *Le leggi antiebraiche spiegate agli italiani di oggi*. Torino 2002.
- WILLIAMS, L.: *Fascist Thought and Totalitarianism in Italy's Secondary Schools: Theory and Practice, 1922 – 1943*. New York 1994.
- ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922 – 1945*. Cambridge 2005.

APPENDIX 1

----- The borders of Italy, 1938
 Yugoslav territory annexed in 1941

Number of Jews
 ☆ 12000-13000
 □ 4000-6000
 △ 1000-2500
 ○ 500-1000
 ● 100-500

MAP 1. The Jews of Italy, 1938.

Zdroj: ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy*, s. XX.

- The borders of Italy, 1938
- Yugoslav territory annexed in 1941
- Regions in which labor and internment camps were planned but never built due to the collapse of Italy in July 1943.

- △ Internment camps between 1940 and 1943 with between 50 and 300 Jews.
- Internment camps between 1940 and 1943 with at least 1600 Jews.
- ☆ Major destruction of synagogues between 1938 and 1943.

MAP 2. Principal Centers of Anti-Jewish Persecution, 1938–1943.

Zdroj: ZIMMERMAN, J. D.: *Jews in Italy*, s. XXI.

Židia v Taliansku (1943 – 1945): zatknutie, deportácia a konfiškácia majetku

Cinzia Villani (Taliansko)

„Naraz z ničoho nič námestie vybuchlo. Počuli sme príkazy v nemčine, kričanie a hlasné nadávanie. Pozreli sme sa z okna. Videli sme nemeckých vojakov vyháňať ľudí z domovov a nútiť ich stavať sa do dlhých radov... ‚Odvádzajú Židov,‘ zašeplal môj otec. Nemali sme kam utiecť, Nemci išli smerom k nášmu domu. ... Prichádzali sivé nákladné autá, Nemci do ľudí strkali a tlačili ich pažbami pušiek do nákladných áut, mužov, ženy a deti... a dokonca aj ľudí, ktorí boli starí alebo chorí. A potom odišli.“¹

Toto je svedectvo Settimie Spizzichino, ktorú zajali v Ríme počas razie, ktorá sa začala 16. októbra 1943 na úsvite a skončila sa krátko popoludní toho istého dňa. Ľudí zatýkali v rôznych častiach mesta, ale operácia sa sústreďovala najmä na bývalé geto, ktoré obklúčili jednotky, blokujúc všetok prístup k nemu. Počas razie bolo zadržaných a deportovaných celkovo 1016 Židov: viac ako 80 % boli pôvodom z Ríma, až 600 z nich boli ženy, kým približne 27 % ešte nedosiahlo vek 15 rokov a viac ako sto z nich boli deti mladšie ako 5 rokov. Všetkých ich vzali do budovy Collegio Militare (Vojenská akadémia) a držali ich tam dva dni.

1 SPIZZICHINO, S. – DI NEPI OLPER, I.: *Gli anni rubati. Le memorie di Settimia Spizzichino, reduce dai Lager di Auschwitz e Bergen-Belsen*. Cava de' Tirreni 1996, reprint 2001, strana (s.) 25 – 26. Chcela by som poďakovať Paole Bertilotti a Gustavovi Cornimu za ich cennú pomoc.

Odtiaľ ich vzali na železničnú stanicu, naložili na nákladný vlak, ktorý 18. októbra opustil Rím a v noci 22. októbra prišiel do Osvienčimu-Brezinky. Len 17 Židov deportovaných týmto transportom sa dožilo oslobodenia.² Zatykanie uskutočnilo Judenkommando, mobilná operatívna jednotka pod vedením SS-Hauptsturmführera Theodora Danneckera, špecialistu, ktorý už pracoval ako Judenreferent (t. j. expert na otázky ohľadom Židov) do augusta 1942 v Paríži; do Talianska prišiel po tom, čo strávil deväť mesiacov v Sofii, kde pracoval ako poradca pre židovskú otázku. Jednotka talianskych policajtov bola zapojená do prípravnej fázy razie: pretože dobre poznali mesto, dostali za úlohu zistiť adresy obetí v rôznych štvrtiach, na ktoré bolo mesto rozdelené.³ Leone Sabatello, ktorého zatkli 16. októbra,⁴ vypovedal: „Poznali meno a priezvisko všetkých členov našej rodiny.“⁵ A ďalej: „Nemci povedali: ‚Pozrite, pripravte si všetko, pretože vás čaká dlhá cesta, osem dní!‘ Moja mama zobrala nejaký chlieb, zopár obliečok... Boli násilní, veľmi násilní!“⁶

Dňa 25. júla 1943 Mussoliniho zbavili funkcie a zatkli; kráľ Viktor Emmanu-
el III. vymenoval do úradu premiéra maršala Pietra Badogliu; o pätnásť dní skôr
bola spustená „Operácia Husky“ a prvé anglo-americké jednotky sa vylodili na
Sicílii. „Štyridsaťpäťdňová“ Badogliova vláda nepriniesla vo veci protizidovského
zákonodarstva žiadnu zmenu: zachovali ich v plnom rozsahu, len niektoré ad-
ministratívne smernice boli zrušené. Večer 8. septembra 1943 bolo vyhlásením

-
- 2 RIGANO, G.: 16 ottobre 1943: accadono a Roma cose incredibili. In: ANTONUCCI, S. H. – PROCACCIA, C. – RIGANO, G. – SPIZZICHINO, G. (eds.): *Roma, 16 ottobre 1943. Anatomia di una deportazione*. Milano 2006, s. 41; PROCACCIA, C. – SPIZZICHINO, G.: I sommersi e la città. In: ANTONUCCI, S. H. – PROCACCIA, C. – RIGANO, G. – SPIZZICHINO, G. (eds.): *Roma, 16 ottobre 1943. Anatomia di una deportazione*. Milano 2006, s. 14, 50–51, 56–57, [75]–76; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943–1945)*. Milano–Mursia 2002, s. 44, 605, 881–882.
 - 3 KLARSFELD, S.: *Vichy–Auschwitz. Le rôle de Vichy dans la solution final de la question juive en France–1942*. Paris 1983, s. 36; STEUER, C.: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der Endlösung*. Essen 1997, s. 97; SAFRIAN, H.: *Die Eichmann-Männer*. Wien–Zürich 1993, s. 208; RIGANO, G.: 16 ottobre 1943, s. 39; KLEE, E.: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945?* Dannecker, Theodor. Frankfurt am Main 2003, s. 101; KLINKHAMMER, L.: L'occupazione tedesca in Italia e lo sterminio degli ebrei. In: FLORES, M. – LEVIS SULLAM, S. – MARTARD BONUCCI, M. A. – TRAVERSO, E. (eds.): *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume I Le premesse, le persecuzioni, lo sterminio*. Torino 2010, s. 435.
 - 4 PEZETTI, M.: *Il libro della Shoah italiana. I racconti di chi è sopravvissuto*. Torino 2009, s. 487. PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 549.
 - 5 PEZETTI, M.: *Il libro della Shoah*, s. 60.
 - 6 Tamže.

oznámené, že Taliansko podpísalo so Spojencami prímerie: v priebehu niekoľkých hodín Wehrmacht podľa plánu pripraveného pred dlhším časom rýchlo pristúpil k okupovaniu tej časti krajiny, ktorá ešte nebola oslobodená Spojencami. Pre približne 43 000 ľudí klasifikovaných ako príslušníci „židovskej rasy“ (v skutočnosti 10 000 z nich neboli Židia), ktorí sa v tom čase nachádzali v strednom a severnom Taliansku, na území obsadenom nacistickými jednotkami, to bol začiatok najdramatickejšej fázy ich prenasledovania, ktorá sa začala už v roku 1938, keď boli prijaté prvé protižidovské zákony: teraz boli ohrozené ich životy.⁷

Dňa 10. septembra 1943 Hitler nariadil územnú reorganizáciu talianskeho polostrova: dve obrovské územia na severnej a severovýchodnej hranici krajiny, ktoré mali pre Oberkommando der Wehrmacht strategický operačný význam, boli *de facto* oddelené od Mussoliniho Talianskej sociálnej republiky, vyhlásenej taktiež v septembri. V týchto hraničných územiach, na ktorých sa nachádzali veľké národnostné menšiny, bola suverenita Talianska v skutočnosti suspendovaná. Boli vytvorené dve samostatné „operačné zóny“ nazvané Operationszone Alpenvorland a Operationszone Adriatisches Küstenland. Prvá pozostávala z provincií Bolzano, Trento a Belluno; druhá zahrňovala provincie Udine, Terst, Gorica (Gorizia), Pula (Pola), Rijeka (Fiume) a územie Lubľany (Ljubljana), ktoré bolo anektované Talianskym kráľovstvom v roku 1941. Dvoch gauleiterov, t. j. miestnych správcov zo susediacich regiónov už patriacich do Ríše, vymenovali za najvyššie civilné úrady s titulom Najvyšších komisárov.⁸

V Alpenvorland a v Adriatisches Küstenland vykonávali zatýkanie, deportácie a vyvlastňovanie majetku, s rovnako tragickými dôsledkami, výlučne miestne okupačné úrady. Prvé zatýkanie Židov v rámci celej krajiny sa udialo v Bolzane/Bozene, hlavnom meste Alpenvorland a v jednej neďalekej dedine ráno 9. septembra, len niekoľko hodín po začatí okupácie. V Terste vykonali prvé razie pracovníci protižidovského úradu gestapa, ktoré bolo zriadené v meste, a potom zvláštnou policajnou jednotkou nazvanou Abteilung R alebo Aktion R.

-
- 7 GANAPINI, L.: *La repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori*. Milano 1999, s. 7–8; GANAPINI, L.: Crisi del regime fascista. In: COLLOTTI, E. – SANDRI, R. – SESSI, F. (eds.): *Dizionario della resistenza Volume primo Storia e geografia della liberazione*. Torino 2000, s. 23–24; ROCHAT, G.: *La campagna d'Italia 1943–1945. Dizionario della resistenza*, s. 195; KLINKHAMMER, L.: *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945*. Torino 1993, s. 27–32; SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*. Torino 2007, s. 245–248, 252, anglický preklad: SARFATTI, M.: *The Jews in Mussolini's Italy. From Equality to Persecution*. Madison 2006; SARFATTI, M.: *La Shoah in Italia. La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*. Torino 2005, s. 99.
- 8 KLINKHAMMER, L.: *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945*, s. 53–54; COLLOTTI, E.: *L'Europa nazista. Il progetto di un Nuovo ordine europeo (1939–1945)*. Firenze 2002, s. 188–189.

Túto špeciálnu operačnú jednotku, na ktorej čele stál SS-Gruppenführer Odilo Globocnik, ktorý prevzal na tomto území úlohu Höherer SS- und Polizeiführer (vyššieho šéfa polície a SS), tvorili ľudia, ktorí sa predtým podieľali na Aktion Reinhardt, operácii zameranej na vyhladení Židov a vyplienení židovského majetku v Generálnom gubernáte. V Terste sa prvá rozsiahla razia uskutočnila 9. októbra 1943, na ktorý pripadal Jom Kippur, nasledovaná ďalšou z 29. októbra. Všetkých Židov zadržali v operačnej zóne – zatýkania sa udiali v rôznych časoch a rôznych mestách a dedinách – najprv ich dopravili do mestskej väznice v Terste a následne do Risiera di San Sabba, čo bol policajný zaisťovací tábor (Polizeihafthlager) založený na predmestí mesta, o ktorom ešte bude reč.⁹

Na zvyšku okupovaného územia, ktoré tvorilo najväčšiu časť Talianska, ktorá ešte nebola oslobodená spojencami, výkon vládnutia a civilnú správu prevzala nová fašistická republikánska vláda, ktorej predsedal Benito Mussolini a ktorá potvrdila svoje spojenectvo s Nemeckom. Krátko po 8. septembri sa začali protižidovské operácie, ako bolo zavraždenie 56 Židov pri jazere Maggiore a v meste Novara vojakmi tankovej divízie Leibstandarte SS – Adolf Hitler, aj v tejto časti krajiny. Toto zatýkanie, masakre a plienenie neboli dielom špecialistov Reichssicherheitshauptamt; ako Liliana Picciotto poukázala, nemôžu byť pričítané na vrub presného a pripraveného plánu, ale vznikli z priebehu vojny a vychádzali z miestnej iniciatívy jednotlivých jednotiek.¹⁰

Prvý dokument naznačujúci, že politika vyhladenia bola rozšírená aj na Židov s talianskym občianstvom, nesie dátum 23. septembra 1943: v ten deň šéf gestapa SS-Gruppenführer Heinrich Müller vyhlásil, že na talianskych Židov, ktorí sa nachádzajú mimo hraníc štátu a v krajinách s nemeckou dominanciou, by sa tiež mohli vzťahovať „opatrenia vykázania na Východ“, t. j. deportácia. Dodnes sa nepodarilo presne určiť, kedy bolo toto opatrenie rozšírené aj na Židov v rámci talianskych štátnych hraníc: historik Lutz Klinkhammer podotkol, že rozhodnutie mohlo byť prijaté v Berlíne medzi 23. a 27. septembrom.¹¹

-
- 9 BON, S.: *Gli Ebrei a Trieste 1930 – 1945. Identità, persecuzione, risposte*. Gorizia 2000, s. 316, 321; PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento. Gli ebrei nel campo di Fossoli 1943 – 1944*. Milano 2010, s. 27; VILLANI, C.: The Persecution of Jews in Two Regions of German occupied Northern Italy, 1943 – 1945: Operationszone Alpenvorland and Operationszone Adriatisches Küstenland. In: ZIMMERMANN, J. D. (ed.): *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule, 1922 – 1945*. New York 2005, s. 245, 248 – 250; FOGAR, G.: L'occupazione nazista del Litorale Adriatico e lo sterminio della Risiera. In: SCALPELLI, A. (ed.): *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*. Terst 1995, I: 3, s. 7 – 8.
- 10 PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 818, 867 – 868; PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento*, s. 18.
- 11 KLINKHAMMER, L.: *L'occupazione tedesca in Italia e lo sterminio degli ebrei*, s. 434 – 436; SARFATTI, M.: *La Shoah in Italia*, s. 147 – 149.

Najprv zadržiavanie Židov vykonávalo Danneckerovo Einsatzkommando, ktoré už uskutočnilo raziu v Ríme 16. októbra. Zatykania sa uskutočnili medzi októbrom a novembrom 1943 na rôznych miestach stredného a severného Talianska, ako boli Turín, Miláno, Janov a Bologna; vo Florencii sa razia začala na svitaní 6. novembra 1943, keď synagógu obklúčili „*nemeckí a talianski fašisti v civilnom oblečení*“. Neskôr bol založený stály protižidovský úrad vo Verone, podobný Eichmannovmu úradu v Berlíne, ktorý mal na starosti zatykanie Židov v krajine. Po januári 1944 sa jeho šéfom, zastávajúc úlohu judenreferenta pre protižidovské záležitosti, stal SS-Sturmbannführer Friedrich Bosshammer.¹²

Talianska sociálna republika medzitým spustila vlastnú protižidovskú politiku. 30. novembra 1943 minister vnútra Guido Baffarini Guidi vydal obežník nariaďujúci, aby všetkých Židov, bez ohľadu na to, či talianski, alebo cudzí, ktorí sa nachádzajú na talianskej pôde, zatkli, ich majetok zabavili, zatknutých ľudí mali uväzniť v „*oblastných koncentračných táboroch*“ do času, kým budú môcť byť založené „*zvláštne a dostatočne vybavené tábory*“. O niekoľko dní neskôr bolo ohlásené, že niektoré zvláštne kategórie talianskych Židov – ľudia trpiaci na „*vážne choroby*“, starší ako 70 rokov, talianski občania s „*árijským*“ rodičom alebo manželom – mali dostať spod nariadenia výnimku: niektorí natrvalo, iní len dočasne.¹³ Obežník z 30. novembra nariadil, že každý, kto je považovaný za „*patriaceho k židovskej rase*“, podlieha zatknutiu talianskym úradom, ktoré boli zjavne lepšie oboznámené so situáciou ako okupačné jednotky. Ako poukázala historička Liliana Picciotto, „*zatykanie, internácie a konfiškácie majetku boli v súlade so zvláštnym politickým trendom fašistickej vlády [...] Aj keď [...] internovanie nebolo ešte to isté ako ,deportovanie’, prispelo k poskytnutiu značnej pomoci tým, ktorí pre Židov zosnovali ,konečné riešenie’.*“¹⁴ Navyše si

-
- 12 STEUER, C.: *Theodor Dannecker*, s. 116; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 46, 884–885, 887, 911–913; PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento*, s. 56; PICCIOTTO, L.: *La macchina antiebraica della Rsi e l'Ispezzore generale per la razza Giovanni Preziosi*. In: SARFATTI, M. (ed.): *La Repubblica sociale italiana a Desenzano: Giovanni Preziosi e l'Ispezzorato generale per la razza*. Firenze 2008; FERRARI, A. – NANNETTI, P.: *Carcere e deportazione*. Bologna 1943–1945. In: MANTELLI, B. (ed.): *Il libro dei deportati Volume II Deportati, deportatori, tempi, luoghi*. Milano 2010, s. 568–569; ZUCOTTI, S.: *L'Olocausto in Italia*. Milano 1988, s. 180; COLLOTTI, E. – BAIARDI, M. – CAVAROCCHI, F. – GALIMI, V. – ROCCHI, L.: *La deportazione degli ebrei dalla Toscana*. In: MANTELLI, B. (ed.): *Il libro dei deportati Volume II Deportati, deportatori, tempi, luoghi*. Milano 2010, s. 665; Citované podľa: BAIARDI, M.: *Persecuzioni antiebraiche a Firenze: tezzie, arresti, delazioni*. In: COLLOTTI, E. (ed.): *Ebrei in Toscana tra occupazione tedesca e RSI. Persecuzione, depreazione, deportazione (1943–1945) Volume I Saggi*. Roma 2007, s. 53.
- 13 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 269, 278.
- 14 PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 904.

treba uvedomiť, že od roku 1938 fašistická vláda vykonávala presné a podrobné sčítanie Židov a viedla na nich spisy a že po mnoho rokov neustála kampaň hlboko ovplyvnila taliansku verejnú mienku, zvyšujúc protižidovské predsudky. Perzekúcia uvedená do praxe medzi rokmi 1938 a 1943 nebola zameraná na zničenie. Avšak slúžila ako základňa pre zatýkanie, uväznenie a olúpenie o majetok, urobiac napríklad jednoduchšou identifikáciu jednotlivcov či rodín.¹⁵

Zatýkanie sa začalo okamžite. V Mantove a Asti sa prvé zaistovanie uskutočnilo už 1. decembra 1943, v Grossete v južnom Toskánsku vydal šéf provincie rozkaz na založenie provinčného koncentračného tábora dokonca ešte pred vydaním obežníka z 30. novembra. V Benátkach v noci z 5. na 6. decembra počas razie, ktorá bola pripravená a uskutočnená výlučne talianskymi úradmi, zadržali 163 Židov vrátane takmer všetkých obyvateľov miestneho židovského starobinca, ktorého sklady potravín a pivnice boli vyplienené.¹⁶

Provinčné koncentračné tábory, založené po policajnom príkaze z 30. novembra, mali len krátke trvanie, niektoré fungovali len pár týždňov; výnimkou bol tábor v provincii Padova, ktorý sa nachádzal v starej aristokratickej vile a fungoval plných 8 mesiacov, do júla 1944. V niektorých mestách – ako najprv Miláno, ale aj Benátky, Bologna a Janov – zaistených Židov zavreli do miestnych väzníc. Inde sa na tento účel využívali všetky možné druhy budov: školy, hotely, letné a zimné prázdninové tábory, kasárne, budovy patriace miestnym židovským komunitám atď.¹⁷

15 Tamže, s. 876; COLLOTTI, E.: Introduzione. In: COLLOTTI, E. (ed.): *Ebrei in Toscana tra occupazione tedesca e RSI. Persecuzione, depreazione, deportazione (1943–1945) Volume I Saggi*. Roma 2007, s. 11–12; KLINKHAMMER, L.: *L'occupazione tedesca in Italia e lo sterminio degli ebrei*, s. 442.

16 ROCCHI, L.: Ebrei nella Toscana meridionale: la persecuzione a Siena e Grosseto. In: COLLOTTI, E. (ed.): *Ebrei in Toscana tra occupazione tedesca e RSI. Persecuzione, depreazione, deportazione (1943–1945) Volume I Saggi*. Roma 2007, s. 286; PICCIOTTO, L.: *La macchina antiebraica*, s. 27; FASANO, N. – RENOSIO, M.: La deportazione dalla provincia di Asti. In: *Il libro dei deportati*, s. 51; FASANO, N.: La Comunità ebraica astigiana fra storia e memoria: dalle leggi razziali alla Shoah. In: BORDONE, R. – FASANO, N. – FORNO, M. – GNETTI, D. – RENOSIO, M. (eds.): *Tra sviluppo e marginalità. L'Astigiano dall'Unità agli anni Ottanta del Novecento*. Asti 2006, s. 564; MAYDA, G.: *Storia della deportazione dall'Italia 1943–1945. Militari, ebrei e politici nei lager del Terzo Reich*. Torino 2002, s. 158–159; SEFRE, R. (ed.): *Gli ebrei a Venezia 1938–1945. Una comunità tra persecuzione e rinascita*. Dokument č. 212. Venezia 1995, s. 152, 154; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 899–900.

17 STEFANORI, M.: „*Ordinaria amministrazione*“: i campi di concentramento per ebrei nella Repubblica sociale italiana. Dizertačná práca. Università degli Studi della Tuscia – Université Paris Ouest – Nanterre La Défense, s. 126, 134–136, 143, 263–272; PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento*, s. 31–33; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 900–902; SPARTACO CAPOGRECO, C.: I luoghi e i giorni della

Celoštátny koncentračný tábor, ktorý založili v súlade s policajným nariadením z 30. novembra, sa nachádzal vo Fossoli blízko Modeny v strednom Taliansku. Zariadenie vybrané na tento účel, pozostávajúce z mnohých budov, bolo zriadené už v roku 1942 ako tábor pre vojnových zajatcov; fungovalo od 5. decembra 1943 do leta 1944 ako zaisťovacie stredisko pre politických väzňov a Židov. Medzi februárom a marcom 1944 väčšinu tábora prevzali do správy nemecké okupačné úrady, teda z neho vznikol Polizei- und Durchgangslager: tisíce ľudí zamknutých v nákladných vagónoch používaných na deportovanie opustili koncentračný tábor vo Fossoli smerom do koncentračných a vyhladzovacích táborov v Ríši. Primo Levi, ktorého deportovali z tábora 22. februára 1944 do Osvieňcim-Brezinky, bol jedným z nich.¹⁸ Avšak ako napredovanie Spojencov spôsobovalo ústup na všetkých frontoch a ako sa zvyšovala aktivita partizánov, Fossoli sa stalo menej bezpečným a odchod vlakov smerujúcich do táborov Tretej ríše problematickejšim. V júli – auguste 1944 tábor preto presťahovali do Bolana v oblasti Alpenvorland; v tomto tranzitnom tábore, ktorý fungoval ako zaisťovacie zariadenie až do konca apríla 1945, boli životné podmienky pre väzňov krutejšie ako vo Fossoli. Takmer všetci zaistenci sa museli podieľať na vyčerpávajúcej práci vnútri či za bránami tábora, ako bolo odstraňovanie sutín, zbieranie jabĺk, opravovanie zničených železničných tratí, v továrňach na guľôčkové ložiská atď.¹⁹ Giorgio Diena, lekár a antifašista, bol zaistený v Bolzane a potom deportovaný do Flossenbürgu, kde 2. marca 1945 zomrel.²⁰ V liste svojej manželke napísal: „*Tu člověk musí čistit latríny, čistit tábor a baraky, tiež vykonávať ťažké práce, ako je nosenie brviem či vriec s cementom, vykladanie nákladných áut atď., a nie je žiadne ospravedlnenie, a ak pri nejakej práci človeka zradí sila, je zasypaný údermi do všetkých častí tela.*“²¹

deportazione e della prigionia. In: FLORES, M. – LEVIS SULLAM, S. – MATARD BONUCCI, M. A. – TRAVERSO, E. (eds.): *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume I Le premesse, le persecuzioni, lo sterminio*. Torino 2010, s. 652, 647 – 652; ZUCOTTI, S.: *L'Olocausto in Italia*, s. 193.

- 18 PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento*, s. 34 – 36, 39, 60 – 62; ORI, A. M.: *Il Campo di Fossoli. Da campo di prigionia e deportazione a luogo di memoria 1942 – 2004*. Carpi 2004, s. 9 – 10, 13, 19, 21, 24; SARFATTI, M.: *La Shoah in Italia*, s. 103.
- 19 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 290; ORI, A. M.: Fossoli, dicembre 1943 – agosto 1944. In: MANTELLI, B. (ed.): *Il libro dei deportati Volume II Deportati, deportatori, tempi, luoghi*. Milano 2010, s. 807; VILLANI, C.: *Durchgangslager di Bolzano (1944 – 1945)*. In: MANTELLI, B. (ed.): *Il libro dei deportati Volume II Deportati, deportatori, tempi, luoghi*. Milano 2010, s. 825, 831 – 834, 840.
- 20 PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 261 (kde sa jeho meno uvádza ako Davide Giuseppe Diena).
- 21 Osobný archív Giorgio Diena, Turín, korešpondencia, list Beppeho [Giuseppe Diena] Ele [Elettra Bruno, jeho žena], 10. 10. 1944.

V Terste policajný zaisťovací tábor v Risiera di San Sabba fungoval od decembra 1943 do apríla 1945: ako už bolo povedané, bol to „mestský tábor“, nachádzajúci sa na jednom z predmestí mesta v priemyselnom komplexe na lúpanie ryže. Od začiatku roku 1944 slúžil tiež ako tranzitný tábor pre Židov a partizánov a aj ako zaisťovacie miesto slúžiace na eliminovanie partizánov a ľudí zapojených do odboja. Dokonca malo aj primitívne krematórium, navrhnuté Erwinom Lambertom, tým istým mužom, ktorý vybudoval usmrcovacie zariadenia v Treblinke. Risiera di San Sabba sa využíval aj na ukladanie majetku ulúpeného Židom.²²

Obežník vydaný 30. novembra 1943 Ministerstvom vnútra Talianskej sociálnej republiky nariadoval zabavenie všetkých nehnuteľností a osobného majetku Židov; zákonný dekrét vydaný ducem 4. januára 1944 následne nariadil konfiškáciu židovského majetku, t. j. jeho definitívne prevzatie štátom. Hlavnú úlohu pri lúpení židovského majetku hrali šéfovia provincií, hlavné miestne civilné úrady, ktorých úlohou bolo vyšetrovať židovský majetok, jeho obstavenie a neskôr vydanie príkazu na konfiškáciu. Spravovanie a predaj takto zabavených majetkov bol zverený Úradu pre správu a likvidáciu nehnuteľného majetku (Ente di gestione e liquidazione immobiliare), zvyčajne nazývaným skrátene akronymom Egeli, ktorý vznikol už v roku 1939 s cieľom správy pozemkov, firiem a nehnuteľností Židov, ktoré prekračovali kvóty určené zákonom. Do 31. decembra 1944 tento úrad získal 6768 konfiškačných príkazov, ktoré sa týkali budov, pozemkov, cenností, obligácií a bankových vkladov; v apríli 1945 sa počet príkazov zvýšil na 7847. No ako bolo správne poukázané, hodnota ulúpeného majetku sa nemôže merať výlučne na základe zväzkov spracovaných Egeli: sú známe viaceré prípady, v ktorých tieto majetky boli spravované miestne, bez akéhokoľvek zásahu tohto úradu. Vo Florencii na základe rozkazu šéfa provincie vznikol Úrad židovských záležitostí, ktorý do kompetencií dostal rabovanie a vyvlastňovanie židovských majetkov.²³ Okrem takpovediac „byrokraticky právnych“ nútených správ a konfiškácií sa udiali tiež, krádeže, lúpeže, rabovanie a plienenie, ktoré uskutočnili jednotliv-

22 MATTA, T.: La Risiera di San Sabba. In: MATTA, T. (ed.): *Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*. Milano 1996; ORI, A. M.: Fossoli, s. 807–810; FOGAR, G.: *L'occupazione nazista*, s. 15.

23 Commissione per la ricostruzione delle vicende che hanno caratterizzato in Italia le attività di acquisizione dei beni dei cittadini ebrei da parte di organismi pubblici e privati. *Rapporto generale*. Roma 2001, s. 100; PAVAN, I.: *Tra indifferenza e oblio. Le conseguenze economiche delle leggi razziali in Italia 1938–1970*. Firenze 2004, s. 151, 155, 174–177; BAIARDI, M.: *Persecuzione antiebraiche a Firenze: razzie, arresti, delazioni*. In: COLLOTTI, E. (ed.): *Ebrei in Toscana tra occupazione tedesca e RSI. Persecuzione, depredazione, deportazione (1943–1945) Volume I Saggi*. Roma 2007, s. 103; COLLOTTI, E. – BAIARDI, M. – CAVAROCCHI, F. – GALIMI, V. – ROCCHI, L.: *La deportazione degli ebrei dalla Toscana*, s. 669–671; SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 269–270, 294; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 943, 945.

ci aj úrady, talianske aj nemecké; nanešťastie podľa všetkého neexistuje žiadny spôsob, ako presne kvantifikovať tento pravdepodobne veľmi rozšírený fenomén. V dvoch Operačných zónach rabovanie majetku, ako aj zatýkanie nariadili a vykonávali nemecké okupačné úrady podľa ich vlastného načasovania a postupov: takmer žiadne z nariadení Mussoliniho vlády sa v tejto veci na týchto územiach neuplatnilo. Treba pamätať aj na to, že v januári 1944 násilne rozpustili židovské komunity a ich majetok zabavili.²⁴

Doteraz sa podarilo identifikovať 6806 Židov deportovaných z talianskeho polostrova, z ktorých 837 prežilo; k nim musíme nepochybne pridať niekoľko stoviek ďalších, ktorých mená nanešťastie nie sú dodnes známe. Tiež 322 ľudí zomrelo na talianskej pôde v priebehu masakier, počas toho, ako boli vo väzbe, pri pokuse o útek či v dôsledku toho, že si sami vzali život.²⁵

Záverom treba poznamenať, že okolnosti perzekúcie Židov v 20. storočí boli dlho talianskymi historikmi prehliadané, takmer akoby boli považované za marginálne, „záležitosť, ktorá sa netýka dejín talianskej spoločnosti.“²⁶ Taliansko bolo po desaťročia historiografiou opisované ako „krajina bez akejkoľvek zodpovednosti za obrovskú tragédiu, ktorej dôsledkom bolo zničenie európskych Židov.“²⁷ Podľa tohto opisu bola talianska spoločnosť celkom prostá rasizmu a antisemitizmu a vždy ukazovala svoj súcit s prenasledovanými: deportovanie Židov treba preto pričítať výlučne nemeckým votrelcom. Súčasné štúdie, vychádzajúce z nového trendu výskumu, ktorý sa vyvinul od druhej polovice 80. rokov minulého storočia, naopak, odhalili schvaľovanie a spoluúčasť jednotlivcov, ako aj úradného aparátu, vynášajúc tak na svetlo menej ospravedlňujúcu a upokojujúcu pravdu.²⁸

24 SARFATTI, M.: *Gli ebrei nell'Italia fascista*, s. 272, 293; Commissione per la ricostruzione delle vicende che hanno caratterizzato in Italia le attività di acquisizione dei beni dei cittadini ebrei da parte di organismi pubblici e privati. *Rapporto generale*, s. 115–142, 536; VILLANI, C.: *The Persecution of Jews*, s. 251; PICCIOTTO, L.: *Il libro della memoria*, s. 946.

25 PICCIOTTO, L.: *L'alba ci colse come un tradimento*, s. 27.

26 COLLOTTI, E.: Il razzismo negato. In: COLLOTTI, E. (ed.): *Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni*. Roma–Bari 2000, s. 355.

27 COLLOTTI, E.: La Shoah e il negazionismo. In: DEL BOCA, A. (ed.): *La storia negata. Il revisionismo e il suo uso politico*. Vicenza 2009, s. 239.

28 Tamže, s. 239–240; PAVAN, I.: Gli storici e la Shoah in Italia. In: FLORES, M. – LEVIS SULLAM, S. – MATARD BONUCCI, M. A. – TRAVERSO, E. (eds.): *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume II Vicende, memorie, eredità*. Torino 2010, s. 135, 149; NATOLI, C.: La persecuzione degli ebrei durante il fascismo: nuove tendenze storiografiche. In: *Materia giudaica. Rivista dell'associazione italiana per lo studio del giudaismo*, zväzok XIV/1–2, 2009, s. 299–300; GANAPINI, L.: I persecutori italiani. In: FLORES, M. – LEVIS SULLAM, S. – MATARD BONUCCI, M. A. – TRAVERSO, E. (eds.): *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume I*, s. 468–470.

Boli Taliani, ktorí Židov udávali, ktorí boli aktívne zapojení do ich zaistovania či priamo vykonávali zatýkanie.²⁹ To potvrdzujú výpovede napríklad Mileny Zarfati, ktorú zadržali v Ríme 21. februára 1944³⁰: „*Hrala som sa na schovávačku, len si predstavte, mala som vtedy trinásť rokov... fašista, ktorý nás chytil, nás dobre poznal, predával na námestí pečené gaštany.*“³¹ Alebo svedectvo Giuliany Fiorentino Tedeschi, zadržanej v Turíne 8. marca 1944³²: „*Prišli po nás o piatej ráno do domu, kde sme bývali ako hostia. Mali sme falošné papiere, ale neboli nám na nič, pretože fašisti nás udali a jasne označili našu skutočnú identitu.*“³³ A Settimo Piattelli, ktorého zatkli v Ríme 14. mája 1944, povedal³⁴: „*Chytili mňa a môjho brata. Išli sme sa nadýchať čerstvého vzduchu [...] Zobrali nás fašisti, boli dvaja, zlomyseľní ľudia, ktorí poznali Židov.*“³⁵

V tom istom čase nepochybne existovalo veľa prípadov, v ktorých prenasledovaní Židia dostali pomoc, či už formou organizovanej podpory, alebo nie, a solidarita k nim bola vyjadrená rôznymi formami. Ak počet obetí Šoa v Taliansku nebol až taký vysoký a napokon sa ukázal porovnateľne nižší než v iných európskych krajinách, boli to hlavne aktívne prejavy solidarity (najmä z humanitárnych dôvodov, podľa súčasných výskumov) nežidovskej populácie: kňazi a laici, takzvaní obyčajní ľudia a verejní činitelia, muži a ženy, ktorí sa rôznymi spôsobmi aktívne zapojili do pomoci a podpory prenasledovaných.³⁶ Liliana Segre mala trinásť rokov, keď 30. januára 1944 spolu so svojím otcom opustili San Vittore, hlavnú milánsku väznicu, aby nastúpili do deportačného vlaku; toto sú jej spomienky na túto chvíľu: „*Z bloku ciel vyšiel dlhý rad žien, starých mužov a detí. Zbohom, ktoré nám dali obyčajní zaistenci, bolo úžasné: jeden nám hodil jablko, iný pomaranč alebo pár ponožiek, iní kričali požehnanie či povzbudenie. Pre nás to bola úžasná rozlúčka.*“³⁷ A potom prišiel Osvieňcim.

29 Pozri: GANAPINI, L.: *I persecutori italiani*, s. 471–473.

30 PEZZETTI, M.: *Il libro della Shoah italiana*, s. 490.

31 Tamže, s. 75.

32 Tamže, s. 484.

33 Tamže, s. 79.

34 Tamže, s. 487.

35 Tamže, s. 79.

36 PICCIOTTO, L.: *Il soccorso agli ebrei nel 1943–1945*. In: FLORES, M. – LEVIS SULLAM, S. – MATARD BONUCCI, M. A. – TRAVERSO, E. (eds.): *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume I*, s. 583; GALIMI, V.: *Sotto gli occhi di tutti. La società italiana di fronte alla Shoah*. In: *Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni Volume I*, s. 528–529, 537–538; COLLOTTI, E.: *Il fascismo agli ebrei, Le leggi razziali in Italia*. Roma–Bari 2003, s. 147; GANAPINI, L.: *I persecutori italiani*, s. 462–463; SARFATTI, M.: *La Shoah in Italia*, s. 121–122.

37 PEZZETTI, M.: *Il libro della Shoah italiana*, s. 105. Svedectvo Liliany Segre sa nachádza tiež v ZUCCALÀ, E.: *Sopravvissuta ad Auschwitz. Liliana Segre fra le ultime testimonie della Shoah*. Milano 2005.

„Podvádzajúc roľníkov a chudobných Írska“: kultúrno-právne postavenie Židov v Írsku v 30. a 40. rokoch 20. storočia

Bryce Evans (Írsko)

V knihe *Ulysses* James Joyce vytvoril postavu Žida Leopolda Blooma, ktorý podstúpil krčmové posmešky, že Židia „podvádzajú roľníkov a chudobných Írska“. V Írsku, od roku 1922 nezávislom štáte, ľudia takéto názory vnímali ako legitímne. V roku 1932 sa k moci dostala strana Fianna Fáil: sociálne konzervatívne, neliberálne, národné populistické hnutie so silným prepojením na írsku rímsko-katolícku hierarchiu. Fianna Fáil sa vydala na cestu vytvorenia do seba zahľadeného Írska – galského, vidieckeho, maloroľníckeho, katolíckeho a proticudzineckého – a odmietli sa pripojiť k britskému vojnovému úsiliu počas 2. svetovej vojny. Predkladaná štúdia vysvetľuje kultúrno-právne postavenie Židov v týchto dvoch kľúčových dekádach európskych dejín.

Štúdia zasadzuje protižidovské nálady v Írsku do európskeho kontextu. V 30. rokoch minulého storočia sa protižidovské zákonodarstvo na európskom kontinente veľmi rozšírilo. Koncom dekády množstvo Židov vyhнали z Nemeckej ríše, nevpustili ich do Poľska, prišli o občianstvo v Rumunsku a systematicky ich perzekvovali v celej strednej Európe. V kontraste s tým bola židovská komunita v Írsku relatívne malá. Írski Židia čelili zákonným obmedzeniam, zameraným skôr na ich ekonomické správanie ako na majetkové práva a slobody. Kým antisemitizmus bol bežný v náboženských a politických rozhovoroch, legislatívne obmedzenia židovskej komunity boli vyjadrené len zákonmi o zákaze úžery ako praktiky v rozpore s ekonomickým poriadkom postaveným na katolíckej morálke. *De facto* však existoval antisemitizmus v írskej imigračnej legislatíve. Počas

2. svetovej vojny a holokaustu tvorcovia írskej ekonomickej politiky pristúpili k blokovaniu židovských utečencov, argumentujúc tým, že Írsko – ako malý národ – nemôže v povojnovom období podporovať veľkú židovskú populáciu. Neslávne známy je prípad, keď írsky premiér Eamon de Valera, ktorý v roku 1937 priznal židovskému náboženstvu status menšiny, zatelefonoval po Hitlerovej samovražde v roku 1945 nemeckému ambasádorovi v Dubline a formálne mu kondoloval.

Predkladaná štúdia zaznamenáva všadeprítomné nepriateľstvo k Židom počas 30. a 40. rokov minulého storočia, skúma jeho náboženské a ideologické základy a detailne opisuje jeho nevyhnutne ekonomické zakrivenie. Demonštruje, ako sa antipatia k Židom v postkoloniálnej spoločnosti a ekonomike, izolovanej na dve desaťročia od európskych a svetových udalostí, vyvíjala a skúma vzájomné ovplyvňovanie anglofóbie a antisemitizmu. Tiež vymenúva historické dôvody, pre ktoré antisemitizmus v Írsku, na rozdiel od kontinentálnej Európy, nikdy nedosiahol zákonnú či právnu podporu.

Táto štúdia je založená na výskume, ktorý autor uskutočnil pri príprave publikácie *The Other Lemass*, ktorá mala vyjsť v auguste 2011.¹ Dr. Bryce Evans študoval na University of Warwick a Írskej národnej univerzite a pracuje v Ústave humanitných vied Írska, University College Dublin.

Keď som ako mladý študent navštevoval v Anglicku University of Warwick, rozhodol som sa v rámci záverečného projektu spracovať národnú identitu na Slovensku medzi rokmi 1918 a 1919. Dôvodom, prečo ma zaujímalo Slovensko po 1. svetovej vojne, bola podobnosť medzi touto krajinou a Írskom. Podobne ako Írsko, aj Slovensko sa po skončení 1. svetovej vojny objavilo ako malá, prevažne katolícka krajina s minulosťou koloniálnej nadvlády, ašpirujúca na väčšiu nezávislosť a formovaná romantickým ľudovým nacionalizmom prostredníctvom prác Ludovíta Štúra. Írska vojna za nezávislosť, ktorá sa začínala v tom istom čase, sa skončila mierom s Britániou. Podobne ako Slovensko sa vtedy objavilo po 1. svetovej vojne a jej dozvukoch Írsko s len obmedzenou nezávislosťou.

V modernom Írsku politický nacionalizmus výrazne formoval katolicizmus, pretože katolíkov, ktorí tvorili väčšinu populácie, stáročia diskriminovala zväčša protestantská anglická vládna trieda. Na prelome storočí v Írsku žilo 3000 Židov, zväčša emigrantov pred pogromami v Rusku. V Írsku v tomto období existovalo všeobecné nepriateľstvo katolíkov k židovským ekonomickým praktikám. V roku 1904 sa uskutočnil v Limericku pogrom proti židovským firmám, ktorý podnietil miestny katolícky kňaz. Židia boli teoreticky chránení pred diskrimi-

1 Poznámka prekl.: Publikácia vyšla pod názvom *Sean Lemass: Democratic Dictator* v septembri 2011 vo vydavateľstve The Collins Press.

náciou britskými zákonmi a viacero protagonistov limerického pogromu následne stíhali. Následne sa však obmedzilo židovské prisťahovalectvo do Írska britským zákonom o cudzincoch z roku 1906. James Joyce, ktorý nechal svoju postavu Leopolda Blomma podstúpiť posmešky, že Židia „*podvádzajú roľníkov a chudobných Írska*“, vyhlásil, že v Dubline pred získaním nezávislosti neexistovalo proti Židom nepriateľstvo, „*ale podozrievavosť, áno, tá podozrievavosť, ktorú ľudia vždy majú k neznámemu*“.

No aj tak veľa vplyvných Židov na začiatku 20. rokov minulého storočia podporovalo írsky boj za nezávislosť. Najznámejší židovsko-írsky rebel vojny za nezávislosť bol muž menom Bob Briscoe. Briscoe sa narodil v Dubline v rodine imigrantov z Litvy. Briscoe bol prvým Židom, ktorého zvolili do írského parlamentu a vstúpil do strany Fianna Fáil Eamona de Valera a dokonca sa stal primátorom Dublinu. Rabín Isaac Herzog, ktorého syn Chaim sa mal stať izraelským prezidentom, žil v rokoch írskej revolúcie v Dubline a mal kladný postoj k cieľom írského nacionalizmu. De Valera považoval sa svojho osobného priateľa a keď musel de Valera utekať pred Britmi, ukryl ho vo svojom dome.

Aj keď boli Herzog a Eamon de Valera priateľmi, spomenutie mena „de Valera“ mnohým pripomenie najneslávnejšiu epizódu írsko-židovských vzťahov. Takže musím rýchlo preskočiť čas do 2. mája 1945, keď írsky premiér de Valera – líder strany Fianna Fáil – navštívil nemeckého ambasádora v Dubline a kondoloval mu k Hitlerovej smrti.

Tento hanebný incident sa dá pochopiť len v kontexte úzkostlivo prísne neutrálnej politiky Írska počas 2. svetovej vojny. Ale čo to naznačuje o kultúrno-právnom postavení Židov v Írsku počas 30. a 40. rokov minulého storočia? V roku 1932 de Valerova strana Fianna Fáil získala v slobodnom Írsku moc. Fianna Fáil – čo v írčine znamená „*bojovníci osudu*“ – oponovali mierovej zmluve s Britániou z roku 1921 a v írskej občianskej vojne, ktorá nasledovala, boli porazení. Po desaťročie sa títo pištoľníci púšťali do pretvorenia sa na politickú stranu. Keď ich v roku 1932 zvolili do úradu, považovali ich za radikálov, ktorí destabilizujú krehkú írsku liberálnu demokraciu. Ideológia strany Fianna Fáil bola galská, rurálna, zameraná na malých roľníkov a proti cudzincom; kultúrne sa strana obracala na väčšinu obyvateľov štátu, ktorý bol z 95 % katolícky.

Takže ako nový režim v Írsku ovplyvnil Židov? Slobodný írsky štát bol otrásený krvavou občianskou vojnou. Ale jeho ústava zakotvovala rovnosť pred zákonom, garantujúc občianstvo pre náboženské menšiny obývajúce Írsko a slobodu vierovyznania. Keď sa de Valera a jeho stúpenci dostali v roku 1932 k moci, mnoho komentátorov sa obávalo konca takejto liberálnej ústavnosti v krajine.

Stal sa však opak. Keď Fianna Fáil získala v roku 1932 moc, udržali jej predstavitelia demokraciu a štátne inštitúcie. Bob Briscoe sa pokúsil bojovať s protižidovskými predsudkami podporou zákona proti požičiavaniu peňazí, ktorý

vyšiel v zbierke zákonov v roku 1933. Tento krok čiastočne podkopal ľudovú intolerantnosť k írskym Židom. Rabín Herzog medzitým zabezpečil právne povolenie pre kóšer mäsiarov a bitúnok pre židovskú komunitu v Dubline a štátnu podporu pre židovskú školu. A keď de Valera v roku 1937 ohlásil novú ústavu pre Írsko, táto zvlášť uvádzala aj „židovské spoločenstvo“.

Ale podobne ako inde v Európe v 30. rokoch, aj tu sa množstvo antisemitických katolíckych publikácií tešilo možnosti rozsiahleho šírenia, pričom spájali Židov a komunizmus. Právne garancie maskovali stále všadeprítomnú kultúrnu podozrievavosť k Židom. Nárast írskych fašistov – modrých košiel – bol pre írsku židovskú komunitu tiež dôvodom na zbystrenie pozornosti. Írska polícia si uvedomovala narastajúci počet výhrážnych listov a článkov o Židoch a zaujímala sa o agentov provokatérov, ktorí mali zázemie na nemeckom a talianskom zastupiteľskom úrade v Dubline. Profrankistický Írsky kresťanský front bol v tomto čase aktívny a keď Herzog v roku 1937 prijal post hlavného rabína v Palestíne, židovská komunita v Írsku sa ocitla bez svojho podnetného duchovného vodcu. Írski Židia za Herzoga nenašli náhradu až do roku 1949.

Najhrozivejšie však bolo, že Írsko v roku 1935 prijalo nový zákon o cudzincoch. Táto neliberálna zákonná úprava, ktorú spravovalo ministerstvo spravodlivosti, mala za cieľ drasticky znížiť počet prisťahovalcov do Írska v čase, keď židovská emigrácia – zvlášť z Nemecka – neustále narastala. Na medzinárodnej konferencii o utečencoch v Eviane v roku 1938 írski diplomati svojim kolegom oznámili, že Írsko je uzatvorené pred všetkými prisťahovalcami, pretože je príliš malé, aby sa s tým vyrovnalo. Írske ministerstvo spravodlivosti prostredníctvom imigračných úradníkov aj naďalej zaujímalo neoblomný postoj k židovským „cudzincom“, dokonca aj keď sa situácia v Európe rýchlo zhoršovala.

I keď v mnohých prípadoch de Valera osobne intervenoval za to, aby Židom umožnili vstúpiť do Írska, rozhodnutie primárne a najviac spočívalo na pleciach írskoho vyslanca v Berlíne. Vyslancom nanešťastie bol antisemita Charles Bewley. Keď Hitler vstúpil v marci 1939 do Prahy, Bewley do Dublinu hlásil, že:

„Výsledkom pravdepodobne bude veľké množstvo Židov a nemeckých komunistov s českými pasmi... bolo by veľmi nebezpečné predpokladať, že Židia či nemeckí komunisti, ktorí by prišli z Československa do Írska, by mohli byť vrátení do Československa [po vojne].“

V Írsku imigrační úradníci vzali nótu na vedomie a zakázali židovským utečencom z Československa vstup do Írska. Bewley aj naďalej do Dublinu dodával alarmistické správy o kriminálnych sklonoch stredoeurópskych Židov a ich podpore komunizmu. Na Židov nazeral ako na morálne skazených dodávateľov pornografie: obvinenie, ktoré vo vtedajšom izolovanom katolíckom Írsku veľmi rezonovalo. Varoval pred prílivom židovských lekárov a právnikov do Írska. Vpustenie Židov do Írska podľa jeho tvrdení malo viesť k eskalácii

nevlasteneckých aktivít, ako sú úžera či podvod. Od roku 1938 ani osobné protesty Herzoga de Valerovi nepresvedčili Írsko, aby vpustilo viacej židovských lekárov – utečencov.

V roku 1939 Bewleyho, ktorý sympatizoval s nacistami, z jeho postu odvolali. Ale právna skúposť ako charakteristický rys írskej politiky k utečencom pretrvávala. V jednom prípade nemecký Žid vyskočil z lode desať míľ od pobrežia Írska a plával až k brehu. Úradníci colnice privreli oči a zverili ho židovskej komunite v Corku, ktorej členovia sa o neho starali. Keď sa však o prípade dozvedeli imigrační úradníci, deportovali ho; napriek priamemu apelu zo strany de Valeru. Zvyšok vojny strávil v nacistickom koncentračnom tábore. Znepokojivé tiež bolo pôsobenie nového fašistického hnutia v Írsku: Ailtiri na hAiseirighe (Architekti vzkriesenia) boli otvorene antisemitskou stranou, otvorene deklarujúcou sympatie k mocnostiam Osi.

Na konferencii vo Wannsee v roku 1942 bola načrtnutá tabuľka znázorňujúca počet Židov v každej krajine vrátane neutrálnych: Fínsko 2000, Portugalsko 3000, Španielsko 6000, Švédsko 8000, Švajčiarsko 18 000 a napokon Írsko 4000. Aj keď bola židovská populácia v Írsku malá, môžeme oprávnene predpokladať, že v prípade okupácie Írska nacistami by týchto ľudí vydali Nemcom – bez ohľadu na to, aká bábková vláda by stála v čele krajiny – na zničenie vo vyhladzovacích táboroch v Európe.

V Írsku medzi rokmi 1939 a 1945 vyhlásili výnimočný stav, počas ktorého bola prítomnosť „cudzincov“ nápadnejšia a viac zaznamenávaná úradmi. Z domáceho pohľadu írška vplyvná lobistická skupina sledujúca peňažnú reformu napadla nemorálnosť úžery počas vojny. Označiac to za „antisociálny podnik“ argumentovali tým, že ponuka peňazí by mala byť kontrolovaná „v súlade so sociálnymi potrebami“. Zakázaním požičiavania peňazí počas cirkevných sviatkov – nediel, Vianoc, Veľkého piatka a na Deň svätého Patrika – Briscoeov zákon o veriteľoch z roku 1933 poskytol právne zdôvodnenie názoru, že takéto praktiky sú v rozpore s ekonomickým poriadkom založeným na katolíckej morálke.

Niektoré skupiny v Írsku využívali tieto podmienky na porovnanie hodnôt kresťanstva s hodnotami judaizmu. V manifeste z roku 1939 Výskumná spoločnosť pre írské Írsko vyjadrila nepriateľstvo k vnímanému nedostatku morálky „rasových cudzincov s ich zvláštnym mravným kódexom a hodnotami“ a vyhlásili, že na rozdiel od toho „naša spoločnosť je namierená proti svetu peňazí“. V júni 1942 krajne pravicová skupina, ktorá samu seba nazývala Spoločnosť pre kresťanské práva, vydala leták útočiaci proti „zhubnému zlu požičiavania peňazí“. Noviny tejto skupiny *Penapa* boli predtým cenzurované pre prinášanie správ o procesoch, ktoré sa týkali požičiavania peňazí a figurovali v nich Židia.

Ailtiri na hAiseirighe sa zjavne otvorene a verejne hlásili k antisemitizmu a z „nezávislého kresťanského“ aspektu aj poslanec Oliver J. Flanagan, ktorý

počas svojho prvého prejavu na pôde parlamentu v roku 1943, ako je známe, navrhol, aby právne predpisy vydané počas výnimočného stavu boli „*namierené proti Židom, ktorí pred devätnástimi storočiami ukrižovali nášho Spasiteľa a ktorí aj nás pribíjajú na kríž každý jeden deň týždňa*“ a že „*kde sú včely, tam je med, a kde sú Židia, tam sú peniaze*“. Správy v novinách o antisemitských činoch v Dublini počas výnimočného stavu cenzurovali, ale odohrali sa najdôležitejšie incidenty vrátane namalovania slova „Žid“ písmenami veľkými dve stopy na Židmi vlastnené budovy na hlavnej obchodnej ulici Dublinu v roku 1944.

Napriek tomu podľa oficiálnych čísel počas druhej svetovej vojny za kriminálne delikty odsúdili dvanásť Židov, čo je len 0,01 % všetkých uväznení pre kriminálne trestné činy v týchto rokoch. Otázka sa otvorila, keď židovský poslanec Bob Briscoe chcel čeliť narážkam Flanagana, podľa ktorého sa Židia intenzívne zapojili do aktivít na čiernom trhu.

Neochota de Valerovej vlády úplne zakázať požíčkovanie peňazí sa stala terčom útokov obľúbenej katolíckej tlače, ktorá si udržala antisemitský tón. Nechť vlády rozšíriť právne regulácie výnimočného stavu na zisky a ceny, aby tak cieľili na požíčkovanie peňazí, naznačujú väzby na finančný kapitál, ako aj zdravý rozum liberálnej demokracie a odmietnutie radikálnych katolíckych definícií morálnej ekonomiky.

Írske bezpečnostné sily viedli spis na každého „cudzinec“ žijúceho v krajine, ale existujú dôkazy, že úradníci vyčlenili Židov pre zvlášť neliberálne zaobchádzanie. Počas holokaustu a po odvolaní antisemitu Bewleya írsky diplomatické misie podávali za Židov žiadosti. Írsky imigračný zákon bol prepracovaný, keďže Írsko prijalo 500 židovských detí – utečencov. Jedno z týchto detí, Robert Weil, napísal v škole esej nazvanú *Prečo milujem Írsko*, v ktorej si všima tamojšiu toleranciu v porovnaní s Berlínom. Jej detská sentimentálnosť hreje pri srdci:

„Dalo by sa čakať, že nezávislé katolícke Írsko sa bude chcieť pomstiť za storočia útlaku zo strany protestantov, ale nič podobné neexistuje. Katolíci a protestanti žijú slobodne spolu a dokonca prezident, zvolený v katolíckom Írsku, je protestant! Myslím si, že je úžasné, že Íri sa teraz nechcú pomstiť. Zabudli na krivdy z minulosti a nechcú ich opakovať. Kiežby sa celý svet naučil od Írska pochovať minulosť a pracovať v súčasnosti pre lepšiu budúcnosť.“

Weilov pozitívny tón odzrkadľoval skutočnosť, že na rozdiel od väčšiny Európy bola v Írsku v tomto období garantovaná náboženská, kultúrna a ekonomická sloboda. Ako však tvrdil historik Dermot Keogh, politika krajiny k utečencom bola skôr reagujúca na problém než aktívna. Írsko chránilo Židov zákonom. Ale napokon ako liberálna západná demokracia sklamalo domácu židovskú komunitu nevpustením takého množstva cudzích židovských utečencov, koľkých vpustíť mala.

V kontexte de Valerovho vyjadrenia sústrasti nemeckému vyslancovi v roku 1945 sa táto politika zdá ešte katastrofálnejšou. Pätnásťročný židovský utečenec mohol chváliť Írsku historickú toleranciu, ale jeho vlastní rodičia a tisíce príslušníkov jeho viery predstavujú premeškanú možnosť tej istej krajiny vyjadriť súcit na medzinárodnej scéne.

Rasová legislatíva vo Francúzsku a v Nemecku – porovnanie implementácie protižidovskej politiky

Michael Mayer (Nemecko)

ÚVOD

Ojedinelá brutalita, ktorou bolo uskutočnené vyvraždenie európskych Židov, stále šokuje historikov aj širokú verejnosť. Jedinčnosť tohto nemeckého zločinu je mimo akéhokoľvek porovnania, keďže by to viedlo len k apologetickému či relativizujúcemu prístupu. Napriek tomu niektoré otázky ohľadom začiatku protižidovských opatrení v Nemecku môžu byť porovnané s podobným vývojom v Európe, ak berieme prísne do úvahy špeciálnu situáciu v Nemeckej ríši. Rasová legislatíva bola len jedným krokom vývoja, ktorý našiel svoje hrozné vyvrcholenie v Osvienčime – aj keď cesta k Osvienčimu nebola priama ani jednokoľajová. Na rozdiel od toho bola vo Francúzsku rasová legislatíva súčasťou politiky segregácie židovského obyvateľstva. Predstaviť si proces radikalizácie vo Francúzsku porovnateľný s Nemeckom nie je predmetom diskusie. Okrem toho hocijaká štúdia, porovnávajúca obe krajiny, musí pozorovať narastajúci nemecký tlak na Francúzsko na vydanie židovských obyvateľov, aby mohli byť zlikvidovaní v koncentračných táboroch.

Navyše treba vziať do úvahy aj časový rozmer, pretože Nemecko bolo istým spôsobom v roku 1933 „priekopníkom“, keďže išlo o prvú modernú industrializovanú krajinu, ktorá zaviedla politiku segregácie voči židovskej menšine. Keď sa rasová legislatíva prijala v roku 1940 vo Francúzsku, Vichy „len“ reagovali na zjavný európsky „konsenzus“ v protižidovskej politike, pretože Nemecko,

Taliansko, Slovensko a Maďarsko už prostredníctvom zákonov židovských obyvateľov segregovali.

Tento článok je založený na štúdiu, ktorá systematicky porovnáva protižidovskú politiku v národnosocialistickom Nemecku a vichystickom Francúzsku.¹ Ide o prvý pokus položiť dôraz na podobnosti a rozdielnosti medzi oboma krajinami. Je tiež potrebné zdôrazniť ako nemecká rasová politika ovplyvnila Francúzsko, a naopak, ako sa vývoj v oboch krajinách prelínal.² Na rozdiel od ostatných prác, ktoré len opisujú paralelný vývoj v rôznych krajinách, táto štúdia systematicky porovnáva protižidovskú politiku oboch krajín, aby tak dosiahla hlbšie pochopenie medzinárodných faktorov prenasledovania Židov. Takáto štúdia bola dlhý čas neuskutočniteľná, pretože až donedávna neboli dokumenty z obdobia Vichy, týkajúce sa protižidovskej politiky, vo francúzskych archívoch dostupné. V posledných rokoch sa tieto dokumenty postupne otvárali pre verejnosť a to umožnilo porovnanie založené na originálnych dokumentoch. Štúdia analyzuje „techniky“ použité úradmi na segregovanie židovského obyvateľstva prostredníctvom byrokratických procedúr. Taktiež skúma spôsob, akým boli procedúry prevádzané, keď napríklad nemecká či francúzska polícia (ktorá kónala na nemecký príkaz) vykonávala razie zamerané na zatýkanie Židov. Na druhej strane štúdia skúma, ako cirkvi v oboch krajinách reagovali za zločiny spáchané na Židoch.

Článok, založený na citovanej štúdiu, je rozdelený na tri časti. Začína sa opisom toho, ako bola rasová legislatíva vo vichystickom Francúzsku v roku 1940 zavedená. Je nevyhnutné odpovedať na otázku, či bola protižidovská politika prijatá francúzskou vládou v dôsledku nemeckého nátlaku alebo či existoval vlastný francúzsky záujem tak urobiť. Je však potrebné vziať do úvahy zvláštnu situáciu v okupovanom Francúzsku, ak sa snažíme určiť rozsah autonómie, na ktorý sa francúzska vláda mohla spoliehať.

Druhá a tretia časť tohto článku sa zameriavajú na implementáciu rasovej legislatívy vo Francúzsku a v Nemecku. Pre obmedzený priestor sa budeme sústreďovať na očistu úradov. Ukážeme si, ktorej skupiny židovských úradníkov, ako aj židovských robotníkov a zamestnancov štátu, sa týkala rasová legislatíva oboch krajín. Posledná časť článku má za cieľ analyzovať, ako boli vládou stanovené opatrenia očisty realizované úradmi. To bude najcennejšia časť prezentovanej

1 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter. Ministerialbürokratie und „Judenpolitik“ in NS-Deutschland und Vichy-Frankreich. Ein Vergleich.* München 2010.

2 Preto je využitý koncept „histoire croisée“. Tento koncept skúma, ako sa pretínajú dejiny dvoch krajín. Pozri: WERNER, M. – ZIMMERMANN, B.: *Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. History and Theory*, ročník (roč.) 45, 2006, strana (s.) 30 – 50.

komparácie, keďže rasové zákony vyžadovali suspendovanie určitých Židov zo štátnej služby bez toho, aby bolo byrokracii povedané, ako zistiť či je niekto židovského pôvodu, alebo nie. Preto úrady oboch krajín museli nájsť spôsoby, ako uviesť rozhodnutie vlády do života.

Je zrejmé, že toto porovnanie berie do úvahy len akcie administratívy v určitých oblastiach. Stále však treba mať na zreteli to, že hlavné časti perzekvovania Židov v Nemecku zavádzali radikálni členovia národnosocialistickej strany, ktorí nebrali ohľad na akékoľvek pseudozákonné zaobchádzanie. Na druhej strane vo Francúzsku protižidovská politika zväčša ostala na „normatívnej úrovni“.

1. RASOVÉ ZÁKONODARSTVO VO VICHY – VÝSLEDOK AUTONÓMNEJ FRANCÚZSKEJ POLITIKY?

Dňa 22. júna 1940 podpísalo Francúzsko a Nemecko prímerie len niekoľko týždňov po tom, čo nemecké jednotky vstúpili na územie svojho suseda.³ Francúzsko bolo rozdelené na dve časti: nemeckú okupačnú zónu na severe a západe krajiny na jednej strane a slobodnú zónu na juhu na strane druhej. Francúzska vláda, ktorá utiekla pred postupujúcimi nemeckými jednotkami z Paríža, sa usadila v kúpeľnom meste Vichy v slobodnej zóne. Tam sa vláda zložená z francúzskych vlastencov snažila nájsť rovnováhu medzi nevyhnutnou kolaboráciou s nemeckými okupačnými silami a túžbou zachovať si toľko samostatnosti, koľko bolo za daných okolností možné. Na druhej strane Nemecko bolo tiež vcelku závislé od Francúzov. Berlín sa rozhodol nekontrolovať krajinu takým spôsobom, ako to urobil v Poľsku, ale ponechať francúzsku vládu a štátnu správu nedotknutú. Tak bolo možné riadiť susednú krajinu s obmedzeným počtom nemeckých vojakov a úradníkov. Ich najdôležitejším cieľom bolo udržať vo Francúzsku poriadok a vykorisťovať francúzske hospodárstvo tak, aby podporovalo nemecký vojnový priemysel. Berlín sa vôbec nezaujímal o vnútorné záležitosti Francúzska. Preto bolo Francúzsko jedinou, počas 2. svetovej vojny Nemeckom okupovanou krajinou, ktorá si udržala polosamostatnú vládu s hlavou štátu, ktorou bol maršal Philippe Pétain, s ktorým francúzske obyvateľstvo vo veľkej väčšine súhlasilo. Pétain sa okamžite pustil do uskutočňovania značného množstva vnútorných reforiem, ktoré bojovali so všetkým, čo by mohlo

3 Pre úvod do realii okupovaného Francúzska pozri: LAUB, T. J.: *After the Fall. German Policy in Occupied France, 1940 – 1944*. Oxford 2010. Alebo MITCHELL, A.: *Nazi Paris. The History of an Occupation, 1940 – 1944*. New York 2008. Ohľadom protižidovskej politiky pozri priekopnícku prácu: MARRUS, M. R. – PAXTON, R. O.: *Vichy France and the Jews*. New York 1981.

byť zodpovedné za francúzsku porážku vo vojne s Nemeckom, aby tak pripravil základňu na francúzsky národný návrat.⁴

Silný vplyv Židov vo Francúzsku pred 2. svetovou vojnou bol zjavne považovaný za hlavný faktor francúzskej slabosti. Už počas 30. rokov minulého storočia, keď sa zdalo, že Nemecko je silnejšie a silnejšie, zaviedla francúzska vláda zákony namierené proti židovským utečencom z Nemecka. Medzi rokmi 1933 – 1935 bolo prijatých niekoľko nariadení, ktoré zakazovali zahraničným židovským právnikom a lekárom vykonávať ich profesiu. Po uzavretí francúzskych hraníc pred väčšinou židovských utečencov pristúpila vláda k tomu, že ich od mája 1938 začala vracieť do krajiny pôvodu. Židia bez štátneho občianstva mohli skončiť v domácom väzení. Od novembra 1938 ich mohli vydať do internačných táborov.⁵ V septembri 1939, pol roka pred nemeckou inváziou, začala francúzska vláda očistu štátnej správy od komunistov a „všetkých ostatných osôb ohrozujúcich národnú bezpečnosť“.⁶ Zasiahlo to aj židovských úradníkov, aj keď ešte neboli hlavným terčom vlády.

Katastrofálna porážka francúzskej armády v máji – júni 1940 jednoznačne tieto protižidovské opatrenia zradikalizovala. Len niekoľko dní po podpísaní prímeria pokračovala francúzska vláda pod vedením maršala Phillipa Pétaina v očiste štátnej správy. Dňa 17. júla 1940 bol prijatý dekrét, ktorý umožňoval ministrom odstrániť ktoréhokoľvek úradníka, u ktorého sa zdalo pravdepodobné, že nepodporuje vládu.⁷ Počas nasledujúcich mesiacov bolo zavedených množstvo zákonov, ktoré sprisňovali pracovné zákazy židovským právnikom a lekárom. Navyše bola založená komisia, ktorá mala revidovať všetky občianstva udelené medzi rokmi 1927 a 1940. Komisia v roku 1943 podala vláde správu, že už rozhodla vo viac ako 9000 prípadoch. Okolo 7000 Židov vyhostili a len 1984 jednotlivcov si mohlo vďaka svojej vojenskej službe počas 1. svetovej vojny ponechať francúzske občianstvo.⁸ Protižidovské opatrenia namierené proti Židom dosiahli vrchol 4. októbra 1940, keď bol zavedený zákon, ktorý umožnil

4 Ohľadom otázok francúzsko-nemeckej spolupráce pozri priekopnícku prácu: PAXTON, R. O.: *Vichy France, Old Guard and New Order. 1940 – 1944*. New York 1972.

5 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 25 – 27; CARON, V.: The Politics of Frustration: French Jewry and the Refugee Crisis in the 1930s. *Journal of Modern History*, roč. 65, 1993, s. 311 – 356; SCHOR, R.: *L'opinion française et les étrangers en France*. Paris 1985, s. 602 – 611.

6 Tajný obežník podpísaný ministrom vnútra Henri Royom 5. 4. 1940; citované podľa: BARUCH, M. O.: *Servir l'État français. L'administration en France de 1940 à 1944*. Paris 1997, s. 46. Obežník podpísaný ministrom vnútra Albertom Sarrautom 24. 10. 1939 mal ten istý zámer. Citované: Tamže, s. 43.

7 Pozri: *Journal Officiel de la République Française*, 18. 7. 1940, s. 4538.

8 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 307 – 308.

perfektom odovzdať „cudzích ľudí židovskej rasy“ do internačných táborov.⁹ Na začiatku roku 1941 viac ako 13 000 ľudí v neokupovanej zóne uväznili v táboroch.¹⁰ Internácia nebola zamlčovaná dokonca ani po skončení vojny. Bývalý minister vnútra Marcel Peyrouton počas procesu s vojnovými zločincami 22. apríla 1948 v Paríži vyhlásil: „*Museli sme zaobchádzať s cudzincami židovskej rasy, ktorí – ako cudzinci – potrebovali dozor.*“¹¹

Francúzska vláda však nenariaďovala opatrenia len proti Židom bez občianstva. V rovnakom čase vo Vichy pripravovali zákon, ktorý mal usporiadať status francúzskeho Žida. Prípravné práce siahajú do júna 1940, keď už bolo konštatované, že hlavný zámer tohto zákona by mala byť očista štátnej správy a stanovenie profesijných zákazov pre Židov v oblasti práva, medicíny, vzdelávania, kultúry a médií.¹² Dňa 10. septembra 1940 bol návrh zákona, pripravený ministerstvom vnútra, ministerstvom spravodlivosti a kanceláriou hlavy štátu (Présidence du Conseil) vo vláde predmetom dlhej diskusie. Pri tejto príležitosti minister vnútra Peyrouton vyhlásil, že „*činnosť Židov spôsobuje problémy. Preto proti nim musíme podniknúť opatrenia.*“¹³ Dňa 30. septembra 1940 vláda prijala konečné rozhodnutie. Samotný maršal Pétain bol jedným z najradikálnejších a trval na tom, aby bol v zákone odsek vylučujúci Židov z oblasti justície a vzdelávania.¹⁴ Dňa 3. októbra 1940 Pétain podpísal nariadenie o Židoch.¹⁵

Toto nariadenie nebolo vypracované len najvyššími predstaviteľmi ministerstiev v novom hlavnom meste Vichy v slobodnej zóne. Intenzívna diskusia sa udiala aj medzi vedením ministerstiev vo Vichy a strednými kádrami štátnej správy, ktoré ostali v Paríži. O detailoch návrhu zákona sa debatovalo s cieľom nájsť konsenzus.¹⁶ Reprezentant francúzskej vlády v okupovanej zóne Charles-

9 Pozri: *Journal Officiel de la République Française*, 18. 7. 1940, s. 5324. Množstvo francúzskych a nemeckých dokumentov citovaných v tomto článku, zvlášť zákonov, bolo publikovaných v nemeckom jazyku v HAPPE, K. – HERBERT, U. – MAYER, M. – PEERS, M. (eds.): *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. West- und Nordeuropa 1940–Juni 1942*. Zväzok (zv.) 5. München 2012.

10 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 30–31.

11 Archives Nationales, Paris (AN), 3W 31–3, 3, s. 1311.

12 Ohľadom vypracovania rasových zákonov vo vichystickom Francúzsku pozri: MAYER, M.: „Die französische Regierung packt die Judenfrage ohne Umschweife an.“ Vichy-Frankreich, deutsche Besatzungsmacht und der Beginn der „Judenpolitik“ im Sommer/Herbst 1940. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, roč. 58, 2010, s. 329–362.

13 Poznamenané Jacquesom Alibertom, členom vlády; ALIBERT, J.: *Treize années noires 1933–1946. Souvenirs et réflexions*. Paris 2001, s. 130.

14 Podľa spomienky bývalého ministra zahraničných vecí Paula Baudouina. BAUDOUIN, P.: *Neuf mois au gouvernement, avril-décembre 1940*. Paris 1948, s. 366.

15 *Journal Officiel de la République Française*, 18. 10. 1940, s. 5323.

-Albert de Boissieu do Vichy oznámil všeobecný názor francúzskej štátnej správy v Paríži. Zdalo sa potrebné, „aby bola podniknutá široká očista štátnej správy, úradník za úradníka, ohľadom všetkých dôležitých postov“.¹⁷

Na druhej strane vláda z Vichy, ktorá sa videla ako režim založený na katolíckej viere, si už v auguste 1940 vyžiadala stanovisko katolíckej cirkvi ohľadom zavedenia protižidovskej legislatívy. Francúzsky episkopát, zhromaždený v meste Lyon v slobodnej zóne, 31. augusta 1940 vyhlásil: „Fakt, že existuje internacionalistická židovská komunita zložená zo Židov všetkých krajín, a fakt, že Židia nie sú obyčajní cudzinci vpúšťaní do krajiny, ale neasimilovateľný národ, môže prinútiť štát prijať opatrenia na ochranu proti Židom v záujme veci spoločného dobra.“ Preto cirkev ohlásila z pohľadu vlády, že „je legitímne, ak štát vezme do úvahy právny predpis proti Židom, ako to bolo urobené pápežstvom v Ríme.“¹⁸ Z celkového hľadiska vidieť v postoji francúzskej vlády, francúzskej štátnej správy a katolíckej cirkvi vo Francúzsku pozoruhodnú zhodu ohľadom zavedenia protižidovského zákonodarstva.¹⁹

Ako bolo zavedenie francúzskych protižidovských opatrení ovplyvnené prítomnosťou nemeckých síl v častiach krajiny? Súčasne s francúzskymi prácami na návrhu zvažovala nemecká vojenská správa uskutočnenie opatrení proti židovským obyvateľom v okupačnej zóne.²⁰ Dôstojníci verili, že Židia sa stavajú proti nemeckým silám, a preto mali byť efektívne kontrolovaní, aby sa zabránilo protinemeckému správaniu. Navyše vojenská správa hľadala spôsoby, ako využiť francúzske hospodárstvo na podporu nemeckého vojnového priemyslu. Preto nemecké sily inštruovali francúzsku správu, aby držali židovské podniky v správe, v prvom rade zbrojárske fabriky. Z tohto dôvodu bolo 27. septembra 1940 vydané nariadenie, ktoré zaviedlo „bezpečnostné opatrenia“ proti Židom

16 Pozri: MAYER, M.: *Vichy-Frankreich*, s. 346 – 348.

17 List od Secrétaire General de la Délégation Générale du Gouvernement Français dans les Territoires Occupés, Charles-Albert de Boissieu ministrovi vnútra Peyroutonovi z 12. 10. 1940, kde podrobne vysvetľoval, ktoré návrhy boli vypracované jednotlivými odvetviami francúzskej administratívy v Paríži. Archív Ministerstva zahraničných vecí, Paríž: Les Papiers 1940 /Papiers Baudouin/, zv. 12, s. 149. Zákon o Židoch bol prijatý 3. 10. 1940, ale oficiálne zverejnený 18. 10. 1940. Preto Boissieu v Paríži nevedel, že jeho vypracované vysvetlenia prišli neskoro. Napriek tomu ich vzali do úvahy, keď vláda vo Vichy od novembra 1940 zvažovala úpravu zákona o Židoch. Prvá úprava bola oficiálne zverejnená 11. 4. 1941, druhá 2. 6. 1941. Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 109 – 116 a 133 – 151.

18 Citované podľa: DELPECH, F.: *Sur les Juifs. Études d'histoire contemporaine*. Lyon 1983, s. 286 – 287.

19 Pre detailnejšie informácie pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 46 – 47 a 96 – 105. Ohľadom katolíckej cirkvi pozri: Tamže, s. 174 – 192.

20 Pozri: MAYER, M.: *Vichy-Frankreich*, s. 332 – 338.

a začalo „arizáciu“ židovského majetku vo Francúzsku v prospech francúzskej štátnej pokladnice.²¹

Vláda vo Vichy bola týmito nemeckými opatreniami, ktoré vnímala ako zasahovanie do vnútorných vecí Francúzska a napadnutie francúzskej suverenity, rozzúrená. Napriek tomu francúzsky protest ostal bezvýsledný. Vláda sa musela zmieriť s nemeckým postupom.²² Ovplyvnili napriek tomu nemecké opatrenia zo septembra 1940 francúzsky návrh zákona o Židoch, ktorý sa pripravoval? Dňa 24. septembra 1940 styčný dôstojník medzi francúzskou vládou a nemeckými silami generál Benoît-Léon Fornel La Laurencie napísal maršalovi Pétainovi, že nie je dôvod „sťažiť alebo dokončiť nemecké opatrenia vydaním vyhlášok v dôsledku francúzskej iniciatívy“. La Laurencie, naopak, navrhol pokračovanie vo francúzskom projekte „očistiť vyššiu štátnu správu a vzdelávací sektor od židovských zamestnancov a úradníkov“.²³

Celkovo vzaté boli protižidovské opatrenia vlády z Vichy a nemeckých okupačných síl spustené relatívne nezávisle od seba.²⁴ Ešte neprišiel čas, aby Nemci Francúzom svoju vôľu nemilosrdne vnútili. Správa vo Vichy si dokonca všimla rozdielny kurz cieľa francúzskej a nemeckej protižidovskej politiky. Preto úrad prezidenta 24. októbra 1940 napísal: „Cielom nemeckých nariadení je zbaviť Židov akéhokoľvek ekonomického vplyvu. Cielom francúzskych zákonov je zbaviť Židov všetkého politického, vojenského, umeleckého alebo intelektuálneho vplyvu.“²⁵

Celkovo mala francúzska vláda relatívnu voľnosť v prijatí vlastnej protižidovskej politiky. V roku 1940 mali nemeckí vojenský dôstojníci jasnú líniu: „Je mimo poľa pôsobnosti vojenskej správy zasahovať do vnútorných francúzskych vecí.“²⁶ Nemecké sily chceli nechať na Francúzsku, aby sa „samo oslobodilo od židovstva“.²⁷ Protižidovské opatrenia môžu vydržať, len ak ich podnikne „fran-

21 Pozri: *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Frankreich*, 30. 9. 1940, s. 92 – 93. Ohľadom „arizácie“ židovského majetku vo Francúzsku pozri: JUNGIUS, M.: *Der verwaltete Raub. Die „Arisierung“ der Wirtschaft in Frankreich in den Jahren 1940 bis 1944*. Ostfildern 2008; AZÉMA, J. P. – BARUCH, M. O. – MARGAIRAZ, M. (eds.): *Aryanisation*. Paris 2002; PROST, A.: *Aryanisation économique et restitutions*. Paris 2000 alebo VERHEYDE, P.: *Les mauvais comptes de Vichy. L'aryanisation des entreprises juives*. Paris 1999.

22 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 44 – 45.

23 AN, F60 490, List od Délégué Général du Gouvernement Français dans les Territoires Occupés, General Benoît-Léon Fornel La Laurencie maršalovi Pétainovi, 24. 9. 1940.

24 Ohľadom otázky nemeckého vplyvu na vypracovanie francúzskej rasovej legislatívy pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 47 – 67.

25 AN, F60 490, Záznam z Kancelárie predsedu rady ministrov (Vice-Présidence du Conseil).

26 AN, AJ40 548, zv. 1, Memorandum vojenskej správy (Kriegsverwaltungsrat Ludwig Mahnke) z 22. 8. 1940, s. 3.

cúzska vláda“, ako konštatovala vojenská správa: „*Je nevhodné a nebude mať žiadany efekt, ak by sme tlačili na francúzsku vládu a nútili ju, aby doľahla na Židov.*“²⁸ Napriek tomu mal fakt, že vo Francúzsku existovala cudzia okupačná moc, ktorá nenechala žiadne pochybnosti o svojich protižidovských zámeroch, určite na vládu vo Vichy nepriamo vplyv.

2. KTO MAL ZÁUJEM O ZAVEDENIE RASOVEJ LEGISLATÍVY VO FRANCÚZSKU A V NEMECKU?

Relatívna samostatnosť francúzskej protižidovskej politiky umožňuje porovnanie určitých jednotlivých otázok. Preto sa zameria na očistu štátnej správy vo Francúzsku a Nemecku. Táto očista bola oficiálne zverejnená v nemeckom zákone o štátnej službe 7. apríla 1933²⁹ a vo francúzskom dekrétu o Židoch z 3. októbra 1940.

Ktorá skupina ľudí sa stala objektom nemeckej a francúzskej legislatívy? Nemecký zákon o štátnej službe z roku 1933 postihoval všetky osoby, ktoré mali aspoň jedného židovského starého rodiča. Francúzsky zákon z roku 1940 bol menej prísny. Týkal sa len ľudí, ktorí mali troch židovských starých rodičov. Francúzsky zákon sa tiež vzťahoval na ľudí, ktorí mali dvoch židovských starých rodičov, ak boli v manželskom zväzku s iným Židom. Francúzsky zákonodarca považoval fakt, že takzvaný „položid“ si vzal ďalšieho Žida, za „pretrvávajúce“ židovskej tradície. V jeho očiach táto osoba nekráčala cestou asimilácie a úplnej straty svojho židovského pôvodu, ktorú zákonodarca vyžadoval. Len pokračovanie v sobášoch s Nežidmi bolo považované za správne konanie.³⁰

Navyše Židov v oboch krajinách vyňali spod očisty, ak počas 1. svetovej vojny slúžili v armáde. Nemeckí Židia mohli tiež ostať v úrade, ak slúžili už od roku 1914. Vláda ich považovala za „spoľahlivých“, pretože ich zamestnala cisárska štátna správa. Francúzsky zákonodarca o podobnej regulácii neuvažoval. Už neboli žiadni úradníci, ktorí by boli zamestnaní za vlády Napoleona III. V Nemecku boli tieto výnimky zväčša zrušené prijatím norimberských zákonov v roku 1935. Len bývalí vojaci s menej ako troma židovskými starými rodičmi mohli ostať pracovať v úradoch. Vo Francúzsku platil tento paragraf až do oslobodenia krajiny v roku 1944.³¹

-
- 27 AN, AJ40 548, zv. 1, Memorandum vojenskej správy (Kriegsverwaltungsabteilungsche f Karl Storz) zo začiatku septembra 1940, s. 11.
- 28 AN, AJ40 548, zv. 1, Memorandum z Mahnke z 22. 8. 1940, s. 5.
- 29 Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums. *Reichsgesetzblatt I*, 1933, s. 175 – 177.
- 30 Ohľadom francúzskej túžby potrestať ľudí, ktorí úplne neopustili židovské tradície, pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 318 – 322.

Ako bola štátna správa vo Francúzsku a v Nemecku vládou inštruovaná, mala zisťovať, či bol starý rodič židovského pôvodu, alebo nie. V Nemecku dal zákonodarca fixnú definíciu. Starý rodič, ktorý bol členom židovskej náboženskej komunity, bol považovaný za židovského predka.³² Aj keď bol nemecký zákon postavený na rasistickej ideológii, bolo odvolanie sa na židovské náboženstvo, zdá sa, jedinou možnosťou, ako určiť kritérium, ktoré by umožnilo štátnej správe implementovať zákon efektívne bez nekonečného vyšetrovania.³³ Ministerstvo vnútra preto konštatovalo: „*Ohľad na židovské vierovyznanie starého rodiča, ktoré je považované za nevyvrátiteľný právny predpoklad pre príslušnosť k židovskej krvi, bol prijatý na zavedenie právnej istoty.*“³⁴

Na druhej strane francúzsky zákonodarca jednoducho zabudol presne určiť kritérium, ktorým by administratíva implementovala zákon o Židoch. Po niekoľkých týždňoch francúzska byrokracia musela akceptovať nemeckú pomôcku pri určovaní židovského náboženstva, ktorá bola použitá aj v nemeckom nariadení pre okupovanú zónu z 27. septembra 1940 a bola efektívnou cestou k urýchleniu realizácie zákona o Židoch. Teda aj francúzska vláda práve použila kritérium vierovyznania na zavedenie rasistickej ideológie. Minister spravodlivosti Raphaël Alibert v obežníku z 21. novembra 1940 konštatoval: „*Ak príslušnosť k židovskému náboženstvu nemôže byť dokázaná, bude oveľa ťažšie určiť, či dotyčná osoba patrí k židovskej rase. Užitočné indicie môže poskytnúť tvar priezviska, výber krstného mena, ako je uvedené v rodnom liste, či skutočnosť, že predkovia boli pochovaní na židovských cintorínoch.*“³⁵ Cieľom zákona o Židoch bolo postihnúť ľudí zjavne židovskej „rasy“, a nielen ľudí židovského vierovyznania. Dňa 25. mája 1941 francúzsky generálny komisár pre židovskú otázku Xavier Vallat maršalovi Pétainovi napísal: „*Predpoklad, že starý rodič, ktorý bol aktívnym vyznávačom židovskej viery, je príslušníkom židovskej rasy, je dokázaný úzkymi väzbami medzi židovskou rasou a hebrejským náboženstvom.*“³⁶

31 Detailnejšie pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 71–73, 105–122, 155–158, 313–325.

32 Pozri dekrét z 8. 8. 1933. *Reichsgesetzblatt I*, 1933, s. 433.

33 Ohľadom kritérií, na ktorých bola založená nemecká rasová legislatíva, pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 74–78.

34 Bundesarchiv Berlin, R 1501/5508, Komentár prednostu židovského oddelenia ministerstva vnútra Bernharda Lösenera ohľadom 1. výnosu k rišskému zákonu o občianstve (*Reichsbürgergesetz*) zo 14. 11. 1935, s. 26. Pozri tiež: LÖSENER, B. – KNOST, F. A.: *Die Nürnberger Gesetze über das Reichsbürgerrecht und den Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre nebst Durchführungsverordnungen*. Berlin 1936, s. 20.

35 AN, F1A 3706.

36 AN, AJ38 1143, List od Commissaire Général aux Questions Juives, Xaviera Vallata maršalovi Pétainovi, 25. 5. 1941.

Kancelária francúzskeho predsedu rady ministrov preto konštatovala, že starý rodič dotknutej osoby môže byť židovskej rasy bez toho, aby patrili medzi členov židovskej náboženskej komunity. Preto kancelária chcela, aby bol text zákona o Židoch upravený v najbližšej budúcnosti. Text nemal byť chápaný v zmysle, že ak starý rodič nebol členom židovskej náboženskej komunity, nebol považovaný za príslušníka židovskej „rasy“. A tak Kancelária predsedu rady ministrov navrhla nasledujúcu úpravu: „*Starý rodič patriaci do židovskej náboženskej komunity je beztak považovaný za osobu židovskej rasy.*“³⁷ Použitím slova „beztak“ vyjasnili, že osoba bola v každom prípade považovaná za Žida, ak bol potomkom určitého počtu starých rodičov, ktorí boli členmi židovskej náboženskej komunity. Napriek tomu boli povolené rôzne nápovedy k zisteniu, či bola osoba židovskej „rasy“ – také, ako navrhol minister spravodlivosti Alibert: mená, pochovávanie na židovskom cintoríne atď. Dňa 27. januára 1942 právny poradca Komisariátu pre židovskú otázku Félix Colmet-Dâage záležitosť komentoval slovami: „*Francúzska legislatíva je založená na rase a využíva – tak ako nemecká legislatíva – vierovyznanie ako pomoc pri rozhodnutí o rase.*“³⁸

Zákonné ustanovenia sa vzťahovali na všetkých židovských úradníkov vo Francúzsku a v Nemecku. Čo sa týka židovských robotníkov a zamestnancov štátu, nemecký zákonodarca určil, že táto skupina ľudí bude postihnutá rovnako ako úradníci. To znamená, že len tí, ktorí boli bývalými bojovníkmi nemeckej armády alebo pracovali v úrade od roku 1914, by boli stále tolerovaní.³⁹

Vo Francúzsku vládla v prípade židovských robotníkov a zamestnancov štátu nerozhodla vôbec. Avšak štátna správa žiadala inštrukcie, ako s touto skupinou ľudí zaobchádzať. Dňa 12. decembra 1940 Štátna rada rozhodla: „*Zámerom zákonodarcu bolo zakázať Židom prístup k takým funkciám, ktoré by prepožičiavali akýkoľvek vplyv či autoritu.*“⁴⁰ Avšak francúzskej ministerskej byrokracii stále nebolo jasné, presne na ktorú skupinu robotníkov a zamestnancov štátu bude mal zákon o Židoch vplyv. Dňa 16. decembra 1940 zástupcovia francúzskej štátnej správy diskutovali o tom, ktoré konkrétne závery môžu byť urobené z rozhodnutia Štátnej rady. Nenašli zhodu v otázke, či Židia, ktorí sú zamestnaní ako nekvalifikovaní robotníci či pomocné sily, môžu byť „nebezpeční“, pretože môžu prísť do kontaktu s dôležitými dokumentmi. Vyjadrili konsenzus len v jednom: „*Celkovo môžeme uzavrieť, že máme nedôveru k ľuďom židovskej rasy.*“

37 AN, F6o 1440, nedatovaný záznam Vice-Présidence du Conseil (jar 1941).

38 AN, F6o 1485, Konferencia pred Délégation Général du Gouvernement Français pour les Territoires Occupés.

39 Pozri: § 15 zákona o štátnej službe (Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums). *Reichsgesetzblatt I*, 1933, s. 177.

40 AN, F1B1 919, Rozhodnutie Conseil d'État z 12. 12. 1940.

*Preto ich musíme z ústrednej štátnej správy odstrániť.*⁴¹ Preto rôzne ministerstvá vyzvali, aby Kancelárii hlavy štátu posielali návrhy. Môžeme v tom vidieť ďalší príklad autochtónnej túžby francúzskej štátnej správy segregovať Židov. Aké návrhy vznikli? Ministerstvo zahraničných vecí a úrady námorníctva, letectva a kolónií sa zhodli, že v ústrednej štátnej správe by nemal byť tolerovaný ani jeden Žid (okrem bývalých bojovníkov francúzskej armády). Dokonca aj poslíček mohol sliediť po tajných dokumentoch. Tento uhol pohľadu korešponduje s nemeckým postupom. Francúzske ministerstvo vnútra bolo trochu miernejšie a prikláňalo sa k názoru prijať do ústrednej štátnej správy manuálnych pracovníkov. To bolo porovnateľné s návrhmi ministerstva priemyselnej výroby, poľnohospodárstva a výživy, ako aj Úradu pre spoje, ktoré chceli vyňať nekvalifikovaných židovských robotníkov spod čistky. Celkovo to Kancelária hlavy štátu uzavrela tak, že Židia môžu ostať len na postoch „čisto technického charakteru“ a vykonávať podradné práce ako prepisovač kópií či poslíček.⁴²

Diskusia o židovských robotníkoch a zamestnancoch štátu viedla k niekoľkým záverom. Francúzsky zákonodarca neurčil podmienky ich odstránenia z úradu. Dokonca ani rozhodnutie Štátnej rady neposkytlo ďalšie smernice. Ministerská byrokracia preto mala slobodu konania. Je veľmi poučné všimnúť si, že štátna správa takmer úplne využila príležitosť na samostatné rozhodovanie. To podčiarkuje relatívnu samostatnosť francúzskej ministerskej byrokracie v zavádzaní vlastnej protizidovskej stratégie.

Napokon aj spôsob, akým zaobchádzali so židovskými robotníkmi a zamestnancami štátu v oboch krajinách, bol vcelku podobný, aj keď francúzska štátna správa bola o niečo menej radikálna. Na druhej strane netreba zabúdať na to, že skupina ľudí dotknutá týmto opatrením bola v Nemecku väčšia než vo Francúzsku. V rovnakom čase veľmi záviselo od ministerstva v Nemecku, či sa rasová legislatíva zavádzala doslova, alebo sa právne úpravy porušovali.

Zoznam príkladov umožňuje ďalšie závery. Nemecký zákonodarca poskytol relatívne všetko zahŕňajúci zákon o štátnej službe, ktorý urýchlene novelizovali výkonnými nariadeniami. Preto bola možná viac-menej efektívna a čas šetriaca implementácia zákona. Na druhej strane bol vo Francúzsku zákon o Židoch považovaný administratívou, ktorá mala veľa problémov s jeho aplikáciou, za neúplný a nedostatočný. Z tohto dôvodu sa už v októbri 1940 začala diskusia o jeho úprave.⁴³ Za improvizovaný charakter francúzskej protizidovskej politiky

41 AN, F60 490, Protokol z medziministerskej porady zo 16. 12. 1940.

42 Pozri: AN, F60 490, Obežník Ministre Secrétaire d'État à la Présidence du Conseil, Vice-Admiral Jean Fernet, z 2. 2. 1941. Pozri tiež: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 93–95.

43 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 105–122.

bola zodpovedná najmä situácia po porážke nemeckými jednotkami a nedostatok komunikácie medzi vedúcimi ministerstiev vo Vichy v slobodnej zóne a strednými kádrmi štátnej správy, ktoré ostali v Paríži v okupovanej zóne. Zákon o Židoch musel byť formulovaný vo Vichy bez možnosti spoľahnúť sa na prípravné práce vykonávané úradníkmi, z ktorých väčšina ostala v Paríži. Keď bol zákon počas jari 1941 upravený, študovali zodpovední úradníci pedantne rasovú legislatívu iných krajín a pridali návrhy rôznych odvetví francúzskej administratívy.⁴⁴ Celkovo to nebol nedostatok profesionality, čo spôsobilo problémy s rasovou legislatívou vo Francúzsku. Kontinuita úradníkov medzi Treťou republikou a vichystickým štátom bola oveľa vyššia ako v Nemecku medzi Weimarskou republikou a národno-socialistickou diktatúrou.

Je udivujúce, že nemecká ministerská byrokracia bola schopná ustanoviť viac-menej použiteľný zákon o štátnej službe, ktorý bol krutou ukážkou „priekopníckej práce“ v Európe. Napriek tomu aj nemecká administratíva musela prijať pol tučta výkonných nariadení, aby tak vyriešila objavujúce sa problémy, a muselo sa uskutočniť aj také isté množstvo medziministerských konferencií, aby sa zabezpečila aplikácia zákona. Podobne ako vo Francúzsku sa nedalo vychádzať z prípravných prác. Aj keď antisemiti v minulosti naformulovali mnoho protizidovských zákonov, ministerstvo vnútra v Berlíne nevzalo do úvahy žiaden z nich. Tieto návrhy sa zväčša snažili zaviesť zákaz manželstiev či zamýšľali dohnať židovské obyvateľstvo k nútenému splynutiu.⁴⁵ Nemecký zákon o štátnej službe z roku 1933 bol naopak súčasťou všeobecnej reformy štátnej služby. Táto reforma zahŕňala aj očistu ministerskej byrokracie od komunistov, demokratov a Židov. Preto boli otázky administratívy ťažiskom diskusie.⁴⁶

3. OČISTA ADMINISTRATÍVY VO FRANCÚZSKU A V NEMECKU – AKO „ODHALIŤ“ ŽIDOV V ŠTÁTNEJ SLUŽBE

Vo Francúzsku a v Nemecku zákonodarca vydal zákony o očiste administratívy. V nasledujúcom kroku musela byť táto požiadavka implementovaná

44 Pozri: Tamže, s. 133 – 151.

45 Pozri napríklad návrh zákona skupiny antisemitov vedených právnikom Rudolfom Beckerom zo 6. 4. 1933, publikovaný v GRUNER, W. – ALY, G. (eds.): *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945*. Zv. 1. München 2008, dokument č. 27.

46 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 69 – 74; MOMMSEN, H.: *Beamtentum im Dritten Reich*. Stuttgart 1966, s. 41; MÜHL-BENNINGHAUS, S.: *Das Beamtentum in der NS-Diktatur bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges. Zu Entstehung, Inhalt und Durchführung der wichtigsten Beamtengesetze*. Düsseldorf 1996, s. 22.

ministerskou byrokraciou. Ako správa oboch krajín určovala, či sa úradníka (ako aj robotníka a zamestnanca štátu) týka protižidovská legislatíva? V Nemecku museli štátni úradníci vyplniť vyhlásenie o svojich predkoch. Ale kancelár Hitler ustanovil, že nie každý štátny úradník to musí vyplňať, ale len tí, ktorých nežidovský pôvod bol otáznym. Teda záležalo na ministerstve, či hľadanie židovských štátnych úradníkov uskutočňovalo viac alebo menej precízne. Radikálnejšia čistka sa uskutočnila na ministerstve propagandy a ministerstve školstva. Menej radikálne boli ministerstvá spravodlivosti, financií, práce či dopravy. Existovali aj ministerstvá, ktoré nevyžadovali vyhlásenie, len od štátnych úradníkov, o ktorých predkoch existovali pochybnosti. Ministerstvá vnútra, hospodárstva a poľnohospodárstva nechali vyplniť vyhlásenie o ich predkoch všetkých svojich úradníkov.⁴⁷

Ako postupovala administratíva vo Vichy? Počas prvých týždňov po oficiálnom zverejnení zákona o Židoch konala francúzska byrokracia bez ďalšieho spresnenia zo strany vlády. Jedinou direktívou bolo: „Každý úrad môže konať podľa vlastného uváženia, ale musí konať.“⁴⁸ Napriek tomu 16. decembra 1940 bola zvolaná medziministerská konferencia, ktorej cieľom bolo koordinovať postupy rôznych ministerstiev.⁴⁹ To dáva historikovi jedinečnú príležitosť skúmať, ako francúzske ministerstvá postupovali bez toho, že by mali jasné inštrukcie. Takže môže byť preskúmaná samostatne pokračujúca dynamika vichystickej administratívy.

Počas tejto konferencie zástupcovia ministerstva financií opísali spôsob, akým sa tento rezort pokúsil implementovať zákon o Židoch: „S len niekoľkými výnimkami sme od našich zamestnancov žiadali vyhlásenia o pôvode.“ Predsedajúci konferencie Maurice Lagrange sa opýtal: „Nevyzvali ste všetkých štátnych úradníkov, aby urobili vyhlásenie?“ Zástupca ministerstva financií odpovedal: „Nie. Štátni úradníci museli vyplniť zoznam a vyznačiť to.“ Počas nasledujúcej diskusie sa ukázalo, že tiež ministerstvo spojov a ministerstvo priemyslu išli takouto cestou. Každý štátny úradník v týchto rezortoch musel doplniť svoje meno na zoznam a pridať k nemu značku, a tým ukázať, že sa zákon o Židoch na neho nevzťahoval. Len ľudia židovského pôvodu museli vyplniť vyhlásenie o predkoch.

Ministerstvo školstva vymyslelo inú cestu. Zástupca rezortu vysvetľoval: „Vydali sme obežník pre prednostov všetkých veľkých zariadení – riaditeľov, inšpek-

47 Ohľadom postupu vo Francúzsku a v Nemecku pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 78 – 96.

48 AN, F60 490, Vyhlásenie zvláštneho spolupracovníka Kancelárie hlavy štátu Maurice Lagrange počas konferencie zo 16. 12. 1940.

49 Pre detailnejšie informácie pozri: MAYER, M.: *Vichy-Frankreich*, s. 356 – 360.

torov akadémií atď. Žiadali sme od nich, aby vypracovali zoznam štátnych úradníkov, ktorí sú Židia, na základe ich vlastných informácií alebo verejnej vedomosti. Títo úradníci boli prinútení určiť svojich predkov.“⁵⁰ Ministerstvá spravodlivosti, vojny a poľnohospodárstva si zvolili podobné postupy. Rôzne oddelenia skompilovali zoznamy ľudí, ktorých považovali za osoby židovského pôvodu. Len tieto osoby museli poskytnúť dôkazy o svojich predkoch. Ministerstvo kolónií si zvolilo ešte jednoduchšiu cestu. Židovskí úradníci sa museli prihlásiť dobrovoľne a súčasne čelili hrozbe sankcií, ak niekto požiadavke nevyhovel.

Desivá „kreativita“ francúzskych ministerstiev pri hľadaní vlastného spôsobu implementácie zákona o Židoch dokazuje, že ich predstavitelia boli presvedčení o nutnosti očistiť administratívu od Židov. Na nemeckých ministerstvách existovala obdobná strašná „kreativita“. V odvetviach štátnej správy, kde dominovali radikálni národní socialisti, napríklad na ministerstve propagandy, Židov prepustili aj v prípade, že boli veteránmi z 1. svetovej vojny. V takomto prípade išli do penzie na základe znižovania stavu. Tradičné ministerstvá, ako napríklad ministerstvo spravodlivosti, konali inak. Tu prepúšťanie išlo v súlade s rasovým zákonom a – podobne ako vo Francúzsku – zachovalo pseudoprávny postup ministerskej byrokracie. Preto viac ako jedna tretina židovských štátnych úradníkov na ministerstve spravodlivosti ostala v úrade až do oficiálneho zverejnenia norimberských zákonov, keďže bojovali v nemeckej armáde počas 1. svetovej vojny.⁵¹

Hlavný rozdiel medzi oboma krajinami ohľadom tejto otázky teda leží v skutočnosti, že francúzska administratíva – aj keď do veľkej miery implementovala zákon o Židoch – nešla nad rámec požiadaviek definovaných rasovým zákonom. Nemecká byrokracia, naopak, čiastočne implementovala písaný zákon (ako na ministerstve spravodlivosti), čiastočne realizovala čistku v štátnej správe, ktorá išla vysoko nad rámec zákonných opatrení (ako na ministerstve propagandy), aby tak uvádzala nacionálno-socialistickú ideológiu do praxe. Radikálnosť záležala na tom, do akej miery bolo administratívne odvetvie stále riadené úradníkmi tradičného formátu.

Opísaná prax vo Francúzsku a v Nemecku ukazuje možnosti zavádzania rasovej legislatívy. Vláda mohla špecifikovať postupy, podľa akých kritérií mohla byť čistka uskutočnená. Inými slovami, zavádzanie protizidovskej legislatívy bolo centralizované. Na druhej strane mohli byť postupy ponechané na ministerstvách či úradoch. Židovskí štátni úradníci boli „zistovaní“, pretože ich pôvod bol dobre známy, alebo ich nútili, aby sa prihlásili sami.

50 Citované podľa: AN, F60 490, Protokol medziministerskej konferencie zo 16. 12. 1940.

51 Pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 157 – 158.

Nemecká administratíva sa rozhodla v prospech centralizovaného postupu. Dôvodom pre to bolo, že ministerstvá v Berlíne chceli zabrániť zasahovaniu zo strany miestnej administratívy. Toto je časť procesu centralizácie v Nemecku po roku 1933. Miestne samosprávy postupne strácali vplyv v prospech ministerstiev v Berlíne. Tento vývoj sa zrýchlil, pretože ministerská byrokracia si musela poradiť so samosprávami, kde sa radikálni prívrženci Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei dostali k moci. Títo členovia strany – zvyčajne bez veľkých skúseností v štátnej službe – nemali záujem o zachovanie fungovania verejnej správy, ale sa pokúšali uskutočniť čo najviac z programu strany. Preto kľúčové reformy ako reštrukturalizácia byrokracie (čo zahŕňalo očistu administratívy od komunistov, demokratov a Židov), musela spočívať v rukách ministerstiev v Berlíne. To sa zdalo jedinou cestou, ako zabrániť radikálnym členom strany uplatniť si dominantný, ale kontraproduktívny vplyv.⁵²

Na druhej strane vo Francúzsku to bola situácia po podpísaní prímeria, ktorá ovplyvnila postupy. Francúzska vláda mala ťažkosti pri predpisovaní inštrukcií rôznym ministerstvám nachádzajúcim sa v slobodnej zóne vo Vichy a v okupovanej zóne v Paríži. Do jesene 1940 bolo pre francúzske obyvateľstvo a dokonca aj pre politikov či štátnych úradníkov takmer nemožné prekročiť demarkačnú čiaru medzi okupovanou a slobodnou zónou. Zabralo to istý čas, kým nemecké sily umožnili osobnú dopravu medzi oboma zónami. Tiež komunikačné linky boli ťažko poškodené alebo sa využívali s rizikom, že budú prerušené Nemcami. Preto trvalo niekoľko mesiacov, kým sa podarilo obnoviť ústredné štruktúry a priamu kontrolu vlády nad krajinou. Počas tohto obdobia mali teda rôzne úrady slobodu konania.

Pri zameraní sa na očistu administratívy vykazujú byrokratické postupy udivujúce paralely. To podčiarkuje nadnárodný modus činnosti administratív v moderných industrializovaných krajinách, ktoré majú tendenciu nájsť riešenie každého „problému“ identifikovaného vládou. Nedostatok etického uvažovania je preto zjavný.

Napriek tomu by sa rozdiely medzi oboma krajinami nemali minimalizovať, pretože francúzska protizidovská politika nikdy nezamýšľala židovské obyvateľstvo eliminovať. Tiež by sme nemali zabúdať na skutočnosť, že Nemecko bolo nielen „priekopníkom“ rasovej legislatívy v Európe, ale tiež iniciátorom eliminácie európskych Židov.

52 Pre viac informácií pozri: MAYER, M.: *Staaten als Täter*, s. 81–83.

Protižidovské opatrenia v Holandsku počas 2. svetovej vojny a ich paralely so slovenskou úpravou

Tomáš Gábris (Slovensko)

ÚVOD

Rasové zákonodarstvo chápeme ako súbor právnych noriem uzákoňujúcich nerovnaké zaobchádzanie na základe rasy, ale v širšom zmysle tiež na základe náboženských kritérií a kritérií rodinných vzťahov. V príspevku porovnáваме právne normy (zväčša normy vydávané výkonnou mocou) upravujúce postavenie židovskej menšiny v Holandsku a na Slovensku v období 2. svetovej vojny. Regulácia v oboch krajinách vykazuje zásadnú podobnosť, spôsobenú sledovaním spoločného vzoru – rasového zákonodarstva Nemeckej ríše. Upozorňujeme tiež na základné rozdiely v úprave protižidovských noriem v oboch krajinách, tieto rozdiely však nedosahujú takú intenzitu, aby umožňovali hovoriť o rozdielnom charaktere alebo type rasového zákonodarstva v skúmaných dvoch krajinách.

1. VZŤAH K NEMECKEJ RÍŠI

Ako súčasť nemeckej nacistickej expanzie do západnej Európy bolo v rámci plánu nazvaného Fall Gelb dňa 10. mája 1940 napadnuté aj neutrálne Holandsko. Dňa 12. mája kráľovná Wilhelmina a vláda opustili územie Holandska a uchýlili sa do exilu v Londýne.¹ Vinou vojenskej nepripravenosti a zastaranej

1 GELDER, E.: *Histoire de Pays-Bas*. Paríž 1949, strana (s.) 185.

vojenskej techniky Holandsko už 15. mája 1940 kapitulovalo a do 19. mája 1940 bolo celé územie Holandského kráľovstva pod kontrolou Nemeckej ríše. Najdlhšie odolávala provincia Zéland. Hneď 19. mája Hitler vymenoval rakúskeho právnikar narodeného v Česku Dr. Arthura Seyss-Inquarta za ríšskeho komisára ako hlavného predstaviteľa nemeckej správy.² Do dvoch týždňov po kapitulácii bola vytvorená fungujúca civilná okupačná správa Holandska. Parlament bol rozpustený, ale orgány výkonnej moci fungovali naďalej, podriadené okupačnej kontrole prostredníctvom kolaborujúcich najvyšších úradníkov.

Napriek vojenskej okupácii napodiv neboli rozpustené holandské politické strany, verejné zhromaždenia boli naďalej povolené, rovnako ako aj odbory a iné masové organizácie. Nemci nemali záujem „príbuzný národ“ úplne pokoriť. Nezvolili však ani systém kolaborujúcej domácej politickej strany, a to pre špecifiká holandskej politickej scény. Napriek existencii domácej nacistickej strany Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB) na čele s Antonom Mussertom táto totiž nikdy nezískala v holandskej politike dominantné postavenie, a to dokonca ani počas okupácie Holandska Nemeckou ríšou. Aj keď po okupácii Hitler pri jednej príležitosti nazval Musserta vodcom holandského ľudu, sám Mussert ani jeho politická strana NSB nikdy nezohrali významnejšiu politickú rolu a už vôbec Mussert nezískal riadiacu politickú funkciu, ako je napr. funkcia predsedu vlády. Namiesto kolaborujúcej domácej politickej strany Nemecko zvolilo cestu priamej nemeckej okupačnej kontroly s využitím miestneho byrokratického aparátu, ktorý verne poslúchal príkazy nemeckých predstavených. Ani naoko sa tak nemohlo vytvoriť zdanie dobrovoľne spolupracujúcej krajiny a aj z vonkajšieho medzinárodnoprávneho a medzinárodnopolitického hľadiska šlo o okupáciu.

Ako podporné orgány pôsobili priamo popri holandských nemecká polícia a Schutzstaffel (na čele s ďalším Rakúšanom Hansom Albinom Rauterom ako policajným šéfom) a Centrálny úrad pre židovské vystahovanie so sídlom v Amsterdame (na čele bol Willy Lages, prakticky však úrad riadil Ferdinand aus der Fünthen). Deportácie Židov priamo riadil úrad označený skratkou IVB4, ktorý riadil Willy Zopf.³

Istým náznakom spolupráce Holanďanov s Nemcami mohlo byť iba vytvorenie zdanlivo pronacistickej organizácie Holandská únia, ktorá mala nahradiť nacistickú stranu NSB, avšak po odhalení jej skutočnej protinemeckej politiky bola táto organizácia zakázaná a následne boli zakázané aj ľavicové politické strany.⁴ Až v roku 1941 sa teda začala priama nacifikácia Holandska.

2 Bližšie pozri: HORST, H.: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005, s. 397 – 401.

3 Dostupné na <http://www.hollandscheschouwburg.nl/geschiedenis/jodenvervolging/chronologie-vervolging/vervolgers> .

4 HORST, H.: *Dějiny Nizozemska*, s. 403 – 404, 414.

V porovnaní so Slovenským štátom vidíme hlavný rozdiel v tom, že na Slovensku boli využité domáce politické špičky, kolaborujúce viac alebo menej s nemeckým nacistickým režimom. Aj na čele štátu stáli domáci slovenskí politici, ktorí Nemecku vďačili za samostatný štát, na ktorého čele stáli. Naproti tomu v Holandsku šlo o skutočnú okupáciu a krajinu riadili ríšski funkcionári, podobne ako v Protektoráte Čechy a Morava. Holandsko však aj v porovnaní s Protektorátom zostáva špecifické tým, že nedisponovalo silnou kolaborantskou politickou stranou a samotní Holanďania zostali vo vzťahu k Nemcom odmietavými.

2. PRAMENE PRÁVNEJ ÚPRAVY PROTIŽIDOVSKÝCH OPATRENÍ

Slovenský štát z hľadiska foriem práva využíval v rámci rasového zákonodarstva najmä ústavné zákony, zákony, nariadenia s mocou zákona, nariadenia a vyhlášky.⁵ Holandsko vzhľadom na okupačnú paralyzáciu ústavných orgánov vydávalo iba nariadenia, obežníky, inštrukcie, príkazy. Vydávali ich nemecké orgány poverené civilnou správou Holandska, osobitne najmä ríšsky komisár Seyss-Inquart a policajný šéf Rauter.⁶ Nariadenia sa publikovali v zbierke *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied*.⁷

Základnú právnu formu protižidovských noriem pritom v oboch krajinách predstavovali nariadenia vydávané orgánmi výkonnej moci. Išlo o prejav celoeurópskej nedôvery k parlamentnej forme vlády a prejav snahy nahradiť ju flexibilnejšou formou vlády, v ktorej by namiesto parlamentu dominovala výkonná moc. V celej Európe sa totiž v 20. a 30. rokoch 20. storočia objavili úvahy o prekonaní parlamentného systému. Krajná pravica aj ľavica parlamentarizmu odmietli a volali po diktatúre silnej ruky alebo jednej spoločenskej triedy alebo po stavovskom parlamentarizme ako reforme dovtedajšieho parlamentarizmu.⁸ Tieto snahy sa prejavili napríklad už v období tzv. II. Česko-slovenskej republiky: vnútropolitický vývoj smerom od demokratického k autoritatívnemu systému podstatným spôsobom ovplyvnil ústavný zákon č. 330/1938 Zb. z. a. n. o zmocnení na zmeny ústavnej listiny a ústavných zákonov Česko-slovenskej republiky a o mimoriadnej nariaďovacej moci (zmocňovací zákon). Vyradoval

-
- 5 Aj nižšie správne orgány vydávali právne normy podzákonnej právnej sily. K celkovému kvalitatívnemu aj kvantitatívnemu prehľadu rasového zákonodarstva Slovenského štátu pozri: HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, s. 36 – 37.
- 6 K historickým dokumentom o počiatkoch okupačnej správy pozri: <http://niod.kominski.net/nl/thema/12/documenten/>.
- 7 Zbierka nariadení pre obsadené holandské územie.
- 8 VAVŘÍNEK, F.: *Parlament a politické strany*. Praha 1930, s. 39, 49.

sa tak parlament a zákonodarná i ústavodarná moc sa zverovala prezidentovi a vláde, t. j. orgánom výkonnej moci. Týmto zákonom sa oslabila, eliminovala a dokonca vyradila z činnosti zákonodarná moc Národného zhromaždenia a mocenským centrom sa stali orgány výkonnej moci, hlavne vláda. Tento ústavný zákon splnomocnil prezidenta na vydávanie dekrétov s mocou ústavného zákona a vládu, aby vydávala nariadenia a nimi upravovala veci, ktoré bolo možné inak upraviť len zákonmi.⁹

Obdobne v podmienkach Slovenského štátu podľa § 44 Ústavy Slovenskej republiky, ak hrozila nenahraditeľná ujma, vláda mohla vydať nariadenie so silou zákona, ktoré muselo byť podpísané väčšinou členov vlády a prezidentom. Dodatočne s ním mohol vysloviť nesúhlas Snem.¹⁰ Prezident tiež dostal normotvorné právomoci – podľa § 40 Ústavy Slovenskej republiky mohol vydávať dekréty a podľa ústavného zákona č. 200/1944 Sl. z. aj ústavné dekréty s mocou zákona.¹¹ Osobitné splnomocňovacie zákonodarstvo Slovenského štátu predstavoval napr. ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z., na základe ktorého vláda vydávala protižidovské nariadenia. Dovtedy boli vydávané iba vyhlášky ministerstva vnútra, a to na základe zákona č. 190/1939 Sl. z. o verejnej správe vnútornej.¹²

V okupovanom Holandsku nebolo potrebné osobitné delegovanie zákonodarnej moci ani ohľady na zdanlivé zachovanie ústavnosti. Nariaďovacia právomoc ríšskeho komisára vyplývala z jeho postavenia ako predstaviteľa okupačnej moci, nie z vnútroštátneho holandského právneho poriadku.

Napokon, aj demokratické orgány odboja, ako československého (Dočasné štátne zriadenie v Londýne), tak aj holandského (kráľovná a exilová holandská vláda v Londýne), vydávali z núdze dekréty hlavy štátu, a to bez relevantnej účasti skutočného zákonodarného orgánu. Vzhľadom na výnimočnosť situácie a neexistenciu iného demokratického štátneho orgánu zahraničné mocnosti takúto dekrétotvornú právomoc uznali. V prípade nacistických režimov však nešlo o východisko z núdze, ale naopak, parlamentné orgány boli úmyselne odstránené, resp. oslabené. Navyše pre mimoriadnu zákonodarnú moc odbojových orgánov platí, že napr. všetky dekréty prezidenta ČSR boli neskôr ratiňované – dodatočne schválené Národným zhromaždením na základe ústavného zákona č. 57/1946 Zb.¹³ Takáto legitimita však chýbala nariadeniam vydávaným

9 VOJÁČEK, L. – KOLÁRIK, J. – GÁBRIŠ, T.: *Československé právne dejiny*. Bratislava 2011, s. 68.

10 Porovnaj: ŠVECOVÁ, A. – GÁBRIŠ, T.: *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku*. Plzeň 2009, s. 184.

11 VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K.: *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava 2007, s. 294.

12 HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*, s. 38 – 41.

13 Porovnaj: BEŇA, J.: *Slovensko a Benešove dekréty*. Bratislava 2002, s. 19.

okupačnou mocou, rovnako ako aj právnym predpisom vydávaným právne neplatným štátnym útvaram a jeho orgánmi (t.j. orgánmi Slovenského štátu). Preto boli okamžite po zániku protiprávneho režimu uznané za neplatné.¹⁴

3. CHRONOLOGICKÝ PREHĽAD PROTIŽIDOVSKÝCH OPATRENÍ V OKUPOVANOM HOLANDSKU¹⁵

ROK 1940

Prvými protižidovskými opatreniami v Holandsku boli zákaz slúžiť vo vzdušnej obrane a zákaz slúžiť vo verejnej službe vrátane znemožnenia povýšenia. V záujme identifikácie židovského obyvateľstva, a to najmä vo sfére úradníckeho stavu, všetci úradníci museli odovzdať vyhlásenie o svojom árijskom pôvode (venujeme mu pozornosť nižšie). Dovtedy existujúci relatívne podrobný a presný register obyvateľstva tak bol doplnený o ďalšie chýbajúce údaje. Od 21. novembra 1940 boli následne na základe uvedených registračných opatrení identifikovaní židovskí úradníci postavení mimo služby a neskôr prepustení. Bol to logický krok vzhľadom na to, že štátna byrokracia mala aj naďalej slúžiť ako mašínéria plniaca ďalšie rozkazy smerujúce proti Židom, čo by nebolo celkom predstaviteľné, keby jej predstaviteľmi boli Židia samotní.

Po podriadení si úradníckej sféry ďalšiu oblasť, do ktorej smerovali protižidovské opatrenia, predstavovala oblasť hospodárska. Židia museli registrovať svoje podniky a židovské domácnosti mali zakázané zamestnávať nemecký domáci personál (služobníctvo).

Zásah do kultúrnej oblasti v roku 1940 priniesol najmä zákaz publikovania židovských novín s výnimkou *Joodsche Weekblad*.

ROK 1941

Nasledujúci rok priniesol ďalšie obmedzenia v kultúrnej oblasti a vo všeobecnosti v oblasti základných práv a slobôd – rovnosti pred zákonom, vlastníckej slobody a práva na majetok, práva na vzdelanie a v neposlednom rade osobnej slobody.

-
- 14 BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica 2001, s. 129 a nasl. S výnimkou podržania v platnosti noriem Slovenského štátu, ktoré recipovala Slovenská národná rada za predpokladu ich bezrozpornosti s demokratickým a republikánskym duchom štátu. Okamihom recepcie však prestali byť normami Slovenského štátu a ich normatívna sila pramenila z recepčného nariadenia SNR číslo (č.) 1/1944.
- 15 Spracované podľa <http://www.hollandscheschouburg.nl/geschiedenis/jodenvolving/chronologie-vervolging>.

Konkrétne išlo o zákaz navštevovať kiná, zákaz vlastníť rádio, zákaz navštevovať trhoviská, kúpaliská a pláže, parky, zoologické záhrady, kaviarne, reštaurácie, hotely, divadlá a múzeá. Židovské deti nemohli viac navštevovať verejné školy, židovskí advokáti a lekári nemohli mať nežidovských klientov a pacientov. Bola zavedená nová povinnosť odovzdať peňažnú hotovosť vo výške presahujúcej 1000 guldenov banke Lippmann, Rosenthal & Co., ktorú prevzali Nemci.

Bola tiež zriadená osobitná Židovská rada, orgán obdobný židovským orgánom vo východnej Európe, napr. Ústrední Židov na Slovensku. Na čele Židovskej rady, ako aj v jej aparáte pôsobili Židia, ktorí tak boli aspoň dočasne uchránení od horšieho osudu, keďže svojím pôsobením v Židovskej rade režimu preukazovali cenenú službu sprostredkovania vo vzťahu k židovskému obyvateľstvu na dotknutom území.

Následne sa zaviedla povinnosť, aby sa všetci Židia alebo osoby, ktoré mali aspoň jedného starého rodiča Žida, museli opätovne registrovať. Odtiaľ už nasledoval iba krok k tomu, že židovská štvrť v Amsterdame bola ohradená ostnatým drôtom. Keď bola vzápätí zorganizovaná dvojdnová razia na židovských mužov vo veku medzi 18 a 35 rokmi a až 427 Židov bolo deportovaných do Mauthausenu, nastali v Amsterdame protesty nežidovského obyvateľstva – vo februári 1941 prebehol v Amsterdame dvojdnový štrajk proti deportáciám Židov. Ani takéto prejav solidarity so Židmi však nezastavil protižidovské opatrenia. Nasledovala totiž druhá deportácia 300 Židov z Amsterdamu do Mauthausenu, tretia deportácia 200 mužov z Twente a ďalšia deportácia 100 Židov z Gelderlandu.

ROK 1942

V rámci evidencie obyvateľstva boli zavedené osobitné „občianske preukazy“, čo bola novinka, ktorú nemecká okupačná správa veľmi rada zaviedla, keďže jej uľahčovala identifikáciu Židov a všetkých nepriateľov okupačného režimu. Preukazy Židov boli pritom označené písmenom „J“. Ich identifikácia mala byť uľahčená aj tým, že každý Žid starší ako šesť rokov musel nosiť žltú hviezdu s nápisom Žid viditeľne umiestnenú vľavo na oblečení. Táto povinnosť bola pritom zavedená oneskorene v porovnaní s krajinami východnej Európy. Napríklad na Slovensku nosili Židia žltú hviezdu už o rok skôr. Toto opatrenie sa však v Holandsku čiastočne minulo účinku, keďže namiesto opovrhnutia Židom v niektorých prípadoch prinieslo naopak prioritné zaobchádzanie a úctu zo strany nežidovských Holanďanov ako prejav solidarity.

Postupne nasledovali ďalšie obmedzenia súkromného života, napr. zákaz rybačiek, možnosť nakupovať iba vo vymedzenom čase a v obmedzenom počte obchodov, zavedenie večierky pre Židov a zákazu vychádzania – medzi 20.00 a 6.00 hodinou, zákaz telefonovať a navštevovať Nežidov. Židom bolo zakázané

vlastniť a riadiť dopravné prostriedky. Zakázané im tiež bolo uzatvárať manželstvo s Nežidmi.

Ekonomickú likvidáciu židovského obyvateľstva mala dovŕšiť povinnosť odovzdať zlato, striebro, starožitnosti, umelecké diela a iné vzácne predmety banke Lippmann, Rosenthal & Co.

Pre ožobráčené obyvateľstvo boli na východe a severe Holandska zriadené pracovné tábory. V divadle v Amsterdame sa museli Židia hlásiť na deportácie. Odtiaľ boli transportovaní najmä do zberného tábora Westerbork. Od koncentrovania Židov na jednom mieste bol už len krok k riadeným deportáciám a likvidácii židovskej populácie. V rámci prvého riadeného transportu bolo 1135 Židov transportovaných z Westerborku do Osvienčimu. Do 13. septembra 1944 každý týždeň odchádzal jeden transport z Westerborku do vyhladzovacích táborov.

ROK 1943

Okrem zákazu pre Židov žiť vo vymedzených provinciách Holandska sa naďalej pokračovalo aj v koncentrování židovského obyvateľstva a započatých transportoch. V zbernom tábore Vught bolo umiestnených 12-tisíc Židov. V tomto roku sa tiež konal prvý transport do vyhladzovacieho tábora Sobibor a prvý transport do Terezína, ako aj detský transport do Sobiboru. Dokonca aj všetci najdúchovia (siroty, resp. deti neznámych rodičov) boli považovaní za Židov a deportovaní.

ROK 1944

Tento rok priniesol prvý transport do koncentračného tábora Bergen-Belsen, ako aj posledné transporty z Vught do Osvienčimu a posledný transport z Westerborku. V tomto roku bola deportovaná aj rodina známej Anny Frankovej. Rok 1944 však tiež priniesol vyľodenie spojencov v Normandii a následné oslobodzovanie Holandska. Južné provincie boli oslobodené Spojencami už na jeseň 1944, severné však až na jar 1945. Až 5. mája 1945 nemecká armáda v Holandsku definitívne kapitulovala.¹⁶ Výnimky z deportácií sice pôvodne platili asi pre 15-tisíc Židov, ktorí boli hospodársky dôležití (napr. brúsili diamanty, pracovali v nemeckom vojnovom hospodárstve), žili v manželstve s Nežidom, konvertovali na kresťanstvo, príp. šlo o portugalských Židov a 17 500 Židov – spolupracovníkov Židovskej rady, aj títo držiteľia výnimky však boli po niekoľkých mesiacoch deportovaní. Napriek porážke Nemeckej ríše a oslobodeniu

16 SKLENÁŘOVÁ, S.: *Nizozemsko*. Praha 2006, s. 143.

Holandského kráľovstva v roku 1945 bola výsledkom predchádzajúcich rokov okupácie smutná štatistika – z celkového počtu 160 000 holandských Židov bolo deportovaných 110 000, z ktorých prežilo iba 6000.¹⁷ Z celkového počtu Židov ich teda bolo vyvrazených 75 %, ¹⁸ resp. z deportovaných holandských Židov neprežilo až 90 %.

4. PREHLAD PRÁVNEJ ÚPRAVY PODĽA OBLASTÍ – POROVNANIE SO SLOVENSKOU PROTIŽIDOVSKOU LEGISLATÍVOU

DEFINÍCIA, REGISTRÁCIA A KONTROLA POHYBU ŽIDOV

Nariadenie č. 189/1940 z 22. októbra 1940 definovalo Žida ako toho, kto pochádza najmenej z troch židovských starých rodičov. Za Žida sa považoval aj ten, kto mal iba dvoch židovských starých rodičov, ale:

a) sám patril ku dňu 9. mája 1940 (deň pred napadnutím Holandska nemeckou armádou) do židovskej náboženskej obce alebo po tomto dátume bol do tohto spoločenstva prijatý,

b) sám bol 9. mája 1940 v manželskom zväzku so Židom alebo vstúpil do takéhoto zväzku neskôr.

Starý rodič sa považoval za Žida, ak patril k židovskej náboženskej obci.

Celkovo teda šlo pri tejto legálnej definícii o kombináciu rasového a náboženského princípu s doplnením princípu zákonného príbuzenstva. Táto definícia Žida slúžila najmä na očistenie verejnej správy od Židov.

Podobne registrácia židovských podnikov na základe toho istého nariadenia poslúžila procesu arizácie. Židovské podniky najprv dostali prideleného „árijskeho“ správcu a neskôr boli úplne zlikvidované.

Nariadenie č. 6/1941 vyhlásené 10. januára 1941 zaviedlo už spomenutú povinnosť pre všetkých Židov zaregistrovať sa. Do dňa 22. augusta 1941 bolo zozbieraných okolo 160-tisíc kariet s údajmi vrátane údajov o počte židovských starých rodičov. Z nich 140-tisíc obyvateľov bolo uznaných za úplných Židov. Dvadsaťdva tisíc Židov bolo cudzincov/Neholandčanov.

Označovanie Židov žltou hviezdou malo v Holandsku svoj právny základ v nariadení č. 138/1941, podľa ktorého boli Židia povinní od 2. mája 1942 nosiť židovskú hviezdu. Kúpovali si ju od Židovskej rady za štyri centy. Musel ju nosiť každý Žid starší ako šesť rokov, a to na viditeľnom mieste vľavo na zvrškoch.

17 GELDER, E.: *Histoire de Pays-Bas*, s. 186.

18 Pozri: SKLENÁŘOVÁ, S.: *Nizozemsko*, s. 142.

Zavedenie hviezdy bolo pritom rovnako ako vo východnej Európe závažným krokom k izolácii židovských Holanďanov a priamou prípravou na deportácie.

Na sledovanie pohybu židovského obyvateľstva slúžilo aj nariadenie č. 83/1942, ktoré ukladalo majiteľom hotelov a iných podobných zariadení denne ohlasovať, kto sa u nich ubytoval.

Z porovnaní s úpravou obdobných otázok na Slovensku vyplýva, že definícia Žida v nariadení slovenskej vlády č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu Žid a o usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach vychádzala takmer najmä z náboženského kritéria a manželského spolužitia. Vo vládnom nariadení č. 198/1941 Sl. z. – Židovský kódex – bola dôraznejšia práve rasová definícia Žida, ktorá sa takmer neodlišovala od holandskej definície ani originálnej nemeckej definície a vychádzala z rasového princípu, konfesionálneho znaku a manželského spolužitia. Na Slovensku sa navyše v porovnaní s Holandskom zaviedol aj pojem židovského miešanca, ktorý holandská legislatíva nepoužívala.¹⁹

OČISTA ÚRADNÍCKEHO STAVU

Jednou z prvých oblastí, v ktorej boli židovskí Holanďania negatívne postihovaní, resp. diskriminovaní, bola oblasť úradníckeho aparátu. Nariadenie č. 108/1940 z 20. augusta 1940, ktoré sa týkalo verejných úradníkov, udelilo ríšskemu komisárovi Seyss-Inquartovi právomoc prepustiť zamestnancov, ktorých považoval za nutné prepustiť. Nehovorilo sa v ňom vyslovene o Židoch; že sa týka práve tejto skupiny obyvateľstva zdôraznil až obežník z 11. októbra 1940. Dôsledkom bolo, že už 4. novembra bolo rozhodnuté o prepustení všetkých židovských úradníkov.

Nariadenie č. 137/1940 z 13. septembra 1940 upravilo pracovný pomer v štátnej správe tak, že jeho očista sa legálne mohla odchyľovať od možností, ktoré pripúšťalo platné právo. Pojem Žid sa v tomto kontexte ešte stále výslovne nepoužil, ale už 6. septembra 1940 bol rade štátnych sekretárov (najvyšších úradníkov jednotlivých holandských ministerstiev) vydaný príkaz, aby neboli v štátnych službách zamestnávaní žiadni Židia, a tiež, aby neboli povyšovaní.

S cieľom presnej identifikácie židovských úradníkov dostali 5. októbra 1940 všetci úradníci dva formuláre – na prvom vyhlasovali, že nie sú Židia, teda že sú áriji (árijské vyhlásenie), a druhý formulár vyplňali Židia – tak sa zistil a identifikoval presný počet Židov v štátnych službách.

19 K prehľadu slovenského protizidovského zákonodarstva pozri tiež: VAŠEK, A.: *Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku*. Bratislava 1942.

Obdobne na Slovensku vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z verejných služieb ustanovilo, že Židia nesmeli byť zamestnaní žiadnymi verejnými korporáciami. Zopakovalo to nariadenie č. 143/1941 Sl. z.

VYLUČOVANIE Z POVOLANIA

Vo vojnovom období bola zavádzaná plošná pracovná povinnosť, ktorá sa týkala všetkého práceschopného obyvateľstva. Nariadenie č. 42/1941 tak upravilo pracovnú povinnosť všetkých Holanďanov a osôb bez štátnej príslušnosti vo veku od 17 rokov do 49 rokov vrátane Židov. Rovnako túto otázku upravilo neskoršie nariadenie č. 48/1942.

Opačným prípadom je znemožnenie výkonu niektorých povolání Židom. Nariadenie č. 198/1941 účinné od 20. októbra 1941 sa týkalo výkonu povolání Židmi²⁰ a dňa 1. novembra 1941 bolo použité na zrušenie 1600 koncesíí na výkon povolania, ktoré dovtedy patrili Židom. Nariadenia č. 148/41 a 58/1942 zasa zaviedli maximálnu výšku miezd pre Židov.²¹

Na Slovensku došlo k obmedzeniu počtu Židov v slobodných povolaniach – nariadením č. 63/1939 Sl. z. bola zavedená pre Židov len 4% kvóta. Nariadenie č. 256/1940 Sl. z. však upustilo od systému percentuálneho riešenia zamestnávania Židov a nariadenie č. 198/1941 Sl. z. dokonca Židov vyhlásilo za úplne nespôsobilých na výkon slobodného povolania. Vyhláškou č. 123/1941 *Úradných novín* (Úr. n.) zakázal minister vnútra Židom vykonávať osobitne hostinskú a výčapnícku živnosť.

Aj v podmienkach Slovenskej republiky pritom bola zavedená všeobecná pracovná povinnosť branným zákonom č. 20/1940 Sl. z. Pre Židov a Cigánov bola pracovná povinnosť zavedená osobitne nariadením s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. namiesto brannej výchovy, ale iba v rozsahu dva mesiace ročne. Ďalšie nariadenie č. 153/1941 Sl. z. o pracovnej povinnosti Židov zaviedlo pracovnú povinnosť Židov vo veku od 18 do 60 rokov.

OPATRENIA V HOSPODÁRSKEJ OBLASTI

Holandské nariadenie č. 26/1940 účinné od 24. júna 1940 – nariadenie o nepriateľskom majetku – nehovorilo opäť vyslovene o židovskom majetku, ale

20 Dostupné na <http://www.hollandscheschouwborg.nl/oorlogsdocumenten>, Inventarisnummer 00000119.

21 Tamže, Inventarisnummer 00004250.

umožnilo, aby policajný šéf Rauter na jeho základe vydal v apríli 1941 nariadenie prikazujúce Židom, aby odovzdali svoje rádioprijímače.²²

Nariadenie č. 48/1941, účinné od 12. marca 1941, upravilo arizáciu podnikov patriacich Židom.

Podľa nariadenia č. 102/1941, účinného od 27. mája 1941, bola zavedená povinnosť ohlásiť všetok poľnohospodársky majetok Židov. Aj neskôr vydané nariadenie č. 154/1941, vyhlásené 11. augusta 1941, sa týkalo registrácie židovského pozemkového vlastníctva, hypoték, dedičného prenájmu atď. Do 15. septembra 1941 mali Židia odovzdať Pozemkovej správe vyplnený formulár, ktorý si prevzali od Obchodnej komory.

Podľa nariadenia č. 148/1941, vyhláseného 8. augusta 1941, mali Židia odovzdať všetku peňažnú hotovosť, šeky, podiely atď. do banky Lippmann, Rosenthal & Co. Nariadenie č. 182/1941 z 20. júna zasauložilo Židom odovzdať bicykle. Ďalšie nariadenie, č. 58/1942, sa stalo účinným 21. mája 1942 a rozšírila sa ním skupina predmetov vlastníctva, ktoré museli Židia odovzdať a ohlásiť – napr. životné poisťky, klenoty. Nemohli si ani prenajímať bankové priečinky v trezoroch. Ožobráčenie, resp. ekonomická likvidácia židovského obyvateľstva, tak bolo dovŕšené.

Z porovnania so slovenskou úpravou vyplýva, že aj na Slovensku bol prijatý osobitný arizačný zákon (nie nariadenie) č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch.²³ Aj na Slovensku prebehol súpis poľnohospodárskych nehnuteľností Židov (na základe vládneho nariadenia č. 147/1939 Sl. z. a viacerých ďalších predpisov upravujúcich najmä otázky árendy²⁴), bola obmedzená spôsobilosť Židov nakladať s peňažnou hotovosťou a s cennými papiermi – so zavedenou povinnosťou úschovy, osobitne drahých kovov (nariadenia č. 271, 272 a 293/1940 Sl. z.). Osobitne aj slovenský Ústredný hospodársky úrad nariaďoval Židom odovzdať niektoré predmety – športové potreby, písacie stroje a i. Nariadenie č. 194/1941 Sl. z. zasa obmedzilo Židov v nakladaní s peňažnou hotovosťou, cennými papiermi, drahokamami.²⁵ V oboch krajinách teda do roku 1942 došlo k pozbaveniu židovskej menšiny prevažnej časti jej majetku.

22 Tamže, Inventarisnummer 00000230.

23 Z dobovej literatúry možno odkázať najmä na diela: MORÁVEK, A.: *Arizácia a právne postavenie židov*. Bratislava 1941; MORÁVEK, A.: *Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov*. Bratislava 1940; RIEDLER, G.: O arizácii v priemysle Slovenskej republiky. *Hospodárstvo a právo*, ročník (roč.) 7, 1940, č. 10, s. 6 a nasl.

24 Bližšie pozri: HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*, s. 62.

25 Tamže, s. 65 – 69.

OBMEDZENIE ĽUDSKÝCH PRÁV

Nariadenie č. 80/1940 účinné od 31. júla 1940 bolo vôbec prvým nariadením, ktoré bolo výslovne zamerané proti Židom – zakazovalo totiž rituálne porážky zvierat. Do oblasti náboženských práv zasiahlo aj nariadenie č. 114/1941, účinné od 27. júla 1941, ktoré zakázalo praktizovať sobotu ako deň pracovného pokoja.

Nariadenie č. 20/1941 zo 4. júla 1941 zakázalo Židom prístup na verejné kúpaliská a na verejné priestranstvá a zariadenia²⁶ vrátane zákazu prenajímať si izby v hoteloch a penziónoch. Bolo im tiež zakázané zúčastňovať sa ako diváci na konských pretekoch. Podľa oznámenia starostu Amsterdamu mohli Židia nakupovať už iba na židovskom trhovisku.²⁷

Nariadenie č. 199/1941, účinné od 22. októbra 1941, zakázalo Židom členstvo vo všetkých nežidovských spoločnostiach a od 7. novembra 1941 boli vylúčení z bridžových, tanečných a tenisových klubov.

Nariadenie č. 27/1941 z 11. februára 1941 z podnetu Seyss-Inquarta obmedzilo možnosť Židov zapísať sa na vysoké školy. Skúšky mohol nezapísaný Žid zložiť iba so súhlasom generálneho sekretára vzdelávania, vedy a ochrany kultúry.

Na Slovensku už nariadenie s mocou zákona č. 208/1940 Sl. z. vylúčilo Židov zo štúdiá v tuzemských školách a ústavoch okrem ľudových škôl (t. j. základných škôl). Nariadenie č. 216/1940 Sl. z. vylúčilo Židov z oprávnení viesť motorové vozidlá. Na jeseň 1940 im boli zhabané rozhlasové prijímače, odňaté poľovné lístky a bolo im zakázané loviť ryby. Vyhláška ministerstva vnútra č. 275/1941 Úr. n. zakázala Židom prístup na verejné kúpaliská, na verejné trhoviská a stýkať sa s Nežidmi. Vyhláškou č. 381/1941 Úr. n. im ministerstvo zakázalo navštevovať verejné a zábavné miestnosti a vyhláškou č. 510/1941 Úr. n. aj jazdu na bicykli a používanie telefónov. Vyhláška ministerstva č. 401/1941 Úr. n. zaviedla povinnú židovskú hviezdu. Zákaz vychádzania bol stanovený od 20.00 do 5.00 hodiny v zimnom období a od 21.00 do 4.00 hodiny v letnom období.²⁸

DEPORTÁCIE

Obdobne ako na Slovensku, aj v Holandsku chýbala výslovná právna úprava deportácií židovského obyvateľstva. Na Slovensku však bola neskôr

26 Porovnaj novinový článok o následkoch nariadenia č. 138/1941 Verordening over het optreden van Joden in het openbaar (bez autora). Dostupné na <http://www.hollandscheschouwborg.nl/oorlogsdocumenten>, Inventarisnummer 00004250.

27 Tamže, Inventarisnummer 00000003.

28 HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*, s. 84 – 88.

doplnená vo forme ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. kvôli zachovaniu zdania legality.

V súvislosti s deportáciami, tak ako bol na Slovensku vytvorený Ústredný hospodársky úrad a v rámci neho Fond na podporu vystáhovalectva Židov (na základe nariadenia č. 243/1940 Sl. z.), v Holandsku existoval už v úvode spomínaný Centrálny úrad pre židovské vystáhovanie a osobitný úrad IVB4.

ZÁVER – ROZDIELY A PARALELY

Kým Slovenský štát bol satelitným, ale formálne nezávislým a suverénnym štátom, Holandsko bolo pod okupačnou správou ako porazený a obsadený štát. Odlišný systém správy so sebou niesol aj odlišný podiel priameho vplyvu nemeckých orgánov na vnútroholandské dianie. Napriek tomu však postup a výsledok rasového zákonodarstva v oboch krajinách nevykazuje podstatné rozdiely.

Jednotlivé špecifiká slovenskej alebo holandskej protizidovskej normotvorby sú nasledujúce:

- Slovenský štát z hľadiska foriem práva využíval v rámci rasového zákonodarstva ústavné zákony, zákony, nariadenia s mocou zákona, nariadenia a vyhlášky. Holandsko vydávalo iba nariadenia, obežníky, inštrukcie a príkazy.
- Rasová legislatíva Slovenského štátu sa na rozdiel od Holandska vyznačovala kodifikáciou rasového zákonodarstva v Židovskom kódexe (nariadenie č. 198/1941); Holandsko nemalo kodifikovanú úpravu protizidovských opatrení.
- Slovenský štát spočiatku zaviedol pre podiel Židov vo vybraných povolaniach 4% kvótu podľa podielu Židov na celkovom počte obyvateľov; v Holandsku takáto úprava nebola použitá.
- Slovenský štát ako formálne suverénny štát pocítoval potrebu dodržiavať formálnu legalitu, preto aspoň dodatočne doplnil právny podklad deportácií židovského obyvateľstva ústavným zákonom č. 68/1942 Sl. z. V okupovanom Holandsku však takéto opatrenie nebolo potrebné.

Po výpočte rozdielov musíme, naopak, poukázať na niektoré paralely, resp. spoločné znaky. Boli nimi:

- internačné tábory pre Židov,
- vylúčenie z vojenskej služby (na Slovensku branným zákonom č. 20/1940 Sl. z. z 18. januára 1940²⁹ a č. 30/1943 Sl. z. z 26. marca 1943³⁰) a z verejnej služby vo všeobecnosti,

29 Porovnaj: HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*, s. 22.

30 Tamže, s. 78.

- zákaz zamestnávať nežidovských/nemeckých zamestnancov v židovskej domácnosti,
- zásahy do výkonu živností, povolání, vlastníctva dopravných prostriedkov (vrátane bicyklov), obmedzenie a zákaz rybolovu, návštev kín a divadiel, plavárni a iných verejných priestorov,
- arizácia, vymenovanie správcov židovských podnikov a majetku,
- existencia Ústredne Židov na Slovensku a Židovskej rady v Holandsku,
- do roku 1942 sa podarilo Židov vylúčiť zo spoločnosti, potom sa už osobitné právne predpisy pre Židov neprijímajú, iba niektoré technické záležitosti týkajúce sa židovského majetku a nakladania s ním,
- transporty do zahraničných vyhladzovacích táborov (zo Slovenska od roku 1942, v Holandsku už od roku 1941),
- výnimky pre hospodársky významných Židov.

BIBLIOGRAFIA

- BEŇA, J.: *Slovensko a Benešove dekréty*. Bratislava 2002.
- BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica 2001.
- GELDER, E.: *Histoire de Pays-Bas*. Paris 1949.
- HORST, H.: *Dějiny Nizozemska*. Praha 2005.
- HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*. Bratislava 2003.
- MORÁVEK, A.: *Arizácia a právne postavenie židov*. Bratislava 1941.
- MORÁVEK, A.: *Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov*. Bratislava 1940.
- RIEDLER, G.: O arizácii v priemysle Slovenskej republiky. *Hospodárstvo a právo*, roč. 7, 1940, č. 10, s. 6 a nasl.
- SKLENÁŘOVÁ, S.: *Nizozemska*. Praha 2006.
- ŠVECOVÁ, A. – GÁBRIŠ, T.: *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku*. Plzeň 2009.
- VÁŠEK, A.: *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*. Bratislava 1942.
- VAVŘÍNEK, F.: *Parlament a politické strany*. Praha 1930.
- VOJÁČEK, L. – KOLÁRIK, J. – GÁBRIŠ, T.: *Československé právne dejiny*. Bratislava 2011.
- VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K.: *Právní dějiny na území Slovenska*. Ostrava 2007.
- <http://www.hollandscheschouwburg.nl/oorlogsdocumenten>
(navštívené dňa 5. septembra 2011)
- <http://niod.kominski.net/nl/thema/12/documenten/>
(navštívené dňa 5. septembra 2011)

Ľudské práva židovskej populácie Slovenska podľa Židovského kódexu a predkódexovej úpravy

Michal Malatinský (Slovensko)

Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov (ďalej Židovský kódex alebo Kódex) bolo najrozsiahlejším a najkomplexnejším protižidovským právnym predpisom, aký platil v rokoch 1939 – 1945 na Slovensku, a predstavovalo kodifikáciu dovtedajšej protižidovskej právnej úpravy, ktorej väčšinu abrogovalo. Okrem kvantitatívnej zmeny priniesol Židovský kódex aj kvalitatívne zmeny v rámci niektorých partikulárnych protižidovských obmedzení, ktorými sa zaoberám vo svojom príspevku v spojitosti so všeobecnými ustanoveniami a prvou časťou Židovského kódexu.

LEGÁLNA DEFINÍCIA POJMU ŽID¹

V rámci etapizácie protižidovskej normotvorby býva vymedzenie pojmu Žid považované za úvodnú etapu.² Je to logické, keďže išlo vlastne o legálne

-
- 1 V príspevku používam označenia „žid“ s malým začiatočným písmenom a „Žid“ s úvodnou majuskulou podľa príslušného právneho predpisu. Prvýkrát sa pojem „Žid“ použil v nariadení s mocou zákona zo dňa 29. 5. 1940 číslo (č.) 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov, dovtedy (a v niektorých právnych predpisoch aj potom) sa používalo označenie „žid“.
 - 2 Pozri napr.: NIŽŇANSKÝ, E. – MŇAHONČÁKOVÁ, J.: Vymedzenie pojmu Žid na Slovensku a v Chorvátsku – pokus o porovnanie. In: NIŽŇANSKÝ, E. (ed.): *Z dejín holokaustu a jeho popieraní*. Bratislava 2007, strana (s.) 107.

definovanie skupiny, ktorá sa mala stať objektom právnych reštrikcií. Bolo to potrebné okrem iného aj na elimináciu prípadných sporov o tom, kto spadá pod pojem Žid a kto už nie. V jednotlivých štátoch vtedajšej Európy, ktoré uskutočňovali protizhidskú politiku, sa často líšili definíčné kritériá pojmu Žid, ako aj stupne radikalizácie či pramene práva, prostredníctvom ktorých sa táto politika realizovala.

Doposiaľ sa v našej odbornej literatúre neuvádzalo, že prvá legálna definícia pojmu Žid bola súčasťou osnovy návrhu zákona o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej krajiny z dielne ministerstva dopravy a verejných prác. Osnova bola vypracovaná v období autonómie, avšak nestala sa predmetom ďalšieho legislatívneho procesu. Navrhovaná definícia sa obsahovo viac-menej prekrývala s neskorším vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z., až na to, že Židom mala byť aj osoba, ktorá pred účinnosťou zákona bola v manželstve so Židom podľa úvodných dvoch kritérií (pozri ďalej), aj keď rozvodom sa mohla svojho „židovstva“ zbaviť. Takúto možnosť však už nemali mať osoby, ktoré také manželstvo uzavreli po účinnosti zákona (tie mali ostať Židmi aj po rozvode), v tomto ohľade bola neskôr zvolená úprava vládnym nariadením benevolentnejšia.³

Prvýkrát bol pojem žid legislatívne použitý vo vládnom nariadení č. 36/1939 Sl. z., ktoré zakazovalo nekresťanom výrobu a obchod s kresťanskými bohoslužobnými a náboženskými predmetmi. Z dikcie paragrafu 1 tohto nariadenia je zjavné, že predmetnú skupinu „nekresťanov“ predstavovali židia. Explicitné právne vymedzenie prinieslo až vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žid a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach. Východiskovým postulátom vymedzujúcich kritérií tohto nariadenia sa stal konfesijný princíp. Za žida boli podľa neho považované (1) osoby izraelitského vierovyznania, ktoré nekonvertovali do 30. októbra 1918⁴ na kresťanskú vieru; (2) potomkovia osôb izraelitského vierovyznania a (3) potomkovia osôb podľa prvých dvoch kritérií, pokiaľ neprestúpili na kresťanskú vieru pred 30. októbrom 1918. Za žida boli ďalej považované (4) osoby, ktoré uzavreli manželstvo so židom podľa prvých troch kritérií počas trvania manželstva, ako aj (5) osoby žijúce so

3 Dôvodová správa k osnove návrhu zákona výslovne uvádzala, že jedným z cieľov navrhovaného zákona je „*prinesť určitý podklad aj pre riešenie otázky židovskej, a to určit presný pojem Žida, lebo bez tohto nemožno ani jedno opatrenie previesť dôsledne a vôbec po stránke formálno-právnej.*“ Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) ministerstva vnútra (MV) 1938 – 1945, škatuľa číslo (šk. č.) 161, 3449/41.

4 Pôvodne bol navrhovaný ako medzný dátum 1. 10. 1918, konverzie po tomto dátume nemali byť uznávané, keďže mnohí židia sa krstili „*nie z idealizmu, ale len preto, aby zakryli svoju rasovú príslušnosť, teda z konjunktúrálnych dôvodov.*“ SNA, f. MV 1938 – 1945, šk. č. 161, 3449/41. Nie je jasné, prečo bol nakoniec zvolený dátum neskorší o 30 dní.

židom v konkubinálnom spoločenstve.⁵ Oficiálne odôvodnenie takejto úpravy možno nájsť vo vyhláske ministerstva pravosúdia a ministerstva vnútra (MV) č. 102/1939 Úr. nov., ktorá bola vykonávacím predpisom k uvedenému vládnemu nariadeniu.⁶ Predmetné vymedzenie pojmu žid malo sledovať primárne hospodárske a sociálne ciele tak, aby slovenský národ prevzal všetky verejné, hospodárske a kultúrne pozície súvisiace so životom národa. Toto vymedzenie však nezohľadňovalo rasové princípy tak ako nacistické norimberské zákony, a preto viacerí právnici, novinári a iní predstavitelia na čele s Dr. Martinkom z Úradu predsedníctva vlády (ÚPV) presadzovali prijatie novej definície žida, ktorá by vychádzala z rasového princípu.⁷ Podľa § 1 ods. 1 Židovského kódexu bola za Žida považovaná osoba bez ohľadu na pohlavie, ktorá pochádzala z aspoň troch podľa rasy židovských starých rodičov, a židovský miešanec (pozri nižšie) pochádzajúci z dvoch podľa rasy židovských starých rodičov, ak (1) dňa 20. apríla 1939 bol alebo neskôr prestúpil na izraelské vyznanie⁸; (2) po 20. apríli 1939 uzavrel manželstvo so Židom; (3) pochádza z manželstva so Židom, ktoré bolo uzavreté po 20. apríli 1939; (4) pochádza z nemanželského styku so Židom a narodil sa ako nemanželské dieťa po 20. februári 1940. Z ustanovenia odseku 1 možno jasne

-
- 5 Podľa J. Martinku zmysel posledných dvoch kritérií spočíval v uvedení si nebezpečnosti osôb, ktoré od vstupu do manželského či konkubinálneho spoločenstva so Židom neodradilo ani „zákonné bilagovanie Židov, ako element spoločenskému poriadku nebezpečný“. MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. *Verejné právo*, 1941, č. 8, s. 246.
- 6 *Úradné noviny*, ročník (roč.) 21, č. 27, s. 257 – 260.
- 7 Kancelária prezidenta republiky sa dňa 20. 8. 1941 obrátila na predsedníctvo vlády s niekoľkými otázkami o osnove pripravovaného Židovského kódexu, jedna z otázok sa týkala aj dôvodov pre zmenu definície pojmu Žid. V odpovedi predsedníctva vlády je označené dovtedajšie legálne vymedzenie za „polovičaté a nedôsledné“, lebo sa v ňom zmiešava hľadisko rasové s hľadiskom náboženským. Podľa predsedníctva vlády bolo možné daný cieľ, a to vylúčenie vplyvu židovstva zo spoločenského a hospodárskeho života, dosiahnuť jedine riešením židovského problému z hľadiska rasového. „*Rasove plnokrvnejšieho Žida treba totiž považovať vždy za nebezpečnejšieho pre spoločenský poriadok ako toho jedinca, ktorý vzhľadom na svoj rasový pôvod má v sebe menej židovskej krvi a tým aj menej židovskej mentality. Rasove vzdialenejší jedinec už z dôvodu uvedomenia si tejto skutočnosti nenadŕža tak Židovstvu ako Žid plnokrvný.*“ Ako vyplýva z tejto odpovede, pôda pre prijatie nového legálneho vymedzenia pojmu Žid založeného na rasovom postuláte bola pripravená. SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), šk. č. 47, 5566/1941.
- 8 Židovský kódex používal zámerne pojem „vyznanie“ namiesto pojmu „vierovyznanie“, ktorý bol ešte použitý v nariadení 63/1939 Sl. z., aby do popredia viac vystupoval rasový charakter legálnej definície pojmu Žid a konfesijný ustupoval do úzadia. Avšak v praxi bola v tejto súvislosti rozhodujúca príslušnosť k vierovyznaniu. MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. *Verejné právo*, 1941, č. 9, s. 276 – 277.

badat rasový základ vymedzenia pojmu Žid. Avšak odsek 2 predstavuje akýsi ústupok rasovému kritériu, keďže podľa neho sa za židovského starého rodiča podľa rasy⁹ má považovať osoba prináležiaca k židovskému vyznaniu.¹⁰ Je zaujímavosťou, že v dôvodovej správe k vládne nariadeniu č. 63/1939 Sl. z. (pozri vyššie) sa uvádzajú hľadiská, z ktorých iné národy vychádzali pri riešení „židovskej otázky“. Zmienené je Nemecko, kde bolo spomenuté riešenie založené „na rasovej zásade“, v opozite stála koncepcia vychádzajúca z konfesijnej príslušnosti a existoval aj zmiešaný systém. Riešenie, ktoré bolo zavádzané prostredníctvom vtedy navrhovaného vládneho nariadenia, malo vychádzať zo zmiešaného modelu „s prevahou hľadiska náboženského“, keďže „[u] nás radikálne riešenie židovskej otázky naráža na kresťanský duch štátu a preto systém založený na čistej rasovej zásade je neprijateľný.“¹¹ Napriek tomu sa „kresťanský duch štátu“ dokázal za dva a pol roka prispôbiť uplatneniu rasovej zásady.

Paragraf 2 Židovského kódexu zaviedol pojem židovského miešanca – „úplne to nový pojem v právnom živote Slovenska.“¹² Normotvorcovia sa zjavne inšpirovali nacistickými norimberskými zákonmi, ktoré zaviedli tento pojem do nacistického právneho poriadku už v roku 1935. Židovský kódex za židovského miešanca označil osobu, ktorá pochádzala z dvoch podľa rasy židovských starých rodičov a nebola pokladaná za Žida, a osobu, ktorá pochádzala z jedného podľa rasy židovského starého rodiča. Na základe toho sa rozoznávali miešanci prvého a druhého stupňa, resp. miešanci poloviční a štvrtinová.¹³

9 Podľa V. Cserhelyiho prevzal Židovský kódex „národnosocialistickú definíciu Žida“ a tento poníma rasu nie v zmysle fyziologickom, ale v etnologicckom, „kde pre určenie rasy sú smerodajné aj duševné vlastnosti“. C SERHEL'YI, V.: Pojem rasy podľa Židovského kódexu. *Verejné právo*, 1942, č. 3, s. 84.

10 Podľa smerníc ministerstva vnútra interpretujúcich niektoré ustanovenia Kódexu: „Zákonodarca stanovil túto právnu domnienku /presumptio juris/, aby jednak skrátil a ulahčil pokračovanie pri určovaní pojmu Žida podľa rasy, jednak z dôvodov právnej istoty. Bez tejto právnej domnienky znamenalo by pri ustálení židovského starého rodiča podľa rasy ísť znova až do tretieho pokolenia a tento postup šiel by vlastne až ad infinitum. Pojem Žida podľa rasy stal by sa tak právne neistým.“ SNA, f. MV 1938 – 1945, šk. č. 178, 57/42; Smernice k výkonu niektorých ustanovení nariadenia č. 198/1941 Sl. z., s. 2 – 3.

11 SNA, f. MV 1938 – 1945, šk. č. 161, 3449/41.

12 VAŠEK, A: *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*. Bratislava 1942, s. 20. Zavedenie ustanovizne židovského miešanca do vtedajšieho slovenského právneho poriadku presadzoval R. Pažitný už v roku 1940, a to vzhľadom na pomerne vysoký výskyt zmiešaných manželstiev kresťanov so židmi na Slovensku. PAŽITNÝ, R.: Kto je židom! (Legislatívna úvaha). *Politika*, roč. 10, 15. 9. 1940, s. 181.

13 Nejde o legislatívne členenie, avšak toto členenie vychádza z ustanovení Kódexu, podľa ktorých sa niektoré obmedzenia týkali iba židovských miešancov podľa § 2 písm. a) Kódexu, t. j. osôb pochádzajúcich z dvoch podľa rasy židovských starých rodičov, ktoré neboli pokladané za Židov podľa § 1 ods. 1 písm. b).

Jedna z verzií návrhu nariadenia (príp. nariadenia s mocou zákona) o zmätočnosti, odporovateľnosti a rozlučiteľnosti manželstiev medzi Židmi a Nežidmi, na ktorých sa pracovalo už pred októbrom 1940, zahŕňala vo svojej osnove takmer totožné legálne definície Žida a (židovského) miešanca ako kódexová úprava.¹⁴ Nakoniec sa táto navrhovaná právna úprava subsumovala pod pripravovaný Židovský kódex. Dokazuje to však, že legálna definícia Žida na základe rasovom bola pripravovaná takmer rok pred Židovským kódexom.

Napriek obsiahlej definícii pojmu Žid vtedajšia právna úprava predpokladala existenciu sporných prípadov a upravovala ich rozhodovanie (existovali tzv. potvrdenia o nežidovstve). O pochybné prípady išlo najmä v súvislosti s dokazovaním židovského či nežidovského pôvodu nemanželského dieťaťa, ktorého otcovstvo nebolo žiadnym spôsobom zistené a uznané. Vtedy existovala možnosť vydať potvrdenie o nežidovstve dieťaťa na základe notariety, pokiaľ bol nemanželský styk so Židom vylúčený vzhľadom na miestne pomery. Pri týchto prípadoch však podobne ako pri nalezencoch (nájdenných deťoch bez známej rodiny) platilo, že sa tieto deti považovali za Nežidov, pokiaľ nebol preukázaný opak.¹⁵ V tejto súvislosti by sa teda dalo hovoriť o akomsi inštitúte prezumpcie „nežidovstva“.

EVIDENCIA A OZNAČENIE ŽIDOV

Evidencia a označenie Židov predstavovali inštitúty protižidovskej normotvorby, ktorých osobitný význam možno vidieť v tom, že osoby spadajúce pod legálnu definíciu Žida boli podľa nich dokumentované a verejne označené, čo neskôr implikovalo ďalšie protižidovské opatrenia.

Predmetné ustanovenia Kódexu a na ich základe vydávané podzákonné normy preniesli ťažisko súpisu Židov z odboru matričného Ústredne Židov na štátne orgány.¹⁶ Evidenciu Židov podľa § 6 Židovského kódexu vykonávali na miestnej úrovni obecné (prípadne obvodné) notárske úrady podľa bydliska vo

14 SNA, f. ÚPV, šk. č. 160, 1060/41. Výraznejšie rozdiely predstavuje absencia formulácie „podľa rasy“ pri židovských starých rodičoch a stanovenie dátumu 30. 11. 1941 pri 4. kritériu, podľa ktorého bol židovský miešanec považovaný za Žida.

15 SNA, f. MV 1938 – 1945, šk. č. 178, 57/42, Smernice k výkonu niektorých ustanovení nariadenia č. 198/1941 Sl. z., s. 7.

16 Štátne orgány totiž považovali evidenciu vyhotovenú Ústredňou Židov za nehodnovnú, ba až sľahovanú. A. Mach sa na zasadnutí Štátnej rady dňa 26. 3. 1942 ohľadom evidencie vypracovávanej Ústredňou Židov vyjadril: „*Tak napríklad kartotéka Židov je celá falošná. Ja som ju dal zhabať z iných príčin, obával som sa, že bude zničená. Prevezali sme ju a celá je falošná. Museli sme to sami teraz urobiť.*“ NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEČ, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, dokument (dok.) č. 57, s. 173 – 174.

svojej územnej pôsobnosti. Policajné riaditeľstvo v Bratislave viedlo evidenciu Židov s bydliskom v Bratislave, ako aj Židov nachádzajúcich sa na území Slovenskej republiky, ktorí však nemali v Slovenskej republike bydlisko. Na základe evidencií vedených na miestnej úrovni spravovalo MV ústrednú evidenciu Židov. MV bolo Kódexom splnomocnené určiť podrobnosti o vedení evidencií a ohlasovacej povinnosti Židom uloženej ustanovením § 6 ods. 4 Kódexu, podľa ktorého boli Židia povinní hlásiť dáta a ich zmeny potrebné na evidenciu Židov vedenú na miestnej úrovni vyššie uvedenými orgánmi. Úrady príslušné pre ohlásenie vydávali Židom, ktorí si splnili ohlasovaciu povinnosť, židovskú legitimáciu s fotografiou jej majiteľa.¹⁷ Židia boli povinní túto legitimáciu nosiť stále pri sebe a na vyzvanie sa ňou preukázať bezpečnostným úradom a orgánom.¹⁸ Na základe citovaného ustanovenia Židovského kódexu boli vypracované zoznamy, ktoré slúžili ako jeden z technických podkladov pri organizovaní deportácií židovského obyvateľstva zo Slovenska v roku 1942.¹⁹

Židovský kódex zaviedol povinné označenie židovského obyvateľstva; na celoštátnej úrovni Židia dovtedy takú povinnosť nemali. Avšak na miestnej úrovni už dňa 31. marca 1941 vydal župný úrad Šarišsko-zemplínskej župy vyhlášku, ktorou sa nariaďuje Židom nosiť označenie.²⁰ Táto vyhláška bola v konečnom dôsledku prísnejšia ako úprava v rovnakej veci na základe samotného Židovského kódexu, keďže nariaďovala nosiť označenie každej židovskej osobe bez ohľadu na vek a pohlavie. Židia Šarišsko-zemplínskej župy boli v zmysle tejto vyhlášky označení na ľavom ramene nad lakťom na vrchnom obleku dookola prišitou páskou žltej farby v šírke troch centimetrov. Označenie nebolo nutné nosiť na miestach, na ktorých sa konali náboženské úkony alebo obrady.

Paragraf 8 Židovského kódexu splnomocnil ministra vnútra, aby vyhláškou určil podrobnosti o tvare označenia, spôsobe jeho nosenia a všeobecných výnimkách po dohode s rezortne príslušným ministrom. Iné označenia v súvislosti s menom, priezviskom Žida alebo židovskou firmou mohol určiť rezortne príslušný minister. Nenosenie, prípadne nepoužívanie týchto označení mal finančne sankcionovať ako priestupok okresný (štátny policajný) úrad. Na základe tohto splnomocnenia MV vydalo postupne tri vyhlášky upravujúce označenie Židov.

17 Židom, ktorí nedovŕšili 15. rok života, sa vydávalo potvrdenie o splnení ohlasovacej povinnosti.

18 *Úradné noviny*, roč. 24, č. 7, s. 197 – 198.

19 NIŽŇANSKÝ, E. (ed.): *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava 2005, s. 38 – 39.

20 Vyhláška bola vydaná na základe § 2 ods. 2 zákona č. 190/1939 Sl. z. o verejnej správe vnútornej, podľa ktorého mali aj župné úrady právomoc vydávať všeobecné nariadenia. Vyšla pod č. 144 v *Úradných novinách*, roč. 23, č. 17, s. 606.

Prvá z týchto vyhlášok²¹ bola miernejšia oproti vyššie spomínanej vyhláške Šariško-zemplínskej župy, keďže obsahovala 5 personálne vymedzených kategórií Židov, ktorí boli vyňatí z povinnosti nosiť označenie vo forme žltej šesťcípkej hviezdy, napr. Židia vo veku do 6 rokov, Židia s pracovným povolením od Ústredného hospodárskeho úradu (ÚHÚ), židovskí konvertiti k štátom uznanej kresťanskej cirkvi pokrstení pred 10. septembrom 1941 atď. Druhá z týchto vykonávacích vyhlášok²² ustanovila, že označenie muselo byť stále viditeľné a farebne odlišiteľné od odevu, na ktorom bolo našité, aby sa eliminovali snahy o zakrývanie označenia.²³ Posledná z vyhlášok, vydaná v novembri 1942, zaviedla dvojité označenie, menšie pre Židov ponechaných vo verejnom, technickom a hospodárskom živote Slovenska podľa ústavného zákona o vysťahovaní Židov a väčšie pre ostatných Židov okrem nepatrných výnimiek.²⁴ Židia, ktorí boli povinní v zmysle uvedeníh vyhlášok nosiť označenie, museli si ho sami zakúpiť.²⁵

ZÁSAHY DO OSOBNÝCH PRÁV

Ustanovenia Židovského kódexu priniesli výrazné zhoršenie v oblasti osobných práv židovského obyvateľstva. Uskutočňovanie osobných a domových prehliadok a obmedzenie listového tajomstva boli bezprecedentne upravené Kódexom. Štátne bezpečnostné orgány mohli kedykoľvek vykonať u Židov osobnú prehliadku, a to aj bez písomného príkazu úradu alebo súdu. Rovnako boli oprávnené uskutočniť domové prehliadky u Židov, židovských združení, židovských podnikov, ako aj v iných priestoroch patriacich Židom alebo židovským združeniam. Fakticky išlo o legalizáciu šikanovania vymedzenej skupiny obyvateľstva zo strany štátneho aparátu. Podľa vyhlášky ministra vnútra o splnomocnení členov Hlinkovej gardy (HG) a Freiwillige Schutzstaffel (FS) na kontrolovanie zachovávaní protizidovských opatrení²⁶ sa príslušníci HG alebo FS mohli za určitých okolností zúčastňovať na osobných prehliadkach a vstupovať do súkromného židovského bytu či podniku. A to pri dohľade nad dodržiavaním viacerých protizidovských právnych noriem (napr. pracovná povinnosť, zákaz mimomanželského pohlavného styku medzi Židmi a Nežidmi, zamestnávanie Židov a ďalšie).

21 Publikovaná pod č. 401/1941. *Úradné noviny*, roč. 23, č. 51, s. 1573–1574.

22 Publikovaná pod č. 103/1942. *Úradné noviny*, roč. 24, č. 10, s. 294.

23 SNA, f. MV 1938–1945, šk. č. 177, 2433/1942.

24 *Úradné noviny*, roč. 24, č. 63, s. 1405–1406.

25 SNA, f. MV 1938–1945, šk. č. 177, 2433/1942. Cena za jedno židovské označenie predstavovala 5 Ks.

26 *Úradné noviny*, roč. 23, č. 65, s. 2013–2014.

Taktiež sa zaviedlo povinné označenie židovských poštových zásielok vo vnútrozemskom styku ľahko zbadateľnou židovskou hviezdou, židovský odosielateľ musel tiež uviesť svoju presnú adresu. Porušenie tejto povinnosti bolo prísne postihované.

Obmedzenia týkajúce sa bydliska predstavujú ďalší flagrantný zásah do základných ľudských práv Židov v rámci slovenskej protižidovskej politiky. Podľa nariadenia č. 257/1940 Sl. z. o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovských nájomníkov mohol ÚHÚ zakázať Židom najímať byty v určitých domoch alebo v určitých častiach obce.²⁷ Tieto vyhlášky ÚHÚ mali aj dosahy, ktoré boli predstaviteľmi štátu vnímané negatívne. Vyskytovali sa totiž prípady, keď sa Židia, ktorých na ich základe nútene vysťahovali, snažili prinútiť prenajímateľov bytov v iných častiach mesta, aby vypovedali nežidovských nájomníkov, a títo často takýmto Židom vyhovelí z dôvodu vidiny vyššej renty.²⁸ Takto vlastne dochádzalo aj k obmedzovaniu nežidovského obyvateľstva.²⁹ Vzhľadom na častý výskyt takýchto prípadov vláda vydala nariadenie s mocou zákona č. 111/1941 Sl. z. o obmedzení vypovedania nájomníkov Nežidov z bytov, ako aj o obmedzení odovzdania prenajatých alebo do užívania daných bytov Židom, ktorým bol tento problém „vyriešený“, avšak opäť sa len zvýraznila pauperizácia slovenskej židovskej populácie v oblasti bývania.

Židovský kódex vo svojom § 28 rozvinul túto úpravu. ÚHÚ mohol po dohode s MV uložiť Židom povinnosť vysťahovať sa z určitej obce (mesta), pričom mohol uložiť súčasne povinnosť nastahovať sa do určitej obce (mesta). Toto ustanovenie malo zrejme slúžiť pri plánovanej „getoizácii“ židovských obyvateľov.³⁰ Oproti predchádzajúcej úprave boli kompetencie ÚHÚ rozšírené a špecifikované (hoci v niektorých prípadoch bola potrebná predchádzajúca dohoda s MV). Paragraf 29 umožňoval MV a príslušným jemu podriadeným úradom obmedziť alebo zakázať Židom pohyb v určitých obciach (mestách) alebo v určitých ich častiach alebo návštevy určitých podnikov. MV túto svoju právomoc využilo napr. vydaním vyhlášky č. 510/1941 Úr. nov. o niektorých policajných opatreniach proti Židom, podľa ktorej mali Židia z dôvodov verejného poriadku zakázané navštevovať verejné a zábavné podniky a miestnosti – ich demonštratívny výpočet zahŕňal divadlá, kiná, kaviarne, reštaurácie, veľtrhy a ďalšie.³¹

27 Toto svoje oprávnenie Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ) viackrát využil, v tomto ohľade je najznámejšia jeho vyhláška č. 267/1940 Úr. nov. o zákaze bývať Židom na uliciach a námestiach Andreja Hlinku a Adolfa Hitlera vo všetkých mestách a obciach Slovenskej republiky. *Úradné noviny*, roč. 22, č. 59, s. 740 – 741.

28 SNA, f. MV 1939 – 1945, šk. č. 161, 10667/41.

29 SNA, f. ÚPV, šk. č. 163, 6922.

30 KAMENEČ, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 118.

31 *Úradné noviny*, roč. 23, č. 62, s. 1915.

Na tomto mieste považujem za vhodné zmieniť sa o regionálnej úprave v tomto ohľade, ktorá predchádzala Židovskému kódexu. Relevantné sú vyhlášky župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy, ktorý bol známy iniciatívnym zavádzaním protižidovských obmedzení regionálneho dosahu. Vyhláškou č. 20/1941 Úr. nov. bol Židom zakázaný vstup do verejných parkov alebo iných verejných miest, pokiaľ boli tak označené obecným úradom na základe predchádzajúceho schválenia župným úradom, a navštevovanie trhov pred 9. hodinou predpoludním, ako aj skupovanie predmetov potreby mimo trhovísk.³² Ďalšia bola vyhláška č. 100/1941 Úr. nov., ktorou sa zakazuje vstup Židom do verejných miestností, označených ako pre Židov neprístupné. Táto mala očividný segregáčny charakter, keďže zavazovala majiteľov hostinských, kaviarenských a hotelových podnikov vymedziť pomerný počet miestností neprípustných pre Židov; taktiež v divadlách, kinematografoch, na verejných predstaveniach, v športových a iných podnikoch museli byť vyhradené miesta pre Nežidov.³³

S obmedzením slobody pohybu Židov súvisí vyhláška MV o obmedzení voľného pohybu Židov a ich styku s ostatným obyvateľstvom, ktorou sa Židom okrem iného zakázalo navštevovať árijské domácnosti a árijcom židovské rodiny a udržiavať vzájomný spoločenský styk. Porušenie týchto zákazov, ktoré mali celoslovenskú pôsobnosť, bolo penalizované.³⁴

Aj náboženské práva židovskej populácie podliehali právnym reštrikciám.³⁵ Židovský kódex rozšíril protižidovské náboženské obmedzenia ustanovením, podľa ktorého mohli príslušníci izraelitského náboženstva praktizovať svoju vieru len v takých kultových budovách, ktorých vzhľad neprehrádzal ich určenie na náboženské účely.

Židovský kódex prebral ustanovenia skorších vyhlášok z roku 1940, podľa ktorých Židia nemohli nadobudnúť oprávnenie držať či nosiť zbrane ani oprávnenie loviť ryby.³⁶ Podobne (na základe nariadenia z roku 1940) Židia nemohli riadiť slovenské motorové vozidlá ani získať povolenie na ich riadenie a povolenia, vydané pre Židov dovtedy, boli zneplatnené. Pritom je zaujímavé, že

32 Tamže, č. 4, s. 78.

33 Tamže, č. 11, s. 405. Miestnosti a miesta Židom prístupné určoval na návrh majiteľa či usporiadateľa predmetného podniku príslušný živnostenský úrad I. stolice, respektíve obecná vrchnosť.

34 HUBENÁK, L.: *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939 – 1945)*. Dokumenty 1. časť. Bratislava 1994, dok. č. 103, s. 159.

35 Prvým právnym predpisom tohto druhu bolo nariadenie s mocou zákona č. 153/1940 Sl. z. o zákaze rituálnych porážok a povinnosti omračovať niektoré zvieratá pred zabitím, ktoré zakázalo aj distribúciu či využitie mäsa pochádzajúceho z rituálnych porážok.

36 *Vestník verejnej správy vnútornej*, roč. 1, čiastky 25 a 29, s. 250, 288.

Židia nemali zakázané vlastníctvo motorových vozidiel, ako to bolo napríklad v prípade bicyklov,³⁷ ale obmedzená bola ich sloboda dispozície a užívania tohto majetku. Podľa Kódexu nebolo možné udeliť koncesiu na držbu rádiový prijímača alebo rádiovysielača členovi domácnosti, v ktorej sa nachádza aspoň jeden Žid. Už v roku 1940 boli Židom na základe administratívneho opatrenia zhabané rozhlasové prijímače,³⁸ pričom legálny podklad tohto opatrenia bol prinajmenšom dubiózny. Takto zhabané rádiový prijímače boli následne pridelené a požičiavané štátnym a verejným zamestnancom.³⁹

Ďalšou oblasťou reštrikcií segregáčného charakteru bolo cestovanie. Už nariadenie č. 215/1940 Sl. z. o povinnosti Židov odovzdať cestovné pasy možno označiť za prvý právny predpis obmedzujúci slobodu cestovania Židov. V jeho zmysle boli Židia majúci cestovné pasy, preukazy na spôsob cestovných pasov a dočasné cestovné pasy (ďalej cestovné pasy a preukazy) povinní tieto odovzdať na okresnom (štátnom policajnom) úrade do ôsmich dní od účinnosti tohto nariadenia či od návratu do Slovenskej republiky, ak sa zdržiavali v cudzine. Nové cestovné pasy a preukazy pre Židov bolo možné vydať len so súhlasom Ústredne štátnej bezpečnosti, pričom sa mohlo nariadiť, aby boli v určitej lehote odovzdané. Paragraf 56 Kódexu nahradil v tomto smere zmienené nariadenie tak, že súhlas na vydanie cestovných pasov a preukazov Židom mohlo dať aj MV, ich platnosť bola obmedzená maximálne na jeden rok a tieto ustanovenia sa rovnako týkali aj nežidovských manželov Židov.

Podľa zmocňovacích ustanovení v § 54 Kódexu mal minister dopravy a verejných prác upraviť vyhláškou v Úradných novinách spôsob cestovania Židov na štátnych železničiach, ako aj v iných verejných hromadných dopravných prostriedkoch. Minister vnútra bol splnomocnený na zavedenie iných obmedzení cestovania Židov rovnakou formou, pričom mohol určiť aj sankcie pre prípady ich nezachovania. Minister dopravy a verejných prác vydal v októbri 1941 vyhlášku č. 491/1941 Úr. nov., ktorou boli Židia vylúčení z cestovania v I. a II. vozovej triede všetkých vlakov a z používania jedálnych a spacích vozňov.⁴⁰

37 *Úradné noviny*, roč. 23, č. 62, s. 1914.

38 VAŠEK, A.: *Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 91–92.

39 SNA, f. Snem Slovenskej republiky (SSR), šk. č. 306, 55/940, 820/940.

40 *Úradné noviny*, roč. 23, č. 60, s. 1847. Vyhláška v jednotlivých prípadoch určovala, v akých priestoroch smú Židia cestovať; tieto priestory museli byť vždy označené tabuľkou „PRE ŽIDOV“. Vo všetkých vlakoch dopravujúcich osoby mohli Židia cestovať iba v osobitných oddeleniach III. triedy, v motorových a elektrických vlakoch len v poslednom vozni, resp. v jeho zadnej časti v prípade jednovozňovej súpravy. Pre cestovanie v autobusovej doprave neplatili zmienené obmedzenia, ale v prípade veľkého návalu požívali Nežidia prednosť pri nastupovaní. Opísané reštrikcie pri cestovaní sa však netýkali Židov, na ktorých sa nevzťahovala povinnosť nosiť židov-

Minister vnútra využil svoje splnomocnenie v prvej polovici novembra vydaním vyhlášky č. 509/1941 Úr. nov. o obmedzení cestovania Židov,⁴¹ ktorou zakázal Židom cestovať a opúšťať obec (mesto) bydliska (pobytu) bez písomného povolenia. Na vydávanie povolení bol príslušný prednosta notárskeho (štátneho policajného) úradu, respektíve veliteľ pracovného útvaru, prípadne strediska. Možno teda vysloviť absolútnu negáciu slobody pohybu židovských obyvateľov.

OBMEDZENIA V OBLASTI RODINY A OSOBNÉHO ŽIVOTA

Tieto obmedzenia vychádzali z nacistických norimberských zákonov, konkrétne zo zákona o ochrane nemeckej krvi a cti. Podľa § 9 Židovského kódexu bolo zakázané uzatváranie manželstiev medzi Židmi a Nežidmi a medzi Židmi a židovskými miešancami. Dôvodová správa k vládnemu nariadeniu č. 63/1939 Sl. z. ešte uvádzala: „[P]riečilo by sa kresťanskému nazeraniu na manželstvo, keby bol vyslovený všeobecný zákaz miešaných manželstiev so židmi.“⁴² Kresťanské nazeranie na Slovensku sa teda muselo za 2,5 roka zmeniť do tej miery, že takéto zákazy sa s ním stal kompatibilný. Vedomé porušenie tohto zákazu bolo postihované ako prečin väzením do 3 rokov a stratou úradu i volebného práva, pričom uplatnenie týchto sankcií bolo kumulatívne. Keďže Židia boli podľa § 12 a 13 Židovského kódexu vylúčení z volebného práva a z verejnoprávných funkcií, adresátmi tejto normy boli primárne Nežidia, respektíve židovskí miešanci. Ustanovenie podporovalo ostrakizáciu Židov zo strany ostatného obyvateľstva.⁴³ Nasledujúci paragraf zakazoval vedomý mimomanželský pohlavný styk medzi Židom (Židovkou) a Nežidom (Nežidom).

Táto problematika nebola pred Kódexom vo vtedajšom právnom poriadku reglementovaná. Avšak legislatívny odbor ÚPV už od roku 1940 pracoval na návrhu nariadenia s mocou zákona o neplatnosti a rozlučiteľnosti manželstiev uzavretých medzi Židmi a Nežidmi, ktorý napokon nebol prijatý.⁴⁴

ské označenie. Pred vydaním tejto vyhlášky prebiehali diskusie o tom, či bude Židom povolené cestovať aspoň v druhej triede. SNA, f. ÚPV, šk. č. 165, 16080/41.

41 Úradné noviny, roč. 23, č. 62, s. 1913–1914.

42 SNA, f. MV 1938–1945, šk. č. 161, 3449/41.

43 Ustanovenie § 9 Kódexu bolo obhajované tvrdením, že „osoby, ktoré uzatvorili zmiešaný manželský zväzok v ostatných rokoch, musia za tento čin niesť následky.“

КАМЕНЕЦ, I.: Štátna rada v politickom systéme slovenského štátu v rokoch 1939–1945. *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 2, s. 233.

44 Návrh sa viackrát menil a jeho jednotlivé verzie boli obsiahlejšie ako kódexová úprava. Aj z kvalitatívnej stránky možno konštatovať viacero rozdielov, napr. uzavretie manželstiev medzi židovskými miešancami rovnakého stupňa malo podliehať

OBMEDZENIA POLITICKÝCH PRÁV A SLOBÔD

Židia boli vylúčení z volebného práva a verejnoprávnych funkcií. Tieto obmedzenia sa vzťahovali aj na židovských miešancov, ktorí mali rovnaké postavenie ako ostatní Nežidia, pokiaľ Židovský kódex neustanovoval inak. Paragrafy do určitej miery vychádzali z predchádzajúcej právnej úpravy, ale zavádzali aj nové, dosiaľ právne nezakotvené protižidovské normy.⁴⁵ Židia nemali aktívne ani pasívne volebné právo a nemohli byť ustanovení za funkcionárov štátu a verejnoprávnych korporácií a ustanovizní vôbec. Tieto obmedzenia sa okrem židovských miešancov vzťahovali aj na nežidovských manželov Židov, avšak len pokiaľ ide o pasívne volebné právo. Židom bolo zakázané členstvo v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, v registrovaných stranách národných skupín, v Hlinkovej garde, Hlinkovej mládeži, Freiwillige Schutzstaffel a v Deutsche Jugend. Funkcionárske, dôstojnícke či poddôstojnícke pozície v týchto organizáciách boli upreté tiež židovským miešancom a nežidovským manželom Židov.

Kódex taktiež zakázal zriaďovať židovské spolky alebo židovské organizácie okrem židovských náboženských obcí. V zmysle § 31 ods. 1 Židovského kódexu Ústredňa Židov so sídlom v Bratislave bola jedinou, výlučnou organizáciou povolanou na zastupovanie kolektívnych záujmov Židov. Táto bola zriadená nariadením č. 234/1940 Sl. z. o Ústredni Židov, ktoré zrušilo všetky židovské spolky a organizácie⁴⁶ a ich majetok previedlo na Ústredňu Židov. Inak ustanovenia tohto nariadenia z materiálneho hľadiska recipoval Kódex. Ústredňa Židov bola verejnoprávna záujmová korporácia, ktorej členmi boli povinne všetky osoby spadajúce pod definíciu Žida. Ústredňa Židov podliehala výlučne dozoru ÚHÚ, ktorého príkazy a zákazy boli pre ňu záväzné. ÚHÚ podľa § 32 Kódexu určoval podrobnosti o jej vnútornej organizácii, orgánoch, právach a povinnostiach členov, dozore a podobne.

Podľa § 33 Židovského kódexu boli Židia absolútne vylúčení zo zhromažďovacieho práva. Nielenže nemohli usporadúvať verejné zhromaždenia alebo

povoleniu MV alebo sa malo umožniť rozlúčenie existujúceho manželstva medzi Židom (Židovkou) a Nežidovkou (Nežidom) na návrh nežidovského manžela aj z toho dôvodu, že druhý partner je Žid (Židovka). Nakoniec však tieto návrhy neboli prijaté a ich matéria sa stala predmetom úpravy Židovského kódexu. Príslušný spis ÚPV k týmto návrhom obsahuje lakonickú poznámku z roku 1941 v znení: „*spojiť s Kódexom*“. SNA, f. ÚPV, šk. č. 160, 1060/41.

45 VAŠEK, A.: *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 57–58.

46 Podľa referátu A. Morávka (vtedajší predseda ÚHÚ), ktorý predniesol 26. 3. 1942 na zasadnutí Štátnej rady, existovalo na Slovensku pred vydaním tohto nariadenia 500 židovských spolkov. NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEČ, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku 2*, dok. č. 57, s. 156.

sprievody, ale taktiež sa na nich nemohli zúčastniť. Vyhláškou MV č. 510/1941 Úr. nov. bolo potom obmedzenie rozšírené o zákaz postávať a z miestneho hľadiska tiež na súkromné parky a sady.⁴⁷

Obmedzenia tlačovej slobody a vydávania literárnych a iných umeleckých produktov boli upravené už vo vládnom nariadení č. 63/1939 Sl. z., ktorého § 10 obmedzil židovskú redaktorskú činnosť len na židovské časopisy, výslovne označené ako židovské, sledujúce záujmy židovského vierovyznania a kultúry. Kódexom bola vydavateľská, redaktorská a prispievateľská činnosť Židov aj židovských miešancov prvého stupňa zredukovaná len na prípadný časopis vydávaný Ústredňou Židov,⁴⁸ ktorý bol jediným dovoleným židovským časopisom. Na území Slovenskej republiky nebolo možné vydať tlačou, rozmnožiť či dať do obehu vedecké, literárne, hudobné, výtvarné a ďalšie (súhrnne označené ako „duchovné“) produkty Židov a židovských miešancov prvého stupňa. Takéto produkty sa však smeli použiť na vedecké účely.

REŠTRIKCIE VO VZDELÁVACOM SYSTÉME

Konkrétne zásahy do vzdelávania Židov boli avizované neskoršími predstaviteľmi Slovenskej republiky ešte pred 14. marcom 1939, napríklad vo vládnom vyhlásení prednesenom pred Snemom Slovenskej krajiny dňa 21. februára 1939.⁴⁹

47 Úradné noviny, roč. 23, č. 62, s. 1914.

48 Bol ním Vestník Ústredne Židov.

49 Dr. Jozef Tiso, vtedajší predseda autonómnej vlády, vo vládnom vyhlásení presadzoval segregáciu židovských a nežidovských žiakov. Doslova uviedol: „*Všade, kde žije väčšia skupina židov, pre židovské deti zriadiť na štátnych školách triedy židovské. Na kresťanských školách budú vyučovať kresťanskí, na židovských zas židovskí učitelia.*“ NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku* 2, dok. č. 5, s. 28. Značná časť židovských žiakov a študentov dobrovoľne študovala v židovských školách aj v období pred zavedením protižidovskej politiky. Jelínek uvádza, že v čase, keď bolo vydané nariadenie s mocou zákona č. 208/1940 Sl. z., „*na Slovensku existovalo 72 ľudových židovských škôl, dve gymnázia, dva ovody (materské školy), 12 rabínskych škôl a 18 škôl iného druhu.*“ JELÍNEK, J. A.: *Dávidova hviezda pod Tatrami Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha 2009, s. 297. Odôvodnenie protižidovskej politiky v oblasti vzdelávania zhrnul predseda vlády Vojtech Tuka v liste predsedníctvu Snemu zo septembra 1940. Podľa Tuku boli práve reštrikcie vo vzdelávaní najúčinnjším prostriedkom, ktorým bolo možné dosiahnuť cieľ vylúčenia Židov „*čo najviac zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života*“. Židom malo byť umožnené študovať len v ľudových školách a riešiť „*možnosti neželateľného vplyvu židovských žiakov – na Nežidov tam, kde doteraz Židia navštevovali ľudovú školu spoločne so žiakmi kresťanských vyznaní.*“ DZUGAS, J.: Postavenie židovského obyvateľstva v normotvorbe slovenského štátu. *Právnické štúdie*, roč. 15, 1967, s. 371.

Prvým právnym predpisom obmedzujúcim právo Židov na vzdelanie bolo nariadenie s mocou zákona č. 208/1940 Sl. z. o úprave niektorých právnych pomerov Židov vo veciach školstva a vzdelania, na základe ktorého boli Židia vylúčení zo štúdií vo všetkých tuzemských školách a učebných ústavoch okrem škôl ľudových. Rovnako bolo Židom zakázané takéto školy zriaďovať, nadobúdať vyššie vzdelanie súkromným vyučovaním a vysvedčenia z iných ako ľudových škôl vydané v cudzine sa nemohli nostrifikovať. Dôsledkom týchto ustanovení malo byť Židom absolútne znemožnené nadobudnúť vyššie vzdelanie ako to, ktoré poskytovali ľudové školy. Nariadenie ďalej regulovalo štúdium Židov v školopovinnom veku, ktoré mohlo prebiehať iba v osobitných ľudových školách alebo v osobitných triedach určených ministerstvom školstva a národnej osvety. Osobné a vecné náklady prevádzky takýchto židovských vzdelávacích ustanovizní znášali príslušné židovské náboženské obce. Ani nie o mesiac a pol bolo však toto nariadenie nahradené nariadením č. 255/1940 Sl. z. o úprave niektorých právnych pomerov Židov vo veciach školstva a vzdelania, ktorého obsah sa zhodoval s predchádzajúcou úpravou, ibaže pribudol inštitút výnimiek pre židovských konvertitov na kresťanstvo (konvertujúcich pred účinnosťou tohto nariadenia). Výnimky mohlo priznať ministerstvo školstva a národnej osvety, respektíve minister hospodárstva. Židovský kódex abrogoval aj toto nariadenie a jeho obsah doslovne prebral. Protižidovské opatrenia v školstve boli skonštruované, aby znemožnili „Židom nadobudnúť vyššie vzdelanie a tým vplyvať na duchovný život Slovákov“.⁵⁰

PRACOVNOPRÁVNE OBMEDZENIA

Z pohľadu zmien, ktoré priniesol Židovský kódex, možno konštatovať, že Židia boli vylúčení z výkonu slobodných povolání a v prípade závislého pracovného alebo obdobného pomeru Židov potrebovali na jeho výkon osobitné povolenie.

Už od roku 1939 Židia nesmeli byť zamestnaní v službách štátu, verejnoprávných korporácií a verejných ustanovizní, počítajúc do toho aj nositeľov verejnoprávneho poistenia, a to ani v službách ich alebo nimi spravovaných alebo dotovaných ústavov, podnikov, fondov a zariadení, vyjmúc židovské kultúrne, kultové a sociálno-zdravotné ustanovizne, ako aj Ústredňu Židov.⁵¹ Židovský kódex uvedené obmedzenia rozšíril aj na nežidovských manželov Židov a židovských miešancov podľa § 2 písm. a) Kódexu (tzv. miešanci prvého stupňa).

50 VAŠEK, A.: *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 88.

51 Pozri vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. a nariadenie č. 143/1941 Sl. z.

Obmedzovanie pôsobenia Židov v rámci slobodných povolání má v slovenskej protizidovskej normotvorbe „bohatú“ históriu. Už vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. „usmerňovalo“ počty Židov v advokácii, vo verejnom notárstve a v povolání redaktorskom. Následne vládne nariadenia č. 145/1939 Sl. z. a č. 184/1939 Sl. z. obmedzili pôsobenie židovských lekárov a lekárníkov. Počet židovských lekárov, lekárníkov a advokátov bol určený na najviac 4 % z celkového počtu evidovaných advokátov (vrátane advokátskych osnovníkov), lekárov alebo lekárníkov (tento stav mal byť každoročne obnovovaný). Táto úprava mala zosúladiť zastúpenie Židov v celej populácii s ich zastúpením v týchto slobodných povolaniach. V tejto súvislosti možno hovoriť o systéme kvót alebo systéme *numerus clausus*. Netýkalo sa to však verejných notárov, keďže § 9 vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. úplne znemožnil Židom vykonávať verejné notárstvo.⁵² Avšak ani pripustení židovskí advokáti, lekári a lekárnici nemali rovnaké podmienky pôsobenia ako ich nežidovskí kolegovia. Židovský advokát mohol zastupovať iba stránku – žida, okrem prípadu, že by v obvode okresného súdu, kde mal sídlo, nebol iný advokát, ktorý by mohol nežidovskú stránku zastupovať. Právnické osoby nemohol židovský advokát zastupovať vôbec.⁵³ MV po vypočutí lekárskej komory určovalo miesta, kde mohli vykonávať svoju prax ponechaní židovskí lekári, a bolo taktiež splnomocnené, aby v prípade potreby v súčinnosti s lekárskou komorou nariadilo zákaz liečenia nežidovských osôb židovskými lekármi.

Vzhľadom na skutočnosť, že rigorózne uplatňovanie zásady *numerus clausus* by mohlo značne ohroziť dostupnosť medicínskych a právnych služieb pre široké vrstvy obyvateľstva, normotvorcovia umožnili v nevyhnutných prípadoch MV (pri advokátoch ministerstvu pravosúdia) ponechať vo výkone daných slobodných povolání viac ako 4 % Židov.⁵⁴ Vyskytovali sa aj prípady, keď boli tieto zákazy rôznymi spôsobmi obchádzané. To bolo možné najmä v prípade židovských lekárov, ktorí boli síce z výkonu lekárskej praxe prepustení, ale stále disponovali lekárskeym zariadením, a tak často prevádzkovali lekársku prax načierno, dokonca sa vyskytli prípady ilegálneho kupčenia s prevádzkovým zlatom prepustených židovských zubárov.⁵⁵ Nakoniec sa tento stav vyriešil prijatím

-
- 52 Taktiež v zmysle § 2 ods. 3 vládneho nariadenia č. 13/1941 Sl. z. nebolo možné prijať židovských lekárov do zubnolekárskeho výcviku. Podľa § 14 ods. 2 písm. c) zákona č. 49/1941 Sl. z. o civilných inžinieroch Židia nemohli získať oprávnenie civilného inžiniera. Výnimku však v tomto prípade mohol udeliť minister dopravy a verejných prác po vypočutí príslušnej záujmovej inžinierskej organizácie a ÚHÚ.
- 53 VAŠEK, A.: *Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 45.
- 54 Pri advokátoch bolo stanovené, že počet takto pripustených nesmie presahovať 10 % celkového počtu členov príslušnej komory (§ 5 ods. 2 vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z.). Pri lekároch a lekárníkoch nebola takáto „horná hranica“ stanovená.
- 55 SNA, f. ÚPV, šk. č. 157, 120/41.

nariadenia č. 23/1941 Sl. z. o nútenom predaji lekárskych a zubotechnických nástrojov, prístrojov, zariadení a pomôcok Židov.

Kódexová úprava znamenala vylúčenie Židov z výkonu viacerých slobodných povolání. Židia nemohli pôsobiť ako verejní notári (verejnonotárski osnovníci), advokáti (advokátski osnovníci), civilní inžinieri, nemohli vykonávať lekársku, zverolekársku a lekárnickú prax. Tieto obmedzenia sa týkali aj židovských miešancov prvého stupňa s výnimkou nespôsobilosti byť civilným inžinierom. Z výkonu verejného notárstva (aj z pôsobenia ako verejnonotársky osnovník) boli vylúčení aj nežidovskí manželia Židov. Jediný spôsob, ako mohli Židia (alebo židovskí miešanci) ďalej vykonávať tieto slobodné povolania, bola cesta výnimiek. V zmysle § 255 ods. 1 a 2 Kódexu mohol prezident udeliť čiastočné alebo úplné oslobodenia z ustanovení Židovského kódexu, ktoré však mohli byť podmienené. Židovský kódex tiež uznal platnosť výnimiek udelených podľa iných právnych predpisov (Kódexom zrušených) upravujúcich právne postavenie alebo právne pomery Židov, pričom tieto platili ako oslobodenia z obdobných ustanovení podľa Židovského kódexu. Aj tieto výnimky, ako aj prezidentské oslobodenia však boli kedykoľvek odvolateľné.

Paragraf 22 Kódexu upravoval neslávne známu pracovnú povinnosť.⁵⁶ Tá bola v relácii k Židom prvýkrát⁵⁷ reglementovaná v nariadení s mocou zákona č. 30/1940 Sl. z. o dočasnej pracovnej povinnosti Židov a Cigánov. Židia a Cigáni mali podľa neho namiesto brannej výchovy vykonávať práce v prospech obrany štátu, ktoré určilo ministerstvo národnej obrany, počas dvoch mesiacov v roku. Úpravu pracovnej povinnosti židovského obyvateľstva doplnilo nariadenie č. 153/1941 Sl. z. o pracovnej povinnosti Židov. Židia vo vekovom rozmedzí od 18 do 60 rokov boli povinní konať práce, ktoré im prikázal Ústredný úrad práce. Pracovná povinnosť podľa tohto nariadenia sa nevzťahovala na Židov konajúcich práce v zmysle nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z.⁵⁸

56 Pracovnú povinnosť zakotvovala aj ústava. V zmysle § 75 ods. 1 ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky bol každý občan mužského pohlavia podrobený vojenskej službe alebo s ňou spojenou pracovnou povinnosťou a bol povinný mať účasť v obrane štátu. Táto povinnosť bola ďalej upravená v nariadení s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z. o pracovnej povinnosti.

57 Popri pracovnej povinnosti podľa § 22 Kódexu existovala aj tzv. branná pracovná povinnosť ustanovená vládnyim nariadením č. 150/1939 Sl. z. o úprave vojenskej povinnosti Židov a neskôr zákonom č. 20/1940 Sl. z. Branný zákon Slovenskej republiky. Židia nemohli byť príslušníkmi brannej moci, ale boli povinní konať práce v osobitných pracovných skupinách. Vzhľadom na to, že tento typ pracovnej povinnosti nebol predmetom úpravy Židovského kódexu, v tejto práci sa ním podrobnejšie nezaobrám.

58 Podľa súdobých prameňov mali Židia podľa nariadenia č. 153/1941 Sl. z. konať „práce pre pospolitost' osožné, avšak len také práce, aby nebola snižená pracovná možnosť

Židovský kódex derogoval obe tieto nariadenia (č. 130/1940 Sl. z. len v časti, ktorá sa týkala Židov) a zaviedol prísnejšiu úpravu. Dolná veková hranica Židov podliehajúcich pracovnej povinnosti sa znížila z 18 rokov na 16 rokov a kompetencia prikazovať práce prešla z Ústredného úradu práce na MV. Spod pracovnej povinnosti boli vyňatí Židia, ktorým sa udelilo povolenie na zamestnanie podľa § 43, ako aj Židia, ktorí podľa § 258 ods. 2 mohli zostať v doterajšom zamestnaní (čakatelía na rozhodnutie vo veci žiadosti o povolenie na zamestnanie), a Židia, ktorým bola udelená platná výnimka podľa § 256. Ustanovenie § 22 Židovského kódexu je významné aj z toho dôvodu, že bolo neskôr využité/zneužitá aj na iné účely, ako zrejme jeho tvorcovia predpokladali. Poukazujem na tie najvýznamnejšie prípady.

Paragraf 15 Kódexu a jemu predchádzajúce právne úpravy (pozri vyššie) vylúčili zamestnávajúce Židov okrem iných pozícií aj v službách štátu. Avšak vzhľadom na to, že mnohí židovskí štátni zamestnanci boli vo svojich pozíciách ťažko nahraditeľní, jednotlivé ministerstvá sa snažili tento zákaz obísť. A to jednak udeľovaním tzv. rezortných výnimiek, ktoré uznal aj Židovský kódex vo svojom § 256, jednak využitím analyzovaného inštitútu pracovnej povinnosti.⁵⁹

Právne predpisy, ktoré upravovali pracovnú povinnosť Židov, sa stali tiež právnym podkladom na vznik a fungovanie rôznych pracovných táborov a stredísk. Na nariadenie č. 130/1940 Sl. z. nadväzovala vyhláška MV č. 137/1941 Úr. nov., na základe ktorej vznikali pracovné strediská pre Židov, ktorí boli vyradení z hospodárskeho života.⁶⁰

Najkontroverzejšie je nepochybne odvolávanie sa na § 22 Kódexu v súvislosti s deportáciami židovského obyvateľstva v roku 1942. Tieto totižto až do nadobudnutia účinnosti ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o vystáňovaní Židov dňa 23. mája 1942 neboli zlegalizované žiadnym osobitným právnym aktom, a tak sa práve ustanovenie Židovského kódexu zakotvujúce pracovnú povinnosť Židov označovalo za právny podklad deportácií.⁶¹

nežidovských robotníkov“. Malo ísť o robotu, „ktorú by mali prevádzkať verejné sväzky, župy, obce, vic. výbory, spolky atď.“ SNA, f. ÚPV, šk. č. 165, 13280/41.

59 V tejto súvislosti Slnková, Dudášová a Kőnőzsyová sumarizujú: „Nedostatok kvalifikovaných pracovných síl sa neskôr ministerstvá pokúsili vyriešiť využitím § 22 židovského kódexu, ktorý zaväzoval židovských obyvateľov k pracovnej povinnosti podľa zadelenia ministerstvom vnútra. Tak ministerstvá získali lacných a kvalifikovaných odborníkov, ktorí však nemali štátúť ich zamestnancov.“ Slnková, V. – Dudášová, J. – Kőnőzsyová, L.: Právne normy o vylúčení židovských obyvateľov zo štátnych a verejných služieb na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 v dokumentoch. *Studia historica Nitriensia*, roč. 11, 2003, s. 323.

60 *Úradné noviny*, roč. 23, č. 17, s. 600 – 601.

61 Tejto otázke sa extenzívne venujem v inej práci: Malatinský, M.: *Právny základ deportácií židovského obyvateľstva v období od 25. marca 1942 do účinnosti ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o vystáňovaní Židov*. Rukopis.

Prvá časť Židovského kódexu sa tiež vzťahovala na súkromné zamestnávanie Židov. Prvé snahy o právnu úpravu tejto oblasti pochádzajú už z prvej polovice roku 1939, keď bolo pripravované vládne nariadenie o zamestnávaní židov v súkromných službách.⁶²

Čo sa týka prijatých právnych predpisov, protižidovská normotvorba v tejto oblasti prešla počas existencie Slovenskej republiky 1939 – 1945 viacerými vývojovými štádiami. Prvá právna úprava na tomto úseku sa datuje do prvej polovice roku 1940⁶³ a predstavuje ju zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o židoch zamestnaných v podnikoch (známy aj ako tzv. prvý arizačný zákon). Ten vo svojom § 8 zaviedol kvóty na zamestnávanie židov v priemyselných, obchodných a živnostenských podnikoch (závodoch), a to osve vo vyšších službách a osve v ostatných pracovných kategóriách. Vo vyšších službách mohli židia tvoriť najviac 25 % zamestnancov, avšak táto hranica sa postupne mala znižovať: k 1. aprílu 1941 to malo byť 20 %, k 1. januáru 1942 15 % a nasledujúce roky 10 %. Pre ostatné kategórie bol aplikovaný princíp *numerus clausus*, teda štvorpercentný podiel židovských zamestnancov. Na zamestnávanie Židov nad povolené kvóty sa vyžadovali povolenia udeľované ministerstvom hospodárstva. Tento systém horných medzných limitov bol však o niekoľko mesiacov prekonaný, keďže nariadenie č. 256/1940 Sl. z. o zamestnaní Židov zaviedlo povoľovací systém, v rámci ktorého bolo každé súkromné zamestnanie Žida v služobnom, pracovnom alebo učebnom pomere podmienené povolením, ktoré vydával ÚHÚ. Táto

62 Podľa pripravovanej úpravy mohli byť židia zamestnávaní len na základe povolenia príslušného okresného úradu. Povolenia mali byť udelené bez časového obmedzenia pre židov, ktorých počet neprekračoval štvorpercentný podiel z celého počtu zamestnancov podniku v danej kategórii (rozlišovali sa dve skupiny: zamestnanci vo vyšších službách a zamestnanci v ostatných kategóriách) – mal byť teda uplatnený princíp *numerus clausus*. V návrhu možno konštatovať prepojenie oboch neskoršie aplikovaných diskriminačných techník. V prípadoch, keď nebolo možné zohnať na výkon danej práce nežidovskú náhradu alebo to vyžadovali dôležité národohospodárske záujmy, či keď to pripúšťal stav domáceho trhu práce, bolo možné udeliť ďalšie povolenia, avšak len s maximálne ročnou platnosťou, ktorá sa mohla predĺžiť na ďalší rok, ak spomenuté dôvody pretrvávali. Dôvodová správa ilustruje dôvody, ktoré zjavne pretrvávali aj pri neskorších úpravách *de lege lata*, konštatujúc fakt, že židia boli najmä v súkromných službách disproporčne zastúpení a tento stav údajne „viedol k veľkej nespokojnosti ostatného obyvateľstva“. Dôvodová správa ďalej uvádza: „Židia takrečeno preplnili obchodné zamestnanie, banky, priemyselné podniky, poisťovne a vo všetkých týchto zamestnaniach obsadili práve tie najlepšie platené miesta a znemožňovali prístup kresťanského živlu, menovite slovenského k týmto zamestnaniam.“ Židia boli ďalej označení za „cudzí živel v našej spoločnosti, proti ktorému sa treba brániť podobným spôsobom ako proti vnikaniu cudzích štátnych občanov do nášho hospodárskeho života.“ SNA, f. MV 1938 – 1945, šk. č. 161, bez č.

63 VAŠEK, A.: *Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku*, s. 51.

zmena v praxi znamenala, že kým podľa ustanovení prvého arizačného zákona mal zamestnávateľ úplnú voľnosť rozhodnúť o tom, ktorý židovský zamestnanec mohol v podniku zostať, podľa novej úpravy sa rozhodovanie presunulo na centrálny orgán – ÚHÚ, ktorý rozhodoval v každom jednotlivom prípade, ktorí Židia mohli byť naďalej zamestnaní a za akých podmienok.⁶⁴ ÚHÚ mohol povolenie viazať podmienkami pre zamestnávateľa aj pre zamestnanca, ktoré determinovali platnosť príslušnej služobnej, pracovnej alebo učebnej zmluvy. Pracovné povolenia mali dočasný charakter a mohli byť kedykoľvek odňaté.⁶⁵

Židovský kódex prevzal uvedenú materiu s drobnými zmenami. Pracovné povolenie sa vyžadovalo nielen v prípadoch, keď bol zamestnávateľom štát, ale aj keď ním boli štátne podniky, ústavy, fondy atď., alebo aj v prípadoch, keď štátne úrady (orgány) prikázali Židov do práce podľa nariadenia s mocou zákona č. 129/1940 Sl. z. o pracovnej povinnosti. Paragraf 258 Kódexu uložil zamestnávateľom zamestnávajúcim Židov, aby podali po nadobudnutí účinnosti žiadosť o pracovné povolenie podľa § 43; to nebolo nutné, pokiaľ vo veci už rozhodol ÚHÚ. V praxi sa žiadosti o pracovné povolenie podávali v relatívne vyšších počtoch, podľa informácií A. Morávka, ktoré predniesol Štátnej rade dňa 26. marca 1942, dostal ÚHÚ ku dňu 15. novembru 1940 „13 000 žiadostí o pracovné povolenie“.⁶⁶ Zo strany predstaviteľov protižidovskej politiky boli snahy postupne minimalizovať počty súkromne zamestnaných Židov, čo ostatne vyplýva z uvedených citácií, a namiesto toho preferovať využitie pracovnej povinnosti v zmysle § 22 Kódexu, prípadne úplne sa zbaviť židovských obyvateľov. To už však presahuje rámec zamerania mojej práce.

64 MORÁVEK, A. a kol.: *Arizácia a právne postavenie Židov*, s. 117 – 118. Kolektív autorov tejto knihy sa pod Morávkovým vedením skladal z Dr. Viktora Harmana, Ladislava Zimana a Dr. Oskara Hammera. Táto kniha, hoci vyšla minimálne v dvoch vydaniach, sa nenachádza v knižniciach. Je však súčasťou dôkazového materiálu z povojnového procesu s Augustínom Morávkom. Pozri: Štátny archív Bratislava, f. Ľudový súd v Bratislave, 1948, č. 4/48.

65 Súdobý výklad zdôvodňoval dočasnú povolení poukázaním na to, že konečným cieľom arizačného procesu bolo „úplné vyradenie Židov aj zo zamestnaní“, pričom počas platnosti pracovného povolenia bolo „povinnosťou zamestnávateľa postarať sa o náhradu kresťanským zamestnancom“. Tamtiež, s. 122.

66 Morávek neuvádza, koľko žiadostí bolo pozitívne vybavených, avšak na inom mieste tvrdí, že v marci 1942 malo pracovné povolenie 7500 židovských zamestnancov, „ale aj to len preto, lebo bolo dohodnuté s Ministerstvom vnútra, aby s bezpečnostných dôvodov do tej doby, dokiaľ nebude vybavená otázka pracovnej povinnosti Židov, boli pracovné povolenia vydávané bez značnejších ťažkostí.“ Následne však vyjadril presvedčenie, že primeraný počet povolení by bol 1000 až 1500, pričom tento by sa mal postupne znižovať. NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku 2*, dok. č. 57, s. 156, 160.

Židovský kódex na stránkach *American Jewish Yearbook*

Mara Dissegna (Taliansko)

ÚVOD

Témou tohto príspevku je krátka analýza života Židov na Slovensku v rokoch 1939 a 1944 z pohľadu redaktorov *American Jewish Yearbook* (*Americká židovská ročenka* – AJY). Po prvej časti o historickom pozadí situácie na Slovensku v predmetnom období sa text sústreďí na stránky AJY, ktoré analyzovali dobové udalosti v tejto európskej krajine. Prípád Slovenska je zaujímavým príkladom, pretože táto republika mala za prezidenta kňaza Jozefa Tisu, ktorý sa stal nástupcom Hlinku, vodcu slovenského národného hnutia. V tejto krajine sa o protižidovskom zákone hovorilo už koncom roku 1940¹, ale len v septembri 1941 snem bez diskusie prijal vládne nariadenie o Židoch.

„Otcovstvo“ tohto vládneho nariadenia sa podľa vatikánskych zdrojov pripisuje predsedovi vlády Vojtechovi Tukovi. Vzniklo bez akéhokoľvek tlaku z Nemecka. Dňa 15. mája 1942 parlament schválil retroaktívny ústavný zákon o neárijoch, ktorý umožnil deportácie. Ľudia, ktorých deportovali, prišli o občianstvo aj majetok.²

1 Poznámka (pozn.) editorky: S prípravou protižidovského zákonodarstva sa začalo už pred vyhlásením samostatného štátu 14. marca 1939, k prvej definícii Žida prišlo už v apríli 1939.

2 BLET, P.: *Pio XII e la Seconda Guerra mondiale negli Archivi Vaticani, edizioni San Paolo*. Milano 1999, strana (s.) 223 a nasledujúce (nasl.)

Tento prípad je zaujímavý pre vzťah medzi dvoma vzdialenými pólmi, ktoré rozdeľovali krajinu: národnosocialistickým Nemeckom (ktoré podľa niektorých autorov umožnilo existenciu tohto štátu) a jeho protipólom Vatikánom. Tiso sa snažil nájsť pôvodnú rovnováhu medzi týmito dvoma odlišnými realitami, on sám však ovplyvnil posudzované udalosti. Nedá sa hovoriť o výlučnom nemeckom vplyve, pretože Tiso a jeho vláda opatrenia prijali a mnohí oficiálni činitelia sa na verejnosti často vyjadrovali protižidovsky. Precíznosť definovania Žida v „Židovskom kódexe“ (a tým efektívnosť diskriminácie a prenasledovania) je v mnohých ohľadoch dôslednejšia ako nemecká. Možnosť analyzovania tejto situácie z kultúrnej a geografickej vonkajšieho pohľadu americkej židovskej inštitúcie³ môže byť preto dôležitá.

HISTORICKÝ PREHLAD SLOVENSKA V ROKOCH 1938 – 1945

V roku 1918 bolo Slovensko, predtým patriace do Uhorska, pripojené k prvej Československej republike. Ľudová strana, vedená Andrejom Hlinkom, ktorý bol kňazom, pokračovala v nacionalistickej politike, opustenej v roku 1913, okamžite prejaviac protižidovskú orientáciu strany. Táto politická skupina bola v skutočnosti zameraná na to, aby v krajine vládli podľa kresťanskej etiky, takže neexistovali žiadne vzťahy so židovskou časťou populácie.⁴ Všetky protižidovské myšlienky boli súčasťou straníckej ideológie, aj keď formálne neboli súčasťou programu.

Sociálna a hospodárska kríza prameniaca z politickej zmeny vyprodukovala pocit frustrácie, ktorá situáciu ešte zhoršila: nové podmienky na Slovensku v rámci Československa neprinesli očakávané zlepšenie, čo ľudovú stranu posilnilo.⁵ Táto slovenská strana medzi dvoma vojnami nebola homogénna, ale zjednotil ju boj o nezávislosť regiónu v rámci republiky. Hlavnou črtou tejto strany, viac než autonomistického razenia, bolo katolícke vierovyznanie a z neho

3 SARNA, J. D.: *American Judaism: A History*. London 2004.

4 Tento typ antisemitizmu vzrastal koncom 19. storočia vďaka preloženiu a rozšíreniu knihy *Der Talmudjude*, ktorá tvrdila, že Židia sú skazení a nemorálni ľudia a že ich konverzia je zbytočná.

5 MENDELSON, E.: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington 1983; JELINEK, Y.: *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939 – 1945*. New York – London 1976; CLEMENTI, M.: *Cecoslavacchia*. Milano 2007; COLLOTTI, E.: *Fascismo, fascismi*. Firenze 2004, s. 173 – 180; BOREJSZA, J. W.: *Il fascismo e l'Europa orientale*. Roma – Bari 1981.

vyplývajúci záujem o sociálne otázky.⁶ Po roku 1925 sa Ľudová strana premenovala na HSELS.⁷ Po nástupe Hitlera v Nemecku radikálne krídlo HSELS získalo na popularite a jeho antisemitizmus sa stával čoraz násilnejším. Zvlášť treba upozorniť na to, že na kongrese HSELS v roku 1936, na ktorom sa zúčastnili aj niektorí členovia Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), sa rozhodlo o boji proti židobolševizmu.

Po prijatí Mníchovskej dohody v roku 1938 sa medzinárodná situácia čiastočne zmenila: sudetské oblasti obsadilo Nemecko a prezident Edvard Beneš rezignoval. To umožnilo HSELS vyhlásiť nezávislosť Slovenska od Československej republiky a prevziať kontrolu, HSELS sa stala stranou národnej jednoty a autonómne Slovensko získalo autoritatívny ráz. V novembri 1938 Slovensko stratilo územie v prospech Maďarska, pričom Židov pokladali za zodpovedných za túto situáciu. To zhoršilo všeobecnú protižidovskú atmosféru a rozhodlo o vlne násilných útokov proti židovskej komunite. Protižidovský postoj HSELS bol zdôraznený už pri vyhlásení autonómie 6. októbra 1938, keď sa skonštatovalo, že Slovensko bude bojovať „*an der Seite der gegen die marxistisch-jüdische Ideologie der Diversion und Gewalt kämpfen Völker*“ (*Manifest slovenského národa*).⁸

Prvé opatrenia boli namierené na umlčanie opozície. Preto bola zakázaná akákoľvek politická aktivita ľavicových hnutí a židovských strán; druhou vlnou opatrení bol zákaz vyučovania pre učiteľov, ktorí boli považovaní za nepotrebných⁹, kým tretie opatrenie sa týkalo revízie zákona o občianstve. Ten nebol namierený výhradne proti Židom, ale reprezentuje pokus o nepriame sociálne vylúčenie prostredníctvom odmietnutia občianstva tým, ktorí nemali na Slovensku trvalý pobyt v čase založenia Československa v roku 1918. Na voľbách z 18. decembra 1938 sa mohla zúčastniť len HSELS, neobsadené miesta rozdelili medzi menšiny (okrem židovskej).

6 JELINEK, Y.: The Vatican, the Catholic Church, the Catholics and the Persecution of the Jews during World War II: the Case of Slovakia. In: VAGO, B. – MOSSE, G. L. (eds.): *Jews and non-Jews in Eastern Europe 1918 – 1945*. Jerusalem 1974, s. 221 – 255.

7 Hlinkova slovenská ľudová strana.

8 LIPSCHER, L.: *Die Juden im Slowakischen Staat 1939 – 1945*. München – Wien 1980, s. 16; VAGO, B.: *The Shadow of the Swastika. The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936 – 1939*. London 1975, s. 73 – 113; GRAZIANO, I. – EORDOGH, I.: *Josef Tiso e la questione ebraica in Slovacchia*. Cosenza 2002; FATRAN, G.: La legislazione antiebraica nella Slovacchia di Tiso. In: CAPELLI, A. – BROGGINI, R. (eds.): *Antisemitismo in Europa negli anni Trenta. Legislazioni a confronto. Atti del convegno*. Milano 1998, Franco Angeli, Milano 2001, s. 70 – 95; HILBERG, R.: *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt am Main 1990, s. 766 – 794; *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, dostupné na <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Slovakia> (21. 7. 2012); http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Antisemitic_Parties_and_Movements (21. 7. 2012).

9 Osoby českej národnosti, Židia, politickí protivníci.

Židovská otázka ostala jedným z vládnych cieľov, pre ktorý existovali dva spôsoby riešenia. Prvý predvídal pomalý a postupný proces zameraný na to, aby sa krajina vyhla hospodárskym škodám, a na boj proti zahraničnému kapitálu. Toto riešenie podporovali umiernení politici (a ekonómovia) vrátane Tisa,¹⁰ ktorý navrhol „riešenie 4 %“, t. j. počet Židov v dobrých pracovných pozíciách mal byť prispôsobený podielu Židov v celkovej populácii Slovenska. Druhé riešenie bolo rýchlejšie a radikálnejšie; prívrženci tohto riešenia žiadali úplné vyhnutie Židov. Táto skupina sa skladala zo zástupcov ozbrojených síl a vedenia strany, ktorí hlásali potrebu udržania si nemeckej podpory. Keďže vláda nebola schopná nájsť riešenie židovskej otázky, 23. januára 1939 bola na tento účel zriadená komisia. Právny rámec prišiel síce neskôr, ale skutočná segregácia v sociálnom živote sa už diala. Dňa 5. marca 1939 táto komisia prijala v súvislosti s protižidovským zákonodarstvom postoj: definovala Žida na základe náboženstva, stanovila podmienky pre zákon o občianstve a rozhodla o viacerých obmedzeniach pre vydávanie obchodných licencií. Všetky tieto rozhodnutia následne zaslali Kancelárii predsedu vlády, ktorá pridala ďalšie body. V prvej polovici marca 1939 Nemecko vyvinulo na Slovensko nátlak, vymazalo Československo a „dalo“ Slovensku nezávislosť (14. marca 1939). Projekt protižidovských zákonov pripravený Sidorom na autonómnom Slovensku sa stal legislatívnou základňou pre nezávislý Slovenský štát.

Dňa 14. marca 1939 vznikla nezávislá Slovenská republika s jedinou stranou, na ktorej čele stál Tiso (ktorého v októbri zvolili za prezidenta). Ako prezident si Tiso udržal svoj názor na židovskú otázku – je to problém a musí sa nájsť jeho postupné riešenie.

Protižidovské zákony, ktoré boli prijímané, neboli diskutované v sneme, ale vydávané vo forme vládnych nariadení na základe § 4 zákona č. 1/1939.¹¹ S prijatím ústavy v júli 1939 dostali protižidovské nariadenia právny základ v odseku 44. Toto opatrenie umožnilo do septembra 1940 prijatie 47 protižidovských vládnych nariadení. Snem mal možnosť týmto zákonom oponovať počas troch mesiacov od ich zverejnenia, ale podľa zdrojov sa toto nikdy nestalo.

Na jednej strane sa o novú krajinu „staral“ Hitler, na druhej strane bol prezidentom katolícky kňaz, ktorého vzťah s Vatikánom zohrával rovnako dôležitú úlohu, a to najmä po tom, čo pápež Pius XI. koncom roku 1938 zaujal postoj proti rasizmu a antisemitizmu. Navyše aj nestabilitnosť socio-ekonomickej

10 J. Tiso v sneme vyhlásil, že nechce riešiť židovskú otázku prijatím tej istej metodológie, akú používa iný národ (Nemecko).

11 Podľa tohto paragrafu sa vláda splnomocnila, aby cestou nariadení vykonávala všetko, čo je v prechodnom čase potrebné na udržanie poriadku a na zabezpečenie záujmov Slovenského štátu. Tento paragraf mal neobmedzenú platnosť a umožnil vláde prijať rozhodnutia bez prerokovania v sneme.

situácie urobila zo Slovenska slabého hráča na medzinárodnej scéne, čo treba vziať do úvahy.

Náhle vyhnanie Židov z kľúčových pozícií vo všetkých sektoroch hospodárstva mohlo na celoštátnej úrovni spôsobiť vážne problémy. Dôležitosť mierneho prístupu vlády sa odzrkadlila v rýchlosti a charakteristických črtách aplikácie riešenia židovskej otázky.

HSES po prvý raz definovala Žida (vládnym nariadením z 18. apríla 1939) v zásade na základe náboženskej identity. Podľa tejto definície bol Židom ten, kto:

- a) bol od narodenia židovského vierovyznania, aj keď po 30. októbri 1918 konvertoval na kresťanstvo,
- b) bol bez vyznania a mal aspoň jedného židovského rodiča,
- c) bol dieťaťom osoby, ktorá mohla byť podľa písmena a) a b) považovaná za Žida, ale nie v prípade, ak táto osoba konvertovala na kresťanstvo pred 30. októbrom 1918,
- d) v zmysle tohto nariadenia nebol Židom, ale uzavrel manželstvo so Židom podľa písmena a), b) alebo c) (pokiaľ manželstvo trvalo),
- e) po vyhlásení tohto nariadenia žil nelegálne s osobou podľa písmena a) alebo b), ako aj ich potomkovia.

Hlavné problémy boli spojené s konvertitami. V kresťanstve je konvertovanie posvätné a neodvolateľné. Pozícia Vatikánu v tejto veci bola veľmi silná. Pre slovenských Židov to však bola rasová, a nie náboženská definícia (stačilo manželstvo, aby sa človek stal Židom). Išlo o legislatívny kompromis prijatý Slovenskom pod medzinárodným tlakom a Nemecko neprotestovalo.

Vládne nariadenie zo septembra 1941 známe ako „Židovský kódex“ sa od predchádzajúceho nariadenia odlišoval tým, že definícia Žida bola viac rasová. Žid bol ten, kto:

- a) mal troch starých rodičov etnických Židov,
- b) pochádza zo zmiešaného manželstva so Židom,
- c) mal dvoch židovských starých rodičov a ak sa pred 20. aprílom 1939 hlásil k židovskému vierovyznaniu.

Toto nariadenie zakazovalo zmiešané manželstvá ako pohanenie rasy. Tu je pre podobnosť s norimberskými zákonmi jasne rozpoznateľný nemecký vplyv. Tieto nariadenia mali následky na byrokratickej úrovni: rozhodnutie o židovskej identite sa už neuskutočňovali na miestnej úrovni, ale na Ústrednom hospodárskom úrade (ÚHÚ).

Osoby, ktoré dostali prezidentské osvedčenie o úplnej/čiastočnej ochrane, reprezentujúce výnimku, boli vyňatí z definície Žida. Tieto osvedčenia dostali hlavne tí, ktorí slúžili slovenskému národu, konvertovali na kresťanstvo alebo hospodársky prispeli k rozvoju štátu.

Kódex prinášal i povinnosť nosiť žltú hviezdu.

Po definovaní Žida nasledovali prvé obmedzenia židovskej prítomnosti v slobodných povolaniach, 24. apríla 1939 Židov vylúčili z verejnej služby. Keďže však za nich neboli slovenskí náhradníci, mnoho Židov v práci pokračovalo až do roku 1944.

Aby bolo vylúčenie Židov efektívne, bolo potrebné definovať i židovské podniky a súčasne aj ich poľnohospodárske vlastníctvo. Preto v auguste 1940 vyšiel dekrét nariaďujúci registráciu všetkého majetku vlastneného všetkými Židmi a židovskými inštitúciami. Podnik či inštitúcia boli židovské, ak polovica jej riadiacej rady bola zložená zo Židov. V tomto prípade nominovali do podnikov dočasných árijských správcov, ktorí dozerali na podnikanie spoločnosti a študovali židovské metódy práce predtým, ako prevzali nad podnikom úplnú kontrolu.

Židovský kódex nebol v roku 1941 výrazne novelizovaný, ale boli posilnené jeho základné idey. Prijaté zákony boli zamerané na izolovanie Židov v „árijskej“ spoločnosti: boli o. i. vylúčení z armády a vytvorili pre nich zvláštne pracovné skupiny.¹² Tí, ktorí nemali prostriedky na živobytie, museli ísť do pracovných táborov, Židia nemali prístup kuvzdeleniu, čo ich tiež vylučovalo z „árijskej“ spoločnosti. Tieto opatrenia, spolu s mnohými ďalšími, mali za cieľ separovať časť populácie od jej zvyšku a vo všeobecnosti smerovali k zničeniu každodenného života prenasledovaných skupín.

Podľa názoru Iana Steinera môžeme proces eliminácie Židov zo slovenského hospodárstva analyzovať v troch fázach:

1.	NEPRIAME ZBAVOVANIE	Do roku 1939
2.	PRIAME ZBAVOVANIE BEZ CENTRÁLNEHO ÚRADU	Od konca roku 1939 do septembra 1940 (salzburské rokovania 29. júla 1940)
3.	ZBAVOVANIE PROSTREDNÍCTVOM ÚHÚ A ZÁKONNÍKA	Od septembra 1940

12 Zákonom z 18. januára 1940 bolo Cigánom a Židom zakázané vstúpiť do regulárnej armády. Ministerstvo vnútra registrovalo všetkých Židov vo veku 20 až 50 rokov od septembra 1939 s úmyslom zaradiť ich na nútené práce. Od mája 1940 museli Židia a Cigáni pracovať počas náhradnej vojenskej služby v prospech štátu dva mesiace alebo mohli byť z tejto povinnosti vylúčení po zaplatení poplatku.

NEPRIAME ZBAVOVANIE

Počas tejto fázy existuje len jedna výnimka, ktorú reprezentuje nariadenie z 30. marca 1939, ktoré zakázalo Židom vyrábať kresťanské kultové predmety či obchodovať s nimi, porušenie sa trestalo ekonomickými sankciami. Do konca roku 1939 sa počet licencií vydaných židovským občanom znížil, aby sa tak redukovala židovská ekonomická aktivita. Od 11. júla 1939 okresné úrady mali preveriť všetky obchodné licencie, nahradiť židovských majiteľov a odobrať im príslušné povolenia. Dňa 20. júna toho istého roku padlo rozhodnutie, že úrady môžu nominovať dočasných šéfov a správcov hospodárskych štruktúr. Každý zákon pritom explicitne spomínal Židov.

PRIAME ZBAVOVANIE BEZ CENTRÁLNEHO ÚRADU

V októbri 1939 Tisa zvolili za prezidenta a Tuka, radikálny politik, sa stal predsedom vlády, pričom vo svojom prejave v sneme hovoril o urýchlenní protizidovského postupu. Vo februári 1940 sa prvýkrát hovorilo o zákone a arizácii, ktorý bol ako zákon č. 113 následne prijatý v apríli 1940. Aj keď „dobrovoľná“ arizácia¹³ bola ešte možná, realizovala sa veľmi zriedkavo. Židovskí majitelia boli zároveň povinní na nápadnom mieste označiť svoje podniky nápisom „židovský podnik“.

Druhá časť arizačného zákona hovorila, že len 25 % vedúcich pracovníkov a 4 % zamestnancov v administratíve mohli byť Židia. Všetky tieto percentuálne pomery museli byť každý rok revidované a postupne znižované.

HLS mala v minulosti podporu poľnohospodárskeho obyvateľstva, a tak bol 22. februára 1940 prijatý zákon o reforme v tomto sektore. Cieľ bol vždy rovnaký: arizácia sektora, znárodnenie pozemkov vo vlastníctve Židov a redistribúcia tohto majetku roľníkom (podľa súpisu z roku 1939 Židia vlastnili 6,5 % slovenských pozemkov). Druhá fáza zbavovania majetku sa skončila nariadením s mocou zákona z 30. augusta 1940, na základe ktorého museli všetci Židia priznať hodnotu svojho majetku.

13 Žid mohol vlastniť max. 49 % podniku. Zmyslom tohto opatrenia bolo postupné prevedenie židovských spoločností na árijcov tak, aby sa noví majitelia naučili metódy riadenia.

V júli 1940, po rokovaníach v Salzburgu, Nemecko vnútilo Slovensku svoje rozhodnutia:

- Ferdinand Ďurčanský musel opustiť ministerstvo zahraničných vecí a ministerstvo vnútra (MV),
- Vojtech Tuka (premiér) sa stal ministrom zahraničných vecí,
- Alexander Mach sa stal ministrom vnútra,
- na Slovensko bol pozvaný Dieter Wisliceny (dôstojník SS) ako poradca pre židovské záležitosti s cieľom urýchliť riešenie židovskej otázky.

V tomto momente vláda založila ÚHÚ pod vedením Augustína Morávka s cieľom vylúčiť Židov z hospodárskeho života Slovenska a arizovať židovské podniky. Úrad zodpovedal priamo predsedovi vlády a mal takmer neobmedzené právomoci, jeho rozhodnutia boli neodvolateľné.

V roku 1940 bola založená Ústredňa Židov (ÚŽ).

Dňa 3. septembra 1940 bol prijatý ústavný zákon, ktorý umožnil zvýšenie efektivity zbavovania Židov majetku. Týmto spôsobom získala Tukova vláda na jeden rok oprávnenie použiť všetky prostriedky na vylúčenie Židov zo sociálneho a hospodárskeho života krajiny a uskutočniť všetky opatrenia vo veciach arizácie. V tomto momente umiernené krídlo vo vláde ponechalo Židov napospas radikálom. Následne počas jedného roku vyšlo okolo 350 protižidovských nariadení, pričom tento proces vyvrcholil 9. septembra 1941¹⁴, keď vláda schválila „Židovský kódex“ obsahujúci základné myšlienky protižidovskej legislatívy.

Po tom, čo Židov zbavili majetku, narástol počet ľudí v hmotnej núdzi. V septembri 1940 ako prvý krok ÚHÚ uprel Židom kontrolu nad ich osobným majetkom a zakázal akýkoľvek pokus o zmenu týchto majetkov. Bol vytvorený Fond pre podporu židovského vystahovalectva pod priamou kontrolou ÚHÚ. Za každý presun majetku sa musela zaplatiť daň 20 %, 18. októbra 1940 bolo schválené nariadenie, podľa ktorého všetci Židia museli previesť svoje financie na viazaný bankový účet, ktorý zriadili úrady. Cieľom tohto opatrenia bolo dať bankám možnosť identifikovať účty židovských majiteľov a informovať o nich ÚHÚ. Nariadenie z 26. októbra 1940 zakázalo Židom vyberať viac ako 1000 korún na týždeň (suma bola neskôr znížená na 150 Ks). Od 11. októbra 1940 boli zamestnávateľia povinní požiadať ÚHÚ o dovoľenie zamestnať Žida, čo však bolo možné len vtedy, ak boli títo zamestnanci nepostrádateľní a nenahraditeľní. Odobratie pracovného povolenia pritom malo pre dotknutých fatálne následky.

14 Len deň pred vypršaním zmocňovacieho ústavného zákona.

30. novembra bol vydaný nový arizačný „zákon“. Zneplatnil predchádzajúci zákon a potvrdil centrálnu úlohu ÚHÚ. Dobrovoľná arizácia bola zakázaná. V konečnom dôsledku bolo zlikvidovaných viac ako 10 000 spoločností a 2223 židovských fabrik a obchodov prešlo do árijských rúk.

Arizácia domov sa uskutočnila pomalšie. 11. októbra 1940 vymenovali dočasných správcov do domov obývaných Židmi, pričom sa zrušili práva židovských vlastníkov a podnájomníkov. Vypovedanie nájomnej zmluvy bolo teraz ľahšie. ÚHÚ zakázalo Židom žiť v určitých štvrtiach a na niektorých uliciach (napríklad tých, ktoré boli pomenované po Hlinkovi a Hitlerovi). Zabezpečiť ubytovanie týchto ľudí (v čase nedostatku domov) však musela ÚŽ. Vláda v roku 1941 znárodnila všetky domy.

Pokiaľ ide o arizáciu poľnohospodárskych pozemkov a lesov, napredoval tento proces z obavy o potravinovú bezpečnosť krajiny veľmi pomaly. HSLS prostredníctvom arizácie židovského majetku nedokázala splniť sľuby o pozemkovej reforme. Dňa 16. mája 1942 prešiel vyhláškou Štátneho pozemkového úradu všetok poľnohospodársky majetok do vlastníctva štátu.

ŽIDOVSKÝ KÓDEX

V apríli 1939 bol Žid definovaný na náboženskom princípe, radikáli však chceli rasovú definíciu, obdobnú tej z Norimbergu. Zmocňovací zákon, ktorý vypršal 11. septembra 1941, umožnil vláde vydanie nariadenia o právnom postavení Židov na Slovensku, tzv. Židovského kódexu z 9. septembra 1941, ktorý pozostával z 270 paragrafov a bol založený na rasovej definícii Žida. Okrem iných § 8 zavádzal nutnosť nosenia žltej hviezdy, § 28 zmocnil ÚHÚ zakázať Židom bývanie v niektorých štvrtiach či mestách. Jedinou organizáciou, ktorá mohla zastupovať Židov, bola ÚŽ. Následne Židov v októbri 1941 vyhнали z Bratislavy. Použil sa síce výraz „dislokácia“, ale v skutočnosti všetok ich majetok skonfiškovali.

V lete 1941 vzniklo 14. oddelenie ministerstva vnútra s cieľom nájsť definitívne „riešenie židovskej otázky“. Prednostom oddelenia bol Gejza Konka a od roku 1942 A. Vašek, známy tiež ako „židovský kráľ“. Jeho aktivity boli:

- vykonávanie dozoru nad pracovnými tábormi (zodpovednosť za výstavbu týchto táborov bola na pleciach ÚŽ)¹⁵,
- zodpovednosť za deportácie Židov do Poľska v roku 1942.

15 Pozn. editorky: Ústredný dozor nad tábormi vykonávalo ministerstvo vnútra prostredníctvom vládneho komisára, ktorým bol Július Pečúch.

Židovský kódex sa zaoberal najmä arizáciou a konfiškovaním majetku a necháva Židom takmer nič. Miestni radikáli a nemecká tlač kódex prijíma, kým protesty Vatikánu smerujú len na pokrstených ľudí. 2. septembra 1940, v čase sčítania, vláda uvažuje o znovuzavedení financovania štátu prostredníctvom zdanenia Židov, ale len jeden rok po zavedení zákona už žiadny židovský majetok neexistuje.

ÚSTAVNÝ ZÁKON O DEPORTÁCII

Vyhnanie Židov sa udialo počas poslednej fázy ich prenasledovania. Na konci roku 1941 bol madagaskarský plán, zamýšľaný ako konečné riešenie „židovskej otázky“, odmietnutý. V januári 1942 Nemecko požiadalo o 20 000 slovenských robotníkov (podľa zmluvy podpísanej v roku 1939), ale Slovensko túto požiadavku nemohlo uspokojiť, preto vydalo Nemecku židovských pracovníkov. Túto záležitosť mali vyriešiť Hlavný ríšsky úrad pre bezpečnosť (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) v Nemecku a 14. oddelenie ministerstva vnútra na Slovensku.

Dňa 24. marca 1942 bol predstavený zákon o vystáňovaní Židov z územia Slovenska. Dňa 26. marca sa ho síce umiernené krídlo pokúsilo v sneme modifikovať, ale zákon bol nakoniec schválený ako ústavný 15. mája 1942. Medzitým však zo Slovenska deportovali už 30 000 Židov, ktorí na základe ustanovení zákona prišli o štátne občianstvo.

Prvý paragraf deklaroval povolenie vystáňovať Židov zo Slovenska. Zákon sa nevzťahoval na:

- ľudí, ktorí konvertovali pred 14. marcom 1939,
- zmiešané manželstvá uzavreté pred 10. septembrom 1941 (Židovský kódex),
- ľudí s prezidentskou výnimkou,
- ľudí považovaných za nenahraditeľných,
- partnerov a malé deti držiteľov výnimky.

Paragraf 2 umožňoval prezidentovi udeliť výnimku spod deportovania. Dôležité však je, že Tiso v skutočnosti definoval deportovanie ako kresťanský skutok s cieľom eliminovať nepriateľov národa.

Paragraf 3 predpokladal stratu občianstva a konfiškáciu majetku tých, ktorí „opustili“ Slovensko.

Za zmienku stojí aj zákon č. 138 z 2. júna 1942, ktorý obmedzoval práva Židov v oblasti adoptovania. Podľa zákona Nežid nemohol adoptovať Žida, Žid nemohol adoptovať Nežida a ani oslobodený Žid nemohol adoptovať Žida. Tento zákon smeroval k zabráneniu nárastu počtu osôb vyňatých spod deportácie.

Prvý zväzok *American Jewish Yearbook* (*Americká židovská ročenka*), ktorý sa začína vetou Josepha Jacobsa: „*Všetko musí mať počiatok a počiatok nutne nie je dokonálny*“,¹⁶ vydalo v roku 1900 Židovské vydavateľské združenie Philadelphia (JPS), ktoré bolo založené v roku 1888. Na konci 19. storočia začali vedúci predstavitelia JPS vnímať Spojené štáty ako budúce centrum judaizmu vo svete. Preto sa rozhodli začať so „vzdelávaním“, procesom zameraným na americkú židovskú komunitu. Cieľom tohto vnútorného procesu bolo: pozdvihnúť sebavedomie komunity a oboznámiť členov s jej možnosťami popri súčasných vonkajších procesoch, najmä smerom k európskym židovským komunitám a zvlášť k tej nemeckej. Ide o každoročne vydávanú publikáciu, ktorá je výsledkom dvoch rôznych tradícií ročeniek. Prvú reprezentuje almanach, kalendár, ktorého ojedinelá časť napísaná v hebrejčine sa v ročenke zachovala. Nemecký Jahrbuch reprezentuje druhú tradíciu, ktorú tu môžeme vidieť. AJY z tohto modelu prevzala myšlienku publikovania rôznych vedeckých článkov o americko-židovskom svete.

Americkí editori si za vzor zvolili *The Jewish Year Book*, ktorú od roku 1896 vydával vo Veľkej Británii Joseph Jacobs. Jacobsovým cieľom bolo poskytnúť komunite fakty, ktoré potrebovala vedieť o sebe, takže si následne mohla plánovať vlastnú budúcnosť. Inými slovami bola ročenka základňou pre židovské domáce vzdelávanie a pre sebaobranu komunity. Len rok po publikovaní prvého čísla anglickej ročenky jeden z najplyvnejších židovských časopisov v Spojených štátoch *American Hebrew* požiadal JPS o prípravu takéhoto prehľadu i pre americký židovský svet. Po niekoľkých rokoch sa AJY stal celosvetovým zorným uhlom židovských komunit. Štruktúra ročenky bola vždy predmetom diskusie v redakcii. Trendom bolo hybridné riešenie: prvá časť AJY bola „Sammlung“¹⁷ rôznych článkov, kým druhá časť predstavovala aktualizáciu rôznych skutočností zo židovskej Ameriky a sveta. Z pohľadu tejto štúdie je najzaujímavejšia časť Prehľad roka: vo všetkých zväzkoch ide o prehľad udalostí od septembra (začiatok židovského roka) po september nasledujúceho roka, rozdeleného podľa krajín.

Pre historikov je dôležitých viacero prvkov tohto zdroja. Predovšetkým ide o dobový zdroj, keď redaktor nevie, čo sa udeje počas nasledujúcich mesiacov, a na týchto stránkach môže vyjadriť prekvapenie, hrôzu, neistotu, skepsu atď. Je dôležité, že redaktor nevie nazerať na udalosti s vedomosťami z obdobia po skončení 2. svetovej vojny. Tento americko-židovský uhol pohľadu má tiež geo-

16 *American Jewish Yearbook* (AJY), ročník (roč.) 1, 1899 – 1900, s. IX.

17 Pozn. prekl.: Zbierka

graficky „externý“, ale kultúrne „interný“ vzťah k udalostiam. V druhom rade redaktor píše správu o roku ako databázu faktov. Cieľom tejto správy je dať budúcim historikom materiál na študovanie svojej doby. Takže kým po niektoré roky sú správy o udalostiach organizované v chronologickom poradí, vo väčšine prípadov ide jednoducho o text.

Po vyhlásení samostatnosti Slovenska je situácia Židov v krajine opísaná ako tragédia: „*Vyhlásenie nezávislosti bolo oslávené plienením židovských domov a pálením synagóg.*“¹⁸ Mnoho Židov zatknutli a cudzinci či osoby bez domovskej príslušnosti vypovedali. Útoky Hlinkovej gardy boli každodennou súčasťou života židovskej populácie. Redaktor píše o procese „arizácie“ štátnej správy a profesií v obchodnom či priemyselnom sektore. Takmer tretinu Židov v krajine vypovedali prostredníctvom revízie štátneho občianstva. „*Bolo dopredu jasné, že Slovensko zavedie legislatívu podobnú norimberským zákonom.*“¹⁹ Podľa AJY boli 19. apríla 1939 vyhlásené prvé protižidovské zákony, 18. júna vláda zaviedla revíziu židovského majetku a 22. apríla sa začala registrácia majetku ako v Čechách a na Morave.²⁰ Ťažká hospodárska situácia priniesla aj pozitívum. Dňa 2. júna 1939 minister spravodlivosti Gejza Fritz vyhlásil, že „*segregácia Židov slovenským zákonom neznamená ich elimináciu z hospodárskeho života a že lojálni židovskí občania budú sa môcť zamestnať v obchode či manufaktúre*“²¹, ale 22. júna šéf Úradu propagandy Alexander Mach povedal: „*Do jedného roku bude Slovensko zbavené všetkých Židov.*“²²

V správe nasledujúceho roka²³ je obraz situácie na Slovensku horší. Práva židovského obyvateľstva boli odstránené a ich ekonomické podmienky sa stávali čoraz nestabilnejšími. V najťažšej situácii boli ľudia v mestách ako Bratislava. Tu počas augusta 1939 vypukli početné pogromy vedené nacistami z Rakúska a miestnou Hlinkovou gardou. Niektoré synagógy boli zničené a židovské obchody museli byť označené. Dňa 12. novembra 1939 zatkli stovky Židov ako členov protinacistického sprisahania. Od mája 1940 pokračovalo vylučovanie Židov a zakázali im vstup do kaviarní v mestách. V júni bola celá štvrť bratislavského geta, vybudovaná v roku 1939, zdemolovaná. V júli ostalo v registri len 24 slovenských židovských advokátov z celkového počtu 556. Percento Židov v právnických profesiách bolo obmedzené na 4 %, no židovskí právnici mohli zastupovať len židovských klientov. Od augusta musel byť židovský majetok

18 AJY, roč. 40, 1938 – 1939, s. 277.

19 Tamže.

20 Porovnaj s predchádzajúcim prehľadom protižidovských opatrení.

21 AJY, roč. 40, 1938 – 1939, s. 278.

22 Tamže, s. 278.

23 AJY, roč. 41, 1939 – 1940, s. 353 – 354.

registrovaný, čo predstavovalo prvý krok ku konfiškácii. V marci 1940 Židom vydali zákaz vlastníť obchody, odobrali im remeselnícke licencie, zaviedol sa *numerus clausus* pre hospodársky sektor. Židom tiež zakázali kupovať majetok či pozemky. Dňa 26. mája vláda oznámila, že v roku 1941 bude židovské zastúpenie v profesiách na úrovni 1%. Každodenný život sa stával čoraz viac problematickým. Čas určený na nakupovanie bol redukovaný na 1 hodinu denne a od júla 1939 bola zakázaná šchita. Rozhodnutia rôznych ministrov vytvorili napätie: minister vnútra Ďurčanský v marci 1940 vyhlásil, že Židia sú zodpovední za „nespravodlivú delimitáciu maďarsko-slovenskej hranice v roku 1938“.²⁴ V septembri 1939 bolo Židom zakázané pracovať vo vojenskom sektore, o mesiac neskôr, 15. októbra, ich už odvádzali na nútené práce.

V ďalších zväzkoch vykonával redakčné práce o Slovensku²⁵ Eugene Hevesi, ktorý bol charakterizovaný ako „bývalý maďarský obchodný atašé v Rumunsku a Spojených štátoch“.²⁶ Slovensko tu bolo opísané ako nemecká vojenská kolónia, ktorej hlavnou úlohou je obrana nemeckých hraníc a „príklad zhubného antisemitizmu pre všetky ostatné krajiny dunajsko-balkánskej oblasti.“ A redaktor pokračuje: „Dnes je len akademickou otázkou, ktorá klika zohrala zásadnejšiu úlohu pri nastolení krutého a barbarského antisemitského režimu na Slovensku – či viac umiernené a zodpovedné elementy v ich naivnom úsilí [sic] o odvrátenie úplného politického podriadenia nemeckým vojnovým záujmom, alebo miestni nacistickí dobrodruhovia v ich bezohľadnej túžbe po moci. Skutočnosť je taká, že... Slovensko udáva krok úradného antisemitizmu v dunajskom [sic] regióne.“²⁷

AJY informoval, že 2. augusta 1940 boli všetky Židmi vlastnené kaviarne a reštaurácie zatvorené a o niekoľko dní prepustili židovských zamestnancov obilných monopolov a dôležitých korporácií. Vo svojej praxi nemohlo pokračovať 367 židovských lekárov. Podľa nemeckej tlače bol 5. septembra pre Židov uzavretý aj vzdelávací sektor.²⁸ Slovenskí Židia po skončení základnej školy mohli navštevovať len židovské školy, ktoré však boli v skutočnosti zatvorené. Toto všetko znamená segregáciu vo vzdelávaní Židov. Dňa 3. septembra 1940 snem poveril vládu, aby bez kontroly snemu vydala arizačné nariadenia. Od tohto momentu slovenské úrady pracovali na prevedení celého židovského majetku do kresťanských rúk.

24 Tamže, s. 354.

25 AJY, roč. 42, 1940 – 1941, s. 216 – 220.

26 Tamže, s. 216.

27 Tamže, s. 216 – 217.

28 V skutočnosti išlo o Nariadenie s mocou zákona zo dňa 30. 8. 1940 o úprave niektorých právnych pomerov Židov vo veciach školstva a vzdelania s platnosťou od 1. 9. 1940.

Po niektorých opatreniach, ako boli nútené predaje, schválil snem vo februári 1940 zákon o všeobecnej pozemkovej reforme²⁹, 15. septembra Židom odobrali pasy, vodičské preukazy a rádiá. Ďalšie nariadenie zakazovalo Židom zamestnávať ako pomocnice v domácnosti ženy mladšie ako 40 rokov. Dokumenty dokazujúce slovenské štátne občianstvo Židov sa mali znovu preveriť. „*Extrémna nespravodlivosť tohto opatrenia vo veľmi dobre známom fakte, že väčšina ľudí žijúcich na Slovensku nebola schopná získať požadovaný dokument, keďže mnoho z nich sa narodilo v inej časti bývalého rakúsko-uhorského cisárstva. Získanie potrebných papierov z ostatných častí bývalého cisárstva bolo veľmi ťažké, ak nie nemožné. Táto požiadavka na zaobstaranie nezískateľných dokumentov sa ukázala dômyselne jednoduchým spôsobom na vyhostenie či aspoň o zbavenie občianstva Židov, po ktorých majetku prahli kruhy blízke Hlinkovej garde.*“³⁰

Do februára 1941 Ústredný hospodársky úrad zlikvidoval podľa AJY takmer 3000 židovských podnikov. Dňa 20. februára Štátny pozemkový úrad začal s redistribúciou židovských pozemkov. Majetky pridelovali malým roľníkom za cenu o tretinu nižšiu oproti trhovej a so splatnosťou predĺženou na tri roky. Platba išla Fondu pre pozemkovú reformu, od ktorého mal židovský majiteľ dostať len „3% úrok a 0,5% amortizáciu ročne“.³¹ Okrem týchto štátnych opatrení existovali aj protižidovské akcie zo strany miestnych úradov. Napríklad v Nitre Židia nemohli bývať na niektorých uliciach a nemohli navštevovať niektoré hotely, verejné kúpele. V niektorých prípadoch mali Židia obmedzené hodiny na nakupovanie, nemohli sa v určenom čase objaviť na ulici, v marci 1941 bolo v Šarišsko-zemplínskej župe zavedené povinné nosenie žltých pásov na rukáv a v marci bola vyhlásená mestská segregácia prostredníctvom get. „*Skutočný výpočet týchto opatrení však len ťažko poskytne predstavu o ich trýznivých morálnych a mentálnych dosahoch na prenasledované židovské obyvateľstvo či brutálny spôsob, akým sa tieto opatrenia aplikujú. Pokračujúce prepady, tisíce zatknutí, policajné prehliadky židovských domov, bitky v uliciach, mučenie a znesväcovanie, demolovanie či vypalovanie synagóg a židovských cintorínov vytváralo skutočnú atmosféru ‚národnej nezávislosti‘ Slovenska na najvyššej úrovni.*“ Páchateľmi týchto zločinov boli podľa AJY členovia Hlinkovej gardy. „*Obyčajní ľudia sú často proti metódam uplatňovaným proti Židom a v niektorých dedinách obyvatelia, ktorí nemohli zniesť ich gangsterstvo, Hlinkove skupiny rozpustili.*“ Pozíciu vlády k situácii môžu objasniť Tukove slová z 21. februára 1941 v prejave pre nemeckého hosta, keď povedal, že: „*Aj keď Slovensko nie je bojaktivé, to neznamená, že ak nastane potreba, táto krajina nedá svoje sily k dispozícii svojmu veľkému*

29 AJY, roč. 42, 1940–1941, s. 218.

30 Tamže, s. 218–219.

31 Tamže, s. 219.

priateľovi“, a redaktor pokračuje: „On [Tuka] povedal, že chlieb a krv slovenského národa patrí Hitlerovi.“³²

Správa o Slovensku v období rokov 1940 – 1941 sa začínala takto: „Žiadna iná vláda sa ‚dobrovoľne‘ neznižila do takej hĺbky podliezavej neľudskosti ako tá prezidenta Mgr.“³³ Tisa a premiéra Tuku na Slovensku.“³⁴ Autor podčiarkuje, že situácia v krajine je horšia ako v Rumunsku. Situácia celej židovskej populácie, približne 90 000 ľudí, je opísaná ako forma otroctva, presunutá do zdevastovaného regiónu východnej Haliče, pod nemeckou kontrolou. Skutočná budúcnosť tejto politiky začala byť jasná 15. novembra 1941, keď *Gardista*, noviny Hlinkovej gardy, napísal: „V súčasnosti sa nezávislý [sic] slovenský štát prezentuje silám Novej Európy vo svojom najlepšom svetle a stal sa drahý Hitlerovmu srdcu. Slovenské ekonomické riešenie židovskej otázky a zvlášť hrdinský boj na východe oprávňujú Slovensko zdieľať európske víťazstvo.“³⁵ Týmto spôsobom sa cieľ hospodárskeho zdevastovania židovskej populácie stal prostriedkom priblíženia sa Slovenska Nemecku. Súčasne výsledky kampane proti Židom mali byť „inšpirované, vedené a presadené Berlínom“³⁶. V marci 1942 sa začali deportácie do desiatich mestských get.³⁷ Po pesachu v roku 1942 mali deportácie masový charakter. Autor píše, že niektorí Židia, aby sa vyhli deportáciám, sa neúspešne pokúšali ujsť do Maďarska a podľa komuniké 22. apríla museli niektoré vojenské jednotky zasiahnuť, „aby zlomili odpor Židov, ktorí sa snažili ujsť pred deportáciami... Po boji vojsko zajalo tridsaťdva mužov, ktorí bojovali modernými zbraňami neznámeho pôvodu.“³⁸ V tomto prípade AJY predpokladal podporu Židov zo strany nežidovského obyvateľstva. Neboli o tom žiadne konkrétne informácie, ale na základe správ a súkromných informácií redaktor predpokladal, že polovica slovenských Židov sa v tom čase nachádzala v desiatich „mestských getách“ v Haliči, kým zvyšok populácie žil v koncentračných alebo pracovných táboroch, očakávajúc deportácie.

Dňa 18. januára 1942 prednosta Ústredného hospodárskeho úradu Augustín Morávek vyhlásil, že židovský problém bol v priebehu jedného roku vyriešený prostredníctvom konfiškácie a „arizácie“. Na začiatku roka 1941 mal židovský majetok hodnotu takmer 3 150 000 000 korún vrátane 250 000 000 korún na blokovanom bankovom účte a 6000 domov. V decembri 1941 bolo likvidovaných alebo arizovaných 9896 židovských podnikov. Dňa 1. septembra 1941 bola na ži-

32 AJY, roč. 42, 1940 – 1941, s. 220.

33 Pozn. prekl.: Mgr. je uvedené v origináli.

34 AJY, roč. 43, 1941 – 1942, s. 253.

35 Tamže, s. 254.

36 Tamže.

37 Pozn. editorky: Dňa 25. marca sa začali deportácie zo Slovenska do koncentračných táborov na území okupovaného Poľska.

38 AJY, roč. 43, 1941 – 1942, s. 224.

dovský majetok uvalená 25 % daň na financovanie židovskej emigrácie a 10. septembra bol 20 % zdanený všetok židovský majetok a 40 % bankové účty. Dňa 9. októbra bol fixovaný príjem Židov tak, aby nepresahoval 1500 korún (50 dolárov) mesačne, a mali zakázané vybrať z banky viac ako 400 korún za týždeň. Týmto spôsobom bol do polovice mája 1942 židovský majetok znárodnený.

Dňa 9. septembra 1941 bol prijatý „Židovský kódex“, pozostávajúci z 270 paragrafov, na základe ktorých Židov vylúčili zo sociálneho, politického a kultúrneho života krajiny. Kódex zakazoval kontakty medzi Židmi a árijcami a zaviedol povinné nosenie žltej hviezdy.

Dňa 1. septembra mali Židov evakuovať z miest, kde žilo viac ako 5000 obyvateľov, 24. októbra museli židovskí obyvatelia domov, ktoré boli postavené po roku 1920, svoje domovy opustiť. Len niekoľko týždňov po prijatí kódexu prvý „židovský vlak“ opustil Bratislavu smerom do „vzdialených vidieckych okresov“.³⁹ 12 000 Židov evakuovali z hlavného mesta a mnoho ďalších zo zvyšku krajiny. „Všetko toto,“ pokračoval redaktor, „je formou prípravných opatrení smerujúcich k poslednému cieľu: masovým deportáciám Židov do Haliče. Postoj slovenského obyvateľstva bol vo všeobecnosti sympatizujúci so Židmi, ale ľudia boli, samozrejme, bezmocní, aby oponovali úradnému teroru.“ V súvislosti s opisom situácie v iných európskych krajinách, ako je Maďarsko alebo Rumunsko, je úvaha o správaní sa obyvateľstva k Židom zaujímavá, pretože ostatné správy nič podobné nezmiňujú. Redaktor potom píše, že je mnoho „milosrdných krstov“, ktoré vykonali protestantskí, kalvínski a katolícki kňazi ako prejav dobrej vôle. Správa z tohto roku sa končí úvahou: „Slovensko bolo prvou autonómnou či poloautonómnou krajinou na orbite nacistickej moci, kde bol Hitlerov program zničenia židovského života dovedený do konečného, smrteľného dôsledku, s tendenciou v divokosti predstihnúť samotný pôvodný nacistický model.“⁴⁰

Prehľad roka 1942–1943⁴¹ sa začínal úvahou, že masové vyhnanie Židov zo Slovenska sa neskončilo, ako bolo naplánované v marci 1942, a v krajine ostalo už len 20 000 z pôvodných 90 000 Židov.⁴² Zvyšok deportovali do Poľska. Konfiškácia židovského majetku „silno pronacistickou bábkovou vládou Slovenska“⁴³

39 Tamže, s. 256.

40 AJY, roč. 43, 1941–1942, s. 257.

41 AJY, roč. 44, 1942–1943, s. 319–322.

42 Pozn. prekladateľa: Keďže pôvodná veta autorky „*The review of the year 1942–43 begins with the consideration that the mass expulsion of Jews from Slovakia is not ended, as hypnotised in March 1942, and 20.000 of the 90.000 Jews who lived in the country in 1939 left.*“ nedávala zmysel, význam som doplnil podľa citovaného vydania *American Jewish Yearbook*, ktorý je dostupný na http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1943_1944_7_Europe.pdf (26. 8. 2012).

43 AJY, roč. 44, 1942–1943, s. 320.

pokračovala a v decembri Nemecko vystavilo Slovensku účet na 700 000 000 korún za svoje „služby“⁴⁴ pri uskutočnení deportácií. Redaktor píše, že londýnske noviny v apríli 1942 uviedli, že Slovensko znížilo svoje dlhy v dôsledku predaja Židov Nemecku na prácu pre ruský front. „Zdá sa... že súciti veľkej časti slovenského obyvateľstva so Židmi a rastúca nespokojnosť so zväzkami s Osou, zvlášť po ťažkých stratách na ruskom fronte, zabránili, aby proces likvidácie došiel tam, kam podľa plánov mal.“

V júli 1942 Gardista hlásil, že celkový počet deportovaných Židov zo Slovenska bol 56 000. Údaje Londýnskej federácie československých Židov naznačovali, že mnoho Židov bolo poslaných do táborov nútených prác [sic] v Sawine a Koyszowe, kým zvyšok Židov do poľských miest Łuków, Chełm, Międzyrzec Podlaski, Lubartów, Ostrów, Rejowiec, Kamionka, Firlej, Opole, Nałęczów, Zamość a smutne známeho koncentračného tábora v Osvienčime.⁴⁵

V septembri 1942 úrady anulovali všetky pracovné povolenia pre Židov, ktorí boli pôvodne považovaní za potrebných pre národné hospodárstvo.

Vo februári 1943 úrady ohlásili, že zostávajúcich 20 000 Židov bude do dvoch mesiacov deportovaných do východného Poľska. Ohľadom skonfiškovaného židovského majetku švédske noviny *Trotsalt* vo februári 1943 hlásili sumu 17 000 000 000 korún, ale slovenská vláda hovorila len o 4 000 000 000. Podľa švédskeho časopisu posledná uvedená suma reprezentovala čiastku, ktorú dostala slovenská vláda. Podľa Dr. Juraja Slávika, československého ministra vnútra, v jeho správe československej Štátnej rade v Londýne vo februári 1943 bolo postúpených z rúk Židov „árjcom“ spolu 19 771 hektárov pozemkov.

Niektorí zo Židov mohli podľa správy slovenskej polície z augusta 1942 utiecť svojmu osudu: „Približne dvesto Židov z okresov Poprad a Kežmarok a ďalších miest žilo v jaskyniach v Tatrách. Priniesli si svoj nábytok a veci, svoje Tóry a náboženské knihy. V tomto ich divokom okolí žili, modlili sa a študovali. Početní slovenskí sedliaci ich zásobovali jedlom.“⁴⁶ Postoj vlády bol úplne iný a „Dr. Jozef Tiso... vyhlásil, že deportovaním Židov ‚Slovensko koná v súlade s príkazom pána Boha‘.“⁴⁷ Katolícka a evanjelická hierarchia proti protizidovskej politike protestovala pastierskymi listami.

Správa z nasledujúceho zväzku AJY o Slovensku sa začínala: „Z predvojnovej židovskej populácie približne 95 000 v júli 1943 ostalo na Slovensku približne 18 000. Toto číslo zahŕňalo 3000 Židov, ktorí boli ušetrení, pretože boli posúdení ako ‚hospodársky nenahraditeľní‘, a 5000 pokrstených Židov. Zvyšok bol depor-

44 Tamže.

45 Tamže, s. 320.

46 AJY, roč. 44, 1942 – 1943, s. 321 – 322.

47 Tamže, s. 322.

tovaný do internačných táborov alebo vyhladzovacích miest vo východnej Haliči. Počet deportovaných Židov, ktorí ostávajú nažive, je neznámy, novinky z Poľska sú zriedkavé a nespoľahlivé.⁴⁸ Situácia v krajine bola čoraz trpkšia. V auguste 1943 sa už Židia nemohli zjaviť na ulici, iba ak šli do práce či z nej. V decembri viac Židov nasadili do pracovných skupín najmä pri rekonštrukcii ciest. Noviny Deutsche Partei, nacistická Grenzboten 24. decembra 1943 hlásila, že „maďarskí a neutrálni obchodníci trvalo odmietajú obchodovať s,čisto‘ slovenskými firmami, ktoré nezamestnávajú židovských manažérov. Zahraniční obchodníci vyhlásili,“ sťažuje sa nacistický orgán, „že Slováci sú takí neefektívni, že sa ukázalo nemožné s nimi obchodovať. To môže byť dôvodom správy československej exilovej vlády, že slovenskí komisári, ktorí boli vymenovaní za ‚arizátorov‘ židovských firiem, preukázali narastajúcu tendenciu tajne zamestnávať ako manažérov Židov.“⁴⁹ Redaktor pokračuje a píše, že do decembra 1943 sa skončilo vyradovanie Židov z hospodárskeho života krajiny. „Je pravdepodobné, že očakávaná deportácia [ľudí vo veku nad trinásť rokov] možno nepríde pre víťazný postup ruskej armády na jar 1944 takmer až na hranice Slovenska. Rastúci ľudový odpor k protižidovským zverstvám môže byť ďalším faktorom spomalenia. Opakované varovania československej exilovej vlády, adresované ľudu a bábkovej slovenskej vláde, namerané proti účasti na ďalších protižidovských ukrutnostiach, pravdepodobne posilnia ducha odporu a strach z odplaty.“⁵⁰

48 AJY, roč. 45, 1943–1944, s. 263.

49 Tamže, s. 264.

50 Tamže, s. 265.

Antisemitská legislatíva v advokácii na Slovensku a v susedných krajinách 1939 – 1945

Rudolf Manik (Slovensko)

PREDVOJNOVÉ PÔSOBENIE ŽIDOVSKÝCH ADVOKÁTOV NA SLOVENSKU

Advokácia v rámci právnických povolání sa na území dnešného Slovenska už v období Rakúsko-uhorskej monarchie vyznačovala výrazným zastúpením „pravotárov“ židovského vierovyznania. Hoci v zmysle sčítania z roku 1910 bolo spomedzi 994 advokátov pôsobiach v Hornom Uhorsku až 881 maďarskej, 82 slovenskej, 28 nemeckej, 2 ukrajinskej a 1 inej národnosti¹, podľa náboženskej príslušnosti väčšina z nich patrila práve k izraelskej ríliii (hoci sa k tomuto vyznaniu viacero z nich oficiálne nehlásilo).² Zo štatistického sumáru je zrejme, že počtom najviac takýchto advokátov vykonávalo svoju prax v Nitrianskej (60) a Zemplínskej (59) stolici. Percentuálne zase najväčší počet spomenutých pravotárov vykázali Liptovská (67,9 %) a Trenčianska (62,5 %) župa. Naopak, najnižším zastúpením izraelských advokátov sa vyznačovali Oravská (27,6 %) a Turčianska (28,6 %) stolica. Tabuľkovo potom vyzeral proporcionálny prehľad židovských advokátov v hornouhorských župách takto:

-
- 1 VIETOR, M.: *K počiatkom buržoázneho súdництва v ČSR*. Bratislava 1960, strana (s.) 62.
 - 2 KÁLAL, K.: *Utrpenie Slovákov*. Bratislava 2006, s. 40.

STOLICA	%	STOLICA	%	STOLICA	%
Liptovská	67,9	Nitrianska	54,1	Tekovská	36,8
Trenčianska	62,5	Zemplínska	51,8	Gemersko-malohontská	33,3
Šarišská	56,4	Zvolenská	46,3	Hontianska	23,3
Novohradská	55,9	Abovsko-turnianska	45,8	Turčianska	28,6
Spišská	55,6	Bratislavská	41,9	Oravská	27,6

Zaujímavosťou je, že aj municipálne mestá postavené na úrovni žúp boli v advokácii výrazne zasiahnuté židovským elementom – v Bratislave tvorili izraeliti 36,5 %, v Banskej Štiavnici 60 % a Košiciach dokonca 63,3 % príslušníkov právnického stavu. Je vhodné uviesť aj prehľad národnostnej a náboženskej príslušnosti zástupcov advokátskeho stavu z roku 1910 v hornouhorských stoliciach.

STOLICA (CELKOVÝ POČET ADVOKÁTOV)	NÁBOŽENSKÁ PRÍSLUŠNOSŤ					NÁRODNOSŤ				
	ŽIDIA	RÍMSKOKAT.	EVANJELICI	KALVÍNI	INÁ	MAĎARSKÁ	SLOVENSKÁ	NEMECKÁ	INÁ	
Liptovská (28)	19	2	7	-	-	19	7	2	-	
Trenčianska (72)	45	21	6	-	-	54	14	4	-	
Šarišská (55)	31	13	10	1	-	47	3	5	-	
Novohradská (59)	33	12	7	6	1	58	1	-	-	
Spišská (63)	35	10	17	-	1	55	-	8	-	
Nitrianska (111)	60	36	14	-	1	95	12	4	-	
Zemplínska (114)	59	26	5	20	4	114	-	-	-	
Zvolenská (41)	19	8	14	-	-	35	6	-	-	
Abovsko-turnianska (24)	11	6	1	5	1	24	-	-	-	
Bratislavská (62)	26	23	9	4	-	50	8	4	-	
Tekovská (38)	14	16	3	5	-	38	-	-	-	
Gemersko-malohontská (51)	17	6	16	12	-	48	3	-	-	
Hontianska (31)	14	8	6	3	-	29	2	-	-	
Turčianska (21)	6	1	14	-	-	7	14	-	-	
Oravská (19)	8	9	2	-	-	11	8	-	-	
Bratislava (74)	27	29	17	1	-	68	4	1	1	
Košice (60)	38	16	2	4	-	60	-	-	-	
Banská Štiavnica (5)	3	1	1	-	-	5	-	-	-	

Ďalších 56 pravotárov pôsobiacich na území dnešného Slovenska malo svoje advokátske kancelárie zriadené v Komárne, t. j. v poslednom municipálnom meste Horného Uhorska, ako aj v iných stoliciach, ktorých časti dnes patria Slovenskej republike (užská, ostrihomská, komárnňanská, rábska a mošonská). Dobovo typickým je z hľadiska príslušnosti k materinskej reči aj hlásenie sa majority pravotárov židovského vyznania k maďarskému jazyku; slovenskojazyčný advokát židovského pôvodu bol takto úplnou raritou a väčšina pravotárov izraelskej konfesie sa hlásila k nemeckej reči.³

Zastúpenie Židov medzi advokátmi bolo výrazné ešte aj po náraste členov oboch advokátskych komôr na Slovensku sídlacích v Turčianskom Svätom Martine a Bratislave v období 1. Československej republiky, ba aj po vyhlásení samostatnosti Slovenska 14. marca 1939. V metropole Slovenska Bratislave napr. v roku 1933 z 380 advokátov vykonávajúcich advokátsku prax bolo až 180 Židov, pričom k Slovákom sa ich hlásilo iba 30!⁴ O veľkom počte Židov medzi advokátmi, ktorý v pomernej časti zďaleka prevyšoval podiel Židov medzi obyvateľstvom Slovenska, svedčil aj číselný stav komôr v Turčianskom Svätom Martine, kde bolo zapísaných 251 advokátov, a v Bratislave, kde evidovali z 598 advokátov až 291 Židov.⁵ V samotnej Bratislave bolo ešte aj v roku 1941, a to napriek značne rozšírenému konvertovaniu z judaizmu na kresťanstvo v rámci advokátskeho stavu z 278 evidovaných advokátov spolu 133 Židov.⁶ Mementom pre všetkých právnych zástupcov izraelského vierovyznania však bol osud ich rišskoneckých kolegov, pričom práve zákonná úprava právnych pomerov nemeckých Židov sa stala predobrazom ich ďalšej legálnej existencie aj na Slovensku.

PRVÉ PRÁVNE PREDPISY OBMEDZUJÚCE VÝKON ADVOKÁCIE ŽIDMI PO KREOVANÍ 2. ČESKO-SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Prvou právnou normou vzťahujúcou sa na advokátov prijatou po podpise Mníchovskej dohody a vzniku 2. Česko-slovenskej republiky sa stalo Vládne nariadenie č. 219/1938 Zb. zák. a nar. o dočasných obmedzeniach v živnostenskom a inom zárobkovom podnikaní prijaté 9. októbra 1938 z dôvodu mimoriadnych pomerov spôsobených stavom brannej pohotovosti štátu, teda

3 Citované podľa: HALÁSZ, I.: *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2011, s. 100 – 101.

4 LOJEK, B.: *Kým nie je neskoro*. Budmerice 2011, s. 288.

5 HUBENÁK, L.: *Rasizmus v slovenskom zákonodarstve (1939 – 45)*. Bratislava 2003, s. 77.

6 SALNER, P.: *Mozaika židovskej Bratislavy*. Bratislava 2007, s. 126.

po všeobecnej mobilizácii v čase Mníchovskej krízy. V § 2 ods. 1 predmetného opatrenia možno prvýkrát badať proskripčné normy spočívajúce v možnosti správnych orgánov rozhodujúcich o udelení oprávnenia na výkon advokácie (aj keď ostatné podmienky na povolenie boli splnené) vydať takéto rozhodnutie iba vtedy, ak nebolo proti nemu námietok z hľadiska mimoriadnych hospodárskych pomerov spôsobených stavom brannej pohotovosti štátu alebo z dôvodu verejného záujmu. Rovnako povoľujúci orgán mohol na udelenia takéhoto oprávnenia, resp. zrušenie už existujúceho viazať splnenie podmienok, ktoré v právnej norme neboli vôbec konkretizované, čím ju nemožno považovať za končíznu. Pred vydaním meritórneho rozhodnutia bol v zmysle § 5 ods. 1 oprávnený vypočít zúčastnené záujmové korporácie, za priestupky v uvedenej oblasti mohol pritom okresný úrad uložiť pokutu do výšky 60 000 Kč alebo trest väzenia na 6 mesiacov. Uvedené nariadenie (účinné od 11. októbra 1938) bolo onedlho nahradené ďalším Vládnym nariadením č. 265/1938 Zb. zák. a nar. o dočasných obmedzeniach v živnostenskom a inom zárobkovom podnikaní zo 4. novembra 1938, ktoré malo obdobný obsah, platilo však len krátko do účinnosti opatrenia Stáleho výboru č. 284/1938 Zb. zák. a nar. V nariadení bolo výslovne uvedené, že sa týka aj slobodných povolání vrátane advokátov, lekárov a civilných inžinierov. Opätovne bolo v právnom predpise uvedené, že orgánov rozhodujúci o udelení oprávnenia na výkon advokácie nemusel vydať takéto rozhodnutie iba vtedy, ak mal proti nemu námietky z hľadiska mimoriadnych hospodárskych pomerov spôsobených stavom brannej pohotovosti štátu či obsadením niektorého územia štátu cudzou mocou alebo z dôvodu verejného záujmu. Aj v tomto prípade sa týkal už jestvujúcich či novoudeľovaných oprávnení. Odvolacia lehota proti negatívne rozhodnutiu bola v zmysle § 2 ods. 4 nariadenia 15-dňová, proti nezapísaniu do záznamu advokátov alebo presídleniu sa podávala na ministerstvo spravodlivosti, no nemala odkladný účinok. Výška sankcií sa nezmenila, bola ponechaná pokuta v max. výške 60 000 Kč aj trest väzenia na 6 mesiacov, pričom účinnosť nariadenie nadobudlo 8. novembra 1938.

Za prvú diskriminačnú advokátsku právnu normu možno považovať dňa 16. decembra 1938 prijaté Opatrenie Stáleho výboru (Národného zhromaždenia) číslo č. 284/1938 Zb. zák. a nar. o dočasnej úprave niektorých otázok týkajúcich sa advokácie umožňujúce výboru advokátskej komory podľa § 1 povoliť zápis do zoznamu advokátov či povoliť presídlenie advokáta iba vtedy, ak tým nebol dotknutý verejný záujem. Vágnosť takejto úpravy bola v čase jej prijatia typická aj pre iné právne normy, ktoré sa stávali súčasťou právneho poriadku okypnenej republiky. Opatrenie zakotvilo aj možnosť obmedzenia doby výkonu advokácie či presídlenia advokáta v mestách s viac ako 50 000 obyvateľmi. Negatívne rozhodnutia v statusových veciach advokátov boli v zmysle § 3 normy významné hlavne vtedy, ak nezapísanie do zoznamu advokátov alebo presídlenie advokáta

bolo v prospech právnych zástupcov, ktorí by boli inak ohrození na slušnej výžive a potrebe zaopatrenia. I v tejto norme sa pripúšťala 15-dňová lehota na podanie opravného prostriedku (sťažnosti) na ministerstvo spravodlivosti, rovnako však nemala odkladný účinok. Podľa § 5 ods. 1 predpisu vo výboroch a kárnych radách komory mohli byť iba advokáti sídliači v obvode komory neobsadenom cudzou mocou, a to národnostne podľa percentuálneho podielu tejto národnosti na podiele príslušného obyvateľstva okrem advokátov českej, slovenskej a rusínskej národnosti, teda štátotvorných entít. V zmysle tohto kľúča mali v 14-dňovej lehote výbory komôr (s výnimkou slovenských a podkarpatskoruských) upraviť po dohode zloženie predmetných orgánov, v prípade negatívneho výsledku tak boli oprávnení urobiť predsedovia výborov. Nie nezaujímavý je § 5 ods. 3 stanovujúci povinnosť obdobne usporiadať kárne senáty Najvyššieho súdu; inak aj hlasovať na valných zhromaždeniach komôr mohli iba advokáti sídliači v obvode komory neobsadenom cudzou mocou. Bližšiu pozornosť si zaslúži § 7 ods. 1, kde bol zakotvený zánik výkonu advokácie k 31. decembru roka, v ktorom advokát dovŕšil 65. rok veku, pre tých, čo tento vek dovŕšili do 31. decembra 1938 oprávnenie na výkon povolania zanikalo k 31. decembru 1939. Fakultatívne mohol advokát 3 mesiace pred zánikom oprávnenia požiadať z dôvodu nutného verejného záujmu alebo zabezpečenia výživy jeho osoby i rodiny o prolongáciu licencie, v prípade negatívneho rozhodnutia bola prípustná 15-dňová lehota na podanie opravného prostriedku (sťažnosti) na ministerstvo spravodlivosti, nemala však odkladný účinok. Opatrenie Stáleho výboru číslo č. 284/1938 Zb. nadobudlo účinnosť 19. novembra 1938 a derogovalo iba krátku dobu platné ustanovenia o advokátoch z vládneho nariadenia č. 219/1938 Zb. zák. a nar.

Inak často spomínaný legálny výklad dotknutého verejného záujmu sa vzťahoval na prípady, ak by povolením zápisu alebo presídlenia počet advokátov, resp. kandidátov advokácie buď v obvode advokátskej komory, alebo na určitom mieste bol rozmnožený takým spôsobom, že by to ohrozovalo už zapísaných advokátov či kandidátov advokácie na ich slušnej výžive a potrebnom zaopatrení. Výbor advokátskej komory bol súčasne oprávnený obmedziť na určité obdobie povolenie tak, že prax advokáta alebo kandidáta advokácie mohla byť vykonávaná iba v určitom mieste a v meste, ktoré malo podľa posledného sčítania ľudu viac než 50 000 obyvateľov alebo iba v určitej časti mesta. Právne nariadenie vymedzilo, že vo výboroch advokátskej komory mohli byť iba advokáti, ktorí mali sídlo v obvode advokátskej komory neobsadenom cudzou mocou, čo sa prakticky vzťahovalo na časti územia Česko-slovenskej republiky neokupované Veľkonemeckou ríšou, Maďarským kráľovstvom alebo Poľskou republikou. Ak neboli príslušníkmi národnosti českej, slovenskej alebo rusínskej, smel byť ich počet iba taký veľký, aby to zodpovedalo národnostnému zloženiu obyvateľstva obvodu advokátskej komory, čo výrazne diskriminovalo židovských advokátov.

Pri ich značnom počte je zjavné, že nariadenie smerovalo práve proti nim. Počet česko-slovenských občanov žijúcich v Slovenskej krajine izraelitského vierovyznania bol vyšší než počet tých, ktorí sa hlásili aj k židovskej národnosti, pričom v roku 1938 predstavoval cca 150 000 osôb, napriek tomu advokáti tejto národnosti mali vyššie percentuálne zastúpenie než advokáti iných národností, hoci tvorili len asi 4 % populácie. Po vzniku nezávislej Slovenskej republiky síce stratou častí území poklesol počet jej obyvateľov, nižšie zastúpenie v populácii mali už však aj Židia, ktorých tu zostalo v roku 1939 okolo 89 000, čím ich počet klesol na 2,9 %.⁷

Dňa 27. januára 1939 už bol takto na základe vyššie uvádzanej právnej normy v Národných novinách publikovaný zoznam osôb vymazaných zo zoznamu advokátov, ktorí doň boli zapísaní po 31. marci 1938.⁸

Je zaujímavé, že v tomto čase stál na čele justície vo funkcii ministra spravodlivosti autonómnej vlády Slovenskej krajiny JUDr. Miloš Vančo, ktorý v rokoch 1927 – 1934 predsedal Advokátskej komore v Turčianskom Svätom Martine, teda fakticky v tomto období bol hlavou celej advokácie na Slovensku. Milošovi Vančovi sa z obdobia jeho krátkeho pôsobenia na Ministerstve spravodlivosti autonómnej vlády Slovenskej krajiny vyčítalo po vojne najmä vydanie príkazu z februára 1939, podľa ktorého sudcovia izraelitského vyznania alebo bez vyznania nemohli pojednávať.⁹

VLÁDNE NARIADENIA NEZÁVISLÉHO SLOVENSKA POTIERAJÚCE ŽIDOVSKÝ ELEMENT V RADOCH ADVOKÁTOV Z ROKOV 1939 – 1940

Niekoľko týždňov po svojom kreovaní prijal novozvolený autonómny snem Slovenskej krajiny dňa 14. marca 1939 zákon č. 1/1939 *Slovenského zákonníka* (Slov. zák.) o samostatnom slovenskom štáte, čím bola vyhlásená nezávislosť Slovenska. Už deň po vzniku nezávislého Slovenska, teda 15. marca 1939, bolo prijaté Vládne nariadenie č. 6/1939 Slov. zák. o služobnej prísaha štátnych zamestnancov, verejných notárov a advokátov, podľa § 5 ktorého skladali advokáti po zapíse do zoznamu prísahu s textom: „*Prisahám na Boha živého, že vždy*

7 BIANCHI, L. a kol.: *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu*. Bratislava 1973, s. 493.

8 NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999, s. 117.

9 ZAVACKÁ, K.: Holokaust sa začal nenávisťnými slovami politikov. *Pravda*, ročník (roč.) 18, 2008, číslo (č.) 22, s. 17.

budem verný Slovenskému štátu a poslušný jeho vláde, prisahám, že budem zachovávať všetky zákony a platné nariadenia a že budem plniť všetky svoje povinnosti svedomite. Tak mi Pán Boh pomáhaj.“ Prísaha sa skladala tak, že prisahajúci opakoval jej znenie, pričom pravú ruku si položil na srdce a po prísahe podal ruku tomu, kto ho sprisahával, teda prezidentovi advokátskej komory. V zmysle § 9 nadobudlo nariadenie účinnosť 16. marca 1939. Následne dňa 24. marca 1939 vláda prijala Vládne nariadenie č. 33/1939 Slov. zák. o prevádzaní advokátskej praxe; toto s účinnosťou od 25. marca 1939 určilo, že advokátsku prax mohli na Slovensku vykonávať len tí advokáti, ktorí sami alebo ich otec mal už 30. októbra 1918 obecnú príslušnosť na území Slovenského štátu. Takto bolo viacero pôvodom predovšetkým českých advokátov vymazaných zo zoznamov, oveľa drastickejšie proskripcie však na seba ešte len čakali.

Už 30. marca 1939 došlo k doplneniu len 2 týždne platnej normy, keď bolo prijaté Vládne nariadenie č. 41/1939 Slov. zák., ktorým sa prevádza vládne nariadenie o služobnej prísahe sudcov, verejných notárov a advokátov. Nové Vládne nariadenie č. 176/1939 Slov. zák., ktorým sa mení potažne doplňuje nariadenie vlády č. 33/1939 Slov. zák. o vykonávaní advokátskej praxe, bolo síce prijaté už 18. júla 1939, jeho účinnosť však bola stanovená len do 31. decembra 1939. Na území Slovenskej republiky bol podľa jeho § 1 oprávnený vykonávať advokátsku prax len advokát zapísaný do zoznamu advokátskej komory v Bratislave alebo Turčianskom Svätom Martine, ktorý mal domovskú príslušnosť v niektorej obci na území Slovenskej republiky alebo na území, ktoré bolo zo správneho obvodu Slovenskej krajiny pripojené k Nemecku, Maďarsku alebo Poľsku, za predpokladu, že sa nestal cudzím štátnym občanom. Tí advokáti, ktorí vyššie uvedené podmienky nespĺňali, boli do 60 dní od účinnosti nariadenia, teda od 22. júla 1939 vymazaní zo zoznamu advokátov, pričom výnimky na „prosbu“ advokáta podanú na príslušnej advokátskej komore povoľoval minister pravosúdia. Táto právna norma derogovala predchádzajúce vládne nariadenie č. 33/1939 Slov. zák.

Právne sa na našom území v rámci advokácie podľa Vládneho nariadenia č. 63/1939 Slov. zák. o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach prijatého dňa 18. apríla 1939 do prijatia tzv. Židovského kódexu za Žida bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť považoval:

1. každý, kto je alebo bol izraelského vierovyznania, aj keď po dni 30. októbra 1918 prestúpil na niektorú kresťanskú vieru,
2. každý, kto je alebo bol bez konfesie a pochádzal aspoň z jedného rodiča izraelského vierovyznania,
3. každý, kto pochádza z takejto osoby, vyjímúc potomka, ktorý sám prestúpil na niektorú kresťanskú vieru pred dňom 30. októbra 1918,
4. každý, kto uzatvoril manželstvo po dni 20. apríla 1939 s takouto osobou (počas trvania takéhoto manželstva),

- každý, kto po účinnosti nariadenia, t. j. po 20. apríli 1939 s takouto osobou žije v mimomanželskom spoločenstve, ako aj potomkovia splodení v takomto spoločenstve.

V sporných prípadoch ohľadom židovskej príslušnosti rozhodovali okresné úrady príslušné podľa bydliska danej osoby, o odvolaniach proti ich rozhodnutiam rozhodovalo ministerstvo vnútra. V prípadoch zvláštneho zreteľa o výnimkách z príslušnosti k židovskému pôvodu rozhodovala vláda. Vyššie uvedené vládne nariadenie č. 63/1939 Slov. zák. obmedzilo slobodu advokátskeho povolania, na rozdiel od napr. verejných notárov nezanikla, iba sa obmedzila spôsobilosť Židov byť advokátom. V § 3 stanovilo systémom *numerus clausus* počet Židov – advokátov a Židov – advokátskych osnovníkov tak, že tento nesmie presiahnuť 4 % celkového počtu zapísaných členov príslušnej advokátskej komory. Prebytok Židov – advokátov a Židov – advokátskych osnovníkov bolo treba zo zoznamov príslušných komôr vymazať *ex officio*. Vymazať mali najmä tých, ktorí nemali svoje splatné dane, dávky, poplatky alebo iné verejné ťarchy vyrovnané, ďalej tých, ktorí podľa svojho majetkového stavu alebo podľa svojich zárobkových možností v inom zamestnaní neboli odkázaní na toto povolanie, potom tých, ktorí prac v skutočnosti nevykonávali, tých, ktorí neovládali primerane štátnu reč, a tých, ktorí neboli žiaduci v tomto povolaní z iného dôležitého verejného záujmu. Minister pravosúdia mohol ponechať počet Židov – advokátov nad limit maximálne 10 % členov príslušnej advokátskej komory, avšak len z dôvodu nevyhnutnej potreby alebo iného zvlášť zreteľa hodného dôvodu. Výmaz prebytku advokátov nariadil výbor každej advokátskej komory, odvolanie proti rozhodnutiu o výmaze bolo možné podať ministrovi pravosúdia do 15 dní od doručenia rozhodnutia komory bez odkladného účinku. Rozhodnutie ministra pravosúdia bolo podľa § 6 konečné.

Advokát – Žid smel zastupovať podľa tohto ustanovenia totiž iba stránku – Žida. Výnimkou bol prípad, keď v obvode okresného súdu, kde mal sídlo advokát – Žid, nebol iný advokát, ktorý by mohol stránku zastupovať. To sa v celom rozsahu vzťahovalo aj na substitučné zastupovanie, a to tak medzi advokátmi, ako aj medzi advokátskymi osnovníkmi. Advokát – Žid však nesmel na základe týchto ustanovení zastupovať hospodárske a obchodné spoločnosti, spolky, resp. iné právnické osoby okrem tých, ktoré sledujú záujmy židovského vierovyznania a židovskej kultúry. Porušenie týchto ustanovení malo za následok, že takto zastúpená stránka advokátom – Židom sa považovala za nezastúpenú. Za tým spôsobenú škodu stránke zodpovedal majetkovo aj disciplinárne advokát – Žid. V zmysle § 8 mohol dokonca minister pravosúdia povoliť zastúpenie sporovej strany verejným notárom na okresnom súde z jeho obvodu, ak tam mal sídlo iba jeden advokát alebo z viacerých sídliacich advokátov nik nechcel či nemohol takúto stranu zastupovať. Nariadenie poznalo aj revokáciu

povolania, keďže minister mohol toto na návrh príslušnej advokátskej komory kedykoľvek odvolať.

Porušenia týchto ustanovení boli sankcionované priamo v nariadení, podľa ktorého prečinu s trestom väzenia spojeným s pracovnou činnosťou do troch mesiacov a peňažným trestom od 1000 Ks do 5000 Ks sa dopustil ten advokát, ktorý bol podľa tohto vládneho nariadenia vylúčený z výkonu povolania a v tomto povolaní napriek tomu pokračoval, ako aj ten, kto zamestnal v povolaní či umožnil zamestnať takto vylúčenú osobu alebo priamo, alebo nepriamo umožnil vylúčenej osobe v povolaní pokračovať, alebo kto poskytoval právnu pomoc osobám, ktorým to mal zakázané týmto nariadením. Člen advokátskej komory, ktorý sa dopustil niektorého z týchto prečinov, stratil svoje povolanie a bol podľa § 12 ods. 1 zo zoznamu príslušnej komory vymazaný. Tresty podľa tohto ustanovenia nebolo možné podmienične odložiť.

Po prijatí tzv. Židovského kódexu, teda Vládneho nariadenia č. 198/1941 Slov. zák. o právnom postavení Židov (inak najrozsiahlejšej právnej normy I. Slovenskej republiky s 270 §§), bol za Žida považovaný každý, kto pochádzal najmenej z troch židovských starých rodičov; v zmysle § 16 ods. 1 písm. a) kódexu Žid ani židovský miešanec nemohol byť advokátom, resp. advokátskym osnovníkom. Postupne sa obmedzilo postavenie Židov v slobodných povolaniach, živnostenskom podnikaní a následne celkovo v hospodárskom živote a vo verejných službách. Na podklade arizačného zákona, t. j. zákona č. 113/1940 Slov. zák. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch, nesmeli Židia preberať alebo znovuzriaďovať priemyselné, obchodné, živnostenské podniky, scudzovať a zaťažovať nehnuteľnosti bez osobitného povolenia. Z celkového počtu obyvateľstva Slovenskej republiky 30. novembra 1941 tvorili židovskí občania 2,9 %, vlastnili však údajne 45 % celkového národného majetku Slovenskej republiky.¹⁰

Toto vládne nariadenie bolo vykonané uzneseniami Správnych výborov advokátskych komôr, a to v komore v Turčianskom Svätom Martine Uznesením č. 110/1939/I. o usmernení počtu židovských advokátov zo dňa 13. mája 1939, ktorým bol po zistení, že v tejto komore je zapísaných k 20. aprílu 1939 spolu 251 advokátov a 77 osnovníkov, bol ustanovený prípustný počet advokátov – Židov na 10 a osnovníkov – Židov na 3 a v komore v Bratislave Uznesením č. 36/1939/I. o určení počtu advokátov – Židov zo dňa 23. mája 1939, ktorým bol po zistení, že v tejto komore je zapísaných k 20. aprílu 1939 spolu 599 advokátov a 171 osnovníkov, určený prípustný počet advokátov – Židov na 24 a osnovníkov na 7. Obe tieto

10 MOSMÝ, P. - HUBENÁK, L.: *Dejiny štátu a práva na Slovensku*. Košice 2005, s 285.

uznesenia boli uverejnené v *Úradných novinách*.¹¹ Dňa 9. júna 1939 bolo prijaté Uznesenie správneho výboru advokátskej komory v Turčianskom Svätom Martine č. 110/1939/I. o ustálení mien ponechaných advokátov – Židov a advokátskych osnovníkov – Židov a dňa 21. júna 1939 bol uverejnený v *Úradných novinách* ako Úradná správa č. 36/1939/I. obdobný zoznam ponechaných advokátov – Židov Advokátskej komory v Bratislave. Je potrebné spomenúť, že už dňom 2. marca, resp. 3. apríla 1939 advokátske komory v Bratislave a Turčianskom Svätom Martine *contra legem* zakázali výkon advokácie všetkým neárijským pravotárom a pravotárskym kandidátom, takíto advokáti boli povinní do 24 hodín oznámiť komore árijského substitúta, inak im komora pre ich kanceláriu vymenovala tzv. komorného komisára. Advokátska komora v Turčianskom Svätom Martine išla dokonca ešte radikálnejšou cestou, a to tak, že oznámila vyškrtnutie Židov zo zoznamu advokátov, ktorí tak boli povinní do 1. mája 1939 odovzdať svoje kancelárie kresťanským advokátom.

Do rámca antisemitskej legislatívy patrilo aj dňa 21. augusta 1939 prijaté Vládne nariadenie č. 193/1939 Slov. zák. o obmedzení uplatnenia alebo vymáhania požiadaviek advokátov – Židov. Aj toto vládne nariadenie bolo prijaté s účinnosťou na určitý čas na dva roky od jeho vyhlásenia, teda od 29. augusta

11 Podľa *Úradných novín*, časť I., č. 38 zo dňa 17. júna 1939, s. 304 a *Úradných novín*, časť I., č. 44 zo dňa 28. júla 1939, s. 358, boli v obvode komory v Turčianskom Svätom Martine ponechaní títo advokáti pre jednotlivé okresy, v ktorých mohli vykonávať prax: Dr. Armin Grun (Humenné), Dr. Julius Milch (Medzilaborce), Dr. Teodor Grossmann (Námestovo), Dr. Maximilián Klein (Sečovce), Dr. Žigmund Bottenstein (Spišská Stará Ves), Dr. Emil Schick (Stará Lubovňa), Dr. Dezider Friedmann (Stropkov), Dr. Julius Langer (Trstená), Dr. Abrahám Silbermann (Vranov nad Topľou), Dr. Aladár Bohm (Prešov) a advokátski osnovníci: Dr. Viliam Hexner (Humenné), Dr. Alexander Milch (Medzilaborce) a Dr. Mikuláš Spitzer (Prešov). V obvode bratislavskej komory boli ponechaní títo advokáti s nasledujúcimi sídlami: Dr. Karol Rosenbaum, Dr. Ernest Palán, Dr. Viktor Werner, Dr. Dezider Balla, Dr. Ľudovít Baracs, Dr. Móric Fleischhacker (Bratislava), Dr. Adolf Lakatoš (Bánovce), Dr. Jozef Kelemen, Dr. Eugen Tandlich (Banská Bystrica), Dr. Juraj Fráter, Dr. Aladár Sós (Banská Štiavnica), Dr. Štefan Donáth (Čadca), Dr. Michal Jozef Eisler (Hlohovec), Dr. Ernest Pollák (Ilava), Dr. Julius Kovács, Dr. Viktor Magyar (Nitra), Dr. Julius Spitzer (Nové Mesto nad Váhom), Dr. Michal Kuhn (Topoľčany), Dr. Adolf Suss, Dr. Gejza Pereslányi (Trenčín), Dr. Aladár Feitl (Trnava), Dr. Ernest Berceller (Zvolen), Dr. Alexander Márton, Dr. Pavel Stern (Žilina) a advokátski osnovníci: Dr. Eugen Stern, Dr. Vojtech Telek, Dr. Edmund Frisch, Dr. Eugen Wertheimer, Dr. Albert Stiassny, Dr. Mikuláš Weiner (Bratislava) a Dr. Vojtech Weis (Bánovce). Z tohto zoznamu sa zvýraznil najmä JUDr. Vojtech Telek, ktorý po 2. svetovej vojne vykonával funkciu tajomníka Akčného výboru advokátskej komory v Bratislave zaoberajúceho sa previerkami advokátov a v rokoch 1969 – 1971 ako predseda výboru Ústredia slovenskej advokácie stál na čele celej advokácie na Slovensku.

1939 do 29. augusta 1941. Nariadenie upravovalo osobitosti občianskeho súdneho konania, v ktorom uplatňuje ako žalobca svoju pohľadávku, ktorá vznikla pred dňom 29. augusta 1939, advokát – Žid proti dlžníkovi – Nežidovi. Tieto osobitosti spočívali v tom, že podľa § 1 nariadenia konajúci súd na žiadosť žalovaného na základe voľného uváženia a prípadného záujmu iných osôb určil v rozhodnutí lehotu na plnenie v trvaní šesť mesiacov, jeden rok alebo až do 29. augusta 1941. Jedinou podmienkou takéhoto rozhodnutia, ktorá musela byť splnená na strane dlžníka, okrem toho, že o takéto určenie splatnosti dlžník požiadal bolo, aby dlžník – Nežid spravdepodobnil, že skorším vymáhaním pohľadávky by bol on alebo jeho rodina, či iná osoba na neho prevažne odkázaná výživou v ohrození na svojom riadnom živobytí alebo že vymáhanie takejto pohľadávky mohlo zapríčiniť majetkový úpadok dlžníka. Ďalej nariadenie upravovalo osobitosti exekučného pokračovania ohľadne nároku definovaného v § 1 nariadenia. Toto ustanovenie umožňovalo dlžníkovi – Nežidovi žiadať o odklad ďalšieho exekučného pokračovania na rovnaký čas a za rovnakých podmienok ako v konaní predchádzajúcom podľa § 1. Takúto lehotu bolo možné na žiadosť dlžníka predĺžiť min. 14 dní pred jej uplynutím, pričom žiadosť sa podávala v prípade exekučnej dražby do 8 dní od účinnosti nariadenia, resp. od doručenia o povolení či nariadení exekučného dražobného úkonu. Dokonca bolo možné odložiť aj už prebiehajúce exekučné dražby, ktoré sa mali uskutočniť aj v lehote do 8 dní od účinnosti nariadenia. Nariadenie v § 5 stanovovalo, že z akéhokoľvek uplatnenia alebo vymáhania požiadavky advokáta – Žida, ktorá vznikla z právneho zastupovania Nežida, príslušný súd nemôže proti dlžníkovi – Nežidovi prisúdiť advokátsku odmenu za právne zastúpenie. S cieľom zabrániť špekulatívnemu postupovaniu pohľadávok advokátmi – Židmi veriteľom – Nežidom stanovovalo toto nariadenie, že obdobne sa jeho ustanovenia vzťahujú aj na prípady, ak advokát – Žid postúpi veriteľovi – Nežidovi pohľadávku, na ktorú sa vzťahuje toto nariadenie po účinnosti vládneho nariadenia č. 63/1939 Slov. zák.

Nariadenie ďalej výslovne v ním upravených veciach vylúčilo možnosť podať ďalší opravný prostriedok než odvolanie. Na druhej strane nariadenie stanovovalo aj to, že ak bola odložená lehota podľa tohto nariadenia, nezapočítaval sa tento čas do premlčacej ani iných lehôt. V definíciách advokáta – Žida a dlžníka – Nežida sa odkazovalo na vládne nariadenie č. 63/1939 Slov. zák. o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach s tým, že pokiaľ ide o definíciu advokáta – Žida, rozumel sa ním advokát – Žid bez ohľadu na to, či vykonával advokátsku prax, ako aj jeho dedič.

Dňa 16. septembra 1940 bola prijatá ďalšia z noriem židovského zákonodarstva – Vládne nariadenie č. 228/1940 Slov. zák. o zákaze zastupovania advokátom (verejným notárom) vo veciach arizačných. Podľa § 1 tohto nariadenia v konaní vo veciach týkajúcich sa vylúčenia Židov zo slovenského hospodárskeho a so-

ciálneho života a prevedenia majetku Židov do vlastníctva Nežidov zakazovalo sa zastupovanie advokátom alebo verejným notárom, a to pred súdmi, úradmi alebo záujmovými korporáciami vo všetkých prípadoch okrem tých, v ktorých zastupovanie advokátom alebo verejným notárom bolo povinné. Nariadenie stanovovalo v § 2 sankciu za porušenie tohto zákazu pre advokátov a verejných notárov, a to krajským súdom uložený trest odňatia slobody za prečin až na dva roky a peňažný trest do 10 000 Ks, ktorý v prípade nevyožiteľnosti sa premenil podľa miery zavinenia na náhradný trest väzenia do troch mesiacov. Podmie- nečne tento trest uložiť bolo výslovne vylúčené. Ak bol zároveň advokát alebo verejný notár právoplatne za takýto prečin súdom odsúdený, stratil oprávnenie vykonávať svoje povolanie a bol vymazaný zo zoznamu príslušnej komory. Spo- menuté nariadenie bolo účinné podľa § 3 od 23. septembra 1940.

Ako vyplýva z dobovej literatúry, zákaz mal postihnúť hlavne intervenčnú činnosť advokátov. Ministerstvo pravosúdia na splnenie tohto nariadenia vydalo následne samostatnú úpravu, v ktorej zdôraznilo, že aj naďalej v sporných a ne- sporných veciach pred riadnymi súdmi môže stránka židovská o právnu pomoc žiadať advokáta v prípadoch povinného zastupovania advokáta. V trestnej ob- lasti zastupovanie advokátom nebolo dotknuté vôbec. Advokát bol oprávnený spísať aj židovskej stránke akúkoľvek zmluvu, iný úkon, spísať podanie v mene stránky bez priloženia splnomocnenia k veci a podobne, pretože nariadenie vymedzovalo zákaz poskytovania právnej pomoci vo veciach arizačných iba pred zastupovaním pred vrchnosťami uvedenými v nariadení.¹²

Z podzákonných noriem spomenutého obdobia publikovaných nie v *Slo- venskom zákonníku*, ale v *Úradných novinách* či *Vestníku verejnej správy vnú- tornej*, možno uviesť ešte Vyhlášku Ministerstva vnútra zo 16. novembra 1940 o uverejnení Úpravy Ministerstva pravosúdia zo 6. novembra 1940 č. 19 072-40-8 o zákaze zastupovania advokátom /verejným notárom/ vo veciach arizačných (*Vestník verejnej správy vnútornej*) či neskoršie uverejnenú Vyhlášku Minister- stva financií zo dňa 13. apríla 1943 č. 5 483/prez. s. 1943 o vymáhaní pohľadávok advokátov – Židov (*Úradné noviny*). Okrem toho bolo v *Úradných novinách* pub- likované aj napr. oznámenie o osobných zmenách v Advokátskej komore v Bra- tislave z 5. mája 1942, kde išlo o vyškrtnutie židovských pravotárov zo zoznamu advokátov z Banskej Bystrice, Bratislavy, Čadce, Hlohovca, Piešťan, Trenčína, Trnavy, zo Zvolena a Žiliny či oznámenie Advokátskej komory v Bratislave o vy- mazaní zo zoznamu advokátov ešte aj v roku 1945.

12 HAMMER, O. – HARMAN, V. – ZIMAN, L. – MORÁVEK, A.: *Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku*. Bratislava 1941, s. 147–149.

ZÁKONNÉ NORMY V OBLASTI ADVOKÁCIE V ROKOCH 1940 – 1944

Z uvedených právnych noriem sa Zákon č. 164/1940 Slov. zák., ktorým sa menia a dopĺňujú niektoré ustanovenia o advokátoch zo dňa 26. júna 1940, venoval predovšetkým povinnej právnej službe, teda praxi kandidátov advokácie, ktorej dĺžku stanovil na 5 rokov, z toho 3 roky pred vykonaním advokátskych skúšok. Podľa § 2 zákona bola minimálna prax kandidáta advokácie 3 roky, do povinnej päťročnej právnej služby sa započítavalo maximálne 6-mesačné pôsobenie na súde a polovica vojenskej či pracovnej služby (maximálne 1 rok). Dôvodová správa k tomuto zákonu poukazovala na to, že v dôsledku nadobudnutia účinnosti a naplnenia vládneho nariadenia č. 63/1939 Slov. zák. o usmernení počtu advokátov – Židov a vládneho nariadenia č. 176/1939 Slov. zák. o vykonávaní advokátskej praxe došlo k značnému zníženiu celkového počtu advokátov. Návrh tohto zákona bol predložený 1. ministrom pravosúdia Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1944 JUDr. Gejzom Fritzom, ktorý tiež pochádzal z radov advokácie a ešte za Rakúsko-uhorskej monarchie pôsobil ako kandidát advokácie v Prešove. V zmysle § 5 nadobudol zákon účinnosť dňa 30. júla 1940.

Až po tom, čo bol 18. marca 1941 prijatý Zákon č. 48/1941 Slov. zák. o zmenách v prípravnej službe sudcovskej, o rovnoprávnosti sudcovskej a advokátskej skúšky a o zmenách v právnej službe verejnonotárskejších osnovníkov, bola zrovnoprávnená sudcovská skúška so skúškou advokátskou. Takto sa započítavala do advokátskej praxe sudcovská prax, ak nadväzovala kontinuálne na seba bez prerušenia okrem povinného výkonu vojenskej služby. Fakultatívne však mohol minister pravosúdia započítať do povinnej praxe aj jej nenadväzujúce časti, ba dokonca i výkon inej verejnej alebo súkromnej služby. Následne § 2 ods. 1 zákona zrovnoprávnil 5-ročné pôsobenie vo funkcii okresného sudcu alebo štátneho zástupcu (vtedajšieho prokurátora) s praxou advokáta okrem prípadov prepustenia zo štátnych služieb z disciplinárnych dôvodov. Konečne § 3 právnej normy účinnej 26. marca 1941 umožnil obdobné postavenie aj absolventom notárskej povinnej praxe. Finálna právna úprava justičných skúšok sa realizovala dňa 10. septembra 1942, keď bol prijatý zákon č. 186/1942 Slov. zák. o jednotnej sudcovskej a advokátskej skúške zavádzajúci napokon jednotnú skúšku pre auskultantov, kandidátov advokácie, ako aj pre zamestnancov konceptnej služby na Finančnej prokuratúre. Pribeh a obsah jednotnej skúšky sudcov a advokátov nanovo upravilo Vládne nariadenie č. 216/1942 Slov. zák. o jednotnej sudcovskej a advokátskej skúške a jej skúšobnom poriadku, ktoré bolo prijaté dňa 4. novembra 1942. Toto nariadenie zriadilo komisiu pre jednotnú sudcovskú a advokátsku skúšku pozostávajúcu v zmysle § 1 ods. 1 z predsedu, 2 námestníkov a 20 členov. O pripustení k takejto skúške rozhodoval pritom päťčlenný senát zvolávaný na zasadnutie predsedom

komisie. Toto pomerne rozsiahle nariadenie pozostávajúce až z 50 §§ nadobudlo účinnosť 14. novembra 1942. Vládnym nariadením zo dňa 14. mája 1943 č. 62/1943 Slov. zák. o členstve v Komisii pre jednotnú sudcovskú a advokátsku skúšku bolo stanovené, že minister pravosúdia bol oprávnený vymenovať za členov Komisie pre jednotnú sudcovskú a advokátsku skúšku okrem počtu členov uvedených prv aj univerzitných profesorov Právnickej fakulty Slovenskej univerzity.

Právne následky výmazu advokáta – Žida zo zoznamu advokátov upravil 20. mája 1942 prijatý Zákon č. 205/1942 Slov. zák. o ustanovení kurátora pre likvidovanie advokátskej kancelárie vymazaného advokáta – Žida, a to tak, že v prípade výmazu advokáta – Žida zo zoznamu advokátov pre likvidáciu jeho advokátskej kancelárie a agendy platí primerane ustanovenie § 37 advokátskeho poriadku, ktoré upravovalo zánik advokátskej praxe v dôsledku úmrtia advokáta. V takom prípade bola advokátska komora povinná okamžite prijať opatrenia na zabezpečenie a inventarizáciu klientských spisov a hodnôt zomrelého advokáta a vymenovať správcu – kurátora – na vykonanie agendy nepripúšťajúcej odklad. V prípade, že bolo sídlo komory vo väčšej vzdialenosti od sídla zomrelého advokáta, vo veci zapečatenia a inventarizácie spisov a hodnôt konal najbližší okresný súd, ktorý neodkladne informoval výbor advokátskej komory a komore postúpil veci na ďalšie konanie.

Prameň právnej úpravy, teda dôvodová správa k návrhu tohto zákona zdôraznila, že „advokátske kancelárie advokátov – Židov, ktorí boli vytretí zo zoznamu advokátov, opatrujú dôležité spisy stránok, cennosti a iné hodnoty hospodárske alebo finančné. Cieľom zabezpečenia týchto spisov a hodnôt, nakoľko títo Židia majú byť zväčša vystahovaní a sami už nestačia likvidovať svoje kancelárie, bolo potrebné urobiť opatrenie, aby sa likvidácia kancelárie vytretého advokáta – Žida diala pod dozorom advokátskym výborom vymenovaného kurátora, aby stránky žiadnu ujmu neutrpli. Keďže sa očakávalo, že advokáti – Židia, ktorí ešte dosiaľ prax vykonávali, budú v najbližších dňoch vytretí zo zoznamu advokátov, upravenie ustanovovania kurátorov je vecou naliehavou, lebo omeškaním vznikli by stránkam nenahraditeľné hospodárske, finančné a iné vážne právne ujmy, nakoľko židovskými kanceláriami opatrované doklady, spisy a hodnoty by sa mohli ľahko zašantročiť, čomu sa musí vo verejnom záujme zabrániť.“¹³ Zákon č. 205/1942 Slov. zák. nadobudol účinnosť 19. októbra 1942.

Výrazný zásah do autonómie advokácie predstavuje dňa 22. decembra 1943 prijatý Zákon č. 173/1943 Slov. zák. o úprave niektorých právnych pomerov

13 Vládný návrh zákona o ustanovení kurátora pre likvidovanie advokátskej kancelárie vytretého advokáta – Žida (dôvodová správa). Snem Slovenskej republiky 1942, I. volebné obdobie, 7. zasadanie.

advokátov, ktorým bola ministrovi pravosúdia podľa § 1 zverená právomoc určiť po vypočutí príslušnej advokátskej komory novozapisovanému advokátovi sídlo s tým, že takto prikázané sídlo mohol advokát zmeniť len zo závažných dôvodov a len so súhlasom ministra pravosúdia. Platnosť nariadenia účinného v zmysle § 3 dňa 30. decembra 1943 bola do skončenia brannej pohotovosti štátu, teda fakticky až do zániku štátu. Zaujímavé ustanovenie v zákone stanovovalo to, že ak bol žiadateľ o zápis do zoznamu advokátov alebo advokátskych osnovníkov (teda kandidátov advokácie) inej než slovenskej národnosti, platnosť jeho zápisu bola podmienená vyhlásením ministerstva pravosúdia, ktorým toto potvrdilo, že v štáte tohto národa, ku ktorému patrí žiadateľ, zachováva sa reciprocita voči žiadateľom slovenskej národnosti. V rovnaký deň bol prijatý aj Zákon č. 174/1943 Slov. zák., ktorým sa menia a doplňujú právne predpisy o advokátoch a verejných notároch, upravujúci nanovo advokátsku tarifu aj dôchodkové zabezpečenie advokátov vrátane zriadenia Penzijného pomocného fondu advokátov pri advokátskej komore v Bratislave. Tento fond podľa § 3 poskytoval invalidný, starobný, vdovský a sirotský dôchodok vrátane výchovného. Jeho príjmami boli pravidelné a dodatočné členské príspevky, ako aj iné príjmy.

Po vypuknutí Slovenského národného povstania bolo Nariadením s mocou zákona č. 195/1944 Slov. zák. o rozšírení obvodu Advokátskej komory v Bratislave na celé územie štátu a o dočasnej úprave niektorých právnych pomerov v advokácii zo dňa 23. októbra 1944 rozhodnuté, že na území Slovenskej republiky bude pôsobiť iba jediná advokátska komora so sídlom v Bratislave, ktorej obvod bol týmto nariadením rozšírený na celé územie štátu a Advokátska komora v Turčianskom Svätom Martine sa teda zrušila. Istú výnimku mali advokáti z obvodu Hlavného súdu v Prešove, ktorí mohli advokátsku prísahu zložiť pred predsedom krajského súdu. Podľa § 3 nariadenia advokáti boli povinní počas brannej pohotovosti štátu zdržiavať sa v sídle svojej advokátskej kancelárie, podnet proti advokátovi nerešpektujúcemu toto ustanovenie mohla podať akákoľvek fyzická či právnická osoba. Ak sa advokát vzdialil a zdržiaval sa mimo svojho sídla nepretržite aspoň 30 dní bez zjavnej príčiny (prechodné zdržiavanie sa v sídle na max. 3 dni toto obdobie neprerušovalo), mohlo ministerstvo pravosúdia nariadiť jeho výmaz zo zoznamu advokátov. Proti rozhodnutiu ministerstva bolo možné k ministrovi do 15 dní od doručenia rozhodnutia podať rozklad, v prípade nedoručenia rozhodnutí sa tieto zverejňovali podľa § 4 ods. 2 v *Úradných novinách*. Tieto ustanovenia sa vzťahovali aj na vzdialenie sa advokátov zo svojho sídla v období po 1. septembri 1944, teda po vypuknutí Slovenského národného povstania (SNP), hoci toto nariadenie nadobudlo účinnosť až dňa 3. novembra 1944, čím malo proskribovať advokátov a advokátskych osnovníkov, ktorí sa zúčastnili na povstaní.

Rezultátom systematického potierania zástupcov advokátskeho stavu, najmä v rámci rasového zákonodarstva, ale aj medzi zástupcami občianskeho či komunistického odboja boli po skončení 2. svetovej vojny na našom území pre toto právnické povolanie skutočne žalostné. Bol tak zaznamenaný výrazný pokles počtu advokátov na našom území, kým v roku 1937 na Slovensku pôsobilo až 1379 advokátov,¹⁴ krátko po vojne evidovala advokátska komora na Slovensku iba 329 advokátov, z toho 89 v Bratislave a 26 v Košiciach.¹⁵ Z regionálneho spracovania dejín rasovej perzekúcie na Slovensku sú zrejmé osudy viacerých advokátov židovského pôvodu,¹⁶ pričom počas vojny patrili mnohí predstavitelia práve advokátskeho stavu k exponentom vládnuceho režimu (ministri pravosúdia Gejza Fritz či jeho nástupca a dokonca predseda vlády Štefan Tiso, ďalej z poslancov Slovenského snemu napr. Miloš Vančo alebo napokon Vendel Šuran, ktorý bol v rokoch 1942 – 1943 okresným veliteľom Hlinkovej gardy v Trnave). Na druhej strane nemožno nespomenúť, že ďalší advokáti a advokátski osnovníci boli účastní na domacom a zahraničnom odboji a viacerí z nich Židom v týchto pre nich zlých časoch pomáhali (advokát Vladimír Clementis či jeho kandidát advokácie Gustáv Husák, alebo budúci predseda Slovenskej národnej rady Jozef Lettrich).

PROKRIPCIE V RADOCH ADVOKÁTOV V SUSEDNÝCH KRAJINÁCH

Slovenská republika mala spoločné hranice (okrem pár mesiacov poľsko-slovenského pomedzia z roku 1939) iba s Veľkonemeckou ríšou a Maďarským kráľovstvom. V advokátskom stave týchto štátov vykonali rozsiahlu početnú redukciu, a to aj vzhľadom na už vysoké zastúpenie Židov medzi advokátmi, normy židovského zákonodarstva. Táto legislatíva prijímaná podľa vzoru Tretej ríše pomohla znížiť výrazne počty Židov v štátoch Osi vrátane okupovaných krajín.

14 *Ročenka Republiky Československé*, roč. 17, 1938, s. 287.

15 *Soznam členov advokátskej komory na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin 1946, s. 4. a nasl.

16 Napr. v monografii LANG, T. – STRBA, S.: *Holokaust na južnom Slovensku (na pozadí histórie novozámockých Židov)* sú zo známejších advokátov uvádzaní napr. Dr. Hugo Drechsler, Dr. Albert Nemes či Dr. Paul Drechsler z Nových Zámkov. Z regionálnych dejín perzekúcií možno uviesť aj: HLAVINKA, J.: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 45*. Bratislava 2007; FIAMOVÁ, M.: *Postavenie židovskej komunity v Zlatých Moravciach. Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 4, s. 4 – 18; MICHNOVIČ, I.: *Prejavy antisemitizmu v okresoch Zemplínu v období autonómie Slovenska (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)* In: PEKÁR, M.: *Ročenka katedry dejín*. Prešov 2002.

Veľkonemecká ríša Adolfa Hitlera sa stala právnym vzorom antisemit-skej legislatívy v oblasti advokácie vrátane zavádzania princípu *numerus clausus*, teda ponechania obmedzeného počtu židovských advokátov v ich výkone povolania, a to v počte zodpovedajúcom ich percentuálnemu podielu na obyvateľstve štátu. Už 31. marca 1933 vydal ríšsky komisár pre pruskú správu justície (stojaci na čele spravodlivosti v najväčšej nemeckej krajine Prusku) Hanns Kerrel pokyn, na základe ktorého od 1. apríla 1933 mohli na súdoch vystupovať advokáti izraelitského pôvodu už iba vo vyššie uvedenom percentuálnom počte, čím napr. v metropole Berlín zostalo z 1800 židovských advokátov len 35.¹⁷ Zvyšní židovskí advokáti museli (väčšinou bezúspešne) podať návrh na opätovné povolenie výkonu advokácie a nežidovskí boli zase povinní písomne doložiť absenciu izraelitského pôvodu, pričom dostali osobitný preukaz. Ozajstnú vlnu čistiek však formálne priniesol až ríšskou vládou vydaný Zákon o povolení výkonu advokácie (*Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft*) zo 7. apríla 1933, pričom doslovný preklad názvu právneho predpisu publikovaného v *Ríšskom zákonníku* (R*GBL*. I. s. 188) a pozostávajúceho až zo 118 §§ by mohol znieť aj ako „Zákon o pripustení k právnemu zastúpeniu“. Na základe tejto normy, ktorej spoluautorom bol aj ríšsky minister spravodlivosti Franz Gürtner, boli od 30. septembra 1939 odňaté neárijským advokátom povolenia na výkon advokátskej praxe. Výnimkou boli advokáti (okrem členov Komunistickej strany Nemecka alebo jej telovýchovných, odborových či iných organizácií), ktorí:

1. zastávali advokátske povolanie pred vstupom Nemecka do 1. svetovej vojny (1. septembra 1914) alebo
2. bojovali za Nemeckú ríšu, Rakúsko-uhorskú monarchiu, Bulharské cárstvo či Osmanskú ríšu v 1. svetovej vojne (takýmto frontovým bojovníkom však bol iba vojak, ktorý sa zúčastnil priamo na boji), alebo
3. ich otcovia, príp. synovia padli v 1. svetovej vojne.

Už preambula zákona prednaznačovala nasledujúci text: „*Právny zástupca (t. j. advokát) je povolaným nezávislým zástupcom a poradcom vo všetkých právnych záležitostiach. Jeho povolanie nie je živnosťou, ale službou na práve.*“ V zmysle § 1 zákona ako advokát mohol byť pripustený iba ten, kto dosiahol zložením veľkej štátnej skúšky spôsobilosť na sudcovský úrad. Rozlišovala sa skúšobná a čakateľská služba tzv. *assessorov*, pričom trvali zásadne 1 rok pri skúšobnej a 3 roky pri čakateľskej službe, o prevzatí do nich rozhodoval ríšsky minister spravodlivosti. Službu takéhoto advokátskeho koncipienta nazývaného podľa § 10 ods. 2 zákona „*assessor právneho zástupcu*“ viedol prezident vrchného

17 TAUCHEN, J.: Vývoj trestného súdnictví v Nemecku v letech 1933 – 1945. *The European Society for History of Law*. Brno 2010, s. 61.

zemskeho súdu, ktorý ho prikázal do zamestnania advokátovi navrhnutému prezidentom komory právnych zástupcov. Za advokáta bol assessor pripustený (čiže vymenovaný) ríšskym ministrom spravodlivosti vždy pri určitom súde po oboznámení sa s posudkom prezidenta Ríšskej komory právnych zástupcov a následnej dohode s ríšskym vodcom Zväzu nacionálnosocialistických nemeckých právnikov; pritom advokát pôsobiaci pri Ríšskom súde musel mať viac než 35 rokov. Sľub skladal advokát pred prezidentom komory právnych zástupcov na tzv. čestnom (t. j. disciplinárnom) súde v tomto znení: „*Prisahám, že zachovám vernosť Vodcovi ríše a národa Adolfovi Hitlerovi a že budem plniť povinnosti nemeckého advokáta svedomito, k tomu mi dopomáhaj Boh.*“ Podľa § 22 vymenovanie za advokáta mohol ríšsky minister spravodlivosti po vypočutí prezidenta Ríšskej komory právnych zástupcov odňať o. i., aj keď pomery advokáta a spôsob jeho hospodárskeho vedenia ohrozovali potreby osôb domáhajúcich sa práv alebo keď advokát vykonával činnosť odporujúcu cti jeho povolania. Toto právne vágne a výkladovo extenzívne ustanovenie umožnilo rozsiahle čistky v nemeckej advokátskej obci. Všetci nemeckí advokáti boli združení v Ríšskej komore právnych zástupcov, ktorej orgánmi boli prezident, prezídium, poradný zbor, čestný súdny dvor i čestné sudy, prezidenti komôr právnych zástupcov a komory právnych zástupcov. Z disciplinárnych sankcií voči advokátom udeľovaných ako tresty čestného súdu patrili v zmysle § 65 ods. 1 zákona výstraha, napomenutie, peňažný trest do 5000 ríšskych mariek a vylúčenie z povolania advokáta. Zákon bol dopĺňaný novelou z 20. júna 1935 (RGBl. I s. 749) a vykonávacími nariadeniami napr. o poplatkoch za pripustenie k povolaniu advokáta z 28. mája 1935 (RGBl. I. s. 724) či o vystupovaní advokátov pred krajinými úradmi z 30. októbra 1936 (RGBl. I s. 936).

Následky diskriminačnej normy sa čoskoro prejavili, napr. z 11 814 advokátov pôsobiacich ku dňu vydania zákona, t. j. 7. aprílu 1939, v Slobodnom štáte Prusko bolo v ich radoch o rok neskôr, 1. mája 1935, len 8876 neárijských a 2009 židovských advokátov, na základe zákona bolo vylúčených 1084 izraelitských advokátov a ďalších 280 zomrelo, resp. radšej sa „dobrovoľne“ vzdalo pôsobenia v advokácii. Ani pre pôvodné orgány samosprávy advokátov v Tretej ríši už nebolo miesto, namiesto advokátskych komôr sa aj advokáti v právnom princípe Gleichschaltung združovali spolu s ďalšími právnickými profesiami vo Zväze nacionálnosocialistických nemeckých právnikov (BNDSJ) založenom v roku 1928 advokátom Hansom Frankom, jeho členmi bolo v roku 1935 9886 advokátov. V roku 1936 sa táto organizácia premenovala na Národnosocialistický zväz ochrancov práva (NSRB). Aj keď smutne známe norimberské zákony z roku 1935 sa priamo advokátskeho stavu netýkali, negatívny dosah na židovskú časť zástupcov tohto právnického stavu malo po propagandistickom označovaní advokátov esesáckymi novinami *Das Schwarze Korps* za „*zvieratká žijúce v stokách*“

až piate vykonávacie nariadenie zákona o ríšskom občianstve z 27. septembra 1938 publikované v RGBl. I. s. 1403. Týmto nariadením došlo ku konečnému vylúčeniu židovských advokátov, ktorých ešte v roku 1935 bolo 2300, z právnej praxe; od 30. novembra 1938 tak zvyšní advokáti izraelitského pôvodu mohli zastupovať už len Židov.¹⁸ Aj týchto však postupne čakalo rasové prenasledovanie končiace sa vo väčšine prípadov fyzickou likvidáciou, pričom veľkopočetná židovská advokácia Nemecka prišla v čase národného socializmu o prevažnú časť svojich členov a už nikdy sa vo svojom pôvodnom zastúpení neobnovila. Paradoxom je, že práve medzi národnými socialistami sa exponovalo viacero pôvodne advokátov vrátane Hansa Franka či Ernsta Kaltenbrunnera.

Čo sa týka organizácie advokácie na bývalom území Česko-slovenskej republiky vtelenom do Ríše, tak Najvyšším orgánom advokátov sa stala Ríšska komora právnych zástupcov v Protektoráte Čechy a Morava, na ktorej čelo bol výnosom ríšskeho ministra spravodlivosti Franza Gürtnera zo 14. júla 1939 vymenovaný Wilhelm Künzel. Advokáti pôsobiaci v protektoráte sa delili do dvoch skupín: tých, ktorí mohli zastupovať pred ríšskonemeckými súdmi (Rechtsanwalt), a tých, ktorí mali oprávnenie na zastúpenie len pred protektorátnymi súdmi (Advokat), pretože tak ako správne orgány, aj súdy sa v rámci dvojkoľajnosti administratívy i justície klasifikovali na ríšskonemecké a protektorátne. Niektorí z ríšskonemeckých advokátov sa však dali zapísať kvôli zastupovaniu aj na protektorátnych súdoch i do niektorej z dvoch protektorátnych advokátskych komôr pôsobiacich v Prahe na čele s Theodorom Kopeckým a v Brne, kde sa namiesto Pavla Kripnera v roku 1943 stal predsedom Jaromír Appel. V Protektoráte Čechy a Morava bolo po prijatí Vládneho nariadenia č. 136/1939 Sb. zák. a nař. o právnom postavení Židov vo verejnom živote z 1883 advokátov vymazaných 561 zástupcov tohto stavu z radov Židov, pričom 411 ich pochádzalo z Prahy, 150 bolo mimopražských; okrem toho zo stavu došlo k výmazu 197 advokátov vykonávajúcich právnu prax na Morave.¹⁹ Niektorí židovskí advokáti radšej sami požiadali o výmaz z radov advokátskej komory a ešte do vypuknutia 2. svetovej vojny emigrovali, ako napr. známy pražský advokát Jiří Klein, aby tak unikli pred blížiacou sa fyzickou likvidáciou. V zmysle § 1 ods. 1 právnej úpravy, podľa ktorej Žid nesmel byť advokátom, kandidátom advokácie ani obhajcom v trestných veciach, boli advokáti a kandidáti advokácie izraelitského pôvodu nariadením výboru advokátskej komory v Prahe alebo Brne vymazaní z radov advokácie. Podľa druhého odseku § 1 mali všetci

18 Tamže, s. 76.

19 BALÍK, S.: *Advokacie včera a dnes*. Plzeň 2000, s. 107.

advokáti minimálne 8-dňovú lehotu na písomné oznámenie svojho árijského či židovského pôvodu, pričom od nich mohli byť požadované aj písomné doklady k tomuto pôvodu. Formálne advokáti mohli aj podať v 15-dňovej lehote proti svojmu výmazu námietky ministerstvu spravodlivosti, a to z dôvodu, že nie sú Židmi.²⁰ Štvrtý odsek diskriminačného § 1 zakazoval takto vymazaným advokátom obstarávanie cudzích záležitostí, najmä zastupovanie pred súdmi či mimo súdov alebo poskytovanie právneho poradenstva. Zaujímavý je aj § 8 pripúšťajúci pôsobenie substitútov vymazaných advokátov alebo § 9 ods. 1 nariadenia, ktorý zasiahol do občianskeho procesného práva zavedením inštitútu tzv. prerušenia civilného súdneho konania v prípade nespôsobilosti advokáta na ďalšie zastupovanie v spore pre jeho výmaz zo zoznamu advokátov, ak nedošlo k skoršiemu zvoleniu si substitúta, resp. ak je právne zastúpenie žiaduce. Následne § 10 právnej normy pripustil v 14-dňovej lehote možnosť navrátenia do pôvodného stavu (*in integrum restitutio*) v občianskom trestnom i správnom konaní pre prípad výmazu takéhoto židovského právneho zástupcu, vtedy sa dokonca ani nepriznávala protistrane náhrada trov konania o navrátenie do predošlého stavu. Ďalší § 11 zase *expressis verbis* nepriznal zvýšenie náhrady trov konania vyčíslenej z dôvodu zmeny právneho zástupcu pre výmaz židovského advokáta. Na zastupovanie Židov boli ešte de iure podľa § 12 ods. 1 právneho predpisu ponechaní v svojom pôsobení židovskí právni zástupcovia, nad ktorými vykonávali dozor prezidenti krajských, resp. hlavných súdov a ministerstvo spravodlivosti. Do tohto zoznamu zapisovalo kandidátov židovského právneho zastupiteľstva (kvázi advokátskych koncipientov) po 6 rokoch právnej praxe ministerstvo spravodlivosti na návrh predsedu hlavného súdu podľa verejného záujmu, ktorý tak predstavoval skutočne len klišé. Židovskí právni zástupcovia mohli počtom tvoriť iba 2 % advokátov pôsobiacich v protektoráte k 24. aprílu 1940, ich počet sa mal v zmysle § 12 ods. 4 nariadenia prehodnotiť po 3 rokoch. V svojej práci boli oprávnení vybavovať len veci Židov a židovských organizácií i zariadení, čiže ich praktická činnosť bola oproti predvojnovému obdobiu, keď predstavovali značnú časť českých a moravských advokátov, iba minimalizovaná. Čo sa týka obhajcov v trestných veciach, predseda hlavného súdu nariaďoval podľa § 17 ods. 1 právnej normy výmaz takýchto obhajcov – Židov po prijatí oznámenia z výborov advokátskych komôr o ich právoplatnom vymazaní zo zoznamu advokátov. Vládne nariadenie č. 136/1939 Sb. zák. a nař., ktoré vo svojom § 14 stanovovalo prísne sankcie za jeho porušovanie (pokuta do 100 000 protektorátnych korún alebo trest väzenia na 6 mesiacov), nadobudlo účinnosť

20 BALÍK, S. a kol.: *Dějiny advokacie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2009, s. 108.

až 9 mesiacov od svojho prijatia dňa 24. apríla 1940. Ďalšie diskriminačné protektorátne opatrenia predstavovali Vládne nariadenie č. 174/1940 Sb. zák. a nař., ktorým sa menia a dopĺňajú ustanovenia o pôsobnosti orgánov advokátskych komôr a po začatí heydrichiády Vládne nariadenie č. 354/1942 Sb. zák. a nař. o kárnych opatreniach proti politicky nespoľahlivým advokátom a kandidátom advokácie prijaté 12. septembra 1942. Spomenuté vládne nar. č. 174/1940 Sb. zák. a nař. v článku II. umožňovalo výborom advokátskych komôr zriaďovať tzv. „ná-mestníkov“ (substitútov) zomrelým advokátom alebo takým, čo pre chorobu či neprítomnosť nemohli vykonávať svoje advokátske povolanie a nemali určených substitútov na ich zastupovanie. Článok III. tohto nariadenia zase zabezpečoval výborom komôr možnosť pokutovať advokátov až do výšky 3000 protektorát-nych korún a kandidátov advokácie do výšky 1000 protektorátnych korún. Toto vládne nariadenie z 28. marca 1940 pritom nadobudlo účinnosť v zmysle článku VI. dňom 31. mája 1940. Podľa § 1 nariadenia č. 354/1942 Sb. zák. a nař. advokát-mi nemali byť do budúca osoby, ktoré skutkami neosvedčili lojalitu Tretej ríši alebo podľa doterajšej politickej činnosti či spôsobu výkonu svojho povolania nedávajú záruky, že hocikedy a bezvýhradne nasadia všetko pre nové politické usporiadanie. Fakultatívne tak bez disciplinárneho konania, resp. splnenia iných podmienok mohlo v zmysle § 3 ministerstvo spravodlivosti nariadiť dočasný či trvalý výmaz takejto osoby zo zoznamu advokátov. Po najskôr 5 rokoch od výmazu mohol byť takto vymazaný advokát novozapísaný do zoznamu so súhla-som ministerstva spravodlivosti po predchádzajúcom podrobnom vyšetrowaní o správaní bývalého advokáta, ak bola preukázaná dôvera, že dáva záruku, že ho-cikedy a bezvýhradne nasadí všetko pre nové politické usporiadanie. Takýmto konaním o výmaz advokáta bolo zastavované podľa § 6 i prípadné prebiehajúce disciplinárne konanie, vymazaní advokáti nesmeli obstarávať cudzie záležitosti (zastupovanie pred súdmi i mimo súdov, udeľovanie právnych porád) okrem vecí manželky a maloletých detí s výnimkou obligatórneho zastúpenia advokátom. Pokutovať bolo možné advokátov až do výšky 100 000 protektorátnych korún, pripustený bol aj trest väzenia do 6 mesiacov. Vládne nariadenie nadobudlo účinnosť v zmysle § 8 dňa 16. októbra 1942. Následky spomenutých právnych noriem boli v českej advokátskej obci najmä pre jej židovskú časť tragické. V ce-lom Československu asi 1000 advokátov zahynulo v boji, bolo popravených či umučených, pričom na valnom zhromaždení pražskej advokátskej komory ko-nanom dňa 17. júna 1945 zo 642 advokátov izraelského pôvodu bolo prítomných len 21 členov tohto právnického stavu, t. j. len niečo viac ako 3 %.

Po porážke Poľskej republiky Nemeckou ríšou v októbri 1939 boli časti územia Poľska pričlenené k Tretej ríši a na zvyšku sa kreoval Generálny gou-vernement na čele s exadvokátom Hansom Frankom. Nová štátová situácia

znamenalala zároveň ukončenie činnosti vrcholného samosprávneho orgánu advokátov Najvyššej advokátskej rady na čele s Ludwikom Domanskim, v ilegality sa však vytvoril tajný advokátsky výbor, v roku 1941 premenovaný na Tajnú najvyššiu advokátsku radu na čele s Boleslavom Bielawskim. Za komisára vo veci reorganizácie varšavskej advokácie bol vymenovaný pôvodom nemecký advokát z metropoly krajiny Edward Wilhelm vo Wendorff, ktorý ako poradný reprezentatívny orgán advokátov zvolal tzv. Beirat. Avšak keď začiatkom roku 1940 chcel vylúčiť všetkých advokátov židovského pôvodu z advokácie a z 15 poľských advokátov Beiratu proti tomuto návrhu hlasovalo 14, už nikdy viac Beirat nezvolal. Prenasledovanie advokátov na území Poľska gradovalo po obsadení celého územia bývalej 3. poľskej republiky Nemeckom v roku 1941 po útoku na základe plánu Barbarossa, ako aj prijatí Nariadenia o trestnom súdnictve vykonávanom voči Poliakom a Židom v pričlenených východných územiach zo 4. decembra 1941 (RGBL. I. s. 759). Ku Generálnemu gouvernementu bol Nemcami pripojený z okupovanej časti ZSSR administratívne piaty Haličský dištrikt so sídlom vo Lvove. Následkom výmazu značného počtu prevažne židovských advokátov ich bolo vo Varšave evidovaných 570 a vo Lvove dokonca len 290. Po skončení 2. svetovej vojny boli straty v radoch advokácie v susednej Poľskej republike dozaista najväčšie zo všetkých európskych krajín – zahynulo 56 % zo 7925 advokátov a dokonca až 95 % z 3607 advokátskych koncipientov spreď roka 1939.²¹

Židovské zákonodarstvo postihovalo aj advokátov v Maďarskom kráľovstve pôsobiacich na základe Zák. čl. XXXIV/1874 o advokátskom poriadku a jeho noviel zák. čl. LIII/1913, zák. čl. VIII/1925 i nariadenia maďarského kráľovského ministerstva spravodlivosti č. IM 31.300/1925. Diskriminačné normy už predstavovali zák. čl. IV/1937, no najmä zák. čl. XIII/1941, pričom tento zákonný článok sa, samozrejme, vzťahoval aj na advokátov z pôvodne slovenského územia pričleneného k Maďarsku v rokoch 1938 – 39. Po prijatí nariadenia maďarského kráľovského ministerstva spravodlivosti č. IM 9600/1938 bola zriadená samostatná Advokátska komora v Košiciach za predsedníctva najskôr Š. Vukovicha a od roku 1940 A. Aranyossyho. V Advokátskej komore v Košiciach bolo v roku 1939 zapísaných 130 advokátov (ügyvéd), v roku 1942 zapísaných už 174 advokátov a 48 advokátskych osnovníkov, pričom 56 advokátov malo sídlo priamo v meste Košice. Advokáti zapísaní v košickej komore bolo preverovaní podľa maďarského židovského zákona, v dôsledku čoho v roku 1944 bolo internovaných z tejto komory 25 židovských advokátov, ktorí boli vymazaní zo zoznamu ku dňu

21 KISZA, A. – KRZEMIŃSKI, Z. – ŁYCYWEK, R.: *Historia advokatury polskiej*. Warszawa 1995, s. 166.

25. mája 1944. Okrem prípadu židovského advokáta doktora Silbersteina, ktorý bol v roku 1942 obvinený z toho, že ukrýval mydlo, mal na dome českú tabuľu a hromadil viazaný tovar, či doktora Vojtecha Halmiho, ktorý bol pre svoj pôvod vylúčený z municipálneho výboru (vtedajšie mestské zastupiteľstvo), je oveľa tragickejším prípadom hodným spomenutia osud doktora Ignáca Herza ako predsedu Košickej židovskej neologickej náboženskej obce, ktorý po deportácii zahynul v roku 1944 v Oswienčime.²² Na druhej strane stáli na okupovanom území advokáti, ktorí sa exponovali najskôr v horthyovskom a potom v szálasi-ovskom režime, niektorí z nich zapísaní v košickej komore vstúpili v roku 1939 do pravicového Národného spolku maďarských advokátov, ktorého základným poslaním malo byť upevňovanie maďarského nacionalistického a kresťanského ducha v právnickom živote s nepriateľským zameraním proti židovským a nemaďarským právnikom. Miestna skupina tohto spolku vznikla aj v Košiciach, a to v roku 1943.²³ Aj maďarská advokácia, v ktorej mali výrazné zastúpenie už od čias Uhorska Židia, bola výrazne oslabená následkom antisemitskej legislatívy a prístupu štátu k osobám izraelitského pôvodu, pričom najtragickejšia časť osudov židovských advokátov sa naplnila po okupácii Maďarska Nemeckom v roku 1944, no najmä po prevzatí moci Stranou šípových krížov – Hungaristickým hnutím Ferenc Szálasiho a premenovaní krajiny z Maďarského kráľovstva na Maďarský pracovný štát v závere vojny.

22 KÁRPÁTY, V.: Perzekúcie židovského obyvateľstva v Košiciach v rokoch 1939 – 1945. In: SOKOLOVIČ, P. (ed.): *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika očami mladých historikov VII.* Bratislava 2008, s. 394.

23 ПОТЕМРА, М.: *Політи́кий а господарський життє в Коші́цях в ро́ках 1938 – 1945.* Дієл 2. Коші́це 1986, s 265.

Arizácia pozemkového vlastníctva na Slovensku v rokoch 1939 – 1945

Martina Fiamová (Slovensko)

Pozemková reforma, ktorá prebehla v čase I. ČSR¹, neodstránila hlad po pôde a nepriniesla naplnenie očakávaní slovenských roľníkov, z ktorých mnohí boli nútení si pôdu prenajímať. Na jednej strane reforma síce podlomila moc (najmä maďarských) veľkostatkárov a posilnila postavenie stredného roľníka, na strane druhej však vytvorila novú vrstvu väčších vlastníkov pôdy. V čase pred druhou svetovou vojnou tvorili väčšinu poľnohospodárskych podnikov (65,6 %) na Slovensku malé hospodárstva do 5 ha², ktoré podľa stavu z roku 1930 vlastnili len 19,2 % poľnohospodárskej pôdy.³

Zásadné politické zmeny v októbri 1938, keď prišlo k vyhláseniu autonómie Slovenska, znamenali aj obrat v otázke pozemkového vlastníctva. Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSĽS) prekážalo, že v rámci I. pozemkovej reformy bolo

-
- 1 K výsledkom I. pozemkovej reformy pozri napr.: FALTUS, J. – PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava 1969, strana (s.) 157; RYCHLÍK, J.: *Pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1945 – 1950*. *Historický časopis*, ročník (roč.) 41, 1993, číslo (č.) 4, s. 394.
 - 2 GÖTZ, A. – HEIM, S.: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt am Mein, 1993, s. 344. V rámci I. pozemkovej reformy dostalo 186 648 drobných prídelcov spolu 246 777 ha poľnohospodárskej pôdy (z 298 034 ha všetkej pôdy pridelenej drobným prídelcom). BAUCH, V.: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*. Bratislava 1958, s. 8.
 - 3 BAUCH, V.: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 21.

možné zabráť aj cirkevnú pôdu, presadzovala preto jej revíziu. Strana v spolupráci s českými katolíkmi (Československou stranou lidovou) dosiahla neparcelovanie cirkevnej pôdy a jej čiastočné uvoľnenie zo zabratého pôdneho fondu.

Požiadavka revízie pozemkovej reformy sa stala aktuálnou v dôsledku zlej situácie roľníkov, spôsobenej pôdnou rozdrobenosťou a celkovou zaostalosťou, ako i následkov Viedenskej arbitráže (ktorou Slovensko prišlo o viac ako pol milióna ha ornej pôdy), keď slovenskí kolonisti vyhánaní z okupovaného územia začali požadovať vlastnú pôdu. Ministerstvo hospodárstva (MH) preto vytvorilo oddelenie pre pozemkovú reformu (odbor č. XI), ktoré prevzalo na Slovensku agendu IX. odboru Ministerstva poľnohospodárstva v Prahe. Odbor sa postupne stal centrom príprav novej pozemkovej reformy.⁴ Prvý návrh revízie zaznel na tlačovej konferencii 17. februára 1939 v Prahe. Prechod pôdy do „*spolahlivých slovenských rúk*“ sa mal podľa ministra hospodárstva autonómnej vlády Mikuláša Pružinského realizovať zriadením krajinskej banky, ktorá by pôdu vykúpila a predala roľníkom. Predseda vlády Jozef Tiso o niekoľko dní v sneme spomenul revíziu pri čítaní textu vládneho programu: „*Ale značná strata nášho územia núti nás k tomu, aby sme zvýšenú pozornosť venovali otázke novej pozemkovej reformy. Základnou smernicou bude nám pri tom upraviť pomery v držbe poľnohospodárskej pôdy tak, aby sa odčinili krivdy, spáchané prvou pozemkovou reformou a aby sa pôda dostala do rúk tých, ktorí na nej skutočne pracujú.*“⁵ Možnosť spätne vykúpiť už pridelenú pôdu sa nejavila ako šťastné riešenie, pretože takýto krok vyvolával obavy z úniku cudzieho kapitálu a reciprocity. Celý program novej úpravy pozemkovej držby sa preto začal orientovať na nový zdroj pôdy a dávať do súvisu s „*riešením židovskej otázky*“⁶, ktoré spolu so všeobecným vyvlastnením židovského pozemkového vlastníctva považoval už v tomto čase za východiskové body reorganizácie obchodu a intenzifikácie poľnohospodárstva na Slovensku aj nacistický ekonóm Max Biehl.⁷

Ako sa vyjadril poslanec Snemu Slovenskej republiky Teodor Turček na rokovaní národohospodárskeho výboru snemu v októbri 1939: „*Prvou úlohou našou po 14. marci bolo zamedziť ďalšie prechádzanie slovenskej pôdy do nepravých rúk.*“⁸ Slovenská vláda preto pristúpila k vydávaniu rozhodnutí pripravujúcich

4 RYCHLÍK, J.: Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. *Agrikultúra*, roč. 22, 1989, s. 143 – 145.

5 Dostupné na <http://www.nrsr.sk/nrdk/dk.aspx?Lang=sk>.

6 RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 145.

7 GÖTZ, A. – HEIM, S.: *Vordenker der Vernichtung*, s. 354.

8 Správa z 3. schôdze národohospodárskeho výboru Snemu SR z 9. 10. 1939. Za poskytnutie dokumentu ďakujem prof. E. Nižňanskému. Osnova vládneho nariadenia (vl. nar.) o prechodnom obmedzení scudzenia, dania do árendy a obťaženia nehu-

cestu k zmene pozemkovej držby a arizácii židovskej pôdy už krátko po vyhlásení samostatného slovenského štátu 14. marca 1939. Dňa 30. marca 1939 nariadila slovenská vláda okresným úradom ustanoviť prechodný dozor (na obdobie troch mesiacov) na pozemkové majetky s výmerou nad 30 ha, „*kde riadne hospodárenie z akéhokoľvek dôvodu je ohrozené*“. Úloha všimnúť si takéto hospodárstva pripadla starostovi obce a notárskemu úradu. Ak by tento krok nevedol k náprave situácie, mal okresný súd na návrh okresného úradu alebo ministerstva hospodárstva uvaliť na príslušný majetok vnútenú správu, ktorá mala trvať jeden rok. Vládne nariadenie (vl. nar.) určovalo na miesta správcov a dozorcov osoby odborne spôsobilé a „*požívajúce všeobecnú dôveru*“.⁹ Platnosť tohto vládneho nariadenia bola najprv predĺžená do 31. decembra 1942 a jeho ustanovenia bolo možné od r. 1942 použiť aj na majetky do 30 ha. Nariadením z decembra 1942 sa platnosť nariadenia predĺžila aj po 31. decembri 1942.

V rámci prípravy zmeny pozemkovej držby nedal na seba dlho čakať ani nútený súpis židovskej pôdy spolu s pôdou vo vlastníctve cudzích štátnych občanov, pričom vládne nariadenie určovalo, že s pôdou cudzincov sa bude nakladať rovnakým spôsobom, akým budú vlády príslušného štátu pristupovať k pôde vo vlastníctve slovenských občanov. V júni 1939 slovenská vláda prikázala všetkým Židom prihlásiť poľnohospodárske nehnuteľnosti¹⁰, ktoré vlastnili na území slovenského štátu. Vláda už tu obmedzila právo istej skupiny obyvateľstva slobodne nakladať s majetkom, pretože nehnuteľnosti spadajúce pod súpis nesmeli byť scudzené, zaťažené ani dané do prenájmu bez povolenia MH.¹¹ Za nesprávny alebo neúplný súpis, prípadne za neprihlásenie majetku v stanovenom čase hrozila dotyčnej osobe pokuta od 100 do 50 000 Ks alebo až 6-mesačné väzenie.

teľností cudzích štátnych občanov z dielne MH Slovenskej krajiny však pochádzala už z r. 1938. Cieľom vl. nar. bolo týmto osobám znemožniť predať alebo zaťažiť nehnuteľnosti v ich vlastníctve a vyhnúť sa tak „*pripadnej novej úprave pozemkovej držby*“. Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ministerstvo hospodárstva (MH), škatuľa číslo (šk. č.) 3, 2047/1938, 1539/38. Jedným z hlavných problémov sa po Viedenskej arbitráži stala otázka obmedzenia pozemkového vlastníctva Slovákov na odstúpenom území a maďarská revízia prvej československej reformy. Po sérii rokovaní bola 2. 8. 1941 podpísaná maďarsko-slovenská dohoda o majetkovoprávnej politike, podľa ktorej sa maďarská strana napr. zaviazala zabráť Slovákom na pripojenom území iba určitú výmeru pôdy. Slovensko sa na druhej strane zaručilo nárokovat' si z maďarského majetku len 18 000 kat. j. (prednostne židovského) poľnohospodárskeho majetku. K vývoju slovensko-maďarských vzťahov a rokovaní v tomto období bližšie pozri: TILKOVSKÝ, L.: *Južné Slovensko v rokoch 1838 – 1945*. Bratislava 1972, s. 82 – 105.

9 Slovenský zákonník, 1939, vl. nar. č. 39.

10 Poľnohospodárskou nehnuteľnosťou bola orná pôda, pastviny, lúky, záhrady, lesy, rybníky, močiare, neplodná pôda, ako aj obytné a hospodárske budovy a zariadenia a poľnohospodársko-priemyselné podniky.

11 Súpis sa mal vykonať do 60 dní. Slovenský zákonník, 1939, vl. nar. č. 146, 147.

K zásadám, podľa ktorých sa malo povoľovať scudzenie, nájom a zaťaženie poľnohospodárskych nehnuteľností, podal v septembri 1939 návrh XI. odbor MH. V prípade scudzenia a nájmu mal byť rozhodujúci dátum uzavretia zmluvy. Ak išlo o zmluvy uzavreté po 1. septembri 1939, mohlo ich MH schváliť len v prípade neparcelovateľných majetkov presahujúcich výmeru 30 ha. Pod túto výmeru mohli prísť k schváleniu len výnimočne u kolonistov. Pri povoľovaní kúpy a nájmu pôdy bolo treba brať zreteľ na to, aby sa tvorili, resp. doplňovali hospodárske celky vo výmere nad 6 ha. Zaťažovanie majetkov sa nemalo povoľovať bez ohľadu na to, či k nemu prišlo pred 1. septembrom 1939, alebo po ňom.¹²

V auguste 1939 boli vl. nar. č. 146 a 147 o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností cudzincov a Židov doplnené o nariadenie, že za povolenie MH na scudzenie takejto pôdy musí židovská osoba zaplatiť 10 % z hodnoty nehnuteľnosti, v prípade cudzinca išlo o 5% poplatok. Za povolenie prenajatia nehnuteľnosti vyberalo MH poplatok vo výške 1 % z hodnoty majetku. Povolenie scudzenia, zaťaženia a árendy nehnuteľností do 6 ha udeľovali štátne obvodné úradovne pre pozemkovú reformu. Vybraté peniaze mali pripadnúť fondu, ktorý sa mal vytvoriť na úpravu pozemkového vlastníctva.¹³ Motívy tohto kroku osvetľuje dôvodová správa vládneho nariadenia, kde sa uvádzalo, že „všeobecná právna úprava pozemkovej držby na Slovensku v tom zmysle, aby poľnohospodárska pôda prešla do rúk pracujúcich slovenských roľníkov vyžaduje si však rozsiahlej akcie, ktorá je spojená s veľkými finančnými nákladmi. Na túto akciu ale nepamätalo sa vopred v štátnom rozpočte.“¹⁴ Vládne nariadenie zároveň predlžovalo termín súpisu o ďalších 30 dní. V súvislosti s týmto vládnym nariadením doplňujúcim vl. nar. č. 146 a 147 prišlo i k sporu s ministerstvom vnútra (MV), ktoré s jeho osnovou nesúhlasilo, pretože podľa jeho názoru navrhované rozšírenie súpisovej povinnosti znamenalo obmedzenie vlastníctva a slobody majetku, čo bolo možné len zákonom, a nie vládnym nariadením, pričom podobne argumentovalo aj v prípade vyberania poplatku. Podľa MV taktiež nebolo možné predĺžiť obdobie súpisu, a tak navrhovalo vec upraviť zákonom, pretože by to v opačnom prípade odporovalo už vtedy platnej ústave. Podľa MH bolo však nutné prijať návrh do konca augusta, a tak vzhľadom na to, že snem mal prázdniny, vyšlo doplnenie vl. nar. č. 146 a 147 ako vládne nariadenie napriek faktu, že ho MV označilo za vyslovene protiústavné.¹⁵

Podľa výsledkov súpisu uskutočneného na základe spomínaného nariadenia, vlastnili Židia na slovenskom území 101 423 ha pôdy, pričom z tohto množstva

12 SNA, f. MH, šk. č. 91, Prez-L- 2228/13-39.

13 Slovenský zákonník, 1939, vl. nar. č. 197.

14 SNA, f. MH, šk. č. 91, Prez-L- 2228/8-39.

15 SNA, f. MH, šk. č. 91, Prez-L- 2228/11-39.

bolo 44 372 ha ornej pôdy, ktorá bola vo vlastníctve 4963 Židov¹⁶, nie všetky židovské poľnohospodárske nehnuteľnosti však boli do súpisu prihlásené.¹⁷ Z tejto výmery stihlo do novembra 1939 na základe vl. nar. č. 147 prejsť schválením kúpnopredajných zmlúv zo strany MH 994 ha židovskej pôdy do rúk „arijcov“.¹⁸

Dňa 9. októbra 1939 vydala slovenská vláda nariadenie o revízii I. pozemkovej reformy, podľa ktorého malo opatrenia a rozhodnutia Štátneho pozemkového úradu (ŠPÚ) a ministerstva poľnohospodárstva z obdobia I. ČSR prehodnotiť MH.¹⁹ Revízia I. pozemkovej reformy sa mala vzťahovať hlavne na prominentov bývalého režimu a na cudzincov,²⁰ vládnucci režim však už v tom čase presadzoval novú úpravu pozemkového vlastníctva. Spôsob riešenia základného problému – ako pôdu získať a následne prideliť – načrtol už v máji 1939 nový minister hospodárstva Gejza Medrický. Malo dôjsť k vytvoreniu nedeliteľných nescudziteľných a nezaťažiteľných gazdovstiev s výmerou približne 17,26 ha (30 k. jut.), ktoré by pochádzali zo židovskej pôdy. Príprava pozemkovej reformy sa v októbri 1939 dostala do národohospodárskeho výboru snemu, pričom sa prijali tri hlavné zásady – zabrániť špekulácií s pôdou, nepridelovať malé pozemky, ale vytvoriť stredné hospodárstva, a primeraná platba za získanú pôdu. To v podstate vylučovalo z účasti na reforme bezzemkov a drobných roľníkov, ktorí sa mali venovať predovšetkým záhradníctvu a pestovaniu zeleniny.²¹

Osnova zákona o úprave držby pôdy z dielne MH predpokladala prechod pôdy do „rúk národne a štátne spoľahlivých občanov“ uplatnením výkupného práva štátu na všetky vlastnícke kategórie pozemkov, rozdiel mal byť len v jeho

16 KAMENEC, I.: K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945. *Historické štúdie*, roč. 22, 1977, s. 53. BAUCH, V.: *Poľnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 33.

17 NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, dokument č. 35, s. 126.

18 SNA, f. MH, šk. č. 43, 704/39 – XI/dôv.

19 *Slovenský zákonník*, 1939, vl. nar. č. 253. Toto vl. nar. bolo zrušené zákonom č. 46/1940 Sl. z.

20 Z apríla 1939 pochádza vládne nariadenie č. 73 Sl. z. o politických zbohatlíkoch, podľa ktorého majetok takto označených osôb prepadol v prospech štátu. O prepadnutí majetku rozhodovala päťčlenná komisia vymenovaná vládou na návrh ministerstva vnútra, ktorej rozhodnutie mohla pozmeniť len vláda udelením milosti. *Slovenský zákonník*, 1939, vl. nar. č. 73. RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 146. DRAGÚŇ, S.: Vládne nariadenie o politických zbohatlíkoch a jeho realizácia v praxi. In: PEKÁR, M. – PAVLOVIČ, R. (eds.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. Slovensko medzi 14. marcom a salzburskými rokovaniami*. Prešov 2007, s. 38 – 54.

21 RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 146 – 147.

spôsobe. Štát teda mohol uplatniť výkupné právo pri „árijskom majetku“ s rozlohou viac ako 30 ha v prípade jeho scudzenia, pri majetku cudzincov taktiež v prípade scudzenia, ale bez ohľadu na jeho veľkosť, a v prípade židovského majetku mal štát právo uplatniť si výkupné právo kedykoľvek a na všetok majetok. Takýmto spôsobom získaná pôda, ako aj pôda pochádzajúca z revízie starej pozemkovej reformy mala prejsť do rúk odborníkov a miestnych obyvateľov.²²

S cieľom uskutočnenia pozemkovej reformy bol zákonom č. 45 z 22. februára 1940 zriadený ŠPÚ. Úrad nepodliehal MH (ŠPÚ vlastne vznikol pretvorením XI. odboru MH), hoci vo veciach pozemkovej reformy preberal jeho dovtedajšiu pôsobnosť, ale bol priamo podriadený vláde. ŠPÚ spravoval majetok, ktorý štátu v rámci reformy pripadol a rozhodoval o konkrétnych prídeloch a výkupoch pôdy. Na jeho čele stál predseda, ktorého na návrh vlády vymenoval prezident republiky. Pri ŠPÚ existoval správny zbor, ktorý sa uznášal na smerniciach vo všetkých veciach pozemkovej reformy. Podľa zákona mal byť každý prídel ihneď oznámený v *Úradných novinách*.²³

V súvislosti s organizáciou ŠPÚ je nutné spomenúť vznik Dozornej skupiny (DS) v r. 1941, sprvu ustanovenej pri Prezídiu ŠPÚ, v r. 1942 sa však DS osamostatnila ako odbor IV. Vykonávala dozor nad pracovnými skupinami, ktoré uskutočňovali reformu na židovských nehnuteľnostiach. Pracovné skupiny boli vytvorené v tom istom roku ako organizačná zložka ŠPÚ na zabezpečenie plynulého výkonu reformy. Každý z nich prislúchal obvod jedného, príp. viacerých okresných súdov, kde postupne realizovali pozemkovú reformu.

Z rovnakého dňa ako zákon o ŠPÚ pochádza i zákon o pozemkovej reforme č. 46, ktorým sa pre štát určovali spôsoby nadobúdania poľnohospodárskych nehnuteľností, ich úpravy, prídel a poskytovanie úverov prídelcom, pričom za konkrétneho vykonávateľa týchto opatrení bol určený ŠPÚ.²⁴ Už podľa dôvodovej správy k zákonu bol nútený výkup židovskej pôdy opodstatnený tým, „že židia nadobudli pôdu väčšinou spôsobom nesrovnateľným so zásadami, ktoré ovládajú slovenský kresťanský štát, ďalej tým, že židia na pôde sami nepracujú a považujú ju len za spôsob ukladania peňazí...“²⁵ Aj poslanec Dr. Miloš Vančo na zasadnutí Snemu SR v rámci správy ústavnoprávneho výboru o návrhu zákona o úprave pozemkovej držby vyjadril názor, že „v rukách žida pôda nikdy nebola svätou, bol to len predmet obchodnej špekulácie... Keď takýmto činom židov vyradíme z poľnohospodárstva, ale im dávame všeobecnú hodnotu toho,

22 SNA, f. MH, šk. č. 43, 704/39 – XI/dôv.

23 Slovenský zákonník, 1940, zákon č. 45.

24 Slovenský zákonník, 1940, zákon č. 46.

25 Správa z 3. schôdze národohospodárskeho výboru Snemu SR z 9. 10. 1939. Za poskytnutie dokumentu ďakujem prof. E. Nižňanskému.

čo sa im odníma, právne sa im ujma nedeje, ba nedeje sa im ani len hospodárska ujma, iba obmedzuje sa doterajší bezuzdný liberalizmus, ktorý dovoľoval, aby naša pôda dostávala sa do ruky komukoľvek...“²⁶

Podľa zákona bola poľnohospodárskou nehnuteľnosťou orná pôda, vinohrady, pastviny, lúky, záhrady, lesy, rybníky, obytné a hospodárske budovy a zariadenia slúžiace vlastnému poľnohospodárskemu a lesnému hospodárstvu a podniky poľnohospodárskeho priemyslu, ak neboli právne a hospodársky samostatné a ak slúžili hospodáreniu na poľnohospodárskej pôde. Vládnym nariadením č. 56 sa v marci 1941 menil a dopĺňal zákon o pozemkovej reforme v tom zmysle, že ak išlo o sporné prípady židovských poľnohospodárskych nehnuteľností (najmä o záhrady, obytné budovy a podniky poľnohospodárskeho priemyslu) rozhodoval o otázke, či išlo o poľnohospodársku nehnuteľnosť ŠPÚ po dohode s ÚHÚ. Nútený výkup sa týmto vládnym nariadením zároveň rozširoval aj na pôdu židovských právnických osôb.²⁷

Zákon o pozemkovej reforme určoval, že štát mohol získať pôdu pre potreby reformy výkupom cudzovaných nehnuteľností nad 50 ha (alebo jej časti), prevzatím v súdnom predaji, výkupom od cudzích štátnych príslušníkov²⁸ bez ohľadu na výmeru, výkupom od Židov²⁹ a revíziou rozhodnutí ŠPÚ v Prahe a Ministerstva poľnohospodárstva v Prahe, ktoré boli urobené na základe zákona č. 215/1919 Sb. z. a n. V prípade slovenských občanov sa to však netýkalo prídellov do 10 ha ani majetku uznaných a recipovaných kresťanských cirkví a základín.

ŠPÚ mal právo výkupu na všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti vo vlastníctve Židov, ktoré podliehali súpisu podľa vl. nar. č. 147/1939 Sl. z., za odhadnú cenu, ktorú určovala príslušná štátna obvodná úradovňa pre pozemkovú reformu, prípadne krajský súd. Výmer o určení odhadnej ceny bol doručený vlastníčkovi, ktorému rozhodnutie o prevzatí poľnohospodárskej nehnuteľnosti odovzdal ŠPÚ. ŠPÚ súčasne túto skutočnosť oznámil aj príslušnému súdu, aby nariadil poznámku zamýšľaného prevzatia vo svojich knihách. O prípadných námietkach vlastníka rozhodoval ŠPÚ, ktorý po zložení výkupnej ceny na súde upovedomil o tom vlastníka, ktorý musel odovzdať nehnuteľnosť štátu. V prípade, že by tak neurobil, mal súd vykonať exekúciu.³⁰

26 NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku* 2, dokument č. 11, s. 39.

27 *Slovenský zákonník*, 1940, zákon č. 46; *Slovenský zákonník*, 1941, vl. nar. č. 56.

28 Na základe recipocitivity mohol cudzinec v rámci zákona nadobudnúť poľnohospodárske nehnuteľnosti pri rovnakých podmienkach ako slovenský štátny občan a len so súhlasom ŠPÚ. *Slovenský zákonník*, 1940, zákon č. 46.

29 MV zakázalo vyvlastňovanie židovskej pôdy, ak na to nedá výslovný súhlas.

30 *Slovenský zákonník*, 1940, zákon č. 46. O sťažnostiach ohľadom výmeru o určení odhadnej ceny rozhodoval na základe zmeny zákona o pozemkovej reforme z 9. 7. 1940 s konečnou platnosťou ŠPÚ. *Slovenský zákonník*, 1940, zákon č. 176.

Podľa dôvodovej správy zákona bolo možné ponechať majetky vo vlastníctve Židov len tam, kde by ich odňatie znamenalo národohospodárske straty alebo kde by sa nedali prideliť do produktívnej držby, akou bola minimálne držba pôvodného vlastníka. Kým ŠPÚ nevykúpil židovské nehnuteľnosti alebo nedal súhlas na ich predaj, vyberal ročne od vlastníka 20 Ks za hektár ako príspevok v prospech fondu³¹, ktorý vznikol zákonom o pozemkovej reforme. Lesné oddelené majetky prevzalo MH do vlastnej správy, ktorá trvala až do ich vykúpenia. Po nadobudnutí účinnosti zákona č. 46 nemohol Žid získať žiadne vecné práva na poľnohospodársky majetok okrem prípadu zákonného dedenia a nesmel uzatvárať nové zmluvy o prenájme (už jestvujúce zmluvy sa museli zrušiť do troch rokov).

ŠPÚ nemusel uplatniť svoje právo výkupu len v prípade, že nehnuteľnosti kupoval slovenský občan – roľník (prípadne neroľník s predbežným súhlasom ŠPÚ). Úrad zároveň vyberal od predávajúceho 10 % hodnoty scudzeného majetku v prospech fondu. Výkupnú cenu za nehnuteľnosti Židov a cudzincov musel štát podľa zákona zaplatiť a úrokovať tromi percentami.³² V prípade výkupu čelil ŠPÚ nielen dlhému a komplikovanému procesu, ale ešte pred samotným uvedením prídelcov do držby a úžitku bol povinný zložiť za vykúpenú nehnuteľnosť na súde výkupnú cenu v hotovosti. V skutočnosti by to znamenalo, že úrad by pri hromadnom výkupu musel za židovské poľnohospodárske nehnuteľnosti zložiť viac ako pol miliardy korún, čo bolo nereálne.³³

Pôdu mal ŠPÚ pridelovať roľníkom, prípadne i robotníkom, remeselníkom a osobám, „u ktorých sociálne ohľady pridel odôvodňujú“. Muselo ísť o „mravne zachovalých“ slovenských občanov kresťanského vierovyznania, ktorým sa pôda mala pridelovať tak, aby vznikali samostatné poľnohospodárske podniky schopné užiť roľníka aj s jeho rodinou. Prídel nebolo možné scudziť, zaťažiť ani dať do prenájmu bez súhlasu ŠPÚ, ktorý nad hospodárením na prídeloch vykonával dozor. Zákon o pozemkovej reforme rozdelil prídel pôdy na roľnícky a neroľnícky. Kým roľnícky prídel zahŕňal rozlohu 6 až 15 ha (dedičné hospodárstva), doplnkový prídel na veľkosť dedičného hospodárstva a prídel do 30 ha, neroľnícky predstavoval prídel menšie ako 6 ha, prídel pre priemyselné a všeobecne užitočné podniky a stavebné parcely.³⁴

Predtým ako ŠPÚ pridelil uchádzačovi pôdu, musel tento zložiť polovicu kúpnej ceny na účet fondu. Štát mal súčasne právo v určitých prípadoch spätne odkúpiť všetky nehnuteľnosti, ktoré pridelil.³⁵

31 Fond pre pozemkovú reformu.

32 Slovenský zákonník, 1940, zákon č. 46.

33 NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEČ, I.: *Holokaust na Slovensku 2*, dokument č. 35, s. 125–126.

34 Slovenský zákonník, 1940, zákon č. 46.

35 Tamže.

V konkrétnych číslach zdroje pozemkovej reformy špecifikoval G. Medrický na 26. zasadnutí Snemu SR 22. februára 1940. Výkup „árijskej pôdy“ nad 50 ha mal predstavovať 800 000 ha (z toho poľnohospodárskej 300 000 ha), pôda cudzích štátnych príslušníkov 241 598 ha (z toho poľnohospodárskej 61 877 ha), revízia I. pozemkovej reformy 476 000 ha (z toho poľnohospodárskej 226 000 ha) a židovská pôda 101 410 ha (z toho poľnohospodárskej 44 371 ha).³⁶ Keď sa však o niekoľko mesiacov neskôr začala na pôde snemu prerokovávať právomoc ŠPÚ, poslanci sa zhodli na tom, že tento úrad nemá právo obmedzovať voľné obchodovanie s pôdou „kresťanov... takáto právomoc Štátneho pozemkového úradu by sa politicky vymykala z ideového rámca doterajšej našej pozemkovej reformy, lebo veď prevod poľnohospodárskych nehnuteľností medzi kresťanmi sme nikdy ničím obmedzovať nechceli a nechceme.“³⁷ Ako „problematické“ sa v podstate v priebehu realizácie pozemkovej reformy ukázali aj iné jej pramene, takže sa reforma v konečnom dôsledku obmedzila hlavne na pôdu vo vlastníctve židovských osôb.

Celkovo možno povedať, že v prvom období prebiehala arizácia poľnohospodárskeho majetku pomaly a ťažkopádne. Navyše radikálny postup v tejto oblasti mohol štátu spôsobiť vážne problémy v zásobovaní obyvateľstva. Za necelý rok platnosti zákona č. 46/1940 Sl. z. bolo preto arizovaných len 2659 ha pôdy a ďalších 25 299 ha bolo vo výkupnom konaní, ktoré trvalo dva až tri mesiace.³⁸ Do augusta 1941 to bolo síce už 5750 ha pôdy, no zvyšok bol hoci formálne, ale stále v rukách pôvodných vlastníkov. Na väčšie židovské poľnohospodárske, ako aj na lesné majetky sa uvalila nútená správa.³⁹

K radikálnej zmene v procese pozemkovej reformy prišlo v máji 1941, keď sa vládnym nariadením z 19. mája 1941 zrušil výkup židovskej pôdy podľa dovtedajšieho spôsobu. Na základe tohto vládneho nariadenia sa židovské poľnohospodárske nehnuteľnosti mali dňom, ktorý učí ŠPÚ vyhláškou v *Úradných novinách*, stať vlastníctvom Slovenskej republiky, pričom sa za ne mala dodatočne poskytnúť náhrada určená už nie obvodnou úradovňou, ale samotným ŠPÚ, ktorý ju neskôr i vyplatil.⁴⁰ Pôvodný vlastník bol povinný odovzdať svoj majetok na vyzvanie ŠPÚ do držby štátu, resp. osobe určenej týmto úradom. Kým sa tak však nestalo, musel pôvodný majiteľ nehnuteľnosť riadne obhospodarovať a platiť všetky dane a poplatky. Ak bol takýto majetok v prenájme, nájomné

36 Podľa poslanca Beňáka spomínaná židovská pôda predstavovala pri najmenšom odhade asi 400 000 000 Ks. NIŽŇANSKÝ, E. – KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku 2*, dokument č. 11, s. 40. BAUCH, V.: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 26.

37 Citované podľa: BAUCH, V.: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 27.

38 KAMENEC, I.: *K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945*, s. 54

39 Tamže.

40 V skutočnosti bola židovská pôda vyvlastnená prakticky bez náhrady.

začalo plynúť do pokladnice ŠPÚ.⁴¹ Výkon pozemkovej reformy na židovských poľnohospodárskych nehnuteľnostiach upravoval aj tzv. Židovský kódex, prijatý ako vl. nar. č. 198/1941 Sl. z., ktorý vo viacerých bodoch opakoval nariadenie z 19. mája 1941 (napr. o prechode tohto majetku do vlastníctva štátu vyhláškou ŠPÚ).⁴² Konečný prechod všetkých židovských poľnohospodárskych nehnuteľností, na ktoré sa vzťahoval tzv. Židovský kódex, do vlastníctva štátu sa uskutočnil vyhláškou ŠPÚ č. 231 v *Úradných novinách* dňom 16. mája 1942.⁴³

Zákomom o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach obhospodarovanými Židmi bol v júni 1942 pri ŠPÚ zriadený Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov (FSPM), ktorý mal za úlohu spravovať židovskú pôdu.⁴⁴ Za hnuťelný majetok (živý a mŕtvy inventár a pod.), ktorý neprepadol v prospech štátu podľa zákona č. 68/1942 Sl. z., ale mal sa stať vlastníctvom štátu výmerom ŠPÚ, sľuboval zákon náhradu. Podľa tejto zákonnej úpravy ručil štát prípadným veriteľom len do výšky náhrady za prevzatý poľnohospodársky nehnuteľný a hnuťelný majetok, spôsob uspokojenia požiadaviek veriteľov mal však upraviť osobitný zákon. Zároveň sa k 30. septembru 1942 rušili všetky nájomné zmluvy, ktorými dali Nežidia svoje poľnohospodárske majetky do nájmu židovským osobám. Významným ustanovením bolo, že Fond sa nestal právnym nástupcom Žida – pôvodného vlastníka, ale len správcom nehnuteľnosti od ŠPÚ.⁴⁵

FSPM spravoval poľnohospodárske nehnuteľnosti, ktoré pripadli štátu na základe nariadenia č. 198/1941 Sl. z. (ak mu ich odovzdal ŠPÚ), a tie, ktoré mu za istých podmienok prideliť MH podľa zákona č. 108/1942 Sl. z., pričom majetky obhospodaroval buď vo vlastnej réžii, alebo ich mohol dať do prenájmu, kým nepadne definitívne rozhodnutie o ich osude. Orgánmi Fondu boli miestni správcovia, ktorí podliehali kontrole oblastných inšpektorátov⁴⁶ so sídlom v Hlohovci, Baťovanoch, Ľupči, Nitre, Prešove, Senici, Trebišove, Trenčíne a Topoľčanoch.

41 *Slovenský zákonník*, 1941, nar. č. 93. Nariadenie sa netýkalo lesnej pôdy, ktorá už na jeseň 1940 prešla pod správu MH. RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 154.

42 V § 151 sa určovalo, že pod pojem poľnohospodárskej nehnuteľnosti nespádajú a) obytné domy a b) stavebné parcely v zastavaných častiach obcí a miest (ak neboli súčasťou poľnohospodárskeho celku), c) priemyselné a obchodné podniky, d) záhrady vo výmere do 1000 štvorcových siah, ktoré súviseli s nehnuteľnosťami a) a c). V spornom prípade rozhodoval predseda ŠPÚ po dohode s predsedom ÚHÚ. *Slovenský zákonník*, 1941, nar. č. 198.

43 *Úradné noviny*, 1942, vyhláška ŠPÚ č. 231

44 Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov (FSPM) zastupoval predseda ŠPÚ. Prípadné finančné prebytky Fondu sa mali použiť na uhradenie nákladov spojených s vystaňovalectvom Židov zo Slovenska. *Slovenský zákonník*, 1942, zákon č. 108.

45 Tamže.

46 *Úradné noviny*, 1942, vyhláška predsedu vlády č. 313.

Do konca roka 1942 odovzdal ŠPÚ Fondu poľnohospodárske nehnuteľnosti vo výmere viac ako 14 000 ha. Podľa historika Jana Rychlíka bol stav rozdelenia židovskej pôdy v r. 1942 nasledujúci: prídel v rámci reformy 22 441 ha, FSPM 16 311 ha, spolu teda 38 752 ha. 8136 ha síce patrilo Fondu, ale bolo zároveň arendovaných. V marci 1944 obhospodaroval Fond približne 25 875 ha poľnohospodárskej pôdy a spravoval okolo 40 hospodárskych dvorov.⁴⁷

V rámci Fondu sa zriadila i Ústredná správa ako inštitúcia riadiaca prácu spomínaných nižších zložiek FSPM (miestnych správ a oblastných inšpektorátov). Ako súčasť jej 1. oddelenia fungoval tzv. prípravný referát, ktorý vykonával práce spojené s preberaním bývalých židovských majetkov do správy Fondu, vybavoval agendu likvidácie nájmov bývalých židovských vlastníkov, evidoval majetky spravované miestnymi správami, ako aj tie, ktoré boli ponechané mimo ich kompetencie (drobné majetky pod tzv. dočasným dozorom), dovtedy, kým sa prostredníctvom verejných dražieb neprenajali.⁴⁸ Vzhľadom na nízku odbornú úroveň miestnych správcov ostávali neraz bývalí majitelia na poštátne majetkoch ako poradcovia, pričom tento fakt zohrával dôležitú úlohu predovšetkým v čase prebiehajúcich deportácií, keď Fond poskytol viacerým Židom ochranu pred odtransportovaním.⁴⁹ Ústredná správa FSPM sa v roku 1943 presťahovala z Bratislavy do Piešťan, kde sídlila až do likvidácie Fondu v roku 1948.

Samotné prídelové pokračovanie bolo značne komplikované a rozdelené na niekoľko etáp, o čom svedčí inštrukcia ŠPÚ č. 1389/42 prez., upravená obežníkom ŠPU 3. júla 1944. Na procese sa zúčastňovali okresný predseda, obvodný tajomník a miestny predseda HSLS, miestny predseda Pôdohospodárskeho združenia, vládny komisár obce, vedúci notár a miestny veliteľ HG.⁵⁰ Konkrétny priebeh procesu spočíval v tom, že pracovná skupina najprv vypracovala návrh programu, vyhotovila zoznam parciel, urobila ich ocenenie a zostavila parcelačný plán. Záujemca o pôdu vyplnil formulár nahradzujúci žiadosť o prídel, ktorý potvrdil vládny komisár obce, notár, následne predseda HSLS a až potom sa žiadosť dostala k pracovnej skupine ŠPÚ. K finančnej sile uchádzača sa vyjadroval vládny komisár, kým predseda HSLS (alebo Deutsche Partei) podávali jeho hodnotenie z politického hľadiska. Pracovná skupina prihlášky po ich prekontrolovaní postúpila ŠPÚ, ktorý prídel definitívne schvaľoval.⁵¹

47 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 328/44-S. RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 156.

48 Niektoré takéto majetky sa dávali do nájmu aj mimo dražby (tzv. nútený nájom). Inventár k fondu ŠPÚ, s. 1 – 11.

49 KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 206 – 207.

50 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2319/44-S.

51 RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 154 – 155. BAUCH, V.: *Poľnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 37.

Osobitným problémom bolo vyrovnanie pohľadávok voči bývalým vlastníkom poľnohospodárskych hnutelností a nehnuteľností. Podľa vládneho nariadenia z júna 1943 museli byť všetky pohľadávky voči Židom, ktorí boli deportovaní alebo utiekli, prihlásené ŠPÚ do konca októbra 1943.⁵² Značné znepokojenie vyvolávali aj obavy peňažných ústavov o úvery poskytnuté židovským hospodárom, preto banky získali možnosť odpredať nehnuteľnosti exekučnou dražbou tak, aby mohli byť z jej výťažku úplne uspokojené ich pohľadávky. Dražba sa stávala právoplatnou až potom, keď ŠPÚ schválil osobu vydražiteľa.⁵³

Od roku 1942 došlo postupne k zastaveniu parcelácie veľkostatkov, ktoré boli sústredené pod vedenie FSPM, čím sa jediný zdroj pozemkovej reformy – pôda židovských vlastníkov prestala rozdeľovať.⁵⁴ O nápravu v oblasti preberania židovskej pôdy sa mal postarať zákon z februára 1943, na základe ktorého nový majiteľ získal arizovanú pôdu na svoje meno až potom, keď uspokojil prípadných veriteľov.⁵⁵

So zmenenou vojenskou situáciou prišla zo strany HSES i potreba upevnenia moci v spoločnosti, preto sa vláda rozhodla pridať časť pôdy pre pozemkovú reformu v skrátenej pokračovaní, veľké majetky však mali ostať v správe FSPM. Okrem skrátenej prídelovej pokračovania zrušil ŠPÚ uprostred roka 1943 árendálne zmluvy, ktoré pred rokom uzatvoril, a bolo rozhodnuté odpredať pozemky, ktoré neobrábal Fond, na dražbe. Na dražbe bola teda odpredávaná pôda drobných židovských vlastníkov, ktorých majetky nepresahovali výmeru 6 ha, pričom zúčastniť sa na nej mohli len roľníci – členovia HSES alebo frontoví vojaci.⁵⁶ Odhad nehnuteľnosti vykonal vedúci notár, avšak pozemok získal uchádzač, ktorý po vyhlásení predajnej ceny ponúkol najvyššiu sumu. Ak by na predajnú cenu nik nereagoval, mohla sa táto postupne znížiť až na polovicu.⁵⁷ Nadobúdateľ musel zaplatiť minimálne 50 % sumy do 8 dní, ale až do vyplatenia jej plnej výšky mal ŠPÚ právo nehnuteľnosť späť odkúpiť.⁵⁸ Prídelové

52 *Slovenský zákonník*, 1942, vl. nar. č. 85.

53 BAUCH, V.: *Poľnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 39 – 40.

54 Tamže, s. 46. V máji a júni toho istého roka pristúpil ŠPÚ k súpisu všetkého poľnohospodárskeho majetku vo vlastníctve Židov, pričom v rámci 13 pracovných skupín vlastnilo viac ako 4700 majiteľov takmer 47 000 ha pôdy. Inventár k fondu ŠPÚ, s. 9.

55 KAMENEČ, I.: *K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945*, s. 55.

56 Frontoví vojaci boli pri výkone reformy zvýhodnení 20% zľavou z kúpnej ceny. SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2319/44-S. K priebehu dražby pozri bližšie: RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 157.

57 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2319/44-S.

58 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2319/44-S. Podľa obežníka sa reforma nemohla previesť na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach, ktoré pred poštátnením patrili Židom z USA, Anglicka, Holandska, Belgicka, Švédska, Nórska, Španielska, Portugalska, Francúzska a z republik strednej a južnej Ameriky.

ceny boli značne vysoké, preto si úspešný prídelca mohol zvyšok ceny vypožičať v Roľníckej vzájomnej pokladnici. Nehnutelnosti sa však novým nadobúdateľom odovzdávali až koncom hospodárskeho roka.⁵⁹

Podľa historika Jiřího Doležala sa v rokoch 1943 a 1944 konalo 3260 dražieb, na ktorých sa za priemernú cenu 13 500 Ks za 1 ha vydražilo 2204 ha pôdy.⁶⁰ Vypuknutím SNP v roku 1944 sa situácia ŠPÚ vymkla úplne spod kontroly. Úrad vyslal na východné Slovensko osobitnú komisiu, ktorá mala zistiť fungovanie úradnej agendy, pretože správy Fondu stratili kontakt so svojím inšpektorátom, ktorý sa po odsune z Prešova nachádzal v povstalcami obsadenej Nemeckej Lupči. Niektorí správcovia Fondu a všetci Židia boli zaistení nemeckými jednotkami.⁶¹ Vláda na svojom zasadaní 4. októbra 1944 vymenovala vládnych poverencov pre východné oblasti štátu⁶², do ktorých pôsobnosti spadali aj právomoci vo veci pozemkovej reformy (s výnimkou pri scudzení pôdy nad 50 ha).⁶³

Sledovaný cieľ reformy – vytvorenie silnej strednej roľníckej vrstvy, ktorá by bola oporou HSLS, sa slovenskej vláde dosiahnuť nepodarilo, o čom jasne hovoria výsledky pozemkovej reformy. Podľa Vlastislava Baucha sa v jej rámci rozdelilo 45 379 ha pôdy, z čoho bývalým židovským majiteľom patrilo 44 329 ha. Pokiaľ ide o túto pôdu, prídelcy do 5 ha dostalo 11 625 osôb (10 180 ha), v dražbách sa predalo 7500 ha (10 000 prídelcov), schváleným predajom skončilo v rukách 632 osôb 5294 ha, v 50 prípadoch získali prídelcovia roľnícke nediely do 20 ha (614 ha) a väčšie samostatné prídelcy v 44 prípadoch (20 741 ha). Tieto údaje sponchyňuje J. Rychlík, podľa ktorého bolo z 46 888 ha pôdy židovských vlastníkov a organizácií pridelených 22 441 ha (prídelom) a 3204 ha (dražbou). Revíziou I. pozemkovej reformy a konfiškáciou sa získalo 3192 ha (pridelených 1104 ha), výkupom od Maďarov 6325 ha (pridelených 160 ha). Pôda zo schváleného predaja pôdy cudzincov a Židov predstavovala 42 983 ha, resp. 42 476 ha.⁶⁴ Na rozdiel od majiteľov podnikov a obchodov netvorili židovskí pozemkoví vlastníci príliš početnú vrstvu, ich vlastníctvo rozhodne nemohlo postačovať na uspokojenie „hľadu po pôde“ slovenských roľníkov, napriek tomu však nebola korupcie ušetrená ani táto časť židovského majetku.

59 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2319/44-S.

60 RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 157.

61 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2848/44-S.

62 Pre Tatranskú župu to bol L. Kniha, župný tajomník HSLS a pre župu Šarišsko-zemplínsku A. Sabol-Palka, mešťanosta Prešova.

63 SNA, f. FSPM, šk. č. 1, 2937/44-S, 3244/44-S.

64 BAUCH, V.: *Polnohospodárstvo za Slovenského štátu*, s. 42. RYCHLÍK, J.: *Príprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*, s. 160.

Legislatívne aspekty protižidovskej vysťahovaleckej politiky na príklade vojnovnej Slovenskej republiky a Protektorátu Čechy a Morava v rokoch 1939 až 1942

Ján Drgo (Slovensko)

ÚVOD

V nasledujúcom príspevku sa pokúsime objasniť príčiny a priebeh vysťahovaleckej politiky vo vojnovnej Slovenskej republike a v Protektoráte Čechy a Morava v rokoch 1939 až 1942. Cestou komparácie poukážeme na organizačné zabezpečenie židovského vysťahovalectva, opatrenia súvisiace s dislokáciou Židov v určitých vopred stanovených miestach a napokon aj na legislatívnu úpravu núteného vysťahovania Židov.¹ Naším cieľom je komparácia legislatívnej a administratívnej úpravy protižidovskej vysťahovaleckej politiky v územných celkoch ovplyvnených rovnakými ideologickými základmi, no líšiacich sa mierou samostatnosti, metódami vládnutia a aplikovanými právno-politickými nástrojmi.

1. ETAPY A METÓDY NEMECKEJ VYSTĀHOVALECKEJ POLITIKY

Proces vysťahovania Židov z krajín pod priamym či nepriamym vplyvom nacistického Nemecka bol determinovaný postupnou modifikáciou nemeck-

1 Medzi opatrenia súvisiace s dislokáciou Židov možno v širšom zmysle slova zaradiť aj budovanie pracovných táborov, no keďže ich vytvorenie a správa sú tematicky i obsahovo témou, ktorá by mohla byť predmetom samostatnej štúdie, nebudeme sa im podrobnejšie venovať.

kej vysťahovaleckej politiky. Nemeckí predstavitelia hneď neuvažovali nad fyzickou likvidáciou miliónov Židov, ale presadzovali iné, menej radikálne formy riešenia zamerané spočiatku na podporu židovského vysťahovalectva a neskôr na koncentráciu Židov v novozískaných východných územiach, najmä v Poľsku. Až dynamika vojnového vývoja stanovila definitívne smerovanie „konečného riešenia“. Preto môžeme, aspoň v hrubých črtách, hovoriť o troch etapách nemeckej protižidovskej vysťahovaleckej politiky.

Prvá etapa je časovo ohraničená vypuknutím 2. svetovej vojny v septembri 1939. Toto obdobie predstavovalo etapu podporovania židovskej emigrácie a budovania organizačného aparátu na podporu vysťahovalectva. Druhá etapa je časovo ohraničená prelomom rokov 1939/1940 až 1941/1942 a predstavuje obdobie pokusov o usídlenie Židov na novonadobudnutých územiach na východe, prípadne v iných oblastiach vplyvu Nemecka (Madagaskar). Tretia etapa, určená prelomom rokov 1941/1942 a determinovaná vyhladzovacím spôsobom vedenia vojny proti Sovietskemu zväzu a konferenciou vo Wannsee 20. januára 1942, je obdobím „konečného riešenia židovskej otázky“.

Nemecko spočiatku plánovalo podporovať všetky formy židovského vysťahovalectva.² Hermann Göring informoval 24. januára 1939 Reinharda Heydricha o spôsobe vysťahovania Židov formou konštituovania Ríšskej centrály pre židovské vysťahovanie (Reichszentrale für die Jüdische Auswanderung). Úlohou organizovať a financovať vysťahovalectvo malo byť poverené Ríšske združenie Židov v Nemecku (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland), a preto plánovali zaviesť aj povinné členstvo v tejto organizácii. Združenie malo naplňať kvóty určované Ríšskou centrálou a starať sa o obstarávanie vstupných víz do cieľových krajín a organizáciu zbierok na účely vysťahovania.³

Vytvoril sa tak dvojčlánkový organizačný model pozostávajúci z orgánu kontrolujúceho najmä majetkovú stránku židovského vysťahovalectva a z orgánu centralizujúceho celú židovskú samosprávu do jedného bodu. Ríšske úrady mali „spolupracovať“ so židovskými organizáciami s povinným členstvom a Židia si

-
- 2 Opatrenia prijaté v Ríši od roku 1933 mali za cieľ podporovať emigráciu Židov. Preto štát podporoval tie židovské organizácie, ktoré odporúčali emigráciu. Málo krajín bolo ochotných Židov prijať a Nemecko tak vyvolalo celosvetový problém, ktorý sa zúčastnené krajiny pokúsili riešiť na konferencii v Évian-les-Bains. Účelom bolo podporiť židovskú emigráciu a zabezpečiť, aby si Židia mohli zo sebou zobrať aspoň časť svojho majetku. Nemecko však žiadalo zaplatenie určitej finančnej sumy za každého Žida, ktorý sa takto vysťahuje, takže konferencia skončila nezdarom. BURLEIGH, M. – WIPPERMANN, W.: *Rasistický štát: Nemecko 1933–1945*. Praha 2010, strana (s.) 93–94.
 - 3 ZÁMEČNÍK, S.: Der Fall Nisko im Rahmen der Entstehungsgeschichte der Endlösung der Judenfrage In: NESLÁDKOVÁ, L. (ed.): *Akce Nisko v „historii konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava 1995, s. 92–93.

mali vlastne sami finančne zabezpečiť a organizovať výstahovalectvo. Tento organizačný model bol použitý nielen v Berlíne, ale aj vo Viedni a v Prahe a určitým spôsobom aj v Bratislave.

Po vypuknutí 2. svetovej vojny sa začalo uvažovať nad deportáciou Židov do novonadobudnutých území. Po porážke Poľska a vzniku Generálneho gouvernementu⁴ sa uvažovalo nad zriadením tzv. Judenreservatu, teda židovskej rezervácie, čo sa v praxi pokúšal organizovať Adolf Eichmann.⁵ Tento plán však vo väčšej časti ostal iba v experimentálnej fáze. Do Gouvernementu však v rámci politiky zriaďovania veľkých get do marca 1941 vyviezli asi 365 000 Židov z bývalých území Poľska anektovaných Nemeckom napriek protestom okupačnej správy, ktorá poukazovala na zlú zásobovaciu situáciu v už úplne preplnenom území.⁶

Podľa výskumov ruského historika Pavla Poliana sa Nemecko pokúšalo dohodnúť v roku 1940 vysídlenie Židov aj do Sovietskeho zväzu, konkrétne do Birobidžanu a na západnú Ukrajinu, no sovietske vedenie tento krok odmietlo.⁷

Po porážke Francúzska sa do rúk nacistov dostala francúzska koloniálna ríša, čím sa otvorili nové deportačné možnosti. Ešte v máji 1940 odovzdal Heinrich Himmler Adolfovi Hitlerovi memorandum,⁸ v ktorom žiadal deportáciu Židov do Afriky, s čím síce Hitler vyjadril súhlas, no realizáciu memoranda podmie-

4 Poľsko bolo napadnuté 1. 9. 1939. V októbri 1939 Nemecká ríša anektovala západné Poľsko ako novú župu Warthegau a severozápadné Poľsko bolo pripojené k Prusku. Východné Poľsko bolo obsadené Sovietskym zväzom a zo zvyšných území stredného a južného Poľska bol vytvorený tzv. Generálny gouvernement na čele s Hansom Frankom a s hlavným mestom v Krakove. Generálny gouvernement mal slúžiť ako zásobárňa lacnej pracovnej sily. Po napadnutí Sovietskeho zväzu sa Generálny gouvernement rozšíril o územie okolo Lvova. Pozri: *Holocaust v Poľsku*. Dostupné na <http://www.holocaust.cz/cz2/history/countries/poland>.

5 Nemecké vedenie uvažovalo, že by „židovskú rezerváciu“ zriadilo v okolí Lublinu v Generálnom gouvernemente. Plán bol taký, že by sa všetky nemecké rozptýlené menšiny žijúce v Európe a najmä v pobaltských krajinách, Bukovine a Volyňsku presídlili do bývalých území Poľska anektovaných Nemeckom a Poliakov, Židov a Rómov by boli presídlili do Generálneho gouvernementu. Praktickým pokusom o realizáciu tohoto plánu boli tri transporty Židov organizované A. Eichmannom z Viedne, Moravskej Ostravy a Katovic v októbri 1939. Transporty odišli do železničnej stanice Nisko nad Sanom vo východnej časti Lublinska. Prvé transporty mali vybudovať tábor, ktorý sa mal stať zárodkom pre vytvorenie „židovskej rezervácie“. A. Hitler nakoniec opustil ideu zriadenia „židovskej rezervácie“ a pristúpil na vznik veľkých židovských get. Tábor v Nisku tak stratil svoje poslanie hneď na začiatku a bol zrušený. Pozri: *Teritoriální řešení židovské otázky*. Dostupné na <http://www.holocaust.cz/cz2/history/jew/general/genera>.

6 SEEMAN, R.: *Cesta do Wannsee*. Středokluky 2008, s. 144 – 145.

7 Tamže, s. 145.

8 V pôvodnom znení *Denkschrift über die Behandlung der „Fremdvölkischen“ im Osten*.

ňoval porážkou Veľkej Británie. Himmler sa zasadzoval za deportáciu „národnej spodiny“ (Volksabschaums) do Generálneho gouvernementu a všetkých Židov do Afriky. Po tom, čo Hitler prijal plán ako politickú líniu, jeho realizáciu preniesol na vedúceho referátu pre židovskú otázku Franza Rademachera, ktorý 3. júna 1940 navrhol vysídlenie Židov „napríklad na Madagaskar“.⁹ Do organizácie vysťahovania mali byť zapojené početné ríšske úrady počínajúc Zahraničným úradom, ktorý mal mať na starosti vypracovanie mierových zmlúv s Francúzskom a Veľkou Britániou, Schutzstaffel (SS) končiac, ktorá mala spravovať ostrovné geto. S prípravnou fázou plánu súviselo zastavenie getoizácie židovského obyvateľstva, ale po porážke Nemecka v Británii a s následným napadnutím Sovietskeho zväzu bol celý plán uložený *ad acta*.¹⁰

Po začatí vojny proti Sovietskemu zväzu špeciálne nemecké jednotky Einsatzgruppen začali postupne fyzicky likvidovať Židov a nemecké vedenie napokon prešlo k poslednej fáze „konečného riešenia“, teda k fyzickej likvidácii Židov v koncentračných táboroch.

Konečný cieľ nemecké vedenie naformulovalo na konferencii vo Wannsee 20. januára 1942. „Konferencia vo Wansee nepredstavovala zahájenie, konečného riešenia, teda systematického vyhladzovania židovskej populácie v Európe, pretože to už prebiehalo od novembra 1941... Cieľom konferencie bolo koordinovať aktivity rôznych zainteresovaných výborov, aby došlo k maximálnemu zefektívnemu riešeniu, ktoré sa tak malo dostať do ďalšej vývojovej etapy.“¹¹ Jej výsledkom bolo konštatovanie, že: „Namiesto vysťahovania nastúpila ako ďalšia možnosť riešenia po príslušnom predbežnom schválení vodcom evakuácia Židov na Východ. Židia sa majú posilať po dobu konečného riešenia na práce na Východ pod príslušným vedením. Práceschopní Židia budú privedení do týchto oblastí vo veľkých kolónach, oddelene podľa pohlavia. Budú pracovať na stavbe diaľnic,

-
- 9 Myšlienka vyvieť Židov na Madagaskar bola popularizovaná v medzivojnovom období Britmi Henrym Hamiltonom Beamishom a Arnoldom Leeseom, ako aj Holanďanom Egonom van Winghenom. V Nemecku navrhol tento spôsob riešenia už v januári 1939 hlavný ideológ nacistickej strany A. Rosenberg v úvahe o vyriešení židovskej otázky. O odsun Židov na Madagaskar sa pokúšalo dokonca aj Poľsko, ktoré s povolením Francúzska vyslalo na Madagaskar trojčlennú skúšobnú komisiu, ktorú tvorili Mieczyslaw Lepecki, Leon Alter a Salomon Dyk. Lepecki odhadoval počet Židov, ktorí by sa tu mohli usídiť na 40 000 až 60 000, ale Alter iba na 2000. Pozri: *Der Madagaskar Plan. Die Umsiedlung der europäischen Juden auf die südostafrikanische Insel Madagaskar*. Dostupné na <http://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/holocaust/entwicklung-einer-territorialen-endloesung/182.html>, SEEMAN, R.: *Cesta do Wannsee*, s. 147.
- 10 Pozri: *Der Madagaskar Plan. Die Umsiedlung der europäischen Juden auf die südostafrikanische Insel Madagaskar*. Dostupné na <http://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/holocaust/entwicklung-einer-territorialen-endloesung/182.html>.
- 11 BURLEIGH, M. – WIPPERMANN, W.: *Rasistický štát*, s. 107.

pričom ich bezpochyby veľká časť zmizne prirodzeným úbytkom. So zbytkom... sa bude musieť vhodne naložiť, pretože tu bezpochyby pôjde o časť najodolnejšiu, predstavujúcu prirodzený výber, na ktorý je treba nahliadať pri prepustení na slobodu ako na zárodok nového židovského rozmachu.“¹²

V kontúrach tohto vývoja prebiehal aj proces vysťahovania Židov v jednotlivých európskych krajinách. Výnimkou nebolo ani Slovensko a Protektorát Čechy a Morava.¹³ Aj tu prešla politika vysťahovalectva v podstate uvedenými tromi etapami, no s určitými modifikáciami.

2. ORGANIZAČNÉ ZABEZPEČENIE ŽIDOVSKÉHO VYSTAHOVALECTVA

Hoci na Slovensku sa vytvorili organizačné predpoklady na podporu židovského vysťahovalectva, orgány, ktoré vznikli, mali predovšetkým koncentrovať židovský majetok do „árijských rúk“. Organizačný aparát, ktorý mal riešenie „židovskej otázky“ prevziať a centralizovať, tvorili dve kľúčové zložky: Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ) a Ústredňa Židov.¹⁴

Legislatívny predpoklad na ich vznik zakotvil ústavný zákon z 3. septembra 1940 č. 210/1940 Sl. z., ktorým sa vláda splnomocnila, aby činila opatrenia vo veciach arizácie. Zákon v § 1 splnomocnil vládu, aby na obdobie jedného roka od účinnosti ústavného zákona vykonala všetky opatrenia na to, aby sa vylúčili Židia zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov.

Na základe predmetného ústavného zákona bolo vydané nariadenie zo 16. septembra 1940 č. 222/1940 Sl. z. o Ústrednom hospodárskom úrade, ktoré v § 1 zakotvilo vznik ÚHÚ.¹⁵ Úrad bol podriadený predsedovi vlády a vybavený

12 Protokoly konferencie vo Wannsee z 20. 1. 1942. SEEMAN, R.: *Cesta do Wannsee*, s. 182 – 184.

13 Protektorát, ktorý bol súčasťou Nemeckej ríše, vystupoval v zmysle *Výnosu vodcu a ríšskeho kancelára o zriadení Protektorátu Čechy a Morava* zo dňa 16. 3. 1939 ako autonómny útvar *sui generis* so značne obmedzenou samosprávou vo všetkých oblastiach verejného života.

14 Vznik tejto organizačnej štruktúry súvisí so zmenou vnútropolitckej situácie na Slovensku po salzburských rokovaníach a s rozmáhajúcim sa procesom arizácie. Jej vznik inicioval nemecký beráter pre „židovskú otázku“ Dieter Wisliceny, ktorý stál aj pri zrode pracovných táborov a dohode s nemeckými orgánmi o vysídlení Židov. Porovnaj: HRADSKÁ, K.: *Genocída slovenských Židov v dobe 2. svetovej vojny*. Dostupné na <http://old.hrad.cz/president/Havel/holocaust/index.html>.

15 Ústredný hospodársky úrad vznikol transformáciou z Hospodárskej úradovne predsedníctva vlády, ktorá fungovala pod vedením Augustína Morávka. A. Morávek sa stal aj šéfom ÚHÚ.

širokými kompetenciami vo vzťahu k úradom, záujmovým korporáciám a iným ustanovizniám, ktoré boli jeho pokyny povinné splniť (§ 3). V zmysle § 2 ods. 1 nariadenia patrila ÚHÚ starostlivosť o to, aby podľa osobitných predpisov vykonal všetko, čo je potrebné na vylúčenie Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a na prevedenie majetku Židov do vlastníctva kresťanov.

Vládnym nariadením z 28. septembra 1940 č. 243/1940 Sl. z., ktorým sa obmedzila voľnosť nakladať s majetkom Židov, bol pri ÚHÚ zriadený Fond pre podporu vystaňovalectva Židov (§ 2 ods. 1). Oficiálnym účelom fondu bolo zhromažďovanie finančných prostriedkov na podporu židovského vystaňovalectva. Nariadením sa preto ustanovilo, že na platnosť právnych úkonov, ktorých predmetom je prevod, zánik, zmena alebo obmedzenie vlastníckeho alebo iného vecného práva, vyjmúc prípad zákonného dedenia, Židov alebo židovských združení k hnutelným alebo nehnuteľným veciam, ktorých obecná hodnota prevyšovala sumu 500 Ks, sa vyžadovalo písomné povolenie ÚHÚ. Za vystavenie povolenia mal ÚHÚ povinnosť vyberať poplatok 10 až 20 % zo všeobecnej hodnoty veci, ktorá bola predmetom právneho úkonu. Majetkové hodnoty získavané na základe poplatkov boli zhromažďované vo Fonde pre podporu vystaňovalectva Židov. Fond bol vždy nanovo rekonštituovaný a postupne dotovaný stále novými a novými vkladmi Židov.¹⁶ S jeho existenciou počítal ešte aj § 215 vládneho nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov (tzv. Židovský kódex).

Fond, ktorý tvorili poplatky Židov, bol „obyčajným podvodom, pretože nikdy neplnil svoje fingované poslanie, ale slúžil iba na vydieranie a okrádanie židovských občanov, maskujúc to snahou o podporu židovského vystaňovalectva.“¹⁷ Túto skutočnosť potvrdzuje jednak to, že štát koncentroval všetok majetok Židov v rukách ÚHÚ prostredníctvom veľkého množstva nariadení, ktoré nemali nič spoločné so zabezpečením židovského vystaňovalectva, a jednak to, že Fond rekonštituovali ešte v roku 1941, keď už bolo dlho zrejmé, že židovské vystaňovalectvo nie je ďalej realizovateľné. Fond pre podporu vystaňovalectva bol spoločne s ÚHÚ iba prostriedkom na odčerpávanie židovského majetku a jeho koncentráciu v nežidovských rukách.

Druhým článkom, ktorý mohol byť využitý na podporu židovského vystaňovalectva, bola Ústredňa Židov. O vzniku Ústredne Židov rozhodla vláda na základe splnomocňovacej ústavnej normy č. 210/1940 Sl. z. a jej právna úprava

16 Nariadenie číslo (č.) 304/1940 Sl. z., ktorým sa obmedzuje voľnosť nakladať s majetkom Židov, z 30. 11. 1940 zrušilo nariadenie č. 243/1940 Sl. z., rekonštituovalo Fond a rozšírilo svoju pôsobnosť aj na nežidovských manželov (manželky) Židov. Nariadenie bolo derogované nariadením č. 186/1941 Sl. z., ktorým sa obmedzuje voľnosť nakladať s majetkom Židov a s jeho existenciou počítalo aj nariadenie č. 198/1941 Sl. z.

17 HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*. Bratislava 2003, s. 93.

bola zakotvená v nariadení vlády č. 234/1940 Sl. z. o Ústrední Židov.¹⁸ Ústredňa so sídlom v Bratislave sa stala jedinou organizáciou zastupujúcou záujmy Židov s povinným členstvom pre všetky osoby, ktoré považovali za Židov podľa platných predpisov.¹⁹ V zmysle § 2 ods. 2 Ústredňa vystupovala ako jediná organizácia Židov žijúcich v Slovenskej republike výlučne oprávnená zastupovať ich záujmy. Išlo však nielen o jedinú organizáciu Židov oprávnenú zastupovať ich záujmy, ale aj o jedinú židovskú organizáciu nenáboženského typu vôbec, pretože podľa § 3 ods. 1 a 2 nariadenia boli všetky ostatné židovské organizácie a spolky s výnimkou náboženských obcí zrušené a ich majetok prevedený do Ústredne Židov. Ústredňa bezprostredne podliehala právomoci a kompetencii ÚHÚ, ktorý mal vydať aj jej štatút s podrobnejšou úpravou.

Ústredňu Židov nemožno úplne chápať ako orgán, ktorý sa podieľal na židovskom vystaňovalectve, skôr išlo o orgán, ktorý mal za úlohu centralizovať židovskú samosprávu do jednej inštitúcie, ktorá by bola ľahšie kontrolovateľná zo strany štátnej moci a mohla by participovať na vystaňovaní Židov. Preto jej činnosť v zmysle podpory židovského vystaňovalectva nemožno porovnávať s činnosťou pražskej Židovskej náboženskej obce, ktorá sa reálne podieľala na organizácii židovského vystaňovalectva.

V Protektoráte Čechy a Morava sa otázka vystaňovania Židov spočiatku riešila formou vynútenia teoreticky dobrovoľného vystaňovalectva. V mnohých nemeckých dokumentoch sa zdôrazňovalo, že hlavnou úlohou židovskej politiky je židovská emigrácia, čo zdôrazňovali aj predstavitelia okupačnej správy, napr. Wilhelm Stuckart, Franz Walter Stahlecker a L. Mokry.²⁰

V Prahe vznikla 21. júla 1939 Ústredňa pre židovské vystaňovalectvo (Ústredňa), Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, podľa vzoru ústrední, ktoré vznikli už skôr 20. augusta 1938 vo Viedni a 21. januára 1939 v Berlíne. Vedením Ústredne bol poverený veliteľ bezpečnostnej polície Walter Stahlecker, v skutočnosti ju však riadil Hans Günther. Jej činnosť bola spojená so židovským referátom berlínskeho gestapa na čele s A. Eichmannom.²¹ Neskôr došlo k premenovaniu

-
- 18 Bezprostredným inšpirátorom vzniku Ústredne Židov však bol nemecký poradca Dieter Wisliceny. Kým predseda ÚHÚ A. Morávek Wislicenyho nápad zriadiť ústredný orgán Židov odmietal, Vojtech Tuka ho prijal. Wisliceny okrem iného argumentoval, že židovská organizácia bude pôsobiť ako partner pri vystaňovaní Židov. HRADSKÁ, K.: *Činnosť Ústredne židov počas deportácií židov zo Slovenska*. Dostupné na <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/22Hradska.html>.
- 19 V roku 1940 bolo v tomto smere platné a účinné nariadenie z 18. 4. 1939 č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žid a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.
- 20 KÁRNÝ, M.: *Konečné řešení: Genocida českých židů v nemecké protektorátní politice*. Praha 1991, s. 34.
- 21 Tamže, s. 36.

Ústredne na Ústredný úrad pre usporiadanie židovskej otázky v Čechách a na Morave (Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren), čo pravdepodobne súvisí so zmenou koncepcie „konečného riešenia“. V zakladacej listine Ústredne jej boli zverené úlohy v oblasti vysťahovalectva s tým, že ju mohli poverovať aj ďalším nešpecifikovanými úlohami. Ústredňa ďalej zabezpečovala prevzatie majetku emigrantov a vykonávala dohľad nad židovskou náboženskou obcou. Ako zložka Sicherheitsdienstu mala dohľad aj nad preškoľovacím procesom žiadateľov o vysťahovanie s cieľom vyhľadať a zaistiť možnosti vysťahovania. Všetky administratívne opatrenia boli zverené do rúk Ústredne a v jej rámci príslušníkom SS. Z tohto procesu bola protektorátna vláda celkom vylúčená.

Do organizačnej sústavy vysťahovalectva mala byť zapojená aj židovská samospráva, preto bolo 5. marca 1940 vydané nariadenie ríšskeho protektora o starostlivosti o Židov a židovské organizácie.²² Podľa § 1 nariadenia ríšskeho protektora sa ukladalo židovským náboženským obciam právo i povinnosť starať sa o židovské vysťahovalectvo. Podľa § 1 ods. 3 všetky židovské náboženské obce v Protektoráte boli povinné uposlúchnuť pokyny židovskej náboženskej obce v Prahe. Židovské náboženské obce podliehali v zmysle § 2 nariadenia dozoru Ústredne, ktorá postupovala podľa pokynov ríšskeho protektora. Záujmové združenia Židov tak začali byť nútené centralizované.²³

František Weidmann, vedúci tajomník pražskej Židovskej náboženskej obce, charakterizoval novú úlohu pražskej náboženskej obce ako riešenie židovského vysťahovalectva a všetkých otázok emigrácie. S tým súvisí aj organizačná prestavba židovskej náboženskej obce. Vysťahovalecký proces sa mal diať v úzkej nadväznosti na Ústredňu pre židovské vysťahovalectvo.²⁴ Splnenie náročných procedurálnych náležitostí však vo väčšine prípadov vôbec nezaručovalo reálnu možnosť vysťahovania sa.²⁵

22 *Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Boehmen und Maehren* (Vbl. R. Prot.), 1940, str. 77.

23 Počet židovských náboženských obcí v Prahe poklesol zo siedmich v roku 1939 na jednu v roku 1941. V ostatnej časti Protektorátu zo 130 v roku 1939 na 14 v roku 1941. Židovské združenia boli k 1. 10. 1941 zlikvidované úplne. Pozri: *Správa Ústredne pre židovské vysťahovalectvo v Prahe*, v ktorej sa charakterizuje vývoj situácie Židov v Protektoráte od 15. 3. 1939 do 1. 10. 1941. KÁRNÝ, M. – MILOTOVÁ, J. – KÁRNÁ, M. (eds.): *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*. Praha 1991, s. 117.

24 WEIDMANN, F.: Zum Geleit. *Judisches Nachrichtenblatt*, ročník (roč.) 1, 1939, č. 1, s. 1. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.

25 Vybavovanie príslušných dokumentov prebiehalo takto: Do júla 1939 si museli žiadatelia vybavovať všetky doklady sami. Po vzniku Ústredne sa celá vysťahovalecká mašinéria zmenila. Na vysťahovanie sa vyžadovalo mať vysťahovaleckú možnosť, vízum alebo príslub víza. Všetky ostatné dokumenty vydávala Ústredňa. Vybavenie žiadosti

Vzhľadom na to, že § 1 nariadenia ukladal židovským organizáciám starostlivosť o všetkých Židov, Ústredňa vydala vyhlášku, ktorá zakotvila ohlasovaciu povinnosť Židov „*nemožišského vyznania*“ u miestne príslušných židovských náboženských obcí.²⁶ Tak sa zabezpečila registrácia aj Židov nežidovského viero-vyznania. Centralizácia sa teda nezamerala iba na vytvorenie centralizovaného administratívneho modelu, ale jej cieľom bolo vykonávať dohľad nad všetkými Židmi v Protektoráte.

Okupačné orgány nemali záujem iba o podporu židovského vystaňovalectva, ale ich cieľom bolo previesť židovský majetok do rúk Nemcov. Preto podobne ako na Slovensku nariadením ríšskeho protektora z 5. marca 1940 o starostlivosti o Židov a židovské organizácie bol ako zložka Ústredne kreovaný Vystaňovalecký fond pre Čechy a Moravu (Fond), Auswanderungsfond für Böhmen und Mähren. Vznik verejnoprávneho Fondu ako nositeľa majetku Ústredne zakotvil § 5 nariadenia. Dozor nad Fondom prebral veliteľ bezpečnostnej polície, ktorý vydával aj jeho stanovy. Majetok rozpustených židovských náboženských organizácií mohol byť Ústredňou pre židovské vystaňovalectvo prikázaný Fondu. Fond tak postupne bohatol až natolko, že 2. októbra 1941 bolo do jeho majetku z Prahy a Protektorátu prevedených už 1 500 nehnuteľností.²⁷

Vládny nariadením č. 287/1939 Sb. z 23. novembra 1939 o dani z vystaňovania bola zakotvená daň z vystaňovania vo výške 25 % z čistej hodnoty majetku

trvalo potom približne 14 dní. Osoba, ktorá mala vystaňovaleckú možnosť, sa obrátila na vystaňovalecké oddelenie Židovskej náboženskej obce v Prahe, kde dostala príslušný formulár žiadosti, vyplnila ho a priložila všetky potrebné doklady (rodný list, domovský list, konskripčný list, sobášny list a osvedčenie o štátnom občianstve). Po prijatí ďalších dokladov od pražského magistrátu a finančného riaditeľstva si žiadateľ podal vyplnenú žiadosť v kanceláriach vystaňovaleckého oddelenia Židovskej náboženskej obce v Prahe. Žiadosť prehliadli a žiadateľovi vyrubili tzv. židovskú dávku (jüdische Umlage). Žiadateľ si ďalej bol povinný obstarat potvrdenie, že je Židom a že zaplatil náboženskú daň. Žiadateľ sa potom opäť dostavil na vystaňovalecké oddelenie Židovskej náboženskej obce v Prahe na opätovnú prehliadku dokumentov a následne na Ústredňu pre židovské vystaňovalectvo, ktorá rozhodla konečným spôsobom, pričom žiadateľovi mala vystaviť všetky ostatné doklady (cestovný pas, potvrdenie pobytu, daňové osvedčenie, povolenie na vývoz zvrškov a priepustku). Všetky údaje museli byť na predpísaných tlačivách. Išlo o tzv. vystaňovaleckú mapu. Pozri: Opatřování vystěhovaleckých dokladů. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 1, 1939, č. 1, s. 5. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.

26 Nařízení Reichsprotektora upravuje péči o vystěhovalectví – Verejnoprávní fond. Příslušnost německých soudů. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 11, s. 2. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.

27 Pozri: Správa Ústredne pre židovské vystaňovalectvo v Prahe, v ktorej sa charakterizuje vývoj situácie Židov v Protektoráte od 15. 3. 1939 do 1. 10. 1941. K Á R N Ý, M. – M I L O T O V Á, J. – K Á R N Ý, M. (eds.): *Protektorátni politika*, s. 115.

podrobeného dani ku dňu vzniku daňovej povinnosti.²⁸ Vykonávacie nariadenie č. 33/1940 Sb. vylučovalo možnosť oslobodiť židovských vystaňovalcov od dane z vystaňovania a podrobne určovalo spôsob oceňovania majetku na účely vyrubenia dane.²⁹

Hoci dobová tlač prinášala stále nové a nové možné ciele vystaňovania, počínajúc krajinami Južnej Ameriky, akými boli Bolívia a Brazília, a končiac veľmi exotickými miestami ako Šanghaj alebo dokonca Etiópia,³⁰ podmienky na vystaňovateľstvo vôbec neboli ideálne, keďže si cieľové krajiny kladli veľké množstvo administratívnych podmienok.³¹ Počty emigrantov sa neustále znižovali, až napokon klesli na minimum.³²

-
- 28 V zmysle § 8 daňová povinnosť vznikala a) pre poplatníkov, ktorí sa vystaňovali pred účinnosťou tohto nariadenia, dňom, keď toto nariadenie nadobudlo účinnosť, b) pre poplatníkov, ktorí sa vystaňujú za účinnosti tohto nariadenia, dňom vystaňovania.
- 29 Vládne nariadenie č. 33/1940 Sb. obsahovalo aj definíciu vystaňovania. Osoba, ktorá sa sťahovala, musela mať na území Protektorátu bydlisko alebo pobyt a musela opustiť toto územie ako vystaňovateľ, teda za okolností, z ktorých bolo možné usudzovať, že nemá v úmysle sa vrátiť buď vôbec, alebo až po dlhšom čase. Za vystaňovateľstvo sa nepokladala skutočnosť, ak niekto opustil územie Protektorátu s úmyslom vrátiť sa, najmä ak preukázal, že odchádza napr. na štúdium, zotavenie a pod. So zreteľom na to sa predpokladalo, že úrady budú skoro vždy pokladať odchádzajúcu osobu za vystaňovateľa, keďže sa bude presumovať, že úmysel vystaňovať sa vznikol dodatočne, hoci by pôvodne určitá osoba išla iba napríklad na obchodnú cestu. Pozri: KOLLEK: Vystaňovateľství. prováděcí nařízení k dani z vystaňování. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 6, s. 7. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.
- 30 Pozri: Podpora vystaňovateľství. Možnosti pro židovské vystaňovatele. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 1, 1939, č. 5, s. 7. Podpora vystaňovateľství. Možnosti pro židovské vystaňovatele. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 1, 1939, č. 6, s. 7. Podpora vystaňovateľství. Filipiny. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 7, s. 7. Podpora vystaňovateľství. Situace v Šanghaji. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 4, s. 9. Šanghaj – dobrá možnosť. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 5, s. 8. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.
- 31 Napríklad v prípade vystaňovania do Šanghaja určoval Shanghai Municipal Council, že v Šanghaji sa môžu usadiť osoby, ktoré preukážu pri zápise do zoznamu lodných pasažierov, že disponujú aspoň 400 USD alebo zodpovedajúcou sumou v inej mene (v prípade osôb pod 13 rokov aspoň 100 USD). Osoby získali povolenie na prístátie, ak boli priamymi rodinnými príslušníkmi utečencov už v Šanghaji usadených, mali pracovnú zmluvu so šanghajským podnikom, hodľali sa oženiť so šanghajským obyvateľom. O návrhoch na povolenie na prístátie rozhodovala Shanghai Municipal Council. Návrhy sa mali podávať na Comitee for the Assistance of European jewish refugees in Shanghai. Šanghaj – dobrá možnosť. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 5, s. 8. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.
- 32 R. Seeman, ktorý berie do úvahy obdobie rokov 1939 – 1943, uvádza, že z Protektorátu sa legálne vystaňovalo 26 093 Židov a dohromady vrátane ilegálnych vystaňovalcov 30 000 Židov. SEEMAN, R.: *Cesta do Wannsee*, s. 80. *Správa Ústredne pre židovské vystaňovateľstvo* uvádza za obdobie rokov 1939 – 1941 číslo 25 670 vystaňovaných.

Vo vzájomnej komparácii vynikajú určité podobnosti medzi organizačným zabezpečením židovského vystaňovalectva na Slovensku a v Protektoráte. Na najnižšom treťom stupni stáli v oboch prípadoch židovské samosprávne orgány ako Ústredňa Židov alebo pražská Židovská náboženská obec. Na druhom stupni stáli ústredné orgány štátnej správy, teda Ústredný hospodársky úrad a Ústredňa pre židovské vystaňovalectvo. Na poslednom stupni to boli najvyšší členovia exekutívy ako predseda vlády alebo ríšsky protektor. Na druhej strane však treba poukázať na rozdiely v motíve administratívnej regulácie, ktorá bola na Slovensku zameraná takmer výhradne majetkovo, zatiaľ čo v Česku skutočne sledovala aj politiku vystaňovalectva. Faktom však v oboch prípadoch ostáva, že centralizácia vytvorila predpoklady na následnú dislokáciu.

3. SÚSTREĎOVANIE ŽIDOV

Dislokačné opatrenia nadväzovali na širší proces, ktorý súvisí ešte s podporou židovského vystaňovalectva, keď sa začali centralizovať židovské samosprávy organizácie a zavádzalo sa v nich povinné členstvo. Na proces dislokácie môžeme nazerať v širšom aj užšom zmysle slova. V širšom zmysle slova sem patria všetky opatrenia súvisiace s obmedzovaním osobnej slobody, teda nielen s dislokáciou Židov do určitých častí miest a obcí, resp. táborov, ale aj opatrenia zakazujúce Židom prístup do parkov, záhrad, reštaurácií a podobne. V užšom slova zmysle chápeme proces dislokácie ako usmerňovanie pobytu židovského obyvateľstva do určitých ulíc a častí miest a ich lokalizáciu do táborov pracovného či koncentračného typu.

Táto časť článku sa venuje dislokačnému procesu v užšom zmysle slova, pričom úpravu pracovných táborov ponechávame osobitnému príspevku a bližšie sa jej nebudeme venovať.

V smere vylučovania Židov z bývania v určitých častiach miest a obcí sa postupovalo vydávaním vyhlášok ÚHÚ a ministerstva vnútra. Už 4. novembra 1940 vyšla v *Úradných novinách* vyhláška ÚHÚ č. 233/1940 Úr. n., ktorá zakotvila zákaz bývať v domoch na uliciach Andreja Hlinku a Adolfa Hitlera v Bratislave pre Židov a ich nežidovských manželov alebo manželky, pričom ďalšou vyhláškou z 15. novembra 1940 č. 249/1940 Úr. n. bol tento zákaz rozšírený aj na Štefánikovu ulicu. Vyhláškou č. 267/1940 Úr. n. bol zákaz bývať na uliciach A. Hlinku a A. Hitlera rozšírený na všetky obce a mestá na Slovensku. Boli vyda-

KÁRNÝ, M. – MILOTOVÁ, J. – KÁRNÁ, M. (eds.): *Protektorátni politika*, s. 116.
J. Gronský citujúci iných autorov uvádza číslo 25 977. KREJČOVÁ, H. – SVOBO-
DOVÁ, J. – KÁRNÁ, M.: *Židé v protektorátu*. Praha 1997. GRONSKÝ, J.: *Komentované
dokumenty k ústavným dějinám Československa 1914–1945*. Díl 1. Praha 2005, s. 355.

né vyhlášky, ktoré vylučovali Židov z práva bývať a najímať si byty v niektorých uliciach Piešťan, Trenčína, Prešova a neskôr aj Topoľčian. V septembri 1941 bolo Židom vyhláškou ÚHÚ č. 374/1941 Úr. n. zakázané bývať v domoch a bytoch na území Bratislavy dostavaných v roku 1920 alebo neskôr. Túto vyhlášku neskôr nahradila vyhláška prednostu mestského notárskeho úradu v Bratislave č. 1348/prez. 1941 Úr. n., na základe ktorej sa Židom zakázalo bývať v novostavbách na území hlavného mesta Bratislavy, teda v takých domoch alebo bytoch, ktoré boli dostavané v roku 1920 alebo neskôr.³³

Do jesene 1941 nemohli Židia bývať na niektorých uliciach a v novostavbách v Bratislave. Od 23. septembra 1941 na základe vyhlášky ÚHÚ č. 434/1941 Úr. n. o povinnosti Židov vysťahovať sa z hlavného mesta Bratislavy mali Židia povinnosť vysťahovať sa z Bratislavy a nasťahovať sa do obcí určených v dislokačných opatreniach Ústredne Židov alebo iných príslušných úradov. Vyhláška zakotvovala široký rozsah výnimiek, ktoré sa však mohli kedykoľvek zrušiť alebo pozmeniť.³⁴ Uložená sťahovacia povinnosť postihovala nielen manžela, ale aj manželku, deti a všetkých do úvahy prichádzajúcich židovských členov domácnosti. Všetky osoby, ktorých sa povinnosť dotýkala, boli povinné podať si prihlášku na Ústredňu Židov do 8 dní odo dňa účinnosti vyhlášky.³⁵ Ústredňa Židov mala na základe prihlášok evidovať počet dotknutých Židov, vydávať im podrobnejšie pokyny a vykonať na základe interných pokynov predsedu ÚHÚ všetko, čo je potrebné na urýchlený výkon vyhlášky. Predseda Ústredne Židov bol povinný o postupe vysťahovacej akcie predkladať správy šéfovi ÚHÚ každé dva týždne tak, aby bol proces vysťahovania vykonaný do konca roku 1941. Všetky

33 V zmysle vyhlášky č. 374/1941 *Úradných novín* sa príkaz vysťahovať nevzťahoval na aktívnych štátnych a verejných zamestnancov, lekárov, ak majú právo prevádzkovať prax, členov predstavenstva Ústredne Židov a do vydania ďalších opatrení aj na cudzích štátnych príslušníkoch, ktorí bývajú vo vlastnom dome. Vyhláška prednostu mestského notárskeho úradu č. 1348/prez. 1941 Úr. n. rozšírila exempciu z osobnej pôsobnosti aj na židovských manželov a manželky Nežidov a na Židov, ktorí sú majiteľmi alebo spolujateľmi podnikov alebo sú v nich zamestnaní.

34 Vysťahovať sa predbežne nemuseli napr. štátni a verejní zamestnanci – Židia, ak boli v činnosti v službe, a ich manželky a deti, židovské manželky Nežidov, ak v skutočnosti spolu žili, židovské deti, ak patrili pod rodičovskú alebo tútorskú starostlivosť Nežida, príslušníci slobodných povolání, ktorým bol povolený výkon praxe, a ich deti a manželky, ak žili v spoločnej domácnosti, majitelia alebo spolujatelia hospodárskych podnikov, ich manželky a deti, ak spolu žili v spoločnej domácnosti a ďalší.

35 Prihláška mala obsahovať veľké množstvo údajov podopretých relevantnými listinami, ako napríklad údaje o tom, či je osoba plnokrvný Žid, miešanec alebo Žid podľa iného predpisu (nie Kódex), deň, odkedy je nezamestnaná, deň, odkedy býva v Bratislave, aké najpotrebnejšie veci si plánuje so sebou zobrať, či osoba býva vo vlastnom byte alebo v podnájme. Všetky tieto údaje, ale aj ďalšie, bolo treba uviesť pre každú osobu samostatne.

náklady na sťahovaciu akciu si mali hradit Židia. V prípadoch akýchkoľvek pochybností ohľadom sťahovacej povinnosti Židov rozhodovalo na základe § 3 ods. 1 vládneho nariadenia č. 222/1940 Sl. z. policajné riaditeľstvo. Dozor nad výkonom vyhlášky si však vyhradil osobne šéf ÚHÚ Augustín Morávek.³⁶

Keďže režim začal postupne uvažovať o vysídlení Židov, prikročilo sa k ich podrobnej evidencii a legitimácii. Z tohto dôvodu vydalo ministerstvo vnútra dňa 10. februára 1942 vyhlášku o ohlasovacej povinnosti, vedení evidencií a o legitimáciách Židov.

V § 1 sa ustanovovalo, že Žid, ktorý sa v deň nadobudnutia účinnosti vyhlášky, teda 10. februára 1942, zdržoval na území Slovenskej republiky, je povinný ohlásiť dáta potrebné na jeho evidenciu na obecnom (obvodnom) notárskom úrade príslušnom podľa jeho bydliska, prípadne, ak išlo o osobu, ktorá nemala bydlisko, tak na Policajnom riaditeľstve v Bratislave. Rovnako tak museli urobiť aj Židia, ktorí pricestovali na územie Slovenskej republiky po dni nadobudnutia účinnosti tejto vyhlášky.³⁷ Evidenciu Židov mali viesť obvodné notárske úrady a v Bratislave Policajné riaditeľstvo. V prípade zmeny bydliska alebo miesta pobytu bol každý Žid povinný oznámiť túto zmenu, a to rovnako v starom bydlisku či mieste pobytu, ako aj v novom bydlisku či mieste pobytu na obecnom (obvodnom) notárskom úrade a v Bratislave na Policajnom riaditeľstve do 48 hodín po príchode.³⁸ O každej zmene referovali príslušné úrady prostredníctvom evidenčných listov ministerstvu vnútra s cieľom zaznamenania zmeny v ústrednej evidencii Židov. Všetkým Židom, ktorí si splnili svoju ohlasovaciu povinnosť a dovŕšili 15 rokov, vydal príslušný úrad židovskú legitimáciu opatrenú fotografiou alebo v prípade osôb, ktoré nedovŕšili 15 rokov, potvrdenie o splnení ohlasovacej povinnosti. Židia mali povinnosť nosiť túto legitimáciu vždy pri sebe a preukázať sa ňou na vyzvanie (§ 4).

Koncom februára 1942 vydalo ministerstvo vnútra vyhlášku č. 92/1942 Úr. n., ktorou zakázalo Židom sťahovať sa z obce ich terajšieho bydliska bez povolenia alebo príkazu ministerstva vnútra. V zmysle § 1 ods. 2 vyhlášky ministerstvo

36 Podľa správy nemeckého vyslanca na Slovensku Hansa Elarda Ludína z 22. 10. 1941 slovenské ministerstvo vnútra nepripravuje vyvezenie Židov z územia Slovenska, ale podľa rád nemeckého poradcu zamýšľa koncentrovať Židov na určitých miestach Slovenska a vyprázdnenie hlavného mesta. Cieľom je vytváranie get podla vzoru Generálneho gouvrenementu. NIŽŇANSKÝ, E.: *Holokaust na Slovensku. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 – 1945)*. Zvolen 2003, s. 106.

37 Podľa § 1 odsek (ďalej ods.) 5 sa však ohlasovacia povinnosť nevzťahovala na Žida cudzinca, ktorý sa zdržoval na území Slovenskej republiky na platné kúpeľné vízum.

38 Za zmenu pobytu sa v zmysle § 3 ods. 5 nepovažovala skutočnosť dočasného vžďaľovania sa z miesta pobytu, ak netrvala dlhšie ako 14 dní.

vydávalo povolenie len na účely presťahovania do táborov alebo ubytovacích stredísk Židov.

Vyhláška predsedu ÚHÚ č. 244/1942 Úr. n. zo dňa 22. mája 1942 o povinnosti Židov vysťahovať sa z určitých obcí (miest) a nasťahovať sa do iných obcí (miest) sa dotýkala Židov, ktorí žili roztrúsene mimo okresných sídel a Bratislavy. Z tohto dôvodu sa na Židov, ktorí bývali v Bratislave a okresných sídlach, sťahovacia povinnosť nevzťahovala. Židia, ktorí bývali v ostatných obciach a mestách, ako aj Židia, ktorí bývali v Piešťanoch, sa mali v zmysle bodu I ods. 1 vyhlášky vysťahovať zo svojho terajšieho bydliska a nasťahovať sa do nového bydliska takto:

- a) Židia z obcí a miest okresu Bratislava sa mali nasťahovať do Sv. Jura,
- b) z Piešťan a ostatných obcí a miest do Vrbového,
- c) z ostatných obcí a miest do sídla toho okresu, v ktorom bývajú.

Ústredný dozor nad výkonom tejto vyhlášky si vyhradil predseda ÚHÚ A. Morávek, no podľa interných záväzných pokynov predsedu ÚHÚ mal v tejto veci postupovať najmä starosta Ústredne Židov. Sťahovacia akcia sa mala skončiť do 15. júna 1942, pričom všetky náklady spojené s presťahovaním v zmysle bodu IV. vyhlášky boli povinní hradiť si samotní Židia. To však už boli v plnom prúde deportácie. Najmä posledné dislokačné opatrenia preto možno zaradiť do etapy vlastných deportácií.

V Protektoráte Čechy a Morava nie je možné úplne oddeliť proces dislokácie Židov od ich deportácií, keďže tie prebiehali už od roku 1941 do Minsku, Lublinu a Rigy. Vlastné dislokačné opatrenia v užšom zmysle slova predstavuje niekoľko opatrení, ktoré sledovali koncentráciu Židov do určitých miest a obcí, ako aj vytvorenie terezínskeho tábora so sústreďovacím, ale aj vyhladzovacím charakterom.

Policajné riaditeľstvo v Prahe vydalo 25. októbra 1940 vyhlášku č. 25,326 pres., ktorou sa s okamžitou platnosťou zakázala osobám židovského pôvodu každá zmena trvalého bydliska a prechodné vzdalovanie sa z obvodu Veľkej Prahy. Vyhláška sa opierala o články 2 a 3 zákona č. 125/1927 Sb. z. a n. o organizácii politickej správy (zákon o krajiniskom zriadení). Výnimku z jej uplatňovania mohla vydať príslušná židovská náboženská obec po konzultáciách s Ústredňou pre židovské vysťahovalectvo.³⁹

Začiatkom septembra 1941 bolo v Ríši vydané policajné nariadenie o označovaní Židov (Ríšsky zák. I, str. 547), ktoré bolo 5. septembra publikované vo

39 Pozri: Vyhláška o zmene stáleho bydlíšťa Židů ve Velké Praze. *Jüdisches Nachrichtenblatt*, roč. 2, 1940, č. 44, s. 5. Dostupné na <http://deposit.d-nb.de/online/jued/jued.htm>.

Vestníku říšského protektora pod č. 44/1941. Toto nariadenie jednak zakotvovalo zákaz ukazovať sa na verejnosti bez židovskej hviezdy všetkým Židom, ktorí dovŕšili 6. rok života (§ 1 ods. 1), a jednak v zmysle § 2 písm. a) sa Židom zakázalo opúšťať obvod obce ich bydliska, ak nemali u seba písomné dovoľenie miestneho policajného úradu. Tak boli Židia označení a dislokovaní bez možnosti slobody pohybu v domovských obciach.⁴⁰

V polovici roku 1941 so začiatkom ofenzívy proti Sovietskemu zväzu vstúpilo „konečné riešenie židovskej otázky“ do poslednej etapy, ktorej koordináciou bol v júli 1941 poverený Hermannom Göringom šéf Hlavného úradu říšskej bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) a od 27. septembra 1941 aj zastupujúci říšsky protektor v Čechách a na Morave Reinhard Heydrich. Ak vynecháme prípad Nisko, tak v Protektoráte prebiehali deportácie od roku 1941, hoci spočiatku nebolo rozhodnuté o osude deportovaných. Na porade dňa 10. októbra 1941 sa prejednálo, aby popri transportoch, ktoré už prebiehajú (Lodž, Minsk a Riga), boli ostatní protektorátni Židia sústredení na jednom území v Protektoráte, a to dočasne pred transportmi do táborov na Východ.⁴¹ Malo tak vzniknúť akési geto medzi stenami.⁴² Podrobne sa určil postup sústreďovania Židov do geta. Proces mal byť financovaný z predaného zariadenia židovských domácností. Pred transportmi malo byť zozbierané oblečenie a textilie. Nežidovskému obyvateľstvu malo byť zakázané prijímať od Židov dary, zlato, pozemky. Židia si mali so sebou zobrať do 50 kg batožiny a potraviny na obdobie od 14 dní do

40 Nariadenie sa v zmysle § 3 písm. a) a b) nevzťahovalo na židovského manžela žijúceho v zmiešanom manželstve, ak boli z manželstva potomkovia a tí sa nepokladali za Židov. To platilo aj na tie prípady, keď manželstvo už netrvalo („nestáva“) alebo jediný syn padol vo vojne. Výnimka sa vzťahovala aj na židovskú manželku pri bezdetnom manželstve počas jeho trvania.

41 Ako možný tábor pre Židov sa navrhovalo predmestie alebo malá dedina, alebo malé priemyselné mestečko. Na porade sa navrhlo zriadiť dve getá. Jedno v Čechách a druhé na Morave, ktoré mali mať funkciu buď pracovného, alebo zásobovacieho tábora. Na Morave malo dôjsť k rozšíreniu existujúcich židovských dedín na geto. V Čechách prichádzali do úvahy starý husitský hrad Alt Ratibor alebo Terezín. Voľba napokon padla na Terezín. Pozri: KÁRNÝ, M. – MILOTOVÁ, J. – KÁRNÁ, M. (eds.): *Protektorátni politika*, s. 130.

42 Myšlienka koncentrácie Židov do get bola len časťou širšie koncipovaného rámca „rasovej inventúry“, ktorú predstavil R. Heydrich 2. 10. 1941 v Černínskom paláci. Obyvateľstvo Protektorátu rozdelil Heydrich na 4 skupiny: 1) ľudia dobrej rasy a dobrého zmysľania, ktorých bolo možné ponemčiť, 2) ľudia zlej rasy a zlého zmysľania, ktorých je potrebné dostať z Protektorátu preč, 3) ľudia zlej rasy, ale dobrého zmysľania, ktorí mali byť nasadení na práce sterilizovaní, 4) ľudia dobrej rasy a zle zmysľajúci, ktorých Heydrich pokladal za najnebezpečnejších. GRONSKÝ, J. *Komentované dokumenty*, s. 393.

4 týždňov. Dozor nad fungovaním geta mala vykonávať protektorátna polícia pod dohľadom nemeckých bezpečnostných orgánov.⁴³

Na porade vedúcich činiteľov okupačnej správy 17. októbra 1941 sa rozhodlo o tom, že funkciu tranzitného tábora (Übergangslager) prevezme Terezín. V tábore bude možné ubytovať 50 000 až 60 000 osôb, ktoré budú neskôr deportované do Minska a Rigy. Po úplnej „evakuácii“ Terezína bude osídlený nemeckým živlom a stane sa kľúčovým bodom nemeckého života.⁴⁴ V právnej rovine sa funkcia Terezína realizovala nariadením ríšskeho protektora v Čechách a na Morave, týkajúceho sa umiestnenia Židov v uzavretých osadách zo 16. februára 1942.⁴⁵ Na základe § 1 nariadenia bola mestská obec Terezín rozpustená. Všetky pozemky (nehnutelnosti) a verejný majetok obce Terezín s výnimkami ustanovenými nariadením prechádzali do správy Vystaňovaleckého fondu pre Čechy a Moravu. Ako hraničný termín, po ktorom malo nastať vyvlastnenie, bol v zmysle § 4 určený dátum 31. máj 1942. V § 14 bolo zakotvené zmocnenie pre šéfa bezpečnostnej polície pri ríšskom protektorovi, ktorý mal vydať administratívne opatrenia na vybudovanie geta, pričom sa mohol aj odchýliť od protektorátneho práva.

4. DEPORTÁCIE A ICH LEGISLATÍVNY RÁMEC

Ešte na jeseň 1941 plánovalo ministerstvo vnútra skôr getoizáciu Židov ako ich vysídlenie.⁴⁶ Prvým príznakom zmeny vládneho postoja bolo stanovisko slovenskej vlády na dopyt nemeckých orgánov, či vláda súhlasí s prenechaním odsunu Židov slovenskej štátnej príslušnosti z Nemecka do východných get nemeckej strane alebo ich stiahne z Nemecka. Po konzultáciách s predstaviteľmi slovenskej vlády mohol Hans Elard Ludin oznámiť, že slovenská vláda súhlasí s prenechaním odsunu Židov nemeckej strane, ale len za predpokladu, že ich majetok bude riadne zaevidovaný a zapísaný.⁴⁷

Vo februári 1942 ponúkla nemecká vláda prevzatie 20 000 slovenských Židov na práce do východných území, s čím slovenská vláda súhlasila a zaviazala sa za

43 Poznámky z porady vedúcich činiteľov okupačnej moci Heydricha o „riešení židovskej otázky“. KÁRNÝ, M. – MILOTOVÁ, J. – KÁRNÁ, M. (eds.): *Protektorátni politika*, s. 130 – 131.

44 Poznámky z porady vedúcich činiteľov okupačnej moci, konanej u Heydricha o budúcom plánovaní v protektoráte. Tamže, s. 141.

45 Vbl. R. Prot., 1942, s. 38.

46 Pozri správu H. E. Ludína z 22. 10. 1941. NIŽŇANSKÝ, E. *Holokaust na Slovensku*, s. 106.

47 Tamže, s. 112.

každého vyvezeného Žida poskytnúť nemeckej strane 500 RM. Podľa vyjadrení nemeckých činiteľov mala byť uvedená suma použitá na krytie nákladov na ubytovanie, stravovanie, ošatenie a preškolenie Židov.⁴⁸ Ako dokazujú nemecké dokumenty, slovenská vláda vrátane prezidenta Tisa s „evakuáciou“ Židov súhlasila. „Evakuácia“ sa nemala dotknúť tých Židov, ktorí boli pokrstení pred rokom 1938, ktorých bolo asi 2000.⁴⁹ Títo Židia sa mali sústrediť v táborech na území štátu. Nemecká vláda vyhlásila, že deportovaných a na odsun zo slovenského územia určených Židov zásadne nevráti na Slovensko.⁵⁰

Hoci sa s deportáciami začalo 25. marca 1942, neexistoval žiadny zákonný podklad na ich uskutočňovanie. Vláda aspoň formálne opierala ich realizáciu o § 22 tzv. Židovského kódexu, podľa ktorého, ak Židia nekonali práce podľa § 38 branného zákona, boli povinní vykonávať práce, ktoré im prikázalo ministerstvo vnútra. V dôsledku rozhorčených protestov vláda vypracovala návrh zákona o vystaňovaní Židov, ktorý Snem 15. mája 1942 na svojom 87. zasadnutí schválil ako ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z. o vystaňovaní Židov. Zákon v § 1 uvádzal, že Židov možno vystaňovať z územia Slovenskej republiky, teda nepoužíval obligatórnu formu dispozície, ale len fakultatívnu formu, ktorá umožňovala *ad hoc* určiť, kto bude vystaňovaný a kto nie. V zmysle § 2 sa však deportácie nemali vzťahovať na osoby, ktoré:

- a) sa najneskoršie 14. marca 1939⁵¹ stali príslušníkmi niektorého kresťanského vierovyznania,
- b) žijú v platnom manželstve s Nežidom (Nežidovkou), uzavretom pred 10. septembrom 1941.⁵²

Vystaňovaní ďalej nemali byť tí, ktorým bola udelená prezidentská výnimka na základe § 255 tzv. Židovského kódexu,⁵³ ako aj príslušníci slobodných povolání ako lekári a advokáti, lekárnici a inžinieri, ak príslušné ministerstvo⁵⁴ uznalo

48 Tamže, s. 115 – 116.

49 Tamže, s. 127.

50 Tamže, s. 137.

51 Uvedený dátum bol zvolený, lebo „u týchto osôb odôvodnene možno predpokladať, že sa pokrtili z pohnútok duchovno-náboženských a nie pod tlakom právnych opatrení, smerujúcich k vyradeniu Židov zo slovenského hospodárskeho a spoločenského života.“ Pozri: Stenografický záznam z 87. zasadnutia Snemu Slovenskej republiky. Dostupné na <http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?MasterID=135194>.

52 Uvedený dátum odkazuje na deň účinnosti Židovského kódexu, keďže dovtedy neplatil zákaz uzavierať manželstvo medzi kresťanmi a Židmi.

53 Uvedený paragraf v odseku 1 umožňoval prezidentovi republiky udeliť oslobodenia z ustanovení tzv. Kódexu. Oslobodenia bolo možné v zmysle ods. 2 a 3 kedykoľvek odvolať a mohli byť čiastočné alebo úplné. Bolo ich možné viazať podmienkami.

54 Podľa vládneho nariadenia č. 118/1942 Sl. z. išlo o to ministerstvo v rezorte, u ktorého bol príslušný Žid v služobnom pomere v deň nadobudnutia účinnosti ústavného

za potrebné ponechať ich v hospodárskom živote. Výnimka sa vzťahovala aj na deti, manžela (manželku) a v prípade osôb, ktoré boli pokrstené najneskoršie 14. marca 1939, aj na ich rodičov, lebo, ako odôvodňoval spravodajca vládneho návrhu Dr. Orlický: „*Odporovalo by právnenmu i mravnému cíteniu trhať rodinné sväzky osôb, ktoré sú úzkym rodinným putom sviazané.*“⁵⁵ Pritom podľa správy ústavodarného výboru boli do kategórie v odseku 1 pod písm. a) a b) zahrnuté osoby, ktoré mali na území Slovenska ostať natrvalo, a pod ods. 2 osoby, ktoré mali na území Slovenska ostať do času, kým ostane v platnosti príslušné rozhodnutie ministra a prezidenta.

Na základe § 3 strácali vysťahovaní Židia, ktorí územie štátu už opustili alebo opustia, štátne občianstvo Slovenskej republiky. Všetok majetok vysťahovaných Židov prepadol v prospech štátu. Tým Židom, na ktorých sa vzťahovali výnimky a ktorí nepodliehali vysťahovaniu, boli ponechané hnutelné veci naďalej vo vlastníctve a v držbe. Nárok na nehnuteľnosti, ktoré im už boli odobraté do 15. mája 1942, si však nemohli uplatňovať súdne. V zmysle § 5 bola na vykonanie ustanovení ústavného zákona splnomocnená vláda, ktorá mohla predmetné vzťahy upravovať nariadeniami, hoci by Ústava inak vyžadovala zákon.

Na vykonanie ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. bolo vydaných viacero nariadení, najmä nariadenie č. 118/1942 Sl. z., ktorým sa vykonávali niektoré ustanovenia ústavného zákona o vysťahovaní Židov a nariadenie č. 151/1942 Sl. z., ktorým sa upravovali niektoré otázky majetku Židov prepadlého v prospech štátu. Nariadenie č. 118/1942 Sl. z. predovšetkým určovalo, že na posúdenie, či určitá osoba bola najneskoršie 14. marca 1939 príslušníkom niektorého kresťanského vierovyznania, je rozhodujúce skutočné prijatie krstu uvedeného dňa alebo pred ním. Nariadenie č. 151/1942 Sl. z. v § 1 určilo, že štátnym majetkom podľa § 3 ods. 2 ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. je všetok majetok,⁵⁶ ktorý mal alebo bude mať Žid vo vlastníctve v deň vysťahovania alebo v deň opustenia štátneho územia, ako aj jeho majetok, ktorý sa protiprávne dostal do držby tretej osoby. Majetok vysťahovaných Židov mal prejsť do správy štátu, ktorú zabezpečovali orgány ministerstva financií, Ústredného hospodárskeho úradu, Štátneho pozemkového úradu a ministerstva národnej obrany. Ministerstvo financií bolo v zmysle § 4 splnomocnené na to, aby vykonalo potrebné opatrenia, najmä mohlo

zákona č. 68/1942 Sl. z., pokiaľ išlo o Židov zamestnaných v štátnej a verejnej správe, inak išlo o to ministerstvo, do odboru správy ktorého patril ten úsek verejného, technického alebo hospodárskeho života, v ktorom mal byť Žid ponechaný.

55 Stenografický záznam z 87. zasadnutia Snemu Slovenskej republiky. Dostupné na <http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?MasterID=135194>.

56 Majetkom sa mysleli majetkové predmety a práva (hnuteľnosti, nehnuteľnosti – pri nich nebol rozhodujúci dátum zápisu do pozemkovej knihy v prospech štátu, pohľadávky a ďalšie), keďže pozostávali z peňazí alebo malú peniazmi ocenenú hodnotu.

nariadiť súpis, označenie a úschovu majetku Židov, ako aj vydanie listín vzťahujúcich sa na tento majetok, mohlo dať vykonať svojimi orgánmi domové prehliadky u Židov, ale ak existovalo dôvodné podozrenie, že Židia tento majetok prechovávajú u Nežidov, tak domová prehliadka mohla byť vykonaná aj u Nežidov. Ministerstvo financií bolo poverené nielen správou majetku, ale aj jeho speňažením a odpredajom. Tak sa na Slovensku dovŕšila právna genéza nielen otázky vysťahovania Židov, ale aj celého protižidovského zákonodarstva.

V Protektoráte sa už žiadna ďalšia legislatívna regulácia osobného postavenia Židov nerealizovala. Po 20. januári 1942 sa poslanie a funkcia Terezína modifikovali. Terezín mal začať fungovať ako tzv. Altersghetto pre Židov z Nemecka a Rakúska.⁵⁷ Nadalej však ostal aj táborom sústreďovacím, kde boli Židia prechodne koncentrovaní pred ich deportáciou do vyhladzovacích táborov.⁵⁸ Deportácie sa robili bez akéhokoľvek zákonného podkladu, keďže z organizačnej stránky už boli zabezpečené a na riešení právnych nuáns príliš nezáležalo.

ZÁVER

Právne normy vydávané a používané na usmerňovanie židovského vysťahovalectva a úpravu dislokácie Židov pôsobili partikulárne, a tak narušali princíp generality práva, čo je však charakteristické pre celé protižidovské zákonodarstvo. Ich osobitosťou bol rasový a majetkový charakter, ktorý sledoval potrebu oddeliť Židov od majoritnej spoločnosti a previesť židovský majetok do árijských rúk. Kým v Čechách zohrával úlohu skôr aspekt rasový, na Slovensku sa preferoval skôr majetkový rozmer protižidovských vysťahovaleckých opatrení. Tým možno vysvetliť, prečo sa na Slovensku nikdy vo väčšej miere nerealizovala politika podpory židovského vysťahovalectva, hoci organizačné predpoklady existovali. Obmedzenie možností židovského vysťahovalectva a príchod

57 Mali sa tu koncentrovať osoby staršie ako 65 rokov, osoby vyznamenané vojenskými vyznamenaniami, politici, vedci s väzbami na zahraničie, to všetko s cieľom upokojiť zahraničie a dať hodnovernosť tvrdeniu, že Židia sú deportovaní do pracovných táborov na Východe. Pozri: BLODIG, V.: *Terezín v „konečnom riešení židovské otázky“*. Dostupné na http://old.hrad.cz/president/Havel/holocaust/speeches/sbornik_ctvrtek.html.

58 V decembri 1942 sa v gete tiesnilo 58 000 Židov, ktorých postupne vyvážali do vyhladzovacích táborov. Subjektom deportácií sa dohromady stalo 86 934 terezínskych väzňov, z ktorých podľa údajov Miroslava Kárného prežilo iba 3097. Terezín však navonok vystupoval ako prostriedok umlčania zahraničnej kritiky. V rokoch 1942 – 1943 vznikla v Terezíne kaviareň, začali sa tzv. skrášľovacie akcie a vznikla dokonca aj Banka židovskej samosprávy vydávajúca bezcenné bankovky. BLODIG, V.: *Terezín v „konečnom riešení židovské otázky“*. Dostupné na http://old.hrad.cz/president/Havel/holocaust/speeches/sbornik_ctvrtek.html.

D. Wislicenyho nasmerovali právo i prax na realizáciu dislokačných opatrení, čím začal vývoj na Slovensku korešpondovať s vývojom v Protektoráte. Na účely deportácií ako poslednej fázy riešenia židovskej otázky a v podmienkach okupovanej krajiny žiadna právna regulácia nebola potrebná, no na Slovensku pozbavenie štátneho občianstva a vysťahovanie vlastného obyvateľstva narážalo na právne i morálne prekážky a stretlo sa s odporom. Najmä z tohto hľadiska treba nazerať na zákon č. 68/1942 Sl. z., ktorý bol na jednej strane iba náplastou na pokrivené svedomie a z právneho hľadiska pôsobil značne kuriózne,⁵⁹ no na druhej strane do určitej miery dosah opatrení súvisiacich s vysťahovaním Židov zmierňoval.⁶⁰

-
- 59 Zákon nepôsobil naspäť, legalizoval síce prebiehajúci proces, ale nie proces, ktorý prebiehal od začiatku deportácií až do prijatia ústavného zákona. Zákon nehovoril o obligatórnom vysťahovaní Židov a vysťahovanie iba umožňoval, čo vytváralo priestor na určitú rezistenciu voči priebehu deportácií, čo sa však nerealizovalo.
- 60 Porovnaj: M O S N Ý, P.: Východiská právneho postavenia židovského obyvateľstva v období prvej Slovenskej republiky. In: K N O L L, V. (ed.): *Pocta Stanislavu Balíkovi k 80. narodeninám*. Plzeň 2008, s. 256.

Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945) z hľadiska filozoficko-právneho a medzinárodného verejného práva

Bogdan Wrzochalski (Poľsko)

Rasový pohľad na právne postavenie Židov a zákony, ktoré ho uplatňovali, patria k tým najhanebnejším riešeniam nielen 20. storočia, ale aj dejín práva, ktoré sú predmetom našich vedeckých záujmov a skúmania filozofie práva a medzinárodného práva.

Napriek pohľadu právnika, ktorý bude dominovať v mojom príspevku, začnem od pripomenutia známeho československého filmu *Obchod na korze* Kádára a Klosa odmeneného Oscarom (1966) z roku 1965 podľa novely Ladislava Grosmana. Robím to v presvedčení, že právnik by sa mal (musí) odvolávať na iné normatívne systémy a tiež aj jednoducho na iné oblasti ľudskej aktivity. Dodatočne je vo filme poľsko-židovský akcent – hrdinku filmu hrá totiž vtedajšia herečka Židovského divadla vo Varšave pani Ida Kamińska. Film sa začína nápisom – pripomenutím slovenského štátu Jozefa Tisa a toho, že slovenský štát dobrovoľne prijal „norimberské zákony“. Keď film odmenili Oscarom, nemohlo nič iné sugestívnejšie pripomenúť nielen právnikom a historikom, že protizidovské zákonodarstvo sa na Slovensku naozaj udialo.

Ideologická kríza v dejinách Nemecka ovplyvnila vznik a vývoj nacistickej ideológie vrátane antisemitizmu, schválenie norimberského zákonodarstva Tretej ríše a po vypuknutí 2. svetovej vojny schválenie rasového zákonodarstva v okupovaných krajinách a protektorátoch Tretej ríše ako napr. na Slovensku.

Žiadne zákonodarstvo, ani rasové, nemôže byť schválené bez právnikov. Vynikajúcim učebným aj vedeckým príkladom je fakt, že Právnická fakulta Uni-

verzity Komenského schválila 21. októbra 2001 ako učebný text pre študentov *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)* prof. Ladislava Hubenáka.¹

Jozef Tiso už 25. februára 1939 zdôraznil, že riešenie tejto židovskej otázky bude pokračovať podľa riešení iných štátov a národov. Účast' Židov na hospodárskom a kultúrnom živote Slovenska by mala byť v príslušnom pomere k počtu židovského obyvateľstva na Slovensku.

Karol Sidor sa počas volebného stretnutia 28. novembra 1938 v Pezinku vyjadril, že úlohou slovenského parlamentu bude schválenie zákonov, ktoré by umožnili riešenie židovskej otázky.² Rýchlo, lebo už 23. januára 1939 vznikla komisia slovenských právnikov, ktorá navrhovala protizhidské zákonodarstvo takmer dva roky pred „Židovským kódexom“. Členmi komisie boli: Karol Sidor – predseda, Mikuláš Pružinský, Ferdinand Durčanský, Pavol Teplanský, Julius Virsík (advokát, ktorý mal spoločnú advokátsku kanceláriu spolu s F. Durčanským). Dňa 5. marca 1939 sa členovia Komitétu stretli v hoteli Carlton v Bratislave. Okrem nich sa na stretnutí zúčastnili Alexander Mach a Matúš Černák a senátor Karol Mederly. Výsledkom bol vyhotovený návrh zákona o zaistení sociálnej a hospodárskej rovnosti v súvislosti so židovskou otázkou.

V návrhu boli okrem iného ustanovenia, koho zákon považuje za Žida, a tiež, akým obmedzeniam by mali podliehať Židia pri vykonávaní činností (živnosti) v rôznych profesiách, ako aj ohľadne ich podielu na administrovaní vlastníctvom.

Návrhy Komisie právnikov z roku 1939 odzrkadľovali antisemitské nálady a pocity v politických kruhoch na Slovensku, avšak neboli vyhotovené podľa rasistických vzorov Tretej ríše. Treba tiež zohľadniť istú umiernenosť takých politikov ako K. Sidor. Zloženie a návrh Komisie boli vtedajším bojom o moc vo vnútornom politickom systéme Slovenska vo vzťahu k „židovskej otázke“. Pre členov Komisie to bola skúška charakteru a právnického svedomia, tou skúškou však Komisia neprešla, napriek tomu, že to ešte nebol „Židovský kódex“ z roku 1941.

Je možné identifikovať niekoľko fáz dozrievania a zaostrovania židovského zákonodarstva na Slovensku: počínajúc Komisiou právnikov v roku 1939 a návrhom zákonodarných riešení cez rokovania v Salzburgu v júli 1940, ďalej cez prijatie ďalších zákonov rokoch 1940 – 1941, z ktorých „Židovský kódex“ bol hlavným aktom. V každej fáze zaostrovania ďalších protizhidských doložiek už zohrávala značnú rolu Tretia ríša. V záverečnej etape – vstupe okupačného

1 HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*. Bratislava 2003.

2 LIPSCHER, L.: *Die Juden im Slowakischen Staat 1939 – 1945*. München – Wien 1980, strana (s.) 24.

vojska Tretej ríše na Slovensko – neboli už žiadne „výnimky“ možné a boli obnovené deportácie Židov.³

Problém individuálneho vplyvu a reprezentovaných názorov slovenských politikov tohto obdobia voči protižidovskému zákonodarstvu, ktorý je zaujímavý ako pre historikov, tak aj pre právnikov, ukazuje pripomenutie úlohy Vojtecha Tuku nielen ako politika, ale aj profesora práva. Bývalý minister školstva Jozef Sivák vypovedal v roku 1947, že „Tiso bol medzi dvoma mlynskými kameňmi, medzi Nemcami a Tukom,“ a na riešenie židovskej otázky podľa nemeckého vzoru najviac tlačil V. Tuka. Konštantín Čulen⁴ uvádza, že to bola nemecká požiadavka, a „ak to neurobíme my, urobia to oni“.⁵

Zaujímavým problémom „Židovského kódexu“ na Slovensku a príspevkom do diskusie sú otázky výnimiek, t. j. „oslobodenia a výnimky“ zavedené v § 255 Kódexu.⁶ Ivan Kamenec uvádza, že výnimky boli zavedené do nariadenia slovenskej vlády v dôsledku intervencie kancelárie prezidenta J. Tisa.⁷ Výnimky v Kódexe vyvolávajú, samozrejme, otázky, na koho sa v skutočnosti vzťahujú a koľko Židov sa spolu s rodinami podarilo zachrániť. Výnimky v práve môžu byť kontroverzné z hľadiska základných zásad práva, ako napr. rovnosť voči právu. Pretože teoreticky sa na jedných môžu vzťahovať výnimky a iní toto právo nevyužijú. Avšak ako sa ukázalo, keď išlo o záchranu života mnohých ľudí, každá „výnimka“ sa chápala ako „spravodlivá“, a nielen ako „milosrdná“. Ale pre tých, ktorí bránia kňaza J. Tisa, je to jeden z korunných argumentov – aby sa zmiernilo právne hodnotenie sudcov, moralistov a historikov, niektorí dokonca vypočítali, že išlo cca o 9000 výnimiek, čo spolu s rodinami židovských spoluobyvateľov na Slovensku malo zachrániť život okolo 30 000 osôb.⁸

Výnimky podľa § 255 predpokladali, že len niektorí slovenskí Židia mohli počítať s ochranou a vylúčením prenasledovania, iní boli odsúdení na diskriminačné zaobchádzanie podľa „Židovského kódexu“.

3 Na zostrenie opatrení uplatňovaných proti nemeckým Židom práve po 1. 9. 1941 upozorňuje D. J. Goldhagen. GOLDHAGEN, D. J.: *Hitlers willige Vollstrecker*. Berlin 1998, s. 173.

4 ČULEN, K.: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava*. Partizánske 1992, s. 431.

5 Na rolu nemeckých poradcov (beraterov) na Slovensku počas vojny upozorňuje okrem iných Martin Lacko. LACKO, M.: *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava 2008, s. 92–93.

6 Porovnaj (porov.) nariadenie zo dňa 9. 9. 1941 o právnom postavení Židov. HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku*, s. 120–193.

7 KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka (Jozef Tiso 1887–1947)*. Warszawa 2001, s. 90–91.

8 L. Hubenák predpokladá, že mohlo byť udelených okolo tisíc výnimiek, čo znamená okolo 5000 osôb. HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku*, s. 43.

História tragédie Židov v 2. svetovej vojne pozná rôzne okolnosti a spôsoby záchranu židovských spoluobyvateľov pred transportom do vyhladzovacích táborov. Jeden z mojich obľúbených hrdinov a *sui generis* svätec diplomatov Raoul Wallenberg jednoducho vystavoval maďarským Židom cestovné pasy na švédskom konzuláte. Vyjednával dokonca so samotným „diablom“ Adolfom Eichmannom, aby zaistil efektivitu svojej činnosti v prospech zachraňovania Židov.

Iní a v úplne rôznych situáciách obyčajní ľudia, bez atribútov moci/vlády, prestíže a bohatstva, zachraňovali Židov tým, že ich ukrývali, riskujúc život svoj aj svojej rodiny (hrdinským a tragickým príkladom je tu okrem iných poľská rodina Ulmorcov, ktorú následne vyvraždili). Niektorí z tých, ktorí pomáhali Židom, sa dočkali neskoršieho uznania – osobne alebo prostredníctvom svojich blízkych. Časť z nich dostala dokonca jedno z najdojímavejších ocenení v dejinách ľudstva: Spravodlivý medzi národmi sveta.

Nekritizoval by som dopredu iné metódy či prostriedky, ak tieto skutočne tvorili šance zachraňovania ohrozeného života židovských spoluobčanov. Napriek všetkému § 255 v tzv. Židovskom kódexe bol akousi „disonanciou“ či „odchýlkou“ od jednoznačného vylúčenia bez „výnimky“. Možno bol tiež zostatkom svedomia a váhania politikov a zákonodarcov, či taký Kódex môže skutočne platiť, a to bez žiadnych obmedzení.⁹

Nejedného človeka skúmajúceho totalitné systémy z obdobia 2. svetovej vojny asi prekvapí, že na Slovensku nebol do jesene roku 1944 vykonaný ani jeden rozsudok smrti za kriminálne zločiny ani za politické delikty.¹⁰

Americký historik Mark Mazower je názoru, že pod vedením kňaza J. Tisa konzervatívni slovenskí politici „hoci spokojne zaviedli na Slovensku antisemitické zákonodarstvo podľa nemeckého vzoru, neboli už ďalej zainteresovaní, aby vnútroštátne právo nadobudlo rasový charakter.“¹¹

Otázka potrestania vojnových zločínov a zločínov proti ľudskosti bola od začiatku existencie koalície veľmocí 2. svetovej vojny predmetom prenikavej pozornosti spoločných prác a taktiež každej strany zvlášť. Boli načrtnuté rôzne stanoviská: od chuti odplatenia a pomsty a hodnotenia toho, čo sa stalo, ako „samotného zla v sebe“ („*malum in se*“), po starostlivo pripravované pojednávanie pred tribunálom súdiacim vojnových zločínov alebo zločínov proti ľudskosti.

9 Hodnotenie L. Hubenáka je však veľmi kritické: „Paragrafy o výnimkách, ani ich akékoľvek uplatňovanie nemôžu zakryť antidemokratický a antihumánny charakter Židovského kódexu ako celku...“ HUBENÁK, L.: *Rasové zákonodarstvo na Slovensku*, s. 43; M. Lacko tiež upozorňuje na iluzórnosť výnimiek pre väčšinu židovskej komunity. LACKO, M.: *Slovenská republika*, s. 81 – 82.

10 KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka*, s. 92.

11 MAZOWER, M.: *Imperium Hitlera*. Warszawa 2011, s. 102.

V zmysle histórie právnických ideí to bola voľba medzi politickým rozhodnutím a normou, v ktorej veľmoci dohodli uskutočnenie súdneho procesu a začatie prác v rámci medzinárodného súdnictva.¹²

Proces proti J. Tisovi, A. Machovi či V. Tukovi bol po 2. svetovej vojne na Slovensku niečím medzi politickým rozhodnutím a vyriešením, založeným na normách vnútroštátneho a medzinárodného práva. Bol to Národný súd/tribunál zapletený do vtedajších politických zmien smerujúcich k nasledujúcemu totalitnému systému na Slovensku v rámci Československa, tentoraz vo vydaní J. V. Stalina.

Samotný proces proti J. Tisovi nevyvoláva väčšie námietky v porovnaní s kontroverziami týkajúcimi sa vydania rozsudku smrti a zvlášť odmietnutia žiadosti o milosť vtedajšou československou vládou hlasovaním v pomere 17 : 6.¹³

Rasová normotvorba a diskreditácia pozitívneho práva v jeho extrémnej podobe ovplyvnila filozofiu práva významného nemeckého právnik (a bývalého ministra spravodlivosti) Gustawa Radbrucha (1878 – 1949), ako aj filozofiu práva po vojne. Radbruchova filozofia práva viedla už v skoršom období k myšlienke o neplatnosti nezákonného práva vo forme zákona a o „nadzákonnom práve“.

Ešte pred 2. svetovou vojnou Radbruch napísal vo svojej heidelberskej prednáške, že „*vom empirisch-konkreten Menschen fuehrt der Weg nicht zu einer Rechtsordnung, sondern zur Verneinung jeglicher Rechtsordnung*“.¹⁴

Znamená to, že východiskom zákonodarstva by mala byť abstraktná osoba, a nie zástupca (predstaviteľ) etnickej skupiny, Žid ako človek, ako abstraktná osoba, ale v žiadnom prípade Žid advokát, Žid podnikateľ, Žid lekár, Žid novinár etc. V dejinách práva to bola aj cesta k vylúčeniu týchto etnických skupín.

Pre filozofiu práva a filozofov práva zostáva naďalej problém hodnotenia, či pre štát J. Tisa platilo „zákonné právo“ po zavedení tzv. Židovského kódexu, a hovoriac jazykom filozofie práva G. Radbrucha, či „miera nespravodlivosti“ toho práva dosiahla taký rozmer, že také právo môže byť uznané ako „nezákonné právo“?

Pre niektorých vedcov a právnikov to bola tiež cesta k obnoveniu prirodzeného práva.

Radbruchovo stanovisko je známe ako Radbruchova formula: „*Ak nespravodlivosť pozitívneho práva dosiahne takú mieru, že pozitívnym právom zaručená*

12 RYSZKA, F.: *Norymberga. Prehistoria i ciąg dalszy*. Warszawa 1982, s. 264 – 265.

13 KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka*, s. 129.

14 „... od empiricko-konkrétneho človeka cesta nevedie k právnemu poriadku, ale k negovaniu každého právneho poriadku...“ (preklad T. Wojciechowska). RADBRUCH, G.: *Der Mensch im Recht*. Goettingen 1957, s. 9. Porov. tiež: RADBRUCH, G.: *Gesetzliches Unrecht und uebergesetzliches Recht*. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1946, s. 105 – 108; BRÖSTL, A.: *Dejiny politického a právneho myslenia*. Bratislava 1999.

právna istota už voči tejto nespravodlivosti nemá nijakú váhu, v takom prípade musí nespravodlivé právo ustúpiť spravodlivosti.“ Predtým Radbruch používal pojem „hanebné zákony“.

Poľsko-americký právnik židovského pôvodu Rafael Lemkin (1901 – 1959) bol tvorcom pojmu genocidium. Ovplyvnil medzinárodné multilaterálne dohody, medzinárodné súdnictvo a vedeckú diskusiu najmä v oblastiach medzinárodného verejného práva a trestného práva. Genocidium je pôsobenie proti národnej skupine ako celku plánované s cieľom zničenia základných zložiek národa alebo zbavenia možnosti existencie hospodárskej skupiny, zbavenia osobnej bezpečnosti etc.¹⁵

Štatút medzinárodného vojenského tribunálu (súdu) z 8. augusta 1945 zahrnul „genocídu“ aj prenasledovanie z rasových motívov ako javy podliehajúce jurisdikcii tribunálu nezávisle od toho, či to bolo porušenie vnútroštátneho práva krajiny a kde sa to konalo.

Je isté, že rasové prenasledovanie, rasové zákonodarstvo a reakcia právnikov po druhej svetovej vojne urýchlili medzinárodné práce v oblasti medzinárodných ľudských práv. Je to *Všeobecná deklarácia ľudských práv* (1948), diskusia na pôde Organizácie Spojených národov a ďalší vývoj medzinárodných ľudských práv.

Podstatnou otázkou z hľadiska záujmov filozofa práva je nielen právnická, ale aj morálna zodpovednosť politikov a právnikov za prípravu rasového zákonodarstva a podiel na implementácii „hanebného práva“.

Pre poľských právnikov (Fr. Ryszka, K. Jonca, Fr. Polomski, W. Suhecki) boli zaujímavé otázky vývoja právnického myslenia Tretej ríše, úlohy právnikov voči rasovému zákonodarstvu a vedecké výsledky tohto výskumu.

Ako mladý filozof práva (80. roky) som sa stretol so zaujímavým rozdielom stanovísk v poľskej literatúre predmetu medzi Karolom Wojtyłom ako etikom – názory vyjadrené ešte v predpápežskom období, a marxistickým teoretikom práva Wiesławom Langom. Karol Wojtyła reprezentoval názor, že rozsudok norimberského tribunálu bol založený na morálnych zásadách, ktoré boli nadriadené voči pozitívnemu právu, pochádzajúcich z prirodzeného práva.¹⁶ Na druhej strane W. Lang tvrdil, že „*tieto názory nemajú právne odôvodnenie ani v štatúte norimberského tribunálu ani vo výroku rozsudkov/rozhodnutí ani v odôvodnení rozsudku.*“¹⁷

Osobne som presvedčený, že vplyv prirodzeného práva na systém hodnôt prijatý v široko chápanom norimberskom práve je uznávaný nielen katolíckymi

15 RYSZKA, F.: *Norymberga*, s. 143 – 145.

16 WOJTYŁA, K.: *Elementarz etyczny*. Lublin 1983, s. 53.

17 POROV.: LANG, W.: *Prawo i Moralność*. Warszawa 1989, s. 290.

filozofmi. Myslím si, že pri tom nejde o priame odvolanie sa norimberského tribunálu na formálne zásady prirodzeného práva. Ale faktom je, že samotný štatút Medzinárodného vojenského tribunálu z 8. augusta 1945 a iné akty medzinárodného práva z obdobia 2. svetovej vojny boli schválené už po období, v ktorom bola súdená väčšina zločinov proti mieru či proti ľudstvu. Takže v aspekte prísne chápaných zásad dogmatiky trestného práva: *lex retro non agit a nullum crimen sine lege* rozsudok mohol budiť pochybnosti.¹⁸ Vo vzťahu ku kontroverzii ohľadne tejto témy správne konštatoval Karl Jaspers, že „v zmysle humánnych zásad voľnosti/slobody a demokracie uznávaných v kultúre Západu sú dané už také práva, podľa ktorých je možné určiť, čo je zločin.“¹⁹ V tom zmysle by išlo o humánne štandardy hodnotenia zákonov a nariadení zavedených (uplatnených) v období 2. svetovej vojny a namierených proti Židom alebo iným menšinám.

Karol Wojtyła ako pápež pripomenul v prejave na Svetovom dni mieru (rok 2004) „univerzálne princípy, ktoré sú prednejšie a stoja nad vnútorným právom štátov“, a tiež „že 2. svetová vojna... s jej hrôzami a takým príšerným znásilnením dôstojnosti človeka provokovala na hlbokú obnovu medzinárodného právneho poriadku.“

Samozrejme, že odvolanie sa na prirodzené právo nie je otvorením akejsi univerzálnej moci či garancie pre právnikov, že nespravia žiadnu chybu v zákonodarných činnostiach na úrovni Ústavy alebo zákonov majúcich zvláštny význam pre politické alebo sociálne práva. Takže prirodzené právo bolo v histórii zneužívané, hoci najčastejšie v totalitných režimoch. Dejiny doktrín prirodzeného práva však potvrdzujú jeho rolu v odrodení práva po období vojny, nezákonného práva a narušovania ľudských práv.

Vo svojej filozoficko-právnickej práci z roku 2007 uvažuje slovenský právnik, filozof práva a (bývalý) sudca Ústavného súdu v Košiciach Eduard Bárany o „pojmach dobrého práva“ z hľadiska štyroch veľkých kategórií v histórii filozofie práva: 1) prirodzené právo; 2) ľudské práva; 3) zásady/princípy práva; 4) spravodlivosť a rovnosť voči právu.²⁰

V žiadnej z tých kategórií by sa protižidovské zákonodarstvo ani žiadne iné rasistické zákonodarstvo nemohlo obhájiť ako „dobré právo“, pretože by bolo v rozpore s tradíciou prirodzeného práva, so zásadami (princípami) práva a tiež so spravodlivosťou a rovnosťou voči právu.

V neustále trvajúcim spore v dejinách právnych ideí medzi právnickým pozitivizmom a prírodným právom pridržanie sa dogmatického pozitivizmu,

18 Porov. tiež: WRZOCZALSKI, B.: *Filozofia prawa Gustawa Radbrucha kontra filozofia prawa w Trzeciej Rzeszy*. Warszawa 1990, s. 316.

19 Porov.: JASPERS, K.: *Zróźnicowanie niemieckiej winy*. Warszawa 1981, s. 120.

20 BARANY, E.: *Pojmy dobrého práva*. Bratislava 2007.

podporené profesionálnym oportunizmom mnohých vtedajších právnikov, bolo jedným z nebezpečnejších, čo sa týka následkov. Viedlo totiž k činnosti v prospech legalizácie nezákonného práva a k ohrozeniu nielen ľudských práv jednotlivcov, ale aj celých etnických skupín.

V histórii práva boli jeho recepcie rôzne. Známy je príklad prevzatia inštitútov európskeho práva do japonského občianskeho práva. Ale tiež zvláštnym druhom v hodnotení, ktoré sa dotýka svedomia právnikov, bude prevzatie vzorov norimberského práva.

Filozof práva hodnotiaci dokonca aj príklady tohto druhu v politickej a zákonodarnej histórii iného štátu, nielen susedného, s ktorým je spojený kultúrnymi, jazykovými či historickými podobnosťami, musí zachovať isté umiernené názory vo svojej vedeckej kritike a ešte viac v emočnej rovine.

Slovensko a Slováci majú vo svojej kultúre a spiritualite v priebehu celej histórie dostatočne mnoho inšpirácií, aby konštatovali, že protizidovské zákony boli len tragickou epizódou v ich dejinách. Nezávisle od toho sú (zostávajú) historickým, politickým, právnym a ľudským faktom ako tragédia slovenských Židov a ako problém právnej a morálnej zodpovednosti za účasť na príprave a uplatňovaní (aplikovaní) tzv. Židovského kódexu.

Hrdina novely Grosmana spomenutej na začiatku a súčasne filmu Kadára a Klosa prežíva do konca svoju ľudskú drámu človeka, ktorý sa zúčastnil na arizácii a bol prítomný v záverečnej časti tragédie „arizovanej“ majiteľky obchodu a vyvezenia Židov z mesta. Bol to obyčajný človek – nie napr. sudca či zákonodarca. Dúfajme, že niektorí z vtedajších právnikov tiež prežívali svoje pochybnosti.

Znalosť tej ponurej a súčasne tragickej časti histórie práva by mala slúžiť aj vzdelávaniu mladých právnikov nasledujúcich generácií a byť školou citlivosti ich svedomí. Zvlášť v extrémnych situáciách ohrozenia hodnôt „v práve a nad právom“ nie je právnik, zvlášť ako zákonodarca a učiteľ práva, oslobodený od kritickej etickej a filozofickej reflexie o práve.

Maďarské protižidovské zákonodarstvo a jeho dosahy

Príklad židovskej komunity v Leviciach

Marta Švoliková (Slovensko)

Najstaršie písomné pramene hovoriace o pobyte Židov v okolí Levíc pochádzajú za začiatku 12. storočia.¹ Odvtedy až do novoveku sa dokumenty o nich v našom regióne nezachovali. Po Moháči sa Tekov stal súčasťou pohraničia medzi líniou osmanských a uhorských cisárskych opevnení na severe. Napriek tureckej prítomnosti a neustálym bojom tu v 16. a 17. storočí obchod nepochybne fungoval a na jarmokoch v Leviciach sa zúčastňovali tureckí, tiež kresťanskí kupci a pravdepodobne i židovskí obchodníci.

Prvých Židov v Leviciach uvádzajú pramene i literatúra na začiatku 18. storočia.² Ich pobyt a usadzovanie v našom meste boli v 17. a 18. storočí obmedzované vďaka blízkosti bankských miest. Reskript Leopolda I. z roku 1691 zakazoval Židom predávať zlato a striebro. Panovník i erárna správa bankských a hutných závodov sa obávali obchodného a podnikateľského ducha židovského obyvateľstva a poznali i ťažké životné podmienky bankských robotníkov. Tí často odcuďzovali drahé a farebné kovy a na čiernom trhu ich predávali najmä židovským obchodníkom, v ktorých mali stálych odberateľov.

- 1 V druhej Zoborskej listine, pochádzajúcej z roku 1113 sa spomína takzvaný Židovský vrch – Mons Judeorum v Nitre.
- 2 LÁNYI, M. – BÉKEFFIOVÁ, H.: *Dejiny židovských náboženských obcí na Slovensku*. Košice 1933, strana (s.) 263. TESÁK, P.: *Z histórie židovskej komunity v okrese Levice*. Rukopis prednášky, ktorá odznela na seminári „Žili, žijú a budú žiť medzi nami“ v Tekovskom múzeu v Leviciach 28. 5. 2003.

Prítomnosť Židov v Leviciach môžeme predpokladať na základe mandátu Leopolda I. z roku 1693. Podľa neho sa Židia nesmeli usádzať v Tekovskej stolici (do ktorej Levice patrili) v okruhu 7 míľ od banských miest a vykonávať žiadnu činnosť a obchodovať.³ V tomto pásme sa nachádzalo aj mesto Levice, ktoré bolo v nariadení menovite uvedené. Leopold I. svoj zákaz zopakoval v roku 1695 a po ňom aj ďalší panovníci, až do Márie Terézie. Vstup do Levíc Židom povolili v roku 1791, povolenia udeľovali len konkrétnym osobám na jeden rok. Obchodníci nemali právo prenocovať na mieste, kde sa obchod uskutočnil.

Židia v Leviciach na začiatku 18. storočia pôsobili ako mýtnici na esterházyovskom panstve. Esterházyovci podobne ako iní uhorskí šľachtici zverovali hospodárske funkcie na svojich panstvách do židovských rúk – v prospech kapitalizácie svojho majetku.

Masovejšie usádzanie sa začalo až v 30. rokoch 19. storočia, v roku 1836, a naberalo také tempo, že levický magistrát podal v roku 1839 sťažnosť Tekovskej stolici pre ich údajnú rozpínanosť. Podľa súpisu z roku 1844 žilo v Leviciach 32 židovských rodín, spolu 147 osôb. Väčšinou to boli obchodníci, ale aj prenajímateľ vínnych pivníc, pivovaru a liehovaru panstva.⁴ Roku 1840 si Židia v Leviciach založili náboženskú obec, zúčastnili sa na revolúcii v roku 1848. Náboženská obec za to dostala pokutu 1400 zlatých, čo bola polovica sumy pokuty uloženej Židom v celej Tekovskej župe.

Po roku 1867 sa začína obdobie rozvoja a emancipácie levickej židovskej komunity, v roku 1883 si postavili novú synagógu. Na prelome 19. a 20. storočia už mali Židia v Leviciach silné hospodárske pozície. O ich emancipácii a asimilácii svedčí tiež fakt, že prvým poprevratovým voleným starostom mesta sa v decembri 1922 stal miestny zubný technik Gejza Bräuer, člen Maďarsko-nemeckej sociálnodemokratickej strany, ktorý bol židovského pôvodu.

Vyššie 100-ročný rozvoj levickej židovskej komunity prerušila Viedenská arbitráž a pripadnutie Levíc do Maďarska. Postavenie židovského obyvateľstva v Maďarsku obmedzovali zásahy schválené po prvej svetovej vojne. Už v roku 1920 prijal maďarský parlament zákon č. 25/1920, stanovujúci *numerus clausus* (obmedzený počet) poslucháčov na vysokých školách.

Numerus clausus je maďarské nelichotivé prvenstvo – ako prvá krajina v Európe ešte bez nemeckého nátlaku prijala zákon, ktorý povoľoval len 6 % Židov z populácie študovať na univerzitách. Jeho cieľom bolo oslabenie vplyvu vzdelaných Židov v spoločenskej a duchovnej oblasti. Židia v Maďarsku boli

3 SÍKOROVÁ, E.: Židia a banské mestá na Slovensku. *Slovenská archivistika*, ročník (roč.) 31, číslo (č.) 1, s. 50.

4 Štátny archív v Nitre – pobočka Levice (ŠAN-PLV), fond (f.) Magistrát mesta Levice, adm. 24/1844, škatuľa (šk.) č. 37, inv. č. 430.

terčom obvinení za vývoj v 1. svetovej vojne, za výsledky Trianonu, boli označovaní za nepriateľov národa. Táto argumentácia sa stala súčasťou oficiálnej politiky.

No ich silné hospodárske pozície a značná miera spoločenskej asimilácie zabránili v období do roku 1938 výraznejším prejavom protizidovských opatrení. Na druhej strane hranice, relatívne stabilizované hospodárske a tiež spoločenské pomery pomohli Židom, hlásiacim sa prevažne k maďarskej národnosti, akceptovať nové štátne zriadenie.

Môžeme predpokladať, že platnosť *numera clausa* sa čiastočne dotkla aj levických Židov, keďže väčšina nadaných detí zo židovských rodín študovala v miestnom gymnáziu a pred rokom 1919 mnohí pokračovali v štúdiách v Budapešti. Už medzi prvými židovskými usadlíkmi v roku 1844 bol právnik a na prelome 19. a 20. storočia pôsobilo v Leviciach viacero židovských advokátov a lekárov. Po vzniku Československa študovali okrem tradičného práva a medicíny i technické smery: stavebné inžinierstvo, architektúru, zememeračstvo alebo chemické inžinierstvo. Ich postupné nasmerovanie na bratislavskú Univerzitu Komenského, na české, resp. nemecké vysoké školy ovplyvnil tiež fakt, že levické piaristické gymnázium v roku 1919 prevzal štát a vyučovací jazyk zmenili na slovenský.

V roku 1938 v Leviciach pôsobilo⁵ 22 lekárov, z nich len 6 nežidovských, podobný pomer 21 : 7 bol tiež v počte advokátov. Popri troch zubných lekároch Židoch ordinoval len jeden „kresťanský“.⁶ Levickí Židia sa venovali prevažne obchodu a podnikaniu, napríklad väčšina obchodov s textilom a konfekciou, s tzv. módnym tovarom, patrila židovským obchodníkom.

V čase Viedenskej arbitráže v Maďarsku už platil tzv. prvý židovský zákon, predložený parlamentu 5. apríla 1938, schválený ako zákon č. 15/1938 29. mája 1938 pod názvom O účinnejšom zabezpečovaní rovnováhy spoločnosti a hospodárskeho života. Mal obmedziť vplyv Židov v tlači, oslabiť ich pôsobenie v hospodárskej, vo finančnej sfére a v slobodných povolaniach, pričom ich počet bol limitovaný 20% hranicou. V tomto období, okrem Nemecka, nebol protizidovský zákon prijatý ešte v žiadnej európskej krajine.

Levice ako súčasť územia zabratého na základe Viedenskej arbitráže obsadila maďarská armáda 10. novembra 1938. Židovská komunita patrila k skupinám obyvateľstva, ktorých spoločenské a sociálne postavenie sa po novembri 1938 radikálne zmenilo. Už na konci roka 1938 pocítili na svojej koži tvrdý dosah „prvého židovského zákona“.

Hneď po obsadení ho začali uplatňovať aj na zabratom území. Na jeho základe v decembri 1938 odvolali Imricha Petőa z funkcie generálneho riaditeľa

5 Levice mali v roku 1938 (pred Viedenskou arbitrážou) 12 576 obyvateľov.

6 ŠAN-PLV, f. Obecný úrad mesta Levice, šk. č. 54, 9789/1938.

Tekovskej ľudovej banky sídliacej v Leviciach. K 31. decembru 1938 banka podľa zákona č. 15 ukončila pracovný pomer aj s hlavným účtovníkom Pavlom Keménym. Z radov mestských zamestnancov prepustili lekára MUDr. Imricha Picka a mestského inžiniera architekta Mikuláša Šimaia.

Šimaiho maďarská vojenská správa 15. novembra 1938 prepustila z funkcie, zaistila a internovala, odviezla do Budapešti. Prepustili ho až v júni 1939, keď už platil 2. židovský zákon a nemohol sa zamestnať ako úradník ani ako architekt. V septembri 1939 sa odsťahoval do Budapešti, kde sa mu podarilo zachrániť. Tu sa stal od januára 1945 úradujúcim podpredsedom Československého výboru.⁷

Advokát Pető bol v službách Tekovskej ľudovej banky, ktorá mala vedúce postavenie na miestnom bankovom trhu už od 1. apríla 1911. Výpoveď v roku 1939 odvolali, no späť do banky ho neprijali, ale vyslali do továrne Hungária Guttapercha és Gumiárugyár v Budapešti, ktorej majorita účastín patrila banke. Tam dostal nižší plat – tiež pre židovský pôvod.⁸

Z postu posudkového lekára Okresnej nemocenskej poisťovne musel v decembri 1938 odísť MUDr. Ernest Liebermann.

Tieto postihy pravdepodobne podmienili prestúpenie viacerých levických Židov na katolícku vieru koncom roku 1938. Predpokladali, že je to možnosť, ako sa vyhnúť obmedzeniam a prenasledovaniu.⁹

V decembri 1938 vykonali maďarské orgány na okupovaných územiach sčítanie ľudu, podľa ktorého bolo v Leviciach 12 236 obyvateľov, z toho 1518 Židov.

Na jeseň 1938 parlamentu predložili druhý židovský zákon (zákon č. 4/1939) O obmedzení pôsobenia Židov vo verejnom a hospodárskom živote, ktorý parlament schválil 5. mája 1939. Tento podstatne tvrdší zákon vymedzil pojem Žid z hľadiska náboženského a rasového. Určoval postavenie židovského obyvateľstva v spoločnosti, predovšetkým obmedzoval a revidoval právo na získanie štátneho občianstva a volebného práva, vylučoval Židov zo zamestnania v štátnych, verejných a obecných úradoch i podnikoch a redukoval ich pozície v jednotlivých oblastiach hospodárskeho a verejného života. Zdôvodňoval to potrebou obmedziť podiel židovského obyvateľstva na hospodárskej činnosti kráľovstva z 20 % na 6 % (v súkromnom sektore i v lekárskej, advokátskej a inžinierskej komore) v dôsledku nárastu počtu Židov v Maďarsku po okupácii časti Slovenska a Zakarpatskej Ukrajiny. Paragraf č. 2 stanovoval výnimky, na ktoré sa zákon nevzťahoval: napr. Židia s vojnovými zásluhami, ich vdovy a potomkovia, niektorým sa podarilo na základe výnimiek získať nové koncesné listiny.

7 ŠAN-PLV, f. Miestna správna komisia v Leviciach, adm. 2219/1948.

8 Archív Národnej banky Slovenska, f. Tekovská ľudová banka v Leviciach, šk. č. 413.

9 ŠAN-PLV, f. Hlavnoslužňovský úrad v Leviciach (HSÚL), šk. č. 1, 426-429/1938.

Druhý židovský zákon znamenal ďalšie obmedzenie v povolaniach, podnikaní a živnostiach. V roku 1939 na zabratom území prebiehala plošná výmena a kontrola živnostenských povolení a koncesných listín. Kresťanským živnostníkom väčšinou vydali nové povolenia. Po schválení druhého židovského zákona Hlavnoslúžnovský úrad v Leviciach ako živnostenský úrad prvej inštancie odobral živnosti všetkým židovským obchodníkom, živnostníkom a podnikateľom v meste. Rozhodnutia o odobratí živnostenských povolení vstúpili do platnosti 1. júla, bez platných dokladov museli svoje obchody a dielne zatvoriť. Z približne 230 židovských obchodníkov a remeselníkov živnosť vrátilo 81. V decembri 1939 bolo v Leviciach 597 živnostníkov, z toho 81 (pôvodne cca 230) Židov, t. j. 13,56 %. Niektorých živnostníkov po odobratí povolení ako nepracujúce živly internovali do pracovných táborov v Hrani pri Trebišove a v Kistarcsi a Nagykanizsi v dnešnom Maďarsku. Prepustili ich koncom decembra 1941 a po návrate boli pod policajným dozorom.¹⁰

Živnostníci a obchodníci sa po odobratí živnostenských listov snažili o opätovné pridelenie oprávnení. Odvolania adresovali ministromi pre záležitosti Hornej zeme – Felvidéku Andorovi Jarosovi alebo ministromi obchodu Józsefovi Vargovi, podávali ich prostredníctvom mestského právnik Dr. Abu Mocsyho alebo priamo v Budapešti cez tamojšieho advokáta Dr. Kálmána Doroghyho.¹¹ Vo svojich listoch sa odvolávali na tradíciu svojho obchodu, dĺžku trvania živnosti. 78-ročný stavebný podnikateľ Izidor Szauer viedol firmu, ktorá pracovala na výstavbe mestských budov – mestského úradu a mestského hotela, Učiteľského ústavu. Odvolával sa tiež na to, že jeho syn bol počas 1. svetovej vojny 3 roky v ruskom zajatí. Jeho list je výnimočný aj tým, že obsahuje dodatok, potvrdenie o solídnosti najstaršej stavebnej a s drevom obchodujúcej firmy v Leviciach, ktorý podpísal v októbri 1939 mešťanosta Bruno Lehotzky. Mnohí v žiadostiach priznávali členstvo v Pálmayho skupine¹² v roku 1919, „účasť v bojoch proti českému živlu a za maďarskú integritu“. Uvádzali tiež účasť v bojoch 1. svetovej vojny, zásluhy a vyznamenania. V roku 1940 vyšla publikácia *Zlatý album maďarských Židov*.¹³ Je to súpis padlých a vyznamenaných židovských vojakov 1. svetovej vojny, uvedených je v nej tiež 48 židovských padlých vojakov a 238 vojnových veteránov z Levíc. Na základe albumu sa niektorým podarilo

10 ZUBČEKOVÁ, H.: Osudy levických Židov po Viedenskej arbitráži. In: *Monografia mesta Levice*. Banská Bystrica 2010, s. 191.

11 ŠAN-PLV, f. Magistrát župného mesta Levice (MŽML), šk. č. 13, 2684/1940.

12 Pálmayho skupina – Pálmay csoport. Major Ernest Pálmay bol posledným veliteľom levickej posádky pred prevratom v roku 1919, 1. 6. 1919 viedol oddiely maďarských vojsk, ktoré obsadili Levice.

13 HEGEDŮS, M.: *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma*. Budapest 1940.

získať živnostenské povolenia naspäť. Mohli sa odvolať na zápis v tejto knihe. Výhodu pri pridelení nového živnostenského listu mali tí, ktorí boli vyučení a ich živnosť bola potrebná. Napr. tlačiarovi Eugenovi Láncovi vrátili živnosť už začiatkom decembra 1939.

Od roku 1939 v Maďarsku platil tiež zákon o pracovnej povinnosti osôb, ktoré sa nehodili na vojenskú službu, čo sa vzťahovalo predovšetkým na židovské obyvateľstvo. Vytvárali sa osobitné pracovné jednotky, ktoré nasadili na nútené práce najprv v Maďarskom kráľovstve, neskôr ich poslali do tyla východného frontu. Pracovná povinnosť sa vzťahovala na mužov vo veku 21 – 23 rokov (neskôr bola predĺžená až do 60 rokov veku).

Židovských živnostníkov, ktorí nedostali povolenie, neustále kontrolovali, či nevykonávajú živnosť alebo obchodnú činnosť načierno. Roku 1942 ich definitívne vylúčili z výboru Okresného živnostenského spoločenstva v Leviciach. Členmi výboru boli ešte stále dvaja židovskí obchodníci, ktorí sa už údajne nezúčastňovali na zasadnutiach.¹⁴ Podané žiadosti o majstrovské skúšky Okresné živnostenské spoločenstvo Židom zamietlo.¹⁵ No zákon sa aj tak obchádzal, existovalo štrómanstvo, t. j. na živnostenský list kresťana sa podnikalo v židovskej živnosti. Niekedy dokonca za účasti alebo pod vedením pôvodného majiteľa. V takom prípade vždy hrozil trest v podobe pracovného tábora. Levický slúžny Tibor Rápolti-Nagy od roku 1941 zneužíval svoje úradné postavenie a bral úplatky od Židov z obcí okresu, resp. priamo ich vydieral, sľubujúc, že im vybaví zrušenie policajného dozoru alebo internácie.¹⁶

Už od februára 1939 maďarské orgány pripravovali previerky všetkých súkromných lekárov, ktorí sa uchádzali o členstvo v Lekárskej komore. Levický okres patril pod pobočku Lekárskej komory v Nových Zámkoch. Ministerstvo vnútra 10. októbra 1940 vydalo vykonávacie predpisy na aplikáciu zákona č. 4/1939 pre advokátske, lekárske komory a ďalšie stavovské združenia. Prevažná väčšina židovských súkromných lekárov s povolenou praxou bola prijatá do Lekárskej komory a mohla poskytovať lekársku starostlivosť aj nežidovským pacientom.¹⁷

Ďalšie hospodárske obmedzenie znamenalo vydanie vykonávacej vyhlášky č. 8360/1939 k druhému židovskému zákonu, ktorá im znemožnila disponovať s pôdou a neskôr na jej základe obmedzili tiež vlastníctvo hospodárskych zvierat a poľnohospodárskych strojov. Začiatkom roku 1940 odňali veľkostatky 20 levickým majiteľom pôdy, pozemky bez parcelácie prednostne prideli

14 ŠAN-PLV, f. Okresné živnostenské spoločenstvo v Leviciach, 368/1942.

15 Tamže, 605/1942.

16 ŠAN-PLV, f. HSÚL, šk. č. 41, 6766/1942.

17 SULAČEK, J.: *Biele plášte. Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. 1. časť. Bratislava 2005, s. 150 – 151.

privilegovaným ľuďom. Župná stolica víťazov v Leviciach podala žiadosť o rozparcelovanie židovských majetkov začiatkom mája 1940, jej členovia sa o prídely poľnohospodárskej pôdy hlásili už skôr.¹⁸

Podžupan spojenej župy Tekov – Hont s odvolaním na zákon č. 4/1939 vydal 14. októbra 1940 nariadenie, podľa ktorého Židia sa nesmeli zúčastniť, resp. ani sa objaviť na výročných, denných a týždenných trhoch, výkladných jarmokoch a hodoch.¹⁹ Niektorým židovským obchodníkom – handrárom vydávali jednorazové povolenia, no ich využitie bolo prísne kontrolované špeciálne na to určeným výborom župy.

V roku 1941 nasledovali diskriminačné obmedzenia v podobe označenia židovských automobilov písmenom E či zhabania rádii.

Dňa 8. augusta 1941 bol prijatý tretí židovský zákon (č. 15/1941), Zákon o ochrane a úprave manželského práva, resp. Zákon na ochranu rasy, ktorý zakazoval sobáše medzi židmi a kresťanmi. Jeho vzorom boli norimberské nacistické zákony z roku 1935. V predvojnových Leviciach uzavrelo manželstvo viacero židovsko-kresťanských párov. Medzi mladých ľudí, ktorým tento zákon znemožnil uzavrieť manželstvo, patrili Alžbeta Weinsteinová a Karol Halász. Karol sa snažil svoju milú zachrániť pred koncentračným táborom rôznymi intervenciami. Všetky jeho snahy zlyhali, preto sa rozhodol Alžbetu aj jej rodičov a sestru ukryť. Schovávali sa 10 mesiacov, až do oslobodenia.²⁰

Zvláštnou kapitolou v osudoch Židov pochádzajúcich z územia obsadeného Maďarskom je služba vo vojenských pracovných jednotkách Maďarskej kráľovskej armády. Židovské pracovné roty zriadili 2. decembra 1940. Pracovné tábory fungovali v Šamoríne, Komárne, Ostrihome, Csepeli, Šoproni, vo Váci. Muži v židovských pracovných jednotkách chodili v civilných šatách, na ľavom ramene museli nosiť pripevnenú žltú pásku.

Spočiatku ich pridelovali na práce v poľnohospodárstve, priemyselných podnikoch alebo na úpravu ciest. Neskôr ich odvelili na východný front, kde vykonávali opevňovacie práce (kopali zákopy, stavali bunkre). Ich osud sa spečatil v októbri 1944, keď sa prevažná časť maďarskej armády ocitla priamo pod nemeckým velením. Nemecké orgány trvali na tom, aby Židov zaradených v pracovných jednotkách postupne deportovali do koncentračných táborov. Na ich likvidáciu určili tábory v Rakúsku. Transporty smerovali najmä do Mauthausenu alebo do jeho pobočky Gunskirchen.

V pracovnom tábore v Komárne, neskôr v Csepeli bol Levičan Ladislav Hoch, ženatý s kresťankou katolíčkou, ktorému sa s jej pomocou podarilo v októbri

18 ŠAN-PLV, f. HSŮL, šk. č. 18, 3978/1940.

19 ŠAN-PLV, f. MŽML, šk. č. 26, 7634/1941.

20 Od roku 2011 je nositeľom vyznamenania Spravodlivý medzi národmi.

1944 (po nástupe Szálasiho, pred presunom do koncentračného tábora) z tábora ujsť. Veliteľ tábora mu na veľké naliehanie povolil rozlúčku s manželkou, prideliť vojaka na stráženie, ktorého však Hochovci posadili na víno do krčmy. Na stanici sa mu podarilo nastúpiť do vlaku, hoci nemal žiadne doklady, a podarilo sa im dostať až domov, do Levíc. Až do konca vojny ho potom ukrýval vo viniciach v Leviciach manželkin strýko.²¹

Postavenie maďarských Židov, napriek všetkým uzákoneným obmedzeniam, v rokoch 1941 – do jari 1944 bolo v porovnaní s ostatnou vojnovou Európou odlišné. Ich život strpčovali a sťažovali uzákonené obmedzenia, no nedošlo k radikálnemu riešeniu – k deportáciám. Útekom do Maďarska sa v tom čase zachránilo niekoľko tisíc poľských, slovenských a rakúskych Židov. Podľa tvrdenia vládnej propagandy Maďarské kráľovstvo predstavovalo „ostrov pokoja a bezpečnosti“ Židov v Európe.

V rokoch 1941 a 1942 pri obciach Malé Kozmálovce, Hronské Kľačany a Krškany pri Leviciach ilegálne prekročilo vtedajšie hranice zo Slovenska na maďarskú stranu niekoľko stoviek utečencov. Obežník žandárskeho veliteľstva v Leviciach 18. marca 1942, krátko pred prvým transportom Židov zo Slovenska, upozorňuje na možnosť ich úteku do Maďarska:²² „Na základe dôverného oznámenia predpokladám, že sa vytvorili organizácie, ktoré sa zaoberajú pašovaním ľudí. Za každého prepašovaného je cena 1000 slovenských korún.“ Veliteľ žandárskej stanice v Székesfehérvári, do ktorého pôsobnosti patrili tiež Levice, upozorňoval hlavného slúžneho, že dochádza k nelegálnemu prechodu slovenských Židov cez hranice. Žiadal, aby tých, ktorí im pomáhajú pri prechode cez hranice, prísne potrestali, internovali a prípady zverejnili na odstrašenie obyvateľstva.²³

Za pomoc židovským utečencom zo Slovenska v apríli 1942 vyhostili z Levíc istého roľníka s rodinou, slovenského občana, ktorý nemal a nežiadal maďarské občianstvo, žil tu na povolenie. Jeho dom stál v okrajovej časti Levíc, približne kilometer od hranice. Najvyššie slovenské orgány pohrozili, že v prípade neprijatia tejto rodiny naspäť do Maďarska budú z územia Slovenska vyhostení maďarskí občania žijúci na slovenskom území, veľkostatkári Arpád Taubinger z Krškán a Mária Čibrová z Tekovskej Novej Vsi. Malo sa tak stať na základe ústavného princípu o reciprocite v menšinových otázkach. K revokácii – zrušeniu policajného rozhodnutia došlo až po 4 mesiacoch.

Vypovedaním za hranice začiatkom apríla 1942 potrestali aj tlačiaru Lánca, ktorý na dve hodiny prichýlil a pohostil príbuzných zo Slovenska. Jeho čin

21 Podľa spomienok jeho dcéry Heleny Danišovej (nar. 1934) žijúcej v Leviciach.

22 ŠAN-PLV, f. HSUL, 2620/1942.

23 ZUBČEKOVÁ, H. – POLKA, P.: *Žili medzi nami. História Židov v Želiezovciach, v Mikule a vo Svodove do roku 1945*. Levice 2009, s. 46 – 47.

kvalifikovali ako ohrozujúci bezpečnosť štátu. Navyše bol podľa platnej legislatívy cudzinec. Jednou z metód riešenia židovskej otázky na zabratom území bola snaha o vyhodenie tých Židov, ktorí tu nemali domovské právo pred 1. novembrom 1938. Zisťovanie ich štátneho občianstva bolo v kompetencii Krajinského úradu pre kontrolu cudzincov (Külföldieket ellenőrző országos központi hivatal, KEOKH). Židia, ale i kresťania mu boli povinní predložiť doklady, ktoré dokazovali, že sa v období od 2. novembra 1938 do 1. marca 1939 trvale zdržiavali na obsadenom území. Lánc nevedel dokladovať svoju štátnu príslušnosť v Maďarsku, preto mu odvolania nepomohli. Úrady spočiatku Židov v takejto situácii vypovedali za hranice, no po skúsenostiach s vykazovaním na Slovensko ich internovali v osobitných táborech. 19. mája 1942 o prázdne priestory tlačiarne a obchodu žiadal kresťanský remeselník, lebo „*majiteľ tohto domu bol vypovedaný*“.²⁴

V Maďarsku nedošlo ani v roku 1943 k masovým deportáciám židovského obyvateľstva, Židia zo Slovenska aj z Poľska sa pokúšali zachrániť útekou do Maďarska aj v druhej polovici roka 1943. Pašovali najmä deti, lebo maďarské úrady maloletých nevyhostovali a umiestňovali ich do detských domovov. Nemožno pochybovať, že v prihraničných oblastiach sa pašovanie stalo vynášajúcou živnosťou. Príliv emigrantov zo Slovenska prestal v marci 1944 po okupácii Maďarska nemeckými vojskami.²⁵

Po obsadení Maďarska 19. marca 1944 gestapo uväznilo v priebehu niekoľkých hodín viacerých členov vlády, dosadilo novú vládu na čele s Dóme Sztójajm, ktorá 29. marca 1944 rozhodla o „konečnom riešení židovskej otázky“ v Maďarsku. Od 5. apríla 1944 museli byť podľa vládneho nariadenia povinne označení žltou šesťcípou hviezdou.²⁶ Od tohto dátumu sa začína nekonečná séria príkazov, zákazov a obmedzení, na ktorých konci bolo konečné riešenie – deportácia. Územie Maďarského kráľovstva bolo rozdelené na 5 oblastí a bolo určené poradie deportácií, ktoré sa mali začať v severovýchodnej časti štátu a skončiť sa v Budapešti. Od apríla 1944 sa začalo sústredovanie maďarských Židov v getách, v ktorých chýbali základné hygienické podmienky, bol tam nedostatok potravín a vládli neludzské pomery. Za dva mesiace, od začiatku mája do začiatku júla 1944, z územia Maďarského kráľovstva deportovali do Osvienčimu a čiastočne do zberného tábora v Strasshofe pri Viedni okolo 450 000 Židov bez ohľadu na vek, pohlavie, deti a na chorých. Súčasne cca 50 000 práceschopných odvliekli na nútené práce do Nemecka a asi 150 000 zaradili do pracovných táborov v Maďarskom kráľovstve. Dňa 7. apríla 1944 vstúpilo do platnosti dôverné nariadenie o zhromažďovaní Židov do zberných táborov a v mestách do geta.

24 ŠAN-PLV, f. Okresný národný výbor v Leviciach, adm. 7238/1947.

25 VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska. Bratislava 1968, s. 293 – 294.

26 ŠAN-PLV, f. MŽML, 2508/1944.

V mestách nad 10 000 obyvateľov mali byť sústredení do geta alebo do vymedzených a označených ulíc (tak to bolo vyriešené aj v Leviciach). Dňa 25. apríla 1944 zakázali Židom navštevovať verejné podniky.²⁷ Majitelia krčiem, kaviarní, hotelov a cukrární museli pri vchode vyvesiť nápis „Židom vstup zakázaný“. Na povinnosť vyvesiť tento príkaz upozornili prevádzkovateľov kina, riaditeľa divadelnej spoločnosti a mestského štrandu – plavárne. Iba prevádzkovateľ kina v mestskom hoteli Antal Varenics odmietol tento príkaz vyložiť.

Dňa 2. mája 1944 mešťanosta v správe prednesenej na zastupiteľstve strohou vetou skonštatoval tiež to, že židovská otázka bude čoskoro vyriešená.²⁸ V praxi to znamenalo, že sa začali súpisy židovského obyvateľstva, ich majetku, osobitným zápisom v pozemkovej knihe sa poznačili nehnuteľnosti patriace Židom. Vykonalí evidenciu motorových vozidiel, telefónnych staníc, znížili potravinové prídely pre židovské rodiny.

V záverečnej fáze riešenia židovskej otázky bolo jedným z „najpoužívaných“ nariadenie Ministerstva vnútra č. 1600/1944, detailne usmerňujúce evidenciu, zaistenie a spôsob naloženia so židovským majetkom, vydané 16. apríla 1944. Na základe tohto nariadenia museli prihlásiť príslušným úradom všetok hnutelný i nehnuteľný majetok, napr. pred deportáciou na jeho základe odovzdali do depozitu príslušnej – v Leviciach Tekovskej ľudovej banky – zlato a šperky.

V Leviciach Židia nežili v uzavretej štvrti, preto podžupan na ich sústredenie presne určil ulice, kde mohli bývať. Z ostatných sa museli najneskôr do 10. mája vystahovať a byty odovzdať.²⁹ Ak domy zahrnuté do vymedzeného priestoru mali východ na dve ulice (priechodný pozemok), východ na zakázaný priestor nesmeli používať, museli ho zamknúť alebo ho dokonca zamurovať. Obyvatelia niektorých ulíc, keď sa dozvedeli o plánovanom zriadení židovského geta v ich ulici, podali sťažnosť na magistrát. 41 obyvateľov Kersékovej ulice (teraz Janka Jesenského) 4. mája 1944 protestovalo proti zahrnutiu ulice do geta „*kvôli dvom židom nie je dôvod, aby Kersékova ulica bola židovská*“.³⁰ Podobnú sťažnosť podali aj občania z Belčákovej a Damjanichovej ulice.³¹ Všetky protesty umlčala vyhláška podžupana Rezső Hetényiho zakazujúca kritizovanie riešenia židovskej otázky a prejavy sympatií so Židmi.³² Starí ľudia posili, aby mohli ostať vo svojich bytoch.³³

27 Tamže, 4808/1944.

28 Tamže, 4127/1944.

29 Tamže, 4801/1944.

30 Tamže, 4510/1944.

31 Tamže, 4511/1940. V Belcsákovej ulici (Belcsák Béla sor) bolo 26 domov, iba 1 majiteľ bol žid. Tamže, 4551/1944. Protest obyvateľov Damjanichovej ulice – 80 % obyvateľov sú kresťania, 4. 5. 1944.

32 ŠAN-PLV, f. HSUL, 2874/1944.

33 ŠAN-PLV, f. MŽML, 4517/1944.

V Leviciach sa čoskoro ukázalo, že vymedzený priestor nepostačuje. Postupne ho rozširovali o ďalšie ulice a levické mestské geto nakoniec tvorilo 22 ulíc alebo ich častí. Zahŕňalo i budovu katolíckeho sirotinca Štefánia, stojacu vedľa synagógy. Vchody do ulíc geta označili žltou hviezdou a tabuľkou s nápisom „Obytný priestor vyhradený pre Židov“. Ostatným obyvateľom mesta vstup do geta zakázali. Po vystaňovaní uvoľnené byty hneď dali do prenájmu alebo prednostne pridelovali viacčlenným rodinám. Domy obyčajne dostali príslušníci žandárstva alebo dôstojníci.

V zmysle nariadenia ministra obchodu a dopravy č. 57 861/1944 z 5. mája židovské obchody definitívne zatvorili a vykonali súpis tovaru. O deň neskôr vydal podžupan príkaz na sústredenie Židov z okresu v starých kasárňach.³⁴ Pre mestské geto – vymedzený priestor a tiež pre geto v kasárňach vytvorili židovské rady. Vedúcim Rady pre Židov z mesta sa stal levický právnik Dr. Štefan Fischer. Komunikoval s podžupanským úradom predovšetkým ohľadne zásobovania geta potravinami.

Dňa 6. mája prichádza na magistrát výnos Ministerstva vnútra o rozpustení židovských spolkov, mešťanosta naň obratom odpovedal, že židovské spolky nefungujú.³⁵

Dr. Fischer 27. mája 1944 hlásil podžupanovi, že v kasárňach, je sústredených 572 Židov z okolia, v levickom mestskom gete sa nachádzalo 873 ľudí.³⁶ Práceschopní muži a mladé ženy pod dozorom žandárov pracovali napr. na majetku Schoellerovského panstva ako sezónni poľnohospodárski robotníci. Začiatkom júna bolo v mestskom gete sústredených už 1129 osôb.

Večer pred deportáciou sústredili Židov do synagógy a židovskej školy, kde museli odovzdať kľúče od svojich bytov, domov a obchodov.³⁷ Ráno 13. júna 1944 Židov z mestského geta, starých ľudí zo židovského starobinca spolu so Židmi z okresu (572 osôb sústredených v starých kasárňach) a ďalšími, privezenými z vrábeľského geta, sústredili v skladoch tabakovej továrne. Spolu 2678 Židov z levickej železničnej stanice vypravili v transporte do Osvienčimu.³⁸ Vlaky prechádzali cez Košice, 15. júna 1944 ako transport č. 103 prešiel košickou železničnou stanicou vlak s deportovanými z Levíc. Transport dorazil do Osvienčimu ráno 16. júna a zakrátko už väčšina z transportovaných neprešla selekciou.

34 ŠAN-PLV, f. MŽML, 4726/1944, Rozhodnutie podžupana spojenej župy Bars-Hont č. 5990/1944 o zriadení sústredovacieho tábora.

35 Tamže, 4713/1944.

36 Tamže, 10994/1944.

37 Tamže, 4713/1944.

38 Tamže, 11093/1944.

Dozor nad výpredajom zhabaného majetku deportovaných osôb mali členovia strany Šípových krížov, ktorí sústreďovali opustený majetok – nábytok, šatstvo, obuv, do skladov strážených ich členmi. Podľa príkazov vládneho komisára bolo zabezpečené uskladnenie a odpredaj židovského majetku. Nariadenia Ministerstva vnútra č. 3900/1944, ale predovšetkým č. 1500/1944, do najmenších detailov rozoberali, ako naložiť s tovarom a majetkom Židov.³⁹ V priebehu júla bol na opustený domový majetok ustanovený úradný správca, vymenovala ho sirotská stolica mesta, vlastníci – Židov v rozhodnutiach označovali ako nezvestných.

Dňa 16. októbra 1944 sa dostal k moci Ferenc Szálasi, vodca strany Šípových krížov. Začala sa ďalšia etapa perzekúcií, zameraná na pokrstených Židov. Levickí členovia strany Šípových krížov na čele s Pavlom Hidassym sa stali po vymenovaní Szálasiho za predsedu vlády neobmedzenými vládcami mesta. Hidassy dal 16. októbra 1944 pod policajný dozor nepohodlných, podľa neho demokraticky zmýšľajúcich občanov, „ktorí svojím defetistickým a deštruktívnym chovaním ohrozujú národno-socialistický režim“, napr. Dr. Pavla Hubertha, riaditeľa Tekovskej ľudovej banky, továrnik Ing. Karola Schlagera a ďalších. Nilaši v prvom rade pokračovali v riešení židovskej otázky. Večer 16. októbra 1944 pozatýkali a odviekli Židov, ktorí boli pokrstení a mali kresťanské manželky, napr. Ing. Zoltána Harkányiho (pokrstený v r. 1930). Telá týchto mužov odovzdaných gestapu sa našli v hromadnom hrobe pri Banskej Štiavnici.⁴⁰

Hidassyovci boli pri moci, našťastie, len necelé dva mesiace. Dňa 20. decembra 1944 Levice oslobodila Červená armáda. Pracovné a koncentračné tábory a pochody smrti prežilo približne 300 levických Židov.

39 Tamže, 11092/1944.

40 Kronika mesta Levíc 1945 – 1965. I. časť, s. 109.

Protižidovské nariadenie v Srbsku a tábor „Sajmište“ v Belehrade (Semlin Judenlager)

Miroslav Svirčević (Srbsko)

ÚVOD

V apríli 1941 začalo nacistické Nemecko inváziu do Juhoslávie obrovským vzdušným útokom na Belehrad. Bombardovanie hlavného mesta 6. apríla na svitaní zničilo veľkú časť mesta a ostali po ňom dva až tri tisíce mŕtvych civilistov a mnoho tisícov ranených. Po krátkej jedenásťdňovej vojne (6. – 17. apríla) rozvrátená a slabo pripravená juhoslovanská armáda kapitulovala. Nemecko a jeho spojenci z Osi napadli a okupovali Juhosláviu. Po porážke bolo Juhoslovanské kráľovstvo rozdelené. Značná časť Srbska bola rozdelená medzi maďarské okupačné územia na severozápade (región Báčka), bulharské okupačné územia (územie južne od miest Leskovac, Pirot, Vranje a malá časť Kosova a Metohije), talianske okupačné územia (veľká časť Kosova a Metohije a severná časť Sandžaku, ktorý pripojili k „nezávislej“ Čiernej Hore) a novovytvoreného spojencu nacistov – Nezávislý štát Chorvátsko (oblasť Srem vrátane mesta Zemun a ľavého brehu rieky Sáva v Belehrade).¹ Po rokovaní medzi Maďarskom, Rumunskom a vodcami domácej nemeckej menšiny v Srbsku (takzvaní Volksdeutche) ohľadom kontroly nad regiónom Banát získalo toto územie štatút „autonómnej

1 Pozri: TOMASEVICH, J.: *The Chetniks. War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Stanford 1975, strana (s.) 91–92.

správnej jednotky“ v rámci nacistami okupovaného Srbska. Región bol až do oslobodenia v roku 1944 pod faktickou kontrolou miestnych Nemcov. Jednu z dvoch divízií Schutzstaffel (SS) na Balkáne tvorili Nemci z Banátu. Bola to divízia Prinz Eugen, zodpovedná za mnohé zločiny spáchané proti Srbom, Židom a ďalším nenemeckým národom v Banáte.² Zvyšok Srbska spravovala priamo nemecká vojenská správa.³

Nacistami okupované Srbsko zodpovedalo Srbsku pred balkánskymi vojnami 1912 – 1913. Právne postavenie tohto Srbska bolo veľmi komplikované. Nebol to skutočný štát v zmysle právnej a politickej vedy. Srbsko nebolo subjektom medzinárodného práva a jeho ústavná štruktúra nebola úplne jasná. Srbsko nemalo vlastný parlament, a tak nebolo schopné prijímať zákony či iné právne normy. Na druhej strane malo Srbsko vlastnú administratívu bez skutočnej politickej moci. Táto „vláda“ bola pod silnou vojenskou ochranou nacistického Nemecka, vedenou veliteľom SS a osobným radcom Dr. Haraldom Turnerom. Vo svojom „vládnutí“ nebola nezávislá. Jej úloha sa obmedzovala na „technickú službu“ vojenskej správy nacistického Nemecka. Bola zodpovedná za presadzovanie všetkých právnych noriem Nemeckej ríše vrátane protizidovských opatrení a represálií.⁴

Prvú „komisársku vládu“ vytvoril 30. apríla 1941 Milan Aćimović, ktorý bol známy ako pronemecky orientovaný politik už pred vojnou. Avšak jeho vláda bola slabá a neefektívna. Preto ju už 29. augusta 1941 nahradila „vláda národnej spásy“ pod vedením generála Milana Nedića. Táto vláda vydržala až do oslobodenia krajiny v októbri 1944.

V období od septembra 1941 do októbra 1944 bolo Srbsko oficiálne Srbským kráľovstvom a Milan Nedić zastával funkciu „predsedu vlády“. Juhoslovanského kráľa, tínedžera Petra II. uznali za hlavu Srbska, aj keď on sám nikdy neuznal vládu Milana Nedića a jeho Srbského kráľovstva. Naopak, kráľ Peter II. vyhlásil Milana Nedića za zradcu Juhoslávie a srbského ľudu a podporoval prozápadnú Kráľovskú juhoslovanskú vládu v exile (Londýn) a bol na čele prozápadnej Kráľovskej juhoslovanskej armády vo vlasti (četníci), ktorú viedol generál Draža Mihailović.

2 TEJCHMAN, M.: *Balkán ve válce a v revoluci 1939–1945*. Praha 2008, s. 368.

3 TOMASEVICH, J.: *The Chetniks*, s. 95.

4 V historiografii je Nedićova vláda často porovnávaná s pozíciou Francúzska počas režimu vo Vichy, vedenom maršalom Phillipem Pétainom (pozri napríklad: DRAG-NICH, A. N.: *Tito's Promised Land*. New Brunswick 1954, s. 38). Avšak je lepšie porovnať Nedićovu vládu a jej pozíciu v Srbsku s kolaborantskou vládou sira Ambrose Sherwilla v ostrovoch lamanšského prielivu (Guernsey a Jersey), ktorý bol prezidentom kontrolnej komisie počas nemeckej okupácie v rokoch 1941 – 1945.

1. PRVÉ PROTIŽIDOVSKÉ REPRESÁLIE A PRÁVNE OPATRENIA

Nemecká vojenská správa sa už počas prvých dní okupácie pustila do „vyriešenia židovskej otázky“ v Srbsku, keď založila Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst (EG Sipo und SD) so svojím 4. oddelením – gestapom – v ktorom, podľa zvyčajnej organizačnej schémy, bol zriadený aj Judenreferat („židovská polícia“ – IV D4).⁵ Bol zriadený zvláštny komisariát pre Židov.⁶ Po rozpustení všetkých židovských organizácií koncom apríla 1941 nemecké úrady založili, s jasným zámerom zveriť úlohu nejakej obdobe Judenratu, Komisariát pre židovskú komunitu v Belehrade, ktorej krátka činnosť nám zanechala len zopár stôp.⁷

Od prvých dní okupácie sa na židovskú komunitu Srbska a Banátu začali vzťahovať rôzne diskriminačné opatrenia vrátane registrácie, ochudobňovania a krutého zaobchádzania. Už 13. apríla 1941, dokonca aj pred formálnou kapituláciou juhoslovenskej armády, Willhelm Fuchs – plukovník SS a šéf operačnej skupiny Bezpečnostnej polície so základňou v Belehrade nariadil registráciu Židov z mesta. Krátko po tom poľný veliteľ plukovník von Keisenberg vydal prvé nariadenie, ktoré obmedzilo slobodu a pohyb srbských Židov.⁸ Už 29. apríla 1941 novovymenovaný šéf nacistickej vojenskej správy v Srbsku – SS-Gruppenführer Harald Turner – vydal zvláštny príkaz ohľadom registrácie Židov a Ci-gánov v Srbsku. Toto nariadenie zaviedlo obmedzenia v každodennom živote týchto ľudí vrátane nosenia žltých pásov na rukáve, nútenej práce, obmedzeného prístupu k jedlu a zákazu používania hromadnej dopravy.⁹

Pod silným tlakom nacistickej nemeckej vojenskej správy „vláda“ Milana Nedíča zorganizovala v Belehrade 22. októbra 1941 antisemitskú „Veľkú protislobodomurársku výstavu“. Táto výstava bola namierená proti Židom, slobodomurárom a komunistom. Kvôli výstave boli vydané štyri známky, vytlačených 60 000 plagátov, 200 000 letákov, 100 000 prospektov a deväť druhov po 108 000 kusov

5 RISTOVIĆ, M.: The Persecuted and their abettors: solidarity and help for the Jews in Serbia 1941–1944. In: VIDA KOVIĆ PETROV, K.: *Israeli-Serbian Academic Exchange in Holocaust Research*. Zbierka štúdií z vedeckej konferencie, Jeruzalem – Yad Vashem, 15. – 20. 6. 2006. Beograd 2008, s. 214.

6 LEBL, Ž.: *Do „konačnog rešenja“*. *Jevreji u Beogradu 1521 – 1942*. Beograd 2001, s. 289 – 291.

7 RISTOVIĆ, M.: *The Persecuted and their abettors*, s. 214.

8 MANOSCHEK, W.: The extermination of Jews in Serbia. In: HERBERT, U. (ed.): *National Socialist extermination policies: contemporary German perspectives and controversies*. Oxford 2000, s. 164.

9 БОЖОВИ, Б.: *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941 – 1944*. Beograd 2004, s. 282 – 283.

papiernického tovaru a bolo vydaných 176 upútaviek v kine. Predpokladá sa, že výstavu navštívilo okolo 80 000 ľudí. Výstava sa skončila 19. januára 1942.¹⁰

Všetky tieto opatrenia boli úvodom holokaustu v Srbsku v súlade s oficiálnou ideológiou a štátnou politikou nacistického Nemecka.

2. „VÝNOS O ŽIDoch A CIGÁNOCH“; DVE FÁZY POLITIKY „KONEČNÉHO RIEŠENIA“ V SRBSKU

Dňa 31. mája 1941 vojenská správa nacistického Nemecka v Srbsku vydala Výnos o Židoch a Cigánoch, ktorý určoval právne postavenie týchto ľudí v Srbsku.¹¹ Norma najprv definovala kategóriu „Židov“. Bolo to krátke nariadenie, založené na nacistickej ideológii a zaviedlo rôzne obmedzenia pre Židov v Srbsku. Presne určovalo, ktorí ľudia do tejto kategórie patria. Podľa tohto „právneho aktu“ všetci rodení Židia v Srbsku spadajú pod kategóriu Žid. V tomto dekrét neprináša nič nové, avšak legalizoval všetky protižidovské opatrenia a akcie, ktoré Nemci uskutočnili na základe jednotlivých príkazov vojenských veliteľov v Srbsku, správcu mesta Beograd či komisárov židovskej polície takmer od prvých dní okupácie v apríli 1941.

Výnos o Židoch a Cigánoch obsahoval tri druhy obmedzení pre Židov a Cigánov.

Prvá skupina obmedzení spadala do kategórie neľudské smernice a zákazy: nútená práca mužov vo veku od 14 do 60 rokov a pre ženy od 14 do 40 rokov; obmedzený prístup k jedlu.

Druhá skupina obmedzení zavádzala úplné vylúčenie Židov zo spoločenského života: Židia sa museli zaregistrovať na zvláštnych oddeleniach polície a nosiť žlté pásky na rukáve; tieto smernice zakazovali Židom vykonávať veľké množstvo profesií: nemohli byť verejnými úradníkmi, veterinármi, farmaceutmi, majiteľmi vzdelávacích, umeleckých či iných navštevovaných inštitúcií; tiež v nich nemohli pracovať.

Boli aj ďalšie obmedzenia pre židovských právnikov a lekárov. Svoju práx mohli vykonávať len pre Židov, nikto iný nemohol byť ich klientom.

Tretia skupina obmedzení zaviedla diskriminačné opatrenia ohľadom práva na majetok. Je dôležité povedať, že Hospodársky zbor generálneho zástupcu pre

10 Podrobnejšie pozri: КОЛЬАНИН, М.: Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942. *Историја 20. века*, 2003, číslo (č.) 1, s. 101–104; ПЕТРАНО-ВИЋ, В.: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd 1993, s. 424–431.

11 AOS, NA, NAV, T-77, 2–60, s-109–111; ROMANO, J.: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd 1980, s. 62.

hospodárstvo v Srbsku pod vedením Franza Neuhausena, bol zodpovedný za židovský majetok. Podľa „nariadenia“ bol tento zbor autorizovaný scudziť majetok Židov. Nariadenie zavádzalo pre Židov povinnosť zaregistrovať celý majetok. Na druhej strane so svojím majetkom nemohli nakladať. V súlade s nariadeniami výnosu boli židovské spoločnosti spravované zvláštnymi ustanovenými splnomocnencami. Predaj židovského majetku sa uskutočňoval prostredníctvom zvláštnej správy židovského majetku.

Výnos z 31. mája 1941 sa vzťahoval tiež na Cigánov. Avšak právne postavenie tohto etnika nebolo také isté ako postavenie Židov v Srbsku. Nacistická nemecká vojenská správa a kolaborantská vláda vedená Milanom Aćimovićom poukázala, že prenasledovaní by mali byť len kočovní Cigáni. Cigáni s trvalým pobytom mali mať spod opatrení výnimku. Avšak skutočná pozícia Cigánov záležala len na okolnostiach, zvlášť na postoji miestnych úradov.¹²

Výnos o Židoch a Cigánoch sa stal základom holokaustu v Srbsku. Zničenie srbského židovstva zahŕňalo dve fázy. Prvá, ktorá trvala od júla do novembra 1941, zahŕňala vraždenie židovských mužov, ktorých postrieľali ako súčasť odvetných popráv, čo vykonali vojenské sily nacistického Nemecka (Wehrmacht) ako odpoveď na povstanie a sabotáže. Druhá fáza trvala od decembra 1941 do mája 1942 a zahŕňala väznenie žien a detí v tábore Sajmište – Semlin Judenlager v Belehrade a ich splynovanie v mobilných plynových nákladných autách.

3. PRVÁ FÁZA ZNIČENIA SRBSKÝCH ŽIDOV

Prvá fáza zničenia srbských Židov sa začala už v júli 1941. Nacistické úrady v Belehrade nariadili orgánu zastupujúcemu Židov (Vertretung der Jüdischen Gemeinschaft) poskytnúť 40 rukojemníkov týždenne, ktorých mali popraviť za útoky na nemecké sily srbským hnutím odporu (prozápadnou Juhoslovanskou kráľovskou armádou vo vlasti a prokomunistickým partizánskym hnutím). Koncom augusta 1941 však nacistické úrady nariadili masové zaistenie židovských mužov v koncentračnom tábore v Topovske Šupe (neďaleko centra Belehradu) a v meste Šabac.¹³ Prvými zaistencami v tábore Topovske Šupe – ktorý zriadili v bývalých kasárňach juhoslovanskej armády – bolo približne 1500 židovských mužov, ktorých deportovali z Banátu. Čoskoro po nich nasledovali belehradskí Židia. Na druhej strane v tábore v Šabaci žilo zopár miestnych Židov a 1100 židovských utečencov z Rakúska (vrátane žien a detí), ktorí v meste uviazli od roku 1940.

12 KOLJANIN, M.: *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*. Beograd 1992, s. 25.

13 BROWNING, Ch.: *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*. London 1985, s. 49.

Začiatkom septembra 1941 nacistické nemecké úrady (zvlášť Harald Turner) uskutočnili niekoľko pokusov o deportovanie Židov žijúcich v Srbsku do Rumunska, Ruska alebo Poľska. Avšak v Poľsku ešte nevznikli na tento účel vhodné koncentračné tábory a o ostatných možných destináciách si v Berlíne mysleli, že sú stále neochotné alebo nedostatočne vybavené, odpoveď jednoducho konštatovala: „*Eichmann navrhuje postrieľať.*“¹⁴ Popravné čaty – metódu použitú proti Židom v sovietskych krajinách, využili aj v Srbsku.

Približne po mesiaci radiálne klesol počet židovských zaistencov v táboroch v Belehrade a Šabaci. Takmer každý deň nákladné autá odvážali mužov na miesto popravy v dedinách Zasavica a Jabuka, kde ich postrieľali a zahrabali do masových hrobov. Popravy sa ešte zintenzívnili po októbri 1941, keď novovymenovaný všemocný vojenský veliteľ generál Franz Böhme zaviedol to, čo nazýval „*nápravné opatrenia*“: oficiálny príkaz vyžadujúci popravu 100 civilistov za každého zabitého nemeckého vojaka a 50 za každého raneného. Böhmov rozkaz rozhodne určil, že obyvateľstvo, z ktorého sa majú rukojemníci vybrať, zahŕňa „*všetkých komunistov, ľudí podozrivých z toho, že sú komunisti, všetkých Židov a určený počet národne a demokraticky zmýšľajúcich obyvateľov.*“¹⁵ Preto medzi prvých zastrelených patrili zvyšní internovaní zo Šabacu a z Belehradu, ľudia podozriví zo sympatií ku komunizmu z neďalekého tábora v Banjica a skupina Cigánov zhromaždených v Belehrade a okolí. Srbské civilné obyvateľstvo sa stalo terčom najmä v provinčných mestách a mestách, kde nebol dostatočný počet miestnych Židov a uväznených komunistov, aby naplnili vyžadovanú kvótu rukojemníkov, alebo kde nemecká armáda vykonala „trestné expedície“ proti určitým dedinám alebo územiám podozrivým z poskytnutia útočiska partizánom.¹⁶ Počas dvoch mesiacov Böhmovho mandátu ako vojenského veliteľa v Srbsku postrieľali takmer 30 000 civilistov vrátane skoro všetkých srbských židovských mužov.

Koncom októbra 1941 Harald Turner napísal memorandum o tom, že rukojemníkov majú vyberať spomedzi internovaných Židov a Cigánov, dajúc to „*ako vec princípu*“, nakoľko tieto dve skupiny „*reprezentujú nespohľadlivý element, a teda hrozbu pre verejný poriadok a bezpečnosť.*“¹⁷ Na druhej strane po tom, čo počas septembra 1941 prišli príkazy od Adolfa Eichmanna, odvetné opatrenia začali byť vhodným prostriedkom vyrovnania sa so „*židovskou otázkou*“. Ako vo svojej korešpondencii s Berlínom poukázal Harald Turner, zavedenie Böhmových nápravných opatrení nebolo „*príjemnou prácou*“, ale „*židovská otázka*

14 HILBERG, R.: *The Destruction of European Jews*. London 1985, s. 437.

15 BROWNING, Ch.: *Fateful Months*, s. 48.

16 MANOSCHEK, W.: *The extermination of Jews in Serbia*, s. 176.

17 BROWNING, Ch.: *Fateful Months*, s. 54.

sa týmto spôsobom rieši najrýchlejším spôsobom“.¹⁸ V jednom bode Turner uvažoval o zjavnej nelogickosti politiky strielania židovských rukojemníkov, keďže odplata by mala ísť „na účet Srbov“, ktorí sú hlavnou silou za povstaním, ale bol schopný odôvodniť tento priebeh akcie odvolaním sa na otázky praktickosti (Židov máme v táboroch) a zjavnej nevyhnutnosti „konečného riešenia“. Avšak Turner poukázal, že „sú tiež srbskými občanmi a musia zmiznúť“.¹⁹ Ako jeden nemecký vojak po vojne spomínal, „strielanie Židov nemalo žiadny vzťah k partizánskym útokom“, odvety len poskytli „alibi na vyhubenie Židov“.²⁰

4. DRUHÁ FÁZA ZNIČENIA SRBSKÝCH ŽIDOV: ZALOŽENIE VYHLADZOVACIEHO TÁBORA PRE ŽENY A DETI SAJMIŠTE

Druhou fázou holokaustu v Srbsku – záhuba žien a detí – sa podrobnejšie zaoberajú časti o dejinách tábora Sajmište – Semlin Judenlager. Rozhodnutie o založení tábora padlo 28. októbra 1941. Zničenie Židov sa malo v tomto tábore, ktorý bol založený na ľavom brehu rieky Sávy v opustenom výstavisku na predmestí Belehradu, dokonat'. V skutočnosti sa tábor nachádzal na území Nezávislého štátu Chorvátsko. Predtým, ako tábor založili, zástupca nemeckého Zahraničného úradu v Belehrade Felix Benzler vyzval nemeckú ambasádu v Chorvátsku a chorvátsku vládu, aby súhlasila so zriadením tábora na tomto mieste. Nemci s tým súhlasili, ale Chorváti si dali dve podmienky: 1) strážami v tomto tábore mali byť Nemci, a nie Srbi; 2) tábor mal byť zásobovaný Srbskom, a nie Chorvátskom.²¹

V ten istý deň, ako dostal chorvátsku odpoveď, vydal Harald Turner inštrukcie svojim regionálnym veliteľom pripraviť sa na deportovanie židovských žien a detí do nového tábora.

Podľa slov Christophera Browninga panoval medzi vládnymi orgánmi nacistického Nemecka pri riešení záležitostí tábora Sajmište vysoký stupeň spolupráce a nezvyčajný súlad. Kým „päť kráľov Srbska“ – ako Browning nazýva vojenského veliteľa generála Paula Badera, Wilhelma Fuchsa, Haralda Turnera, Felixa Benzlera a Franza Neuhausena – sa notoricky nevedelo zhodnúť na väčšine

18 MANOSCHEK, W.: *The extermination of Jews in Serbia*, s. 177.

19 BROWNING, Ch.: *The Path to Genocide: Essays on the Launching of the Final Solution*. Cambridge 1992, s. 135.

20 MANOSCHEK, W.: *The extermination of Jews in Serbia*, s. 177 – 178.

21 BROWNING, Ch.: *The Final Solution in Serbia: The Semlin Judenlager – A Case Study*. *Yad Vashem Studies*, ročník (roč.) 15, 1983, s. 58.

22 BROWNING, Ch.: *Fateful Months*, s. 70.

vecí. Výber, diplomatické rokovania, výstavba a financovanie tábora Judenlager Sajmište (Semlin) sa ukázali zriedkavým príkladom hladkej spolupráce.²² Armáda zabezpečila logistiku, Turner celú operáciu koordinoval, Fuchsova Bezpečnostná polícia bola priamo zodpovedná za tábor, lebo jeho muži konali strážnu službu a pripravili plynovanie, Benzler sa postaral o diplomatickú stránku veci a Neuhausen, ekonomický riaditeľ, celý projekt financoval.²³

Dňa 7. decembra 1941 bolo všetkým židovským ženám, ktoré sa zaregistrovali na úradoch v Belehrade, nariadené hlásiť sa v úradovniach „židovskej polície“ (Judenreferat) v Belehrade na ulici Georgea Washingtona. Mohli si priniesť jedlo na tri dni a osobnú batožinu. Navyše im nariadili zamknúť svoje byty a vydať na policajnej stanici kľúče s vyznačenou adresou. Po vydaní kľúčov od svojho majetku ich viedli cez Belehrad a nedávno postavený pontónový most cez Sávu do tábora Sajmište. Do 12. decembra v tábore Semlin Judenlager internovali približne 5000 židovských žien a detí (vrátane tých z Banátu, ktorých odviekli do hlavného mesta o niekoľko mesiacov skôr). Počas nasledujúcich mesiacov sa počet väzňov zvýšil takmer na 7000 ľudí, keďže sem deportovali aj Židov zo srbského vidieka (vrátane Šabacu, Niša a Kosovskej Mitrovice).²⁴

Tie židovské ženy a deti, ktoré prišli do tábora Sajmište, umiestnili v najväčšej budove „Juhoslovanského pavilóna“ č. 3. Poškodená strecha a polámané okná znamenali, že dážd a silný severný vietor vnikali dovnútra budovy, robiac tak životné podmienky neznesiteľnými. Štyri malé piecky nemohli dostatočne vykúriť priestor približne 5000 m², takže väzni trpeli zimou, omrzlinami a zápalom pľúc.²⁵ Kvôli preľudneniu mal každý zaistenec menej ako pol metra miesta na holej drevenej poschodovej posteli. Keď začali v januári 1942 prichádzať nové kontingenty väzňov, umiestnili ich do pavilónu č. 1, kde museli čeliť podobne neludským podmienkam.²⁶

Jedlo pre väzňov z tábora sa pripravovalo v kuchyni, ktorá sa nachádzala v pavilóne č. 4. Denná dávka pozostávala z vody, slabého čaju, starej kapusty alebo zemiakovej polievky a malého kúska suchého kukuričného chleba. Úbohá strava bola čiastočne dôsledkom skutočnosti, že srbskí kolaboranti, ktorí boli zodpovední za distribúciu jedla v meste, umiestnili „židovský tábor“ na koniec zoznamu priorít. Aj keď bolo v tábore Sajmište viac ako tisíc

23 SHELACH, M.: Sajmište – An Extermination Camp in Serbia. *Holocaust and Genocide Studies*, zväzok 2, 1987, č. 2, s. 246.

24 KOLJANIN, M.: *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*. Beograd 1992, s. 59 – 62.

25 SHELACH, M.: *Sajmište*, s. 247.

26 KOLJANIN, M.: *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, s. 77.

27 LEVANTAL, Z.: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd 1957, s. 26.

detí, mestská správa 3. februára 1942 oznámila, že „*dodávky jedla pre židovský tábor sa môžu uskutočniť až po tom, ako sa naplnia potreby všetkých ostatných obyvateľov*“.²⁷

Začiatkom jari 1942 si okupačné úrady v Belehrade uvedomili, že plánovaná deportácia Židov na východ sa nepribližuje. Ich prepustenie neprichádzalo do úvahy a tak ako na jeseň 1941 sa miestni nemeckí velitelia ocitli po tlakom najšť domáce „riešenie židovského problému“. Približne v tom čase však vláda v Berlíne poskytla potrebné „vybavenie“. V marci 1942 prišlo do Belehradu plynové nákladné auto. Nákladné auto, ktoré nacistické dokumenty eufemisticky nazývali „odvšivovacie nákladné auto“ (Entlausungswagen), bolo v skutočnosti normálnym nákladným autom (vyrobeným v nemeckej spoločnosti Saurer), ktorého výfuk bol upravený tak, že umožňoval vypúšťať splodiny do uzavretej skriňovej nadstavby. Keď sa výfuková rúra umiestnila do požadovanej pozície, stačila 10 – 15 minút trvajúca jazda na zabitie až 100 ľudí zamknutých v skriňovej nadstavbe. Plynové nákladné auto sa v roku 1940 využívalo pri nacistickom programe eutanázie a koncom roku 1941 a začiatkom roku 1942 sa testovalo jeho možné využitie pre „konečné riešenie židovskej otázky“.²⁸

Prvými obeťami plynového nákladného auta v Belehrade boli zamestnanci a pacienti dvoch židovských nemocníc v meste. Počas dvoch dní 18. – 19. marca 1942 viac ako 800 ľudí naložili do plynového nákladného auta po skupinách 80 až 100 osôb. Zomreli na otravu oxidom uhličitým, prechádzajúc cez Belehrad na popravisko v Jajinci, dedine na úpätí vrchu Avala, južne od mesta. Po príchode srbskí väzni nákladné auto vyložili a pochovali telá mŕtvych do masových hrobov.²⁹

Neskôr plynové nákladné auto využívali na masové zahubenie všetkých ostatných srbských Židov, zvlášť väzňov z tábora Sajmište. Boli nemilosrdne otrávení na ceste z tábora do dediny Jajinci.

Len čo plynové nákladné auto značky Saurer skončilo svoju vraždiacu misiu a vrátilo sa do Berlína, Srbsko bolo vyhlásené za „Judenrein“. V skutočnosti bolo Srbsko len druhým nacistami okupovaným teritóriom v Európe (Estónsko bolo prvým), ktoré bolo oficiálne vyhlásené za „očistené od Židov“. Dňa 29. mája 1942 zástupca nemeckého Zahraničného úradu v Srbsku Franz Rademacher hrdo vyhlásil, že „*židovská otázka už nie je v Srbsku problémom*“. V auguste 1942 Harald Turner oficiálne hlásil do Berlína, že „*židovská otázka*“ bola v Srbsku vyriešená.³⁰

28 BROWNING, Ch.: *Fateful Months*, s. 57 – 67.

29 Tamže, s. 81.

30 LEBL, Ž.: *Do konačnog rešenja*, s. 332.

5. LISTY HILDY DEITCH

Hilda Deitch sa narodila v roku 1922 do zámožnej rodiny aškenázskych Židov, ktorá sa skladala z jej rodičov Emila a Augusty a mladšieho brata Hansa. Pred vojnou, keďže zmaturovala ako jedna z najlepších študentov spomedzi svojich vrstovníkov, sa Hilda zapísala na štúdium architektúry v univerzite v Belehrade. Po tom, čo musela pre inváziu nacistického Nemecka do Juhoslávie prerušiť štúdium, prihlásila sa dobrovoľne za sestru do židovskej nemocnice v Belehrade. Pre angažovanosť jej otca Emila Deicha v Zastupiteľskom orgáne počas počiatkových fáz okupácie nedotkli sa Hildinej rodiny mnohé z krutých protizidovských opatrení a postupov, ktorým sa v tom čase museli podriaďiť ostatní Židia z Belehradu.

V decembri 1941 sa Hilda Deitch dobrovoľne prihlásila do tábora Sajmište, aby tu vykonávala povinnosti zdravotnej sestry pre, ako povedala, „ľudí v tiesni“. Dátum Hildinej smrti nie je známy, aj keď je isté, že ju zavraždili spolu so 6000 židovskými ženami, deťmi a staršími ľuďmi v pojazdnom plynovom nákladnom aute, ktoré prišlo do tábora Semlin Judenlager v marci 1942. Medzi koncom marca a 10. májom 1942 brali väzňov po skupinách medzi 50 a 100 ľudí na ich poslednú cestu na pohrebisko v Jajinci.³¹

Kým pracovala ako zdravotná sestra, Hilda Deitch dokázala poslať štyri listy svojim dvom blízkym priateľom. Tieto listy sú dojímavým svedectvom posledných mesiacov života uväznených židovských žien a detí.

Prvý list Hilda Deitch napísala 7. decembra 1941, deň pred svojím odchodom do tábora Sajmište. Adresátom listu bola Nada Novak, Hildina priateľka zo strednej školy, ktorá bola o dva roky staršia a bývala prezidentkou školskej Literárnej spoločnosti, kde sa obe dievčatá stretli. V liste Hilda píše o časoch v škole a v spoločnosti ako o „*najpríjemnejšom období svojho života*“.

Druhý list napísala o dva dni neskôr, 9. decembra, a obsahuje prvé dojmy zo života v tábore. Bol adresovaný Mirjane Petrović, ďalšej priateľke zo školy, ktorá Hilde napísala deň predtým. Listy dnu a von prepašovali pracovníci židovskej nemocnice, ktorí tábor pravidelne navštevovali.

Tretí list pre Nadu Novak bol údajne napísaný okolo 13. decembra. V ňom Hilda odhaľuje, že členovia rodiny by sa k nej mali v tábore pripojiť. Samozrejme, keď boli všetci Židia internovaní v tábore Sajmište, nacisti už nemali využitie pre Zastupiteľský orgán židovskej komunity alebo jeho vedenie.

31 Prvé tri listy Hildy Deitch sú majetkom Židovského historického múzea v Belehrade, kým štvrtý je uložený v Belehradskom historickom archíve (detailne o listoch Hildy Deitch pozri: ALMULI, J.: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd 2010, s. 33–45).

V období medzi tretím a štvrtým listom Mirjana Petrović Hildu pri zopár príležitostiach stretla, raz spolu s Nadou Novakovou. Počas krutej zimy 1941–1942 rieka Sáva zamrzla a každý deň bolo možné vidieť malú skupinu väzňov nesúcu nosidlá s mŕtvymi a vážne chorými, ako pod dozorom nemeckých stráží kráčajú cez ľad. V prístave oproti tábora sa stretli s personálom židovskej nemocnice, ktorí naložili mŕtvych na nákladné auto. Pri jednej príležitosti sa Hilde podarilo privolať Mirjanu k malému neďaleko stojacemu pohostinstvu navštevovanému prístavnými robotníkmi, kde si mohli väzni nesúci nosidlá pred návratom do tábora krátko oddýchnuť. Obe priateľsky sa objali a krátko sa porozprávali. Stretli sa ešte pri dvoch ďalších príležitostiach, ale počas ich posledného stretnutia im strážne neumožnili spolu hovoriť. Mirjana Petrović neskôr obsérne vylicila, že v tomto prípade bola Hilda vychudnutá, bledá a zdala sa sklúčená a zúfalá. To je zrejme z tónu posledného zachovaného Hildiného listu z tábora Sajmište, ktorý napísala začiatkom februára 1942.

Nie je úplne známe, čo sa s Hildou Deitch stalo. Pravdepodobne ju zavraždili v tábore Sajmište a pochovali spolu s ostatnými obeťami v masovom hrobe v dedine Jajinci.

ZÁVER

Počas okupácie Srbska nacistickým Nemeckom v rokoch 1941–1944 sa Belehrad takmer stal mestom „očisteným od Židov“ a Srbsko sa takmer stalo krajinou bez Židov. Stalo sa to už počas prvých rokov okupácie: od apríla 1941 do mája 1942. Správa nacistického Nemecka vydala Vyhlášku o Židoch a Cigánoch 31. mája 1941, ktorá sa stala právnym základom pre holokaust a „ konečné riešenie“ v Srbsku. Tento zločin mal dve fázy: prvá trvala od apríla 1941 do novembra 1941 a druhá trvala od novembra 1941 do mája 1942. Druhá fáza sa dokonca časovo zhodovala s otvorením tábora Sajmište. V tejto fáze „bola vyriešená židovská otázka v Srbsku“. „*Piati králi Srbska*“ – generál Paul Bader, Wilhelm Fuchs, Harald Turner, Felix Benzler a Franz Neuhausen – boli zodpovední za holokaust v Srbsku, kým srbská kolaborantská vláda bola zodpovedná za poskytnutie „technickej podpory“ pre tento ohavný čin. Napriek tomu nebola židovská komunita v Srbsku úplne zničená. Obyčajní ľudia v Belegrade a Srbi sa vždy snažili ochrániť svojich židovských krajanov, riskujúc tak vlastné životy. To je dôvod, prečo mnohí Srbi boli ocenení ako „Spravodliví medzi národmi“ Svetovým centrom pre výskum holokaustu Yad Vashem v Izraeli.

Protižidovské zákonodarstvo v Nezávíslostnom štáte Chorvátsko v roku 1941

Marija Vulesica (Nemecko)

Dňa 10. apríla 1941, štyri dni po nemeckom útoku na Juhosláviu, bol vyhlásený Nezávísly štát Chorvátsko (NŠCH). Radikálne fašistické hnutie Ustaša (po slovensky povstalci), ktoré dovtedy bolo v talianskom exile, prevzalo moc. Ich vodcom, alebo poglavnikom, bol politik a právnik Ante Pavelić, ktorý Juhosláviu opustil v roku 1929. Tento nový štát bol dôsledkom improvizovaného a neočakávaného vývoja v Juhoslávii v turbulentných posledných dňoch marca 1941. Vladko Maček, najvyšší predstaviteľ najväčšej chorvátskej politickej strany, Roľníckej strany, odmietol kolaboráciu s Nemcami. Preto nemecký splnomocnenec Edmund Veessenmayer vstúpil do styku so zástupcami chorvátskych nacionalistov v Záhrebe, ktorí následne s pomocou Hitlera a Mussoliniho získali moc.¹

Nový štát zahŕňal Slavónsko, časti Dalmácie a celú Bosnu a Hercegovinu. Mal približne 6,3 milióna obyvateľov vrátane 2 miliónov Srbov a okolo 40 000

1 OLSHAUSEN, K.: *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*. Stuttgart 1973; WUESCHT, J.: *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*. Stuttgart 1969; HORY, L. – BROSZAT, M.: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*. Stuttgart 1964; MATIĆ, I. P. – VEESEN-MAYER, E.: *Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. München 2002.

Židov. Okamžite po uchopení moci ustašovská vláda zbavila srbské a židovské obyvateľstvo, ako aj politických odporcov všetkých práv, aby tak bola uľahčená ich diskriminácia a zatýkanie. Režim prijal množstvo zákonov, ktoré mali to-
muto počínaniu dodať zdanie legálnosti. Ustašovci tiež založili široko rozvet-
venú sieť koncentračných táborov, v ktorých medzi rokmi 1941 a 1945 zavraždili
desaťtisíce väzňov.²

1. OPATRENIA A ZÁKONY: PREPÚŠŤANIE, PRESÍDĽOVANIE A „ŽIDOVSKÝ ZNAK“

Počnúc ich základnou požiadavkou na čistú chorvátsku krajinu usta-
šovci okamžite zakročili proti Srbom, Židom a všetkým politickým oponentom.
Pomocou zákonov, ktoré by dali systému legálny charakter podobný nemeckému
modelu, začali so zbavovaním práv a prenasledovaním týchto skupín. V prvý
deň ich vlády minister obrany a pohlavníkov zástupca Slavko Kvaternik nariadil
vylúčiť Židov a Srbov z novotvoriacej sa chorvátskej armády.³ Ešte predtým, ako
vstúpili do platnosti prvé protizhidské zákony a smernice, bola 14. apríla vo
východoslavónskom meste Osijek zničená synagóga. V Osijeku zadržali aj väč-
šiu skupinu Židov. Počas nasledujúceho dňa, konkrétne 15. apríla, ustašovci už
deportovali Židov a Srbov do Danice, prvého koncentračného tábora založeného
v severnom Chorvátsku. Do jeho likvidácie v júli 1941 tu bolo zaistených okolo
600 Židov. Niektorých tu zabili, niektorých deportovali do iných táborov.⁴

Historička Nada Kisić-Kolanović vo svojom článku „Znárodňovanie židovské-
ho majetku v Nezavislom štáte Chorvátsko“ zdôraznila, že právne príkazy nevzišli
od organizovaného zákonodarného orgánu, ale plne odrážali pohľad vláduceho
hnutia Ustaša. Preto autormi a tvorcami týchto zákonov boli Pavelić a jeho vláda.
To opäť ilustruje, že režim reprezentoval výlučne vlastné ciele a myšlienky, a nie
tie suverénnej spoločnosti.⁵ Protizhidské zákonodarstvo na jar 1941 bolo preto
vyjadrením tyranického a totalitného charakteru Paveličovho režimu.

-
- 2 VULESICA, M.: Kroatien. In: BENZ, W. – DISTEL, B.: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Die 9. München 2009, strana (s.) 313 – 336; DIZDAR, Z.: Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941 – 1945. *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), ročník (roč.) 22, 1990, s. 83 – 110.
 - 3 TOMASEVICH, J.: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945. Occupation and Collaboration*. Stanford 2001, s. 380.
 - 4 LENGEL KRIZMAN, N.: Kronologija židovskog stradanja 1938 – 1945. In: *Antisemitizam, holokaust, antifaziizam (Zna li se 1941 – 1945)*. Zagreb 1996, s. 247.
 - 5 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: Podržavljenje imovine Židova u NDH. ČSP, roč. 30, 1998, číslo (č.) 3, s. 431.

Minister vnútra Andrija Artuković,⁶ jeden z najzanietenejších antisemitov režimu, v Chorvátsku vychádzajúcich nemeckých novinách pri príležitosti vydania prvých opatrení proti Židom vysvetlil, že vláda NŠCH „vyrieši židovskú otázku v blízkej budúcnosti rovnako, ako ju vyriešila nemecká vláda“. Zdôraznil, že bude sledovať prijatie rasových zákonov v najkratšom možnom čase.⁷ Nenechal žiadne pochybnosti o tom, že Ustaša chce nekriticky prevziať nemecké rasové zákony a že sú pripravení zaviesť ich pomocou teroru. Artukovićove pohľady a horlivosť vlády potvrdil o niekoľko týždňov neskôr pre nemecký časopis aj Pavelić. Konštatoval: „Židovská otázka bude vyriešená radikálne z rasového aj hospodárskeho pohľadu.“⁸

Dňa 17. apríla, v deň kapitulácie Juhoslávie, bol vydaný Zákonný dekrét o ochrane národa a štátu. Predpokladal zavedenie vojenských súdov a trestu smrti v prípade akejkoľvek agitácie proti Ustaši. Trest smrti mal byť vykonaný aj v prípade, že išlo len o nedokonaný pokus.⁹ O deň neskôr, 18. apríla, nasledoval Zákonný dekrét o zachovaní národného majetku Chorvátska. Znamenalo to eliminovanie všetkých obchodných vzťahov, ktoré boli uzavreté dva mesiace pred vyhlásením NŠCH medzi Židmi či Židmi a Nežidmi. Mnohí židovskí podnikatelia tušili výsledok tejto smernice a predali či darovali svoj majetok, aby tak uchránili aspoň časť z neho.¹⁰ O deň neskôr bol vydaný príkaz, podľa ktorého do všetkých židovských obchodov a podnikov musel prísť nežidovský kontrolór. Chorvátsky Žid Zeev Milo, alias Vladimir Müller, vo svojich pamätiach navyše napísal: „Už 19. apríla... všetky podniky, obchody a priemyselné opatrenia, ktoré patrili Židom, boli dané pod kontrolu štátu a kontrolóri boli vymenovaní, aby podniky viedli... Vo väčšine prípadov boli vymenovaní nevzdelaní a nekvalifikovaní ľudia len preto, že boli ‚dobrí Chorváti‘. Paradoxne, majiteľ musel vyvesiť plagát

-
- 6 Narodil sa v roku 1899 v Ljubuški. V roku 1932 sa stal členom hnutia Ustaša. V roku 1941 ho Pavelić vymenoval za ministra vnútra. Bol obhajcom teroru a bezpodmienečného vyriešenia židovskej otázky. Po skončení vojny emigroval do USA. V roku 1945 ho juhoslovanská vláda vyhlásila za vojnového zločinca. USA odmietli niekoľko žiadostí o vydanie. Napokon bol v roku 1986 vydaný juhoslovanským úradom a v máji odsúdený na smrť, avšak trest nebol vykonaný pre jeho vysoký vek a chorobu. Zomrel vo väzenskej nemocnici v roku 1986. SUPARIĆ, D.: *Tko je tko, u NDH*. Zagreb 1997, s. 11.
- 7 *Die deutsche Zeitung in Kroatien*, 22. 4. 1941; citované podľa: JELIĆ BUTIĆ, F.: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941/1945*. Zagreb 1977, s. 178.
- 8 *Berliner Börsenzeitung*, 5. 5. 1941; citované podľa: JELIĆ BUTIĆ, F.: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, s. 179.
- 9 V decembri toho istého roku bol príkaz zmiernený. V ľahších prípadoch mohol byť trest smrti zmenený na minimálne 3-ročné väzenie. GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb 2001, s. 117.
- 10 Tamže, s. 118.

„Židovský obchod“ na dvere alebo do výkladu, aj keď mu už podnik nepatrí. Ak by niekto hodil do nenávideného židovského obchodu kameň, pravdepodobne by sa stretol s kontrolórom.“¹¹ Pamäti Zeeva Mila vrhajú svetlo na udalosti v novoza-
loženom chorvátskom štáte. Zaznamenal rýchle prijímanie zákonov a nariadení,
ktoré nadobudli účinnosť v apríli 1941, a tiež ich dosah. Iracionalita režimu bola
neomylná, keď označili a klasifikovali židovský obchod ako židovský, aj keď už
bol prevzatý.

Politická požiadavka Ustaše, menovite etnicky čisté a katolícke Chorvátsko,
smerovala k vylúčeniu ortodoxných Srbov a Rómov z politiky a spoločnosti.
Preto bol 22. apríla 1941 vydaný ďalší rozkaz. Všetkých sudcov, prokurátorov
a ostatných zamestnancov súdництва dočasne na obdobie troch mesiacov zbavili
funkcií. Podobne zamestnanci v poštových službách a na železnici museli opus-
tiť svoje miesta. Avšak na práve týchto postoch tradične pracovalo veľa Židov,
a tak napokon tieto príkazy slúžili len na ich odstránenie.¹²

Úplné zbavenie práv a majetku Židov bolo spečatené ďalšími troma protiži-
dovskými zákonmi, ktoré vstúpili do platnosti 3. apríla. Zákonný dekrét o raso-
vom pôvode obsahoval definíciu, kto je Žid a kto je árijského pôvodu. Chorvátske
úrady kompletne prevzali norimberské rasové zákony z roku 1935, dokonca
ich doplnili. Napríklad „úplný árijec“ sa mohol stať Židom, ak sa po 30. apríli
zosobášil so Židom.¹³

Druhý Zákonný dekrét o ochrane árijskej krvi a cti chorvátskeho národa
zakázal sobáše medzi Židmi a ľuďmi árijského pôvodu. Nariadenie tiež zavie-
dlo zákaz nelegitímneho sexuálneho vzťahu medzi Židom – mužom a ženou
„árijského pôvodu“. Každé porušenie sa trestalo väzením. V obzvlášť závažných
prípadoch, ako napríklad znásilnenie chorvátskej ženy, sa stanovoval trest smr-
ti.¹⁴ Aby úplne vylúčili Židov zo spoločnosti, paragraf o cti chorvátskeho náro-
da stanovoval, že Židia nesmú používať chorvátske národné symboly či vlajky.
Ba čo viac, mali zakázané zamestnávať v domácnosti árijské ženy mladšie ako
45 rokov. Napríklad rodina Zeeva Mila musela prepustiť svoju slúžku a štedro
ju odmenili.¹⁵

Tretí Zákonný dekrét o občianstve konštatoval, že len ľudia árijského pôvodu
musia byť považovaní za občanov NŠCH a požívajú ochranu štátu. To zname-

11 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat Kroatien: Eine Odyssee des Überlebens 1941 – 1945*.
Konstanz 2002, s. 38.

12 TOMASEVICH, J.: *War and Revolution*, s. 382.

13 HILBERG, R.: *Die Vernichtung der europäischen Juden*. DieI 2. Frankfurt am Main
1999, s. 757.

14 GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 120.

15 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 42.

nalo, že Židia, Srbi a Rómovia ochranu nepožívali. Stáli mimo zákona a boli neodvratne vystavení ponižovaniu, zbaveniu práv a prenasledovaniu.¹⁶

Ustaša medzi aprílom 1941 a októbrom 1942 prijala viac ako 20 ďalších protižidovských zákonov. Napríklad zámerom ďalších protižidovských opatrení z jari a leta 1941 bolo presídlenie židovských občanov. Záhreb bol rozdelený na severnú a južnú polovicu. Všetci Židia zo severnej polovice, krajšej a elegantnejšej časti mesta, museli opustiť svoje domovy. Tie boli obsadené predstaviteľmi Ustaše a nemeckými zmocnencami.¹⁷ Navyše Židia nemohli medzi 9. hodinou večer a 6. hodinou ráno opustiť svoje domy. Nesmeli navštevovať parky, väčšie námestia, centrum mesta, kiná, bazény a územie okolo hlavnej stanice. Tieto opatrenia boli zamerané na diskrimináciu, poníženie a sústredenie Židov. V neposlednom rade viedli k zvýšeniu miery samovrážd medzi židovskou populáciou na jar a v lete 1941.¹⁸

Na rozdiel od nemeckého náprotivku, norimberských zákonov, chorvátske rasové zákony obsahovali odsek, ktorý vzbudil nádeje mnohých Židov. Odsek o výnimkách umožnil hlave štátu Pavelićovi udeliť Židom, ktorí sa pred 10. aprílom výnimočne zaslúžili o Chorvátsko, status čestného árijstva.¹⁹ Do jesene 1941 úrady dostali 2000 žiadostí o takzvané čestné árijstvo a niekoľko stoviek Židov dokonca získalo právny status árijca.²⁰ Chorvátsky historik Ivo Goldstein vysvetľuje túto výnimku klientelizmom, ktorý bol v NŠCH veľmi rozšírený.²¹ Zeev Milo vo svojich pamätiach vysvetľuje zavedenie privilégia árijstva skutočnosťou, že niektorí predstavitelia Ustaše mali za manželky Židovky. Pavelić mal za manželku Židovku a tiež jeho zástupca Slavko Kvaternik. Navyše aj v Pavelićovom najbližšom okruhu spolupracovníkov boli dvaja Židia. Jeden z nich, Vladimir Singer, pomáhal v exile organizovať ustašovské hnutie.²² Milovo odôvodnenie môže byť sporadicky správne, avšak priateľské a neformálne vzťahy v najvyššom vedení Ustaše neboli vždy rozhodujúce. Preto Singera zatkli už v roku 1941 a o dva roky neskôr zomrel v koncentračnom tábore Stara Gradiška.²³ Eugen Dido Kvaternik, ktorý bol zodpovedný za vedenie koncentračných táborov do jesene 1942, bol synom Slavka a položidom. Pôvod svojej matky však nebral do úvahy. Ba čo viac, počas nasledujúcich dvoch rokov získal povest' notorického vraha Židov.

16 GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 121.

17 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 40; GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 198–214.

18 SOBOLEVSKI, M.: Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac. In: *Zna li se*, s. 29; GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 118.

19 HILBERG, R.: *Die Vernichtung*, s. 757; MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 41.

20 Príklady pozri: GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 132–144.

21 Tamže, s. 136.

22 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 41.

23 GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 619.

Od 22. mája 1941, ešte predtým, ako bolo zavedené nosenie Dávidovej hviezdy v Nemeckej ríši, museli chorvátski Židia vrátane detí nosiť takzvané židovské znamenie. Kúsok žltého materiálu bol označený písmenom „Ž“, musel byť umiestnený na hrudi a chrbte. Všetci Židia sa museli prihlásiť na policajných staniciach, aby dostali označenie pre Židov. „Árijcov“ požiadali, aby ohlásili všetkých Židov, o ktorých vedia.²⁴ Schutzstaffel a nemeckí zmocnenci dúfali, že touto akciou budú schopní identifikovať a bez zdržania deportovať aspoň tých Židov, ktorí utiekli z Nemecka. „Nie všetci Židia museli nosiť označenie pre Židov... Reakcie ľudí, ktorí tieto opatrenia odsudzovali, boli vo všeobecnosti povzbudzujúce. Dalo sa počuť poznámky ako ‚Toto je naša hanba, nie vaša!‘“²⁵ spomína Zeev Milo. V správe gestapa z mája 1942, rok po zavedení židovského označenia, sa píše: „Sú známe mnohé prípady, v ktorých neznámi ľudia z rôzneho sociálneho prostredia (obyvatelia miest, farmári, dokonca aj nemeckí dôstojníci a vojaci) na ulici či v električke vyjadрили svoj súcit so Židmi, ktorí mali na sebe označenie.“²⁶

Ani prejavy súcitu a tichý protest a údajný nesúhlas Pavelića osobne so zavedením označovania Židov²⁷ nezabránili ustašovskej vláde prijať ďalšie opatrenia s cieľom poníženia, zbavenia práv a napokon zničenia židovského obyvateľstva. Súčasne s prijatím protižidovských zákonov sa začalo zatýkanie a deportácie. Koncom apríla Židov deportovali do tábora Kerestinac, ktorý sa nachádzal neďaleko Záhrebu.²⁸ Podmienkou prepustenia boli takzvané príspevky. Židovská komunita bola požadovaná, aby úradom zaplatila najprv 500 a potom v júli 1000 kilogramov zlata za oslobodenie zaistencov. V Záhrebe bola založená spoločnosť prispievateľov a skutočne uspeli vo vyzbieraní asi 100 miliónov dinárov, čo bolo ekvivalentom 1000 kilogramov zlata.²⁹ Ustaša týmito príspevkami sledovala niekoľko cieľov: najprv registráciu a poníženie židovského obyvateľstva. S ukradnutím židovského majetku a vyvlastnením majetku Židov sa jednotliví predstavitelia Ustaše obohatili a režim sa pokúsil udržať neudrživú ekonomiku.

K zbaveniu práv a už používanému fyzickému ničeniu ustašovci pripojili v júni 1941 aj kolektívnu zodpovednosť Židov.³⁰ Znamenalo to, že pre Židov bolo takmer nemožné vyhnúť sa prenasledovaniu. Ustaša až do mája 1945 prijímala zákony, ktorými reagovala na stupeň vyhladenia Židov. Až začiatkom mája

24 Tamže, s. 125.

25 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 43.

26 GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 126.

27 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: *Podržavljenje*, s. 433.

28 Dňa 19. apríla 1941 priviezli do tábora Kerestinac prvých zaistencov. Tento deň je preto považovaný za dátum založenia tábora. PERŠEN, M.: *Ustaški logori*. Zagreb 1990, s. 53–67.

29 KRIZMAN, L.: *Kronologija*, s. 248.

30 *Narodne Novine*, 26. 6. 1941.

1945, krátko pred svojím zrútením, režim rasovú legislatívu zrušil. Avšak právny rámec pre prenasledovanie a vyhladenie chorvátskych Židov bol v podstate vytvorený na jar a v lete 1941.

2. VYVLASTNENIE A ARIZÁCIA

Zástupca misie fašistického Talianska v Záhrebe Eugenio Coselschi vo svojej správe z júna 1941 napísal, že chorvátska vláda si praje najprv zasiahnúť peňaženky Židov, aby tak oslobodila krajinu od židovskej ekonomickej nadržanosti.³¹ Pre národných socialistov a ich spojencov malo zničenie Židov aj hospodársky aspekt. Preto protižidovské opatrenia slúžili pre Ustašu aj na obohatenie sa. Paveličova požiadavka na ochranu chorvátskych hospodárskych záujmov v skutočnosti znamenala následnú arizáciu židovského a srbského majetku.³² Prvý Zákonný dekrét o bezpodmienečnom ohlasovaní židovského majetku a židovských spoločností vyžadoval, aby na začiatku júna 1941 Židia priznali všetok svoj majetok. To zahŕňalo pozemky, nehnuteľnosti, výrobné objekty a veľké spoločnosti, ale tiež vkladné knižky a účtovné zostatky. Ustaša týmto dekrétom získala prehľad o židovskom majetku. Súčasne to malo zabrániť Židom, aby si svoj majetok zachránili v akejkoľvek forme. To bolo možné napríklad predajom, darovaním alebo ukrytím. Zeev Milo si spomína, že jeho rodičia počas usadzovania ukryli prebytočný nábytok a ďalšie veci, zvlášť cennosti ako perzské koberce, u lojálnych priateľov. „*Mnohým [Židom, M. V.] majetok a peniaze skonfiškovali. Ostatní uspeli a ukryli časť majetku či svoje úspory u kresťanských priateľov.*“³³

Na celú záležitosť okolo židovského majetku dozerali dva improvizované a neustále sa meniace úrady. Na konci júna 1941 bol založený Úrad pre obnovu, ktorý bol zodpovedný za usadzovanie a nútenú migráciu obyvateľstva. Viedlo preberanie a predaj ukradnutých vecí. Tento úrad mal v kompetencii okamžite vyhlásiť majetok Židov a Srbov za vlastníctvo štátu. Za určitých okolností mohla byť časť ponechaná dedičom, manželským párom či správcovi.³⁴ Akékoľvek odvolanie proti rozhodnutiu úrady ostalo prakticky neúspešné.

Dňa 1. júla 1941 vznikol Úrad pre hospodársku obnovu. Bol primárne zodpovedný za predaj židovského majetku a židovských firiem. Kompetencie týchto

31 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: *Podržavljenje*, s. 433.

32 Americkí, švajčiarski, britskí a nemeckí občania mali v držbe akciové opcie na chorvátsku ekonomiku. Neboli však vyvlastnené. GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 173.

33 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 66, 73.

34 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: *Podržavljenje*, s. 438.

dvoch úradov sa prekrývali a napokon boli oba úrady v septembri 1941 zlúčené do Štátneho riaditeľstva pre obnovu (Državno ravnateljstvo za ponovu). Odvtedy bolo za znárodňovanie a predaj židovského majetku zodpovedné Štátne riaditeľstvo. V januári 1942 prišla ďalšia reforma. Kompetencie štátneho riaditeľstva prevzalo ministerstvo financií, ktoré bolo odvtedy zodpovedné za takzvanú arizáciu.³⁵

Štrukturálne reformy a rozvetvená administratíva dali systematickému vyvlastňovaniu, podobnému nemeckému vzoru, pseudoprávny charakter. Spôsoby distribúcie výnosov úradu boli ťažko pochopiteľné, a preto úmyselne zavádzajúce. Ale zdvojenie úradov a dvojnásobná reforma odhaľuje aj štrukturálne poruchy NŠCH. Pavelićova vláda chcela čím skôr prevziať židovský majetok, aj keď nemala funkčný byrokratický aparát. Bolo to celé len o osobnom obohatení sa a posilnení ustašovského režimu, zvlášť bývalých emigrantov.³⁶

S Druhým dekrétom a znárodnením židovského majetku z 30. októbra 1942 všetok židovský majetok a všetky vlastnícke práva formálne preniesli na NŠCH. Tento zákon ukončil fázu vyvlastňovania a spečatil nároky štátu na židovský majetok.

Po vyvlastnení a vyplienení židovského majetku nasledovalo obchodovanie s ním, ktoré sa dialo až do konca vojny. Skonfiškované a ukradnuté vlastníctvo Židov bolo rozdelené za katapultované ceny, do znárodnených spoločností prišli správcovia, ktorí prevzali vedenie alebo správu. Avšak nesprávne vedenie a riadenie spoločností a firiem spôsobilo národnému hospodárstvu značné škody, keďže zodpovedné ministerstvá rýchlo stratili kontrolu nad vyvlastnenými tovarmi a spoločnosťami a správcovia konali podľa vlastného uváženia.³⁷ Táto prax dokonca vyvolala odpor niektorých ekonómov, ktorí pochopili, že chaotická a nepresná legislatíva, ako aj nekompetentné vedenie spoločností napokon zničí štátny majetok.³⁸ Podľa odhadov prišli Židia vo forme podnikov a nehnuteľností o majetok v hodnote takmer sedem miliárd kún. Okrem toho len do októbra 1941 museli štátu zaplatiť približne 1 065 339 kilogramov zlata v takzvaných dobrovoľných príspevkoch.³⁹

35 Tamže, s. 440; SUNDHAUSSEN, H.: *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grosraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*. Stuttgart 1983, s. 246.

36 Rundschreiben des Hauptamtes für Volkswirtschaft der Dt. Volksgruppe von 12. 2. 1942, citované podľa: SUNDHAUSSEN, H.: *Wirtschaftsgeschichte*, s. 248.

37 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: *Podržavljenje*, s. 442; SUNDHAUSSEN, H.: *Wirtschaftsgeschichte*, s. 249.

38 KISIĆ KOLANOVIĆ, N.: *Podržavljenje*, s. 443.

39 Tamže, s. 453.

3. DEPORTÁCIE

Vytvorenie koncentračných táborov v Nezávislom štáte Chorvátsko sa dialo súčasne so zbavovaním práv a zatýkaním Srbov a Židov do 10. apríla. Na začiatku, t. j. počas prvej fázy vyhladenia, koncentračné tábory zakladali ako zberné či tranzitné tábory, rýchlo sa však zmenili na „tábory smrti“ a „miesta hrôzy“.⁴⁰

Prvý tábor Danica neďaleko mesta Koprivnica bol založený v zavretej chemickej továrni 15. apríla, päť dní po vyhlásení NŠCH a dva dni pred kapituláciou juhoslovanskej armády. Aj druhý tábor v Kerestinaci neďaleko Záhrebu začal fungovať v apríli. To naznačuje, že Ustaša mala od začiatku záujem o likvidáciu Židov, Srbov a politických nepriateľov. Do júla 1942 bolo na území NŠCH založených viac ako 50 táborov rôznych druhov. Väčšina z nich slúžila ako zberné či tranzitné tábory, z ktorých väzňov odvážali do pracovných táborov a táborov smrti. Väznice, opustené budovy fabrík a škôl boli zmenené na koncentračné tábory.⁴¹ V júni 1941 sa začalo masové zatýkanie Židov, aj keď už mesiac predtým boli zatýkané väčšie či menšie skupiny Židov.⁴² Pri príležitosti týchto zatýkaní sa v úvodníku časopisu *Novi list* písalo, že niekoľko stoviek Židov už bolo deportovaných a ostatní budú nasledovať, pretože toto bol jediný spôsob ako „*sa Záhreb očistí od Židov*“.⁴³ V polovici júla bolo severochorvátske mesto Varaždin vyhlásené za „judenrein“.⁴⁴ Zatýkanie a deportácie Židov sprevádzala veľká propagandistická kampaň.⁴⁵

Prvá vlna masového zatýkania trvala do septembra 1941. Pavelić toto zatýkanie pozhnal Mimoriadnym dekrétom z 26. júna. Následne v novembri 1941 bol vydaný Dekrét o odoslaní neželaných ľudí na nútenú prácu a pracovných táborov. Ustašovský režim týmto dekrétom tábory spätne legalizoval, pretože v tom čase už niekoľko táborov rozpustili a tisíce ľudí už povražďili v zberných, presídľovacích a tranzitných táboroch.⁴⁶

40 UEBERSCHÄR, G.: *Orte des Grauens: Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*. Darmstadt 2003.

41 MILO, Z.: *Im Satellitenstaat*, s. 94.

42 KRIZMAN, L.: Logori za Židove u NDH. In: *Zna li se 1941–1945*, s. 91–94.

43 GOLDSTEIN, I.: *Holokaust u Zagrebu*, s. 259.

44 Tamže, s. 260.

45 ZUCKERMAN ITKOVIĆ, B.: Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. ČSP, roč. 38, 2006, č. 1, s. 79–89.

46 KRIZMAN, L.: *Logori za Židove u NDH*, s. 97.

46 JELIĆ BUTIĆ, F.: *Ustaše in NDH*, s. 22.

4. ZHODNOTENIE CHORVÁTSKÝCH PROTIŽIDOVSKÝCH ZÁKONOV Z ROKU 1941

Medzi vedcami panuje nesúlad ohľadom antisemitizmu ustašovského hnutia predtým, ako sa v roku 1941 dostali k moci. Často sa predpokladá, že antisemitizmus nebol integrálnou súčasťou ich predvojnovnej ideológie a politického programu. Podľa názoru juhoslovanskej historičky Fikrety Jelić-Butić ustašovské hnutie nebolo schopné premeniť počas exilu svoj politický koncept na program. Ich lídri sformulovali len niektoré základné pohľady, metódy a spôsoby prístupu⁴⁷, napríklad v tzv. Štatúte (ustav) a Zásadách (načela).⁴⁸ Štatút sa zameriaval na „*ozbrojené povstanie*“ za oslobodenie Chorvátska z „*cudzieho jarma*“ s cieľom vytvorenia „*absolútne nezávislého štátu*“. To naznačovalo zničenie viacnárrodného štátu Juhoslavia a vytvorenie etnicky homogénneho Veľkého Chorvátska. Štatút tiež hovoril, že treba „*všetkými prostriedkami*“ zabezpečiť, aby „*v chorvátskom štáte vždy vládol len chorvátsky národ a stal sa majiteľom všetkých materiálnych a duchovných hodnôt ich krajiny*“.⁴⁹ Aj štatút, aj zásady charakterizovala pragmatická extrémna vágnosť a „populistická nejasnosť“.⁵⁰

Po tom, čo Pavelić odišiel v roku 1929 do exilu, pokúšal sa pre svoje politické plány získať najprv Musoliniho a neskôr Hitlera.⁵¹ V októbri 1939 zaslal vlastnoručne naformulované štrnásťstranové memorandum Hitlerovmu zástupcovi Rudolfovi Hessovi. V tomto memorande po prvý raz sformuloval svoj postoj k Židom. Judaizmus tu nazval „*protivníkom*“, ktorý neželá Chorvátsku nezávislosť, pretože profituje z „*národného chaosu*“. Pavelić vyhlásil medzinárodné slobodomurárstvo, komunizmus a judaizmus za spoločného nemecko-chorvátskeho nepriateľa.

Okamžite po uchopení moci Ustaša iniciovala diskrimináciu, prenasledovanie a vyhladenie chorvátskych Židov. Tejto aktivite dali prijatím množstva zákonov punc legálnosti. Otázka, či Ustaša mala protižidovskú ideológiu už v exile, je z pohľadu ich akcií a politiky po 10. apríli 1941 irelevantná. Politický

47 Tamže, s. 22.

48 POŽAR, P.: *Ustaša: Dokumenti o ustaškom pokretu*. Zagreb 1995, s. 45–53, s. 57–89. SUNDHAUSSEN, H.: *Der Ustascha-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems. Österreichische Osthefte*, 1995, č. 2, s. 510.

49 POŽAR, P.: *Ustaša: Dokumenti*, s. 45. Text bol zverejnený aj v časopise *Ustaša* v júli 1932; porovnaj aj: HORY, L. – BROSZAT, M.: *Der kroatische Ustascha-Staat*, 1941–1945. Stuttgart 1964, s. 19.

50 SUNDHAUSSEN, H.: *Der Ustascha-Staat*, s. 513.

51 HORY, L. – BROSZAT, M.: *Der kroatische Ustascha-Staat*, s. 13–37; JELIĆ BUTIĆ, F.: *Ustaše i NDH*, s. 30–40, KRIZMAN, B.: *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb 1978, s. 53–334.

antisemitizmus bol v Chorvátsku od konca 19. storočia.⁵² Takmer všetky strany vrátane Chorvátskej strany práva, ktorá bola politickým domovom pre vodcov Ustaše, si v boji za politický úžitok pomáhali protižidovskou rétorikou. Židia boli vždy považovaní za nepriateľov a sabotérov chorvátskeho národa a špekulantov chorvátskeho hospodárstva. Tento ideologický predsudok, zoširoka nasávané údajné vedomosti o židovskej existencii, napokon umožnil Ustaši začať a uskutočniť prísne protižidovské zákony.

Protižidovské zákonodarstvo z roku 1941 bolo na jednej strane vyvrcholením desaťročia starého latentného antisemitizmu. Na druhej strane vyznačilo začiatok štyri roky trvajúceho systematického vyhladzovania chorvátskych Židov.

52 VULESICA, M.: *Die Formierung des politischen Antisemitismus in den Kronländern Kroatien-Slawonien 1879 – 1906*. Dizertačná práca. Berlin 2011.

Od protižidovských opatření ku genocíde: osud Židov z Bukoviny

Natalya Lazar (USA)

V prejave pri príležitosti ocenenia literárnou cenou slobodného hanzovného mesta Brémy povedal jeden z najprominentnejších povojnových po nemecky píšucich básnikov Paul Celan, ktorý prežil holokaust, o svojom živote po Osvienčime: „*Len jedna vec ostala dosiahnuteľná, blízka a bezpečná uprostred všetkých strát: jazyk. Áno, jazyk. Napriek všetkému ostal zabezpečený proti strate. Ale musel prejsť vlastnou stratou odpovedí, desivým tichom, tisícim najtemnejším vražedných prejavov. Prešiel tým. Nedal mi žiadne slová pre to, čo sa dialo, ale prešiel tým. Prešiel tým a mohol znovu vyjsť na povrch tým všetkým ,obohatený‘.*“¹

Nič nemohlo zabrániť Celanovi písať, dokonca ani fakt, že bol Židom a nemčina bola jazykom jeho básní. Na počudovanie ho jazyk utláčateľov – a súčasne Celanov vlastný – opäť spojil so strateným svetom jeho vlasti. Paul Celan sa narodil v roku 1920, dva roky po rozpade rakúsko-uhorského cisárstva, do liberálnej židovskej rodiny v Cernăuți² hovoriacej po nemecky, ktoré bolo vtedy

1 CELAN, P.: *Collected Prose*. New York 1986, strana (s.) 34.

2 Toto mesto je známe po nemecky ako Czernowitz, po rumunsky Cernăuți, po rusky Chernovtsy alebo Chernovitsy, po poľsky Czerniowce a Chernivtsi (dnes súčasť Ukrajiny) po ukrajinsky. Toponymiu ovplyvnili zmeny v zložení populácie, ako aj geopolitickom, kultúrnom a jazykovom vývoji a hraničné zmeny v regióne v období sto rokov. Poznámka prekladateľa: Slovenský názov mesta je Černovice.

súčasťou Rumunska. Jeho vzťah k nemeckej kultúre nebol výnimočný. Naopak, bol typický pre väčšinu asimilovaných Židov v Bukovine, bývalej provincii habsburského cisárstva.

Dnes historický región Bukovina premostuje hranicu súčasného Rumunska a Ukrajiny. Pred 1. svetovou vojnou to bolo hraničné územie, na ktorom zdanelivo mierumilovne koexistovali rôzne etnické skupiny. Židia z Bukoviny boli príkladom kypiacej židovsko-nemeckej východoeurópskej kultúry, ktorá po 2. svetovej vojne zanikla.

HISTORICKÉ POZADIE

Bukovinu ako oficiálnu administratívnu jednotku rakúsko-uhorskej ríše založili v roku 1775, Černovice sa stali hlavným mestom. V tom čase v regióne žilo 526 židovských rodín.³ Židovská populácia vzrástla počas obdobia Habsburgov sedemnásobne a v roku 1910 dosiahla 102 919 ľudí⁴, čím sa Židia stali po Rumunoch a Ukrajincoch tretou najväčšou skupinou v provincii. Nárast bol dôsledkom prirodzenej pôrodnosti, ako aj priaznivých možností, ktoré ponúkal hospodársky vývoj podnecujúci židovskú emigráciu z Haliče a s Bukovinou susediacich žúp. Reformy zavedené po revolúcii v roku 1848 postupne odstránili hospodársku a politickú diskrimináciu Židov, vyvrcholiac ich plnou emancipáciou v roku 1867.

Židia z Černovic prijali dominujúce habsburské sociálne usporiadanie počas storočia trvajúceho procesu emancipácie a prispôsobovania sa. Narastajúca stredná židovská vrstva vyjadrila svoje prispôsobenie sa prijatím nemeckého jazyka, akvizíciou buržoáznych hodnôt a upustením od dodržiavania tradičných náboženských obradov. Židovská komunita na bukovinskom vidieku na rozdiel od toho pokračovala v používaní jidiš, udržala si konzervatívne tradície a ostala spojená s ortodoxným vyznaním a praktikami. Chasidské súdy v obchodných mestách Sadhore, Vižnici a Bojanoch mali veľký vplyv na bukovinskom vidieku a aj ďaleko za hranicami provincie.⁵

Vysoko vzdelaní bukovinskí Židia, disponujúci silným spojením so zvyškom Európy, mali pred 1. svetovou vojnou úctyhodný vplyv na hospodársky, politický,

3 DOBRZHANSKY, O. – KUSHNIR, M.: *Jevrejs'ke naseleennia ta rozvytok jevrejsko-ho natsional'nogo rukhu na Bukovyni v ostanniy chverti XVIII – pochatku XX st.* Chernivtsi 2007, s. 16.

4 Tamže, s. 26

5 Bukovina bola hlavným stanom dôležitých chasidských komunít. V Sadhore žila dynastia rabína Israela Friedmana po jeho úteku z Ruska v roku 1842. Chasidské komunity v Bojanoch a Vižnici boli nasledovníkmi rabína Mendela Hagera z Kosivu.

sociálny a kultúrny život v regióne a v časti habsburskej ríše hovoriacej po nemecky všeobecne. Židovské obyvateľstvo Černovice tvorilo aj množstvo učencov, umelcov a spisovateľov a Židia sa aktívne zúčastňovali aj na politickom živote mesta. Obyvatelia Černovice dva razy zvolili židovského primátora: Dr. Eduarda Reissa (1905 – 1908) a Dr. Sala Weisselbergera (1913 – 1914).

Spolužitie etnických komunit v Černovici pred rokom 1914, z ktorých každá mala silné národné aspirácie, bolo komplikované, ale viac-menej mierumilovné. 1. svetová vojna túto idylu ukončila, keďže región sa stal bojiskom. Na schôdzi viedenského parlamentu 4. októbra 1918 zástupca bukovinských Židov Dr. Benno Straucher hlasoval za pripojenie provincie k Rakúsku. V rovnakom čase Ukrajinci v Černovici usilovali o politickú jednotu s Ukrajinou, kým Rumuni žiadali zjednotenie s rumunským kráľovstvom.

Ukrajinci aj Rumuni považovali Bukovinu za ich historickú krajinu a súčasť ich národa. Ich národné aspirácie počas druhej polovice 19. storočia neprehliadnuteľne narástli. Obe etnické skupiny bojovali proti sebe a proti habsburskej ríši na miestnych aj na cisárskych úradoch, aby tak presadzovali svoje záujmy v politike, vo vzdelávaní aj v kultúre. Rumuni a Ukrajinci obviňovali cisárskych predstaviteľov a seba navzájom z pokusov nastolenie kontroly nad regiónom. Keďže nárast populácie využívali ako prostriedok na ospravedlnenie územných nárokov, obe strany sa snažili dokázať, že oficiálne sčítanie obyvateľstva nebolo presné: Rumuni sa sťažovali, že po rumunsky hovoriaci Ukrajinci boli spočítaní ako Ukrajinci, a na druhej strane Ukrajinci tvrdili, že po ukrajinsky hovoriaci Rumuni boli sčítaní ako Rumuni.⁶ Koncom jesene 1918 napätie medzi týmito etnickými skupinami eskalovalo do výtržností. Čoskoro do regiónu vpochodovala rumunská armáda a pričlenila Bukovinu k Rumunsku.

TRANSFORMÁCIA BUKOVINY NA RUMUNSKÚ PROVINCIU (1918 – 1940)

Bukovina a jej hlavné mesto Černovice prešli pod rumunskou nadvládou zásadnou zmenou. Rumunskí predstavitelia obsadili všetky kľúčové pozície v administratíve a rumunčinu vyhlásili za oficiálny jazyk Bukoviny. Černovice sa zmenili na Cernăuți. Rumunskí predstavitelia na začiatku 20. rokov minulého storočia tolerovali existujúce židovské a ukrajinské školy. Ale ku

6 Rakúske štatistické záznamy klasifikovali populáciu najmä podľa jazyka komunikácie a viery. Rakúske sčítania nepoznali kategóriu národnosti. Toto spôsobilo problém neskorším rumunským a ukrajinským vedcom, ktorí chápali dejiny Bukoviny ako dejiny jedného národa.

koncu dekády režim spustil hegemonistický jazykový program, ktorým chcel prinútiť obyvateľstvo rozprávať výhradne po rumunsky. Noviny publikované v nemčine a ukrajinčine podliehali cenzúre a vyžadovali od nich, aby mali titulnú stranu v rumunčine.⁷ Tieto opatrenia našli podporu medzi radikálnymi nacionalistickými skupinami.

Medzivojnové obdobie podfarbil nacionalistický diskurz, pretože Rumunsko sa snažilo kontrolovať politické, kultúrne a vzdelávacie inštitúcie, ktoré by vyprodukovali miestne rumunské elity. Politici a intelektuáli prijali nacionalizmus a jeho osudové dvojča antisemitizmus za svoj. Medzivojnové Rumunsko prijalo radikálnu formu antisemitizmu.⁸ Židovská populácia na novozískaných územiach nemohla získať rumunské občianstvo ľahko a tí, ktorí ho už mali, sa stali terčom procesu zbavenia štátneho občianstva, ktorý iniciovala vláda.

Podľa historika Vladimira Solonariho rumunskí intelektuáli a politici medzivojnového obdobia „predvídali projekt etnokratického štátneho programu ako vývoj proti ostatným menšinám“.⁹ Rumunská pravica považovala etnické menšiny za problém. Ich kampaň za privilegované postavenie Rumunov sa zamerala proti ostatným a Židia sa stali prvým cieľom.¹⁰ Rumunskí nacionalisti vnímali menšiny ako „cudzincov“ a „parazitov“ a podľa pravicových politikov reprezentovali tak symptóm, ako aj príčinu degradácie rumunského národa.¹¹ Riešením menšinového problému bolo, tvrdili, obnovenie väčšieho Rumunska implementáciou politiky etnického očistenia, čím chceli dosiahnuť očistu národa.

Medzi provinciami, ktoré k Rumunsku novopripojili v roku 1918 (Banát, Transylvánia, Marmaroš, Bukovina a Besarábia), bola Bukovina najmenej etnicky rumunská. Severnú časť tohto územia kompaktne obývali Ukrajinci, ktorí svojím počtom Rumunov prevyšovali. Ako ukázala vo svojej štúdii historička Irina Livezeanu, odzrkadľovala sa stratifikácia bukovinskej spoločnosti vo vzdelávacom systéme provincie.¹² Rumuni a Ukrajinci spolu tvorili väčšinu celkovej populácie (34,4 % a 38,4 %), ale menšinu mestského obyvateľstva a elit.¹³ Tvorili

-
- 7 Pozri napríklad ukrajinské noviny *Час* (Čas). Všetky vydania od januára do decembra 1936 boli cenzurované rumunskými úradmi. Deržavny Archiv Chernivetskoj oblasti, Ukrajina (DACHO).
 - 8 DWORK, D. – JAN VAN PELT, R.: *Holocaust: A History*. New York 2002, s. 119 – 121. Viac o antisemitizme a postavení menšín v Rumunsku pozri: DWORK, D. – JAN VAN PELT, R.: *Flight from the Reich: Refugee Jews, 1933 – 1946*. New York 2009, s. 29, 99, 195 – 196.
 - 9 SOLONARI, V.: *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Baltimore 2010, s. 13.
 - 10 Tamže.
 - 11 Tamže, s. 140.
 - 12 LIVEZEANU, I.: *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation-Building, and Ethnic Struggle, 1918 – 1930*. London 1995, s. 60.
 - 13 Tamže.

väčšinu v základných školách a menšinu v mestských stredných školách, kde dominovali židovskí a nemeckí študenti.

Počas medzivojnového obdobia sa rumunské úrady pokúsili modifikovať vzdelávací systém znížením počtu židovskej mládeže, ktorá by mohla dosiahnuť stredoškolské a vyššie vzdelanie, a tým uvoľniť miesto pre väčší počet rumunskej mládeže. Tieto opatrenia židovská komunita vnímala ako úsilie zamerané na podpílenie jej predvojnových pozícií a boli jasne antisemitské. Židia z Bukoviny vyjadrili svoje znepokojenie nad zavedením kvót vo vzdelávaní. V roku 1926 medzietnické napätie v hlavnom meste Bukoviny, kde Židia dominovali, prepuklo do násilností. Zasadanie bakalárov na jeseň 1926 vyprovokovalo menšinové protesty v Bukovine a zatýkanie židovskej mládeže. Udalosti viedli k prudkej reakcii nacionalistov a k vražde židovského študenta. Incidentsy boli symptomatické pre napätie, ktoré existovalo v bukovinskej spoločnosti ako dôsledok porumunčovania provincie. Protesty židovskej mládeže v uliciach bývalej habsburskej provincie predstavovali spôsob, akým odporovali porumunčovaniu a rastúcim politickým a sociálnym reštrikciám. Židovská buržoázia a stavovská stredná trieda v Bukovine si stále žila dobre. Zavedenie protižidovskej legislatívy koncom 30. rokov, ktoré sprevádzala protižidovská agitácia a štátom podnecovaný antisemitizmus, veľmi tvrdo zasiahlo pozíciu rumunských Židov.

OD DISKRIMINAČNÝCH OPATRENÍ PO PROTIŽIDOVSKÉ ZÁKONY

Prvé opatrenie zo série protižidovských zákonov prijatých v Rumunsku sa datuje do 22. apríla 1938. Zákon prijali s cieľom revízie občianstva. Podľa tejto právnej úpravy musela väčšina Židov dokázať, že sú skutočne rumunskými občianmi. Zákon navrhli pravicoví politickí lídri novovymenovanej vlády Alexandra Cuzu a Octaviana Gogu. Gogova a Cuzova vláda si dala plán realizovať vlastný protižidovský program. Mali snahu zaviesť vo všetkých sférach hospodárstva princíp *numerus clausus*. Židovské noviny a knižnice ukončili svoju činnosť; rôzne stavovské organizácie vylúčili svojich židovských členov. V Bukovine boli židovskí civilní zamestnanci z čias predchádzajúceho režimu rýchlo nahradení etnickými Rumunmi.

Dňa 27. februára 1938 bol podpísaný ústavný zákon, ktorý definoval príslušnosť k rumunskému národu krvou, právne odlišujúc Rumunov podľa rasy a Rumunov podľa pobytu. Právna metóda definujúca kto bol Žid, bola prijatá 8. augusta 1940. Toto opatrenie výrazne obmedzilo občianske a politické práva. Rumunské právo poznalo širšiu definíciu Žida ako právo nemecké, počítajúc do tohto pojmu všetky osoby s „miešanou krvou“. Zákon zaviedol tri kategórie Židov s ohľadom na to, kedy získali rumunské občianstvo. Židia všetkých troch kategórií mali znemož-

nené prijať rumunské meno, nikto z nich si nemohol kúpiť majetok na vidieku a tí, ktorí svoje deti vychovávali v duchu protirečiacom „náboženským a národným zásadám“, riskovali zrušenie svojej rodičovskej plnej moci. Manželstvá medzi „pokrvnými“ Rumunmi a Židmi boli zakázané (8. august 1940). Dňa 17. decembra 1941 vyšlo nariadenie, podľa ktorého sa malo uskutočniť sčítanie tých „so židovskou krvou“ a ich registrácia na Centrálnom židovskom úrade.

Rumunský parlament vydal počas rokov 1940 – 1942 veľký počet zákonov a predpisov so silným protižidovským zámerom. Protižidovské zákony založili nižší právny status rumunských Židov. Rumunské úrady urobili rozhodujúci krok od liberálneho konštitucionalizmu, na ktorom bol založený politický a právny systém rumunského štátu. Ale keďže bola vymožitelnosť práva v Rumunsku na biednej úrovni, a to vrátane uplatňovania protižidovských zákonov, veľa záviselo od miestnych úradov.¹⁴

ŽIVOT A SMŤ ŽIDOVSTVA Z BUKOVINY (1940 – 1945)

Etnicky a nábožensky rôznorodý hraničný región Bukovina ostal terióriom, o ktoré sa bojovalo. Druhá svetová vojna priniesla možnosť prepísať hranice a 28. júna 1940 sa Rumuni stiahli z ukrajinskej časti Bukoviny a Besarábie pod hrozbou ultimáta zo strany ZSSR. Sovietske jednotky sem vťahli a najvyšší sovietski nariadil (2. augusta 1940), že severná Bukovina spolu so severnou Besarábiou a malou časťou starého Rumunska vrátane mesta Herța vytvoria administratívnu jednotku (oblasť). Cernăuți sa oficiálne stali Chernovtsy a sovietske úrady čoskoro kontrolovali každý aspekt života, zavádzajúc rusifikáciu, konfiškujúc majetok¹⁵ a deportujúc kapitalistov, kulakov a všetkých potenciálnych nepriateľov na Sibír.¹⁶ Medzi deportovanými boli obchodníci, bohatí občania, bývalí úradníci a liberálni a socialistickí intelektuáli. Mnohých Židov spoločne s Nemcami a Rumunmi poslali na Sibír.¹⁷ Sovietsi zaviedli národnostnú politiku

14 MENDELSON, E.: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington 1983, s. 209.

15 DACHO, f. 5, op. 4, spr. 59, ark. 1 – 107.

16 Tamže, f. 1, op. 1, spr. 58 – 59, ark. 10 – 11; f. 1, op. 1, spr. 27, ark. 41; f. 72, op. 1, spr. 2, ark. 33 – 34; f. 1, op. 1, spr. 4 – 6, 8 – 29; f. 4, op. 1, spr. 233, ark. 54; f. 4, op. 1, spr. 125, ark. 23, 51, 59; f. 1, op. 1, spr. 171, ark. 92 – 97; f. 4, op. 4, op. 1, spr. 233, ark. 41.

17 Tamže, f. 1, op. 1, spr. 58 – 59, ark. 10 – 11; f. 1, op. 1, spr. 27, ark. 41; f. 72, op. 1, spr. 2, ark. 33 – 34; f. 1, op. 1, spr. 4 – 6, 8 – 29; f. 4, op. 1, spr. 233, ark. 54; f. 4, op. 1, spr. 125, ark. 23, 51, 59; f. 1, op. 1, spr. 171, 174, ark. 33, 62 – 77; f. 4, op. 1, spr. 233, ark. 54; f. 4, op. 1, spr. 125; f. 2, op. 1, spr. 122b, ark. 4 – 7, 9; f. 2, op. 1, spr. 18, ark. 7, 16; f. 2, op. 1, spr. 17; f. 1, op. 1, spr. 171; f. 1, op. 1, spr. 171, ark. 92 – 97; f. 4, op. 1, spr. 233, ark. 41.

a zoštatnenie súkromného majetku a zatýkanie a deportácie stíhaných „politických nepriateľov a nespoľahlivých elementov“, čo vyvrcholilo vo vlne represíí. Tieto akcie boli súčasťou väčšej „očistnej“ kampane zavedenej na novopripojených západných územiach ZSSR.¹⁸

Historik Solonari dokazoval, že mnohí Rumuni si želali vojnu so Sovietskym zväzom, jeho slovami: „*Maršál Ion Antonescu horel túžbou, aby sa to stalo.*“¹⁹ Antonescu, ktorý sa so svojou pronemeckou vládou zmocnil diktátorskej moci, sa usiloval o dohodu s Hitlerom.²⁰ Aj napriek skutočnosti, že práve vďaka Nemecku Rumunsko prišlo o severnú Transylvániu, Antonescu mohol len s nemeckou podporou obnoviť teritoriálnu integritu krajiny a získať späť územia od Sovietskeho zväzu.²¹ Bukurešť prijala nemeckú ponuku na spojenectvo a Antonescu dostal po nemeckom útoku na Sovietsky zväz v júni 1941 svoju šancu znovuzískať stratené východné územia severnej Bukoviny a Besarábie. Územie získané spod sovietskej kontroly bolo dané Rumunsku aj napriek tomu, že Ríša si mohla uplatniť právo okupácie. Bukovina a Besarábia boli formálne 4. septembra 1941 znovu etablované ako rumunské provincie.

Podľa sovietskej Mimoriadnej komisie pre vyšetrowanie zverstiev nemeckých fašistov a ich stúpencov počas leta 1941 v provincii zavraždili 11 347 Židov.²² Archívne dokumenty²³ a výpovede svedkov²⁴ poskytujú dôkazy o masových vraždách židovského obyvateľstva počas tri dni trvajúceho nekontrolovaného vraždenia, ktoré sa odohralo medzi 6. a 8. júlom 1941. Tieto dni boli poznačené plienením židovských domov, ničením inštitúcií komunity, ako boli synagógy a školy, a verejným ponížením a smrťou mnohých bukovinských Židov. Rumunská polícia a vojaci, s podporou nemeckého Wehrmachtu, Einsatzgruppe D a miestnych roľníkov, zavraždili Židov počas toho, ako koncom júna 1941 znovu dobývali Bukovinu a Besarábiu. Uskutočňovali svojou vládou nadiktovaný plán

18 Pozri: FRUNCHAK, S.: Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi. *East European Politics and Societies*, ročník (roč.) 24, 2010, číslo (č.) 3, s. 435 – 463.

19 SOLONARI, V.: *Purifying the Nation*, s. 149.

20 Tamže.

21 DELETANT, D.: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania, 1940 – 1944*. London 2006, s. 2 – 3.

22 DACHO, f. 653, op. 1, spr. 141, ark. 4 – 141; f. 653, op. 1, 104; f. 653, op. 1, spr. 105a, ark. 12 – 412; f. 653, op. 1, spr. 105b; f. 653, op. 1, spr. 3, 4, 5, 6a, 6b, 7; f. 653, op. 1, spr. 68, ark. 2 – 201.

23 Tamže, f. AP-2809, op. 3, spr. 8, ark. 127; DACHO: f. 653, op. 1, spr. 103, ark. 2 – 7, 20 – 26. Podľa zistení sovietskej mimoriadnej komisie bolo zavraždených počas trojdňového pogromu v Černovici približne 6000 židovských obyvateľov.

24 Tamže, f. P2833, op.1, spr. 45, ark. 1 (Sarah Larina), 5 (Abram Lebtseger), 22 (Nusia Spektoran), 28 (Valentin Aisenfrants), 46 (Marchel Isenger), 50 (Berta Portnoy), 52 (Klara Altman), 56 (Norbert Aurban), 75 (Pinkhas Lutinger), 79 (Roza Linder).

systematickej „etnickej očisty“ krajiny: Židov v poľnohospodárskych oblastiach mali zabiť na mieste a tých, ktorí žili v meste, dočasne ušetrili.

Po niekoľkých masových popravách v novodobytých provinciách a počiatčom koncentrovaní Židov do geta nasledovali deportácie mnohých miestnych Židov do Podnesterska. Toto územie bolo využívané ako skládka na väznenie a popravy Židov z Bukoviny a Besarábie. Organizácia uskutočňovania masových vrážd Židov v Bukovine a Besarábii padá na Rumunsko ako nemeckého spojenca. Rumunská armáda a žandárstvo spustilo genocídnu kampaň, spoliehajúc sa na podporu miestneho obyvateľstva.²⁵ Dôsledkom týchto predpripravených akcií bola smrť približne 20 000 Židov²⁶ v Bukovine a Besarábii medzi júlom a augustom 1941. Väčšinu bukovinských Židov, ktorí prežili vraždenie z leta 1941, peši deportovali do Podnesterska. Vladimír Solonari poukazuje na to, že Antonescova politika etnickej homogenizácie začala byť ešte násilnejšia, zvlášť v Bukovine a Besarábii. Tieto provincie slúžili ako skúšobné laboratórium pre úplnú etnickú purifikáciu Rumunska²⁷, a teda miesta strašného sociálneho inžinierstva uskutočneného rumunskými vodcami. Masový charakter deportácií jasne poukazuje, že Antonescovým zámerom bola „etnická čistka“: zbaviť tieto provincie Židov. Zo 147 000 Židov deportovaných do internačných táborov v Podnestersku medzi rokmi 1941 a 1943 minimálne 90 000 zomrelo na týfus, hlad, podvýživu a ukrutnosti.²⁸

-
- 25 Masové násilie proti Židom sa spustilo hneď po tom, čo Červená armáda vyprázdnila región. V niektorých prípadoch ho uskutočnila nemecká a rumunská armáda, v iných bolo zapojené miestne obyvateľstvo. Členovia Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN) zorganizovali viacero vražedných akcií na územiach, kde operovali. Pozri napríklad: DACHO, f. 1, op. 1, spr. 140. Takéto prípady sú opísané v HIMKA, J. P.: *Ukrainian Insurgent Army and the Holocaust*, s. 17 (štúdia pripravená pre Radu Americkej asociácie slovanských štúdií, Boston 12. – 15. 11. 2009, citované so súhlasom autora). SOLOARI, V.: *Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July – August 1941. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 8, 2007, č. 4, s. 763; ANGRICK, A.: *Power Games: The German Nationality Policy (Volkstumspolitik) in Czernowitz before and during the Barbarossa campaign. Dapim: Studies on the Shoah*, roč. 24, 2010, s. 89 – 135.
- 26 Vo svojej knihe *The Destruction of the European Jews* Raul Hilberg odhadol, že počas leta 1941 bolo v Bukovine a Besarábii zavraždených viac ako 10 000 osôb. HILBERG, R.: *The Destruction of the European Jews*. Diel 2. New Haven 1961/2003, s. 771. Radu Ioanid v *Evreii sub regimul Antonescu* uvádza ako počet Židov zavraždených počas prvých týždňov vojny číslo 23 513. IOANID, R.: *Evreii sub regimul Antonescu*. București 1998.
- 27 SOLOARI, V.: *Purifying the Nation*, s. 142 – 184.
- 28 DELETANT, D.: *Aspects of the Ghetto Experience in Eastern Transnistria: the Ghettos and Labor Camp in the Town of Golta*. In: *Ghettos 1939 – 1945. New Research and Perspectives on Definition, Daily Life, and Survival*. Washington 2005, s. 15 – 67.

V rovnakom čase až dvadsiatim tisícom židovských obyvateľov Černovice umožnili ostať v meste. Traian Popovici, ktorého vymenovali do funkcie primátora, keď sa Černovice vrátili Rumunsku, namietať proti vytvoreniu geta a deportovaniu tunajších Židov. Pokračoval v protestoch aj u guvernéra a maršála Antonesca, poukazujúc na to, že Židia sú životne potrební pre ekonomickú stabilitu mesta. Popescu dostal príkaz, aby spísal zoznam Židov, ktorí mali výnimku spod deportovania. Vydali im takzvané „oprávnenia“, pracovné povolenia vydané remeselníkom, dôležitým podnikateľom, členom rodiny a ľuďom, ktorí nemali vôbec žiadnu profesionálnu kvalifikáciu.²⁹ Vydržiac protizidovské perzekúcie a internáciu v černovickom gete, Židia, ktorí ostali v meste, prežili vojnu.

Reakcie bukovinských Ukrajincov a Rumunov na vyvlastňovanie židovského majetku, podnikov a pracovných miest sa počas vojny menili. Mnohí kresťanskí Bukovinčania sa starali o sebecké záujmy, lakomosť a osobné obohatenie boli kľúčovými faktormi, ktoré diktovali činnosť a formovali správanie.³⁰ Vo veľkom sa objavili možnosti kariérneho postupu v štruktúrach štátu a samosprávy. Ani ideologické konvencie nemohli odstrániť korupčné správanie niektorých úradníkov, ktorí mali v kompetencii konfiškovať židovského majetku a jeho predaj na aukciách.³¹

Na jednej strane porumunčovanie spustilo nadšenú účasť obyčajných občanov, ale súčasne vznikla medzi zainteresovanými nespokojnosť pre negatívny hospodársky dosah. Mnohí vysokopostavení manažéri a podnikatelia sa na nahrádzanie židovských odborníkov sťažovali úradom. V úsilí o zabezpečenie prosperity ich podnikov mnohí majitelia požiadali o „oprávnenie“ pre svojich židovských pracovníkov.³² Z archívnych dokumentov tiež jasne vystupuje sklamanie tých, ktorých osobné ciele a očakávania sa nenaplnili. Napríklad zväzky zo zbierky Správy Bukoviny sú dôkazom, že kresťanskí pracovníci sa sťažovali na to, že manažéri si držia židovských odborníkov na privilegovaných pozíciách.³³ Ďalším obľúbeným terčom kritiky bolo značné množstvo židovského majetku, ktorý nebol predaný či neskončil na dražbách.³⁴ V rovnakom čase existovalo množstvo žiadostí od kresťanských obyvateľov mesta, ktorí žiadali povolenie úradov, potrebné na to, aby sa mohli podrobiť liečbe židovských expertov na medicínu.³⁵

29 DACHO, f. 307, op. 1, spr. 2954 – 2960.

30 Tamže, spr. 2248.

31 Tamže, spr. 2176 – 2179.

32 DACHO, f. R. 307, op. 1, spr. 2141, ark. 26 – 69; f. 307, op. 1, spr. 2163 – 2165.

33 Tamže, op. 2, spr. 2163, ark. 1 – 4.

34 Tamže.

35 Tamže, op. 2, spr. 2167, 2168.

Rumunské úrady uplatnili v zavádzaní protižidovských opatrení množstvo nekonzistentných prístupov. Od začiatku vojny Rumunsko v mnohých smeroch podporovalo nemecký antisemitský rasový postup. Rumunské sily posielali Židov do táborov smrti v Poľsku a deportovali Židov z Bukoviny a Besarábie do get a pracovných táborov v Podnestersku. Napriek tomu však bola rumunská protižidovská politika nezávislá od spojenectva s Nemeckom a v lete 1942 maršál Ion Antonescu zmenil svoj názor na súhlas s nemeckou požiadavkou na deportovanie zvyšku židovského obyvateľstva Rumunska, najmä z Banátu, Transylvánie, Valaška a Moldavska do vyhladzovacích táborov. Tento posun v Antonescovej politike prináša dôležité otázky.

Pre Antonesca bol najväčšou hrozbou komunizmus. Vo svojich prejavoch často používal nálepku „židobolševizmus“ na charakterizovanie Židov, najmä tých, ktorí žili v Bukovine a Besarábii. Antonescova posadnutosť bolševickou hrozbou spolu s jeho politikou „etnickej očisty“ definovala rumunskú protižidovskú politiku v pohraničných oblastiach. Od prvých dní okupácie rumunské úrady spustili protižidovský postup³⁶, zvyčajne nasledovaný protisovietskou propagandistickou kampaňou.³⁷ Archívne dokumenty odhalujú, že rumunské úrady v Bukovine uskutočňovali previerky politického angažovania sa v minulosti, aby tak preverovali jednotlivcov (zvlášť židovského a ukrajinského etnika), ktorí údajne spolupracovali so sovietskymi úradmi alebo s komunistickými či ľavičarskými organizáciami.³⁸ Obviňovali bukovinských Židov zo sympatií k bolševikom a rozširovali mýtus o „židobolševizme“, víтали dobrovoľné udania od občanov. Tieto zohrávali kľúčovú rolu pri identifikovaní Židov, ktorí údajne podporovali soviety.

Červená armáda oslobodila hlavné mesto Bukoviny v marci 1944 a obsadila región. S útekem Osi sa preživší Židia snažili dostať domov. Ich návrat však bol ťažký a nebezpečný. Väčšina navrátilcov stratila počas deportácie svoje identifikačné dokumenty. Keď sovietski vojaci na kontrolných bodoch žiadali dokumenty, dokladajúce ich predchádzajúce bydlisko, neboli schopní dokázať svoje miesto narodenia. V dôsledku toho sa museli z Černovice vrátiť. Tých šťastnejších, ktorí sa vrátili domov, čoskoro umlčali. Sovietske úrady onedlho zaviedli zákaz používať nemčinu, materský jazyk väčšiny židovských obyvateľov mesta. Represívny režim nahradil režim vražedný. Bukovinskí Židia, ktorí prežili, sa po vojne museli vyrovnávať s tyranskými sovietskymi postupmi. Sovietska vláda

36 Tamže, op. 2, spr. 2728.

37 Tamže, op. 2, spr. 2726 – 2727; 2733.

38 Tamže, op. 1, spr. 107, ark. 1 – 10; f. 307, op. 1, spr. 108, ark. 1 – 22; f. 307, spr. 109, ark. 1 – 6; f. 307, spr. 110, ark. 14; f. 307, spr. 112, ark. 4 – 48; f. 307, spr. 113, ark. 3; f. 307, spr. 114, ark. 1 – 12; f. 307, ark. 115, ark. 7.

vydala zvláštny dekrét, ktorý umožňoval a prakticky vyžadoval od Židov, ktorí boli rumunskými občanmi pred rokom 1940, aby sa vysťahovali do Rumunska.³⁹ Oficiálne bol tento postup označený ako „evakuácia“ a bol ďalším príkladom sovietskych transferov obyvateľstva.

ZÁVER

Ak bola Bukovina niekedy vôbec domovom mierového spolužitia etník a vyznávačov rôznych náboženstiev, tak bol tento multikulturalizmus otrasený po sebe idúcimi politickými režimami, radikálnymi ideológiami a deštrukciou, ktorú priniesli svetové vojny. Porumunčovanie v 20. a 30. rokoch minulého storočia bolo zamerané na transformáciu multietnickej Bukoviny na dominantne rumunskú provinciu. Miestne obyvateľstvo možno dychtivo pozeralo na komunistický režim na východe ako na šťastnú alternatívu násilného porumunčovania, ale sovietska okupácia Bukoviny v júni 1940 ich ilúzie zničila. Návrat regiónu do Rumunska, sprevádzaný nemeckou armádou, priniesol vojnu, getá, nútené práce, internáciu a smrť. Vojnová protizidovská politika rozsievala medzi židovskou komunitou smrť a ničenie, ale mier nepriniesol úľavu. Sovietske oslobodenie v roku 1944 opäť priniesol komunistický režim, ktorý viedol k novej vlne emigrácie do Palestíny alebo cez Rumunsko na západ. Preživší, ktorí opustili región pod sovietskou nadvládou v rokoch 1944 – 1945, vedeli, že ich predvojnový domov s bohatou kozmopolitnou kultúrou, kde prevládala nemecká literatúra, hudba a filozofia, je stratený. Sovietske úrady spustili nový projekt sociálneho inžinierstva, vytváranie sovietskej Bukoviny.

39 Pozri: Rezolúcia č. 66/2 sovietskeho ľudového komisariátu Ukrajinskej SSR a ÚV KS(b) Ukrajiny z 26. 2. 1946 o evakuácii z oblasti Chernovtsy Ukrajinskej SSR do Rumunska osôb židovskej národnosti, ktorí žijú v severnej Bukovine a neboli sovietskymi občanmi pred 28. 6. 1940. Uverejnené v ALTSHULER, M.: The Soviet 'Transfer' of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945 – 1946. *Jews in Eastern Europe*, 1998, č. 2 (36), s. 70 – 71.

Rasová legislatíva v Rumunsku

Prípadová štúdia: Židia z Bukoviny a „Dávidova hviezda“ (1941 – 1944)

Liviu Carare (Rumunsko)

O bdobie medzi rokmi 1938 – 1944 zachytáva vývoj rumunskej protižidovskej legislatívy od diktatúry Karola II. až po Antonescov režim. Situácia Židov sa postupne zhoršovala, pričom vrchol nastal v dôsledku odstúpenia územia v lete 1940, po ktorom nasledovalo vylúčenie židovského elementu zo všetkých sektorov a štruktúr štátu. Vzťah Rumunska k západným totalitným režimom prispel k zrýchlenému šíreniu fašistických prvkov. Tlak nacistického Nemecka a sovietskeho Ruska viedol priamo aj nepriamo k tomu, že rumunskí Židia sa stali obetnými baránkami zodpovednými za všetky neúspechy štátu. Od toho času Židov považovali za nepriateľa zvnútra a obmedzili ich práva a slobodu. Obmedzujúce opatrenia sprevádzalo násilie, masakry a pogromy obyvateľstva proti Židom. Aby bolo možné odlíšiť Židov od Nežidov, vydala vojenská vláda Bukoviny prinútila Židov nosiť „Dávidovu hviezdu“. Legislatíva Bukoviny o zavedení a realizácii nosenia šesťcípeho znaku najprv vyvolala paniku a potom prispela k demoralizácii židovskej populácie. Podobne ako v nacistickom Nemecku, aj tu „Dávidova hviezda“ slúžila ako identifikačný znak pre tých, ktorí porušovali nariadenia. Stigma zmenila obyvateľov miest na reprezentantov tých, ktorí uviedli do chodu mechanizmus perzekúcie Židov.

„Dávidovu hviezdu“ (žltú, čiernu, niekedy dokonca červenú) nezaviedli u rumunských Židov systematicky. Len Židia z niektorých okresov Moldavska a Bukoviny museli nosiť toto rozlišujúce znamenie. Okamžite po začatí operácie Barbarossa v lete 1941 bolo na mnohých miestach Moldavska zavedené povinné

nosenie žltého odznaku. Po prvý raz sa objavil v Bacau, kde polícia 4. júla 1941 vydala vyhlášku, následne vylepovanú po uliciach. Do 48 hodín mali „*všetci židovskí muži a ženy nosiť na ľavej strane hrude Dávidovu hviezdu (dva prekryvajúce sa trojuholníky) zo žltej látky, ktorej strany sú 6 cm,*“¹ výnimku mali len Židia oblečení v uniforme. Osoby, ktoré sa nepodrobili, mali byť oznámené a vydané do rúk polície či vojenským úradom.²

Dňa 29. júla 1941 žiadal vedúci správy Bukoviny podplukovník Alexandru Rioşanu, aby najvyšší predstaviteľ štátu Ion Antonescu vydal rozkaz, ktorým by prinútil Židov vo vláde nosiť znak na odlišenie. Táto požiadavka bola motivovaná názorom, že segregácia môže byť pre rumunský štát len prospešná, pretože Židov (rozvratné elementy) videli ako kompaktnú masu a čo viac, židovské ženy a dievčatá mali vyhľadávať spoločnosť rumunských a nemeckých vojakov, čo bolo nebezpečné pre štátne záležitosti. Takže podľa guvernéra bolo nevyhnutné dosiahnuť „*pod hrozbou trestných sankcií, aby židovskí muži a ženy nosili viditeľnú bielu pásku na ruke, na ktorej by bola čierna židovská šesťcípá hviezda*“.³ Na ďalší deň v Černoviciach vyvesili nariadenie číslo 1344 z 30. júla 1941, ktoré zavádzalo vo vzťahu k židovskej populácii obmedzenia vrátane povinnosti nosiť rozlišujúce znamenie, ktoré pozostávalo „*z dvoch rovnoramenných trojuholníkov so základňou 6 centimetrov, ktoré sa budú prekryvať tak, aby vytvorili židovskú hviezdu zo žltej látky*“.⁴ Porušenie tohto nariadenia sa trestalo internovaním v tábore.

Miestne iniciatívy, zavádzajúce lokálne označenia v Bacau a Černoviciach, vyvolali reakciu ministerstva vnútra, ktoré adresovalo miestnym prefektom telegram s dátumom 31. júla: „*Prosím, prijmite kroky, aby žiadny Žid nemusel nosiť žiadny židovský rozlišovací znak, lebo tieto znaky môžu vyvolať nežiaduce reakcie*“.⁵ Nová situácia trvala len do 5. augusta, keď podpredseda vlády Mihai Antonescu nariadil ministerstvu vnútra, že od toho času majú Židia nosiť rozlišovací znak. Na stretnutí rady ministrov v ten istý deň Mihai Antonescu kritizoval ministra vnútra generála Iona Popescu pre vydanie rozkazu, ktorým zakázal nosenie rozlišovacích znakov Židmi. Ba čo viac, po telefonickom rozhovore s generálom Tataranuom, ktorý poukázal na prípad Iaşi, kde Židia voľne chodili po území, kde „*armáda je zapojená do aktivít v záujme vojenských operácií*“, zdôraznil potrebu prijatia všeobecne platného zákona o označení Židov.⁶ Prija-

1 Rumunský národný archív – pobočka Bacău, fond (f.) Primăria Bacău, inventárna jednotka 21/1942, strana (s.) 1.

2 Tamže.

3 BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România între anii 1940 – 1944*. Zväzok (zv.) 3. Časť 1. Bucharest 1997, dokument číslo (dok. č.) 240, s. 346.

4 CARP, M.: *Cartea Neagră*. Zv. 3. Bucharest 1996, dok. č. 37, s. 98 – 99.

5 BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, dok. č. 214, s. 319.

tie všeobecného zákona bolo odložené, o čom bol 13. augusta 1941 oboznámený aj generál Nicholae Tataranu z generálneho štábu.⁷ Na rozdiel od rozhodnutia vlády hlavný štáb v Iași neprehodnotil rozkaz a zaviedol rozlišovacie označenie od 6. augusta⁸ a neskôr Policajný inšpektorát informoval o svojom rozhodnutí neodvolať nariadenie, a to aj napriek tomu, že odloženie označovania bolo priamym príkazom Mihaia Antonesca.⁹

Zväz židovských obcí viedol rozsiahlu akciu za potlačenie nosenia rozlišovacích označení, ktoré podľa ľubovôle zavádzali miestni lídri. V memorande, ktoré 15. júla 1941 zaslali Mihaiovi Antonescovi (podpredseda rady ministrov), Dr. Wilhelm Filderman, prezident Zväzu židovských obcí, nadniesol myšlienku, že opatrenie nemá žiadny právny základ, ale aj napriek tomu naďalej platí.¹⁰ Dr. Filderman i naďalej žiadal zrušenie opatrenia, vraviac, že „porušuje celkové hospodárske záujmy, narušuje verejný poriadok podriadením celej populácie prenasledovaniu, a preto je žiaduce zrušenie tohto pozostatku stredoveku“.¹¹ Táto prosba nebola vypočutá a 3. septembra rada ministrov nariadila nosenie označenia pre Židov, keď vydala priamy príkaz perfektom jednotlivých okresov: „*Všetci Židia (muži, ženy a deti) na vašom území musia nosiť hviezdu so šiestimi cípmi (Dávidovu hviezdu), usporiadanými do štvorca, s rozmerom 8,5 cm. A hviezda bude čierna na bielom podklade. Označenie bude prísité na oblečení na ľavej časti hrude. Židia musia byť prinútení nosiť toto označenie do päť dní od prijatia tohto príkazu. Židia, ktorí konvertovali na kresťanstvo, nemusia nosiť toto označenie.*“¹² Všetci židovskí muži, ženy a deti tomuto zákonu podliehali a označenie tiež museli vystaviť vo výklade každého židovského obchodu.¹³

Zákon anulovali po tom, čo Dr. Wilhelm Filderman dokázal presvedčiť hlavu štátu, aby 9. septembra 1941 nariadila zrušenie označovania v celej krajine. Ale aj napriek tomu, že podporovateľ a zavádzateľ protižidovskej legislatívy Ion Antonescu rozhodol o zrušení zákona na základe skutočnosti, že zákon z 3. septembra s ním neprekonzultovali, úrady občas pokračovali v zavádzaní označenia.¹⁴

6 Tamže, dok. č. 102, s. 276 – 277.

7 United States Holocaust Memorial Museum Archive (USHMM), Skupina záznamov 025.013M, kotúč 17, zv. 86, s. 64. Pozri tiež: BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, dok. č. 224, s. 328.

8 USHMM, Skupina záznamov 025.013M, kotúč 17, zv. 86, s. 67.

9 Tamže, zv. 64, s. 95.

10 FRILING, T. – IOANID, R. – IONESCU, M. E. (eds.): *Final Report, The International Commission for the Study of Holocaust in Romania*. Iași 2005, s. 212.

11 USHMM, Skupina záznamov 25.013M, kotúč 144, zv. 2410, s. 394.

12 BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, dok. č. 312, s. 425.

13 USHMM, Skupina záznamov 25.013M, kotúč 144, zv. 2410, s. 21.

14 Tamže, kotúč 17, zv. 86, s. 196 – 197. Pozri tiež: BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, s. 308 – 309; dok. č. 317, s. 429.

Zrušenie príkazu z 3. septembra viditeľne „rozrušilo“ typické medzivojnové antisemitské noviny *Porunca Vremii*. Spustili doslova kampaň za znovuzavedenie žltej hviezdy ako rozlišovacieho znaku pre Židov v Bukurešti. Barón von Killinger (veľvyslanec nacistického Nemecka v Rumunsku) poskytol audienciu riaditeľovi Radulescovi, ktorý žiadal informácie o režime, ktorý zaviedla ríša pre Židov na okupovaných územiach.¹⁵ Dňa 12. septembra Radulescu napísal článok *Dávidova hviezda a právne uspokojenie obyvateľov Bukurešti*, v ktorom žiadal, aby obyvatelia Bukurešti, podobne ako v Berlíne, získali zadostučinenie z možnosti identifikovať Židov prostredníctvom povinných žltých hviezd.¹⁶ Zrušenie rozkazu na nosenie žltej (či čiernej) hviezdy neušlo ani pozornosti nemeckých úradov. Vydanie *Bukarester Tageblatt* z 22. decembra 1941 zdôraznilo nutnosť nosenia „Dávidovej hviezdy“ ako súčasť „nového poriadku“.¹⁷

Označenie zakázali len čiastočne. V niektorých moldavských mestách v Bukovine a Podnestersku Židia naďalej nosili označenie počas celej vojny. Úrady v Černoviciach dávali zvláštny dôraz na to, aby Židia v tomto regióne nosili „Dávidovu hviezdu“. Okamžite po 30. júli 1941, teda v deň, keď guvernér Bukoviny rozhodol o tom, že Židia musia nosiť odlišovacie označenie, žandárstvo a polícia v Bukovine striktnie kontrolovali, ako sa príkaz uskutočňuje a dodržiuje.

Preto tajná informatívna správa žandárskeho zboru zo 16. septembra 1941 naznačuje, že Židia z Černovic obchádzajú povinné nosenie označenia a z obavy, že budú nazhánaní do geta, sa pokúšajú získať krstné listy od rôznych náboženských spolkov. Jedným z príkladov je Zhromaždenie kresťanských bratov, ktoré za peniaze vydávalo krstné listy.¹⁸

Rok po zavedení zákona to vojenské úrady v Bukovine považovali za užitočné pre „*blahodarný efekt pri stimulovaní národného povedomia tým, že je permanentne venovaná pozornosť nebezpečenstvu, ktoré prináša židovstvo, efektívnym prispievaním k odstraňovaniu Židov a ich negatívneho vplyvu na kresťanské prostredie*“.¹⁹ Nachádza sa tu tiež zmienka o tom, že označovanie považovali za užitočné aj v iných krajinách ako Nemecko, Poľsko, krátko predtým dokonca Francúzsko, kde sa zaviedli tie isté kritériá.²⁰

15 USHMM, Skupina záznamov 025.013M, kotúč 17, zv. 86, s. 237.

16 Tamže.

17 IOANID, R.: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940 – 1944*. Bucharest 2006, s. 56.

18 Rumunský národný archív, f. Inspectoratul General al Jandarmeriei, zväzok 23/1941, s. 89.

19 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 307, kotúč 9, zv. 3340, s. 3.

20 BENJAMIN, L.: *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România, 1940 – 1944*. Bucharest 2003, s. 40.

Oblasťný policajný inšpektorát v meste Černovice dňa 6. augusta 1942 znamenal, že veľká väčšina Židov využíva rôzne metódy, aby označenie zakryli: nosili ho pod chlopňou kabáta alebo ho zakrývali kufrikom, ktorý slúžil len na tento účel, ženy ho ukrývali v taškách. Navyše veľkosť označenia nemala nič spoločné s „Dávidovou hviezdou“, boli vyrobené z takých materiálov, ako je lepenka, drevo, kov, struna či papier; autor policajnej správy tiež spomínal, že označenia mávali rôznu veľkosť či farbu, boli špinavé či zlomené, a preto sa nedali odlíšiť.²¹ Aby sa takáto situácia neopakovala, autor správy navrhol, aby nosenie „Dávidovej hviezdy“ bolo povinné pre všetkých Židov v provincii Bukovina. Ohľadom označenia – mala by to byť hviezda z jednotného materiálu, vyhotovená Židovským okresným úradom v Černoviciach. Nové označenie mali distribuovať spolu s vydaním nových identifikačných kariet pre všetkých Židov zapísaných v Sčítaní ľudu pre osoby so židovskou krvou.²² Vláda Bukoviny teda začala analyzovať ponuky od súkromných výrobcov, aby tak vzniklo rovnaké označenie pre všetkých Židov v provincii. Krajčírka spoločnosť Alice Hurmuzachi prostredníctvom svojho majiteľa ponúkla cenu 22 lei za kus.²³ Dňa 10. septembra 1942 vojenská správa súhlasila s cenou 22 lei a nariadila, aby sa kus predával za 30 lei.²⁴ Nasledujúci mesiac boli všetci Židia upozornení, že do 5. októbra si musia vyzdvihnúť nové osobné dokumenty vydané na základe sčítania z roku 1942. Súčasne s preberaním zvláštnych dokumentov Židov prinútili zaplatiť poplatok a vyzdvihnúť si novú „Dávidovu hviezdu“.²⁵

Režim Židov umiestnených na nútené práce nebol, pokiaľ ide o označenie, odlišný. V rámci služby v dielňach Economatu Židov informovali, že „*žltá páska na rukáv vydaná Teritoriálnym okruhom v Černoviciach je prísne vyžadovaná výmenou za sumu 80 lei*“. Odchýlky sa netolerovali a všetky prípady neuposlušnosti sa prísne trestali internáciou v tábore.²⁶ Dňa 24. augusta 1942 guvernér Corneliu Calotescu znova určil vzťah medzi židovstvom z Bukoviny a označením. „Dávidova hviezda“ sa mala aj naďalej nosiť, ako to vyžadoval odsek 6 nariadenia č. 1344 z 30. júla 1941; akákoľvek odchýlka sa trestala umiestnením do pracovného tábora. Výnimku z nariadenia mali Židia pokrstení pred 4. septembrom 1941 (ak ich pokrstenie bolo zaznačené aj na štátnej matrike) a židovské ženy, ktoré sa vydali za kresťana pred 4. septembrom 1941. Nariadenie odkazujúce na

21 BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, dok. č. 264, s. 371–372.

22 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 307, kotúč 6; BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, dok. č. 264, s. 371–372.

23 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 307, kotúč 6, s. 312.

24 Tamže, s. 311.

25 Tamže, s. 328.

26 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 307, kotúč 9, zv. 2952, s. 1.

opatrenia vlády bolo uverejnené v novinách *Bucovina* a Oddelenie propagandy zabezpečilo, aby bolo vytlačených 500 kusov pre verejnosť, pričom jej vyvesenie mala zabezpečiť polícia.²⁷

Vydávanie dokumentov vládou Bukoviny vo veci dočasného nosenia „Dávidovej hviezdy“ pokračovalo aj v roku 1943. Dňa 26. februára 1943 vojenský správca Bukoviny generál Calotescu vydal nariadenie č. 15, ktoré opäť zdôraznilo povinnosť bukovinských Židov nosiť „žltú hviezdu“. Výnimku mali len pokrstení Židia, židovské ženy vydaté za kresťana či ženy s kresťanskými deťmi. Nariadenie č. 15 zaviedli ako dôsledok správy o „Dávidovej hviezde“, napísanej vojenským poradným zborom vlády Bukoviny. Dokument predstavuje ťažkosti, ktorým musia rumunské úrady čeliť pri overovaní krstov Židov, ktorí boli oslobodení od povinnosti nosiť označenie, lebo v štátnych matrikách neboli záznamy potvrdzujúce ich krst. Berúc do úvahy fakt, že konvertovanie zo židovského náboženstva na kresťanstvo nemenilo etnicitu danej osoby, autor správy navrhol, aby „*Dávidovu hviezdu museli nosiť úplne všetci Židia*“.²⁸ Na druhej strane dokument poukazoval na problém židovských žien vydatých za kresťanov, v tom čase vdov s malými deťmi – kresťanmi. Záver bol, že by bolo „zahanbujúce“, ak by ich matky boli prinútené nosiť „hviezdu“ ako zvláštne označenie.²⁹

Existuje veľa prípadov, v ktorých Židia z Bukoviny žiadali o oslobodenie spod nosenia žltej hviezdy. Počet žiadostí o vyňatie spod povinnosti nosiť označenie sa zvýšil najmä po založení černovického geta a po fámach o deportovaní z Bukoviny do Podnesterska. Niektoré zo žiadostí ohľadom oslobodenia spod povinnosti patrili pokrsteným Židom, ktorých často zatkli a prepustili až po predložení dôkazu o pokrstení. Jeden príklad je prípad Leopolda Reichmanna z Černovic, ktorého polícia zatkla po tom, čo ho našli bez povinného označenia pre Židov. Tento priestupok bol postihnutelný uväznením v tábore, ale L. Reichmann predložil krstný list z 28. apríla 1931, v ktorom stálo, že „*odmietol židovskú vieru prijatím pravoslávneho vyznania*“, a na základe toho ho prepustili.³⁰ Iní skúšali získať úľavu na základe výnimočných zásluh, napríklad službou rumunskému štátu či jeho spolencom. Medzi takéto patrí napríklad žiadosť právnik a Mosesa Glaubacha, ktorý žiadal, aby on aj jeho rodina (pozostávajúca z piatich členov) dostala výnimku spod povinnosti nosiť „Dávidovu hviezdu“, vysťahovania z bytu, výnimku z deportovania do Podnesterska a právo trvalého voľného pohybu po meste. Dr. Glaubach píše, že sa narodil v dedine Ostra a v Černoviciach má trvalý pobyt od roku 1896 a že „*má rumunské cítěnie a už*

27 Tamže, s. 8.

28 BENJAMIN, L. (ed.): *Evreii din România*, zv. 4, dok. č. 167, s. 189.

29 Tamže, s. 190.

30 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 307, kotúč 6, s. 729.

mnoho rokov pred zjednotením Bukoviny s materskou krajinou cítil lásku k rumunskému národu a zadarmo vyučoval synov sedliakov, ktorí sa rozhodli ísť na stredné školy“.³¹ Počas svojej vojenskej služby ako dôstojník justície vo Viedni zachránil doktora I. Ciurca z Brašova a právnika Ioana Iosefa z Rupey, ktorých uväznili za vlastizradu a konšpiráciu proti rakúskej armáde. Po invázii do ZSSR pomohol rodine inšpektora rumunskej tajnej služby generála Ioana Pihala a plukovníkovi Mironovi, ktorých zatkli boľševici. Všetky tieto informácie zaznamenali v správe podpísanej majorom G. Sionom, predstaviteľom vojenského poradného zboru vlády v Bukovine. Dokument sa končil záverom, že ohľadom nosenia označenia, výnimky z vysťahovania z domu a voľného pohybu existujú určité príkazy a nariadenia a pokiaľ ide o deportáciu do Podnesterska, o tom môže rozhodnúť len guvernér. Dokument je datovaný 23. októbra 1942, ale už 27. októbra prípad uzavreli s tým, že „žiadosť nebola schválená“.³² Ďalšia neschválená žiadosť patrila pani Hedvige Gerbel, etnickej Nemke, ktorá žiadala o výnimku spod nosenia žltej hviezdy a obmedzenia voľného pohybu pre svojho židovského manžela, aby jej mohol pomáhať pri denných návštevách doktora, pretože nebola schopná chodiť sama.³³ O výnimku sa neúspešne uchádzali aj inžinieri Margulies a Landman Emanoil, ktorých odviekli na inštalovanie a starostlivosť o röntgen a ďalšie elektrické lekárske prístroje vo všetkých zdravotníckych zariadeniach a nemocniciach v meste Černovice a v provincii Bukovina. Pre splnenie týchto úloh boli obaja nútení často sa pohybovať po celej provincii, pričom pre viditeľne umiestnenú žltú hviezdu mali problém plniť si svoje povinnosti.³⁴ Aj keď sa hlásala nutnosť zabrániť neželaným reakciám kresťanov, museli Židia využívajúci vlakovú dopravu tiež nosiť žltú hviezdu.³⁵ Z nejakého dôvodu nemuseli označenie so súhlasom rady obrany nosiť experti v priemyselných oblastiach, na poliach a vo vidieckych oblastiach, čo je priznaním skutočnosti, že na toto opatrenie neexistoval žiadny zákonný podklad. Presne pre tieto dôvody sa vyžadovalo, by bol vydaný zvláštny rozkaz ohľadom postavenia Židov v železničnej doprave a vo vidieckych oblastiach. V prípade negatívneho ohlasu od guvernéra rada žiadala vydať aspoň päť „zvláštnych cestovných a pracovných pasov bez nosenia hviezdy“ pre Židov pracujúcich na farme Iosefuvca Cadobești. Odpoveď vytlačená na písanej žiadosti bola negatívna: „Nie. Hviezdu budú nosiť.“³⁶

31 Tamže, s. 733.

32 Tamže.

33 Tamže, s. 837.

34 Tamže, s. 616 – 617.

35 Tamže, s. 666.

36 Tamže.

Počet kategórií Židov s výnimkou sa zmenšil; okrem tých, ktorí mali výnimku v zmysle nariadenia, zvláštnou skupinou Židov, ktorí nemuseli nosiť žltú hviezdu, boli tí, ktorí boli v informačnej službe regionálnych policajných inšpektorátov v Bukovine.³⁷ Ďalšiu kategóriu reprezentovali Židia s cudzím štátnym občianstvom. O ich postavení sa rozprúdila debata, keď polícia vypočúvala mladého Erwina Spiegela, 18-ročného občana Poľska a Čile. Spiegela zatkli 18. augusta 1942 po tom, čo šiel mestom Černovice bez žltej hviezdy. Vyhlásil, že nejestvuje žiadne nariadenie, ktoré by spomínalo výlučne zahraničných občanov, a poukázal, že iní cudzí štátni príslušníci označenie nenosia.³⁸ Žiadosť jeho brata o objasnenie situácie adresovaná guvernérovi dostala túto odpoveď: „*Všetci Židia musia nosit hviezdu.*“ Podobnú odpoveď od úradov dostal aj Simche Eisenberg³⁹, situáciu však vyriešilo rumunské ministerstvo zahraničia, ktoré pod tlakom protestov zahraničných zastupiteľských úradov rozhodlo, že „*nariadenia ohľadom Židov sa nevzťahujú na cudzích štátnych príslušníkov nachádzajúcich sa v Rumunsku*“.⁴⁰

Jedna z mála situácií, v ktorých bol Žid oslobodený spod reštriktívnych opatrení, bol mimoriadny prípad Maxa Rubinsteina z Černovic. Dostal certifikát podpísaný a s pečiatkou nemeckého konzulátu s tým, aby sa s ním zachádzalo inak, pretože zachránil život 18 nemeckých vojakov, ktorí padli do sovietskeho zajatia. Neposlúchol rozkaz daný Rusmi, podľa ktorého mal vojakov postrieľať, ale sa o zranených zajatcov postaral a zásobil ich jedlom. Napokon zajatcov ukryl v dome ukrajinského dedičana až dotedy, kým ich neprepustili.⁴¹ Nemecký konzulát bol v prípade trvalo zainteresovaný a jeho certifikát sa pravidelne obnovoval a bol schválený guvernérom⁴² a Rubinstein nemusel nosiť hviezdu a mal výnimku spod nútenej práce. Navyše mu umožnili vykonávať profesiu holiča a otvoril si spolu so svojím otcom holičstvo.⁴³

V Bukovine existovali policajti a detektívi s úlohou monitorovať Židov a hlásiť všetky porušenia guvernérových nariadení. Tak polícia z Černovic vyšetrovala hlásenie agenta Leonida Miliutina, ktorý odhalil Žida Josepha Mühlsteina v meste bez žltej hviezdy.⁴⁴ Reakcia agenta sa zvrhla na škandál s majiteľom obchodu Royal, ktorý žiadal Žida Mühlsteina na prácu. Všetky zúčastnené strany dali vyhlásenia, z ktorých vyplýval fakt, že agent žiadal od Žida doklady a vypy-

37 Tamže, s. 690.

38 Tamže, s. 152.

39 Tamže, s. 420, 422, 418.

40 Tamže, s. 179.

41 Tamže, s. 789.

42 Tamže, s. 784, 785, 787.

43 Tamže, s. 219.

44 USHMM, Skupina záznamov 31.006M, f. 38, kotúč 22, zv. 576, s. 1; f. 307, kotúč 6, s. 671.

toval sa ho, prečo nemá na sebe „hviezdu“. V tomto momente sa majiteľka, pani Natalia Poiana, zastala židovského zamestnanca. Potom sa už všetky tri vyhlásenia od seba líšia. Policajný dôstojník na jednej strane tvrdil, že konal správne a že ho inzultovala pani Poiana, ktorá ho obvinila z neľudského správania vo vzťahu k Židovi a vyhrážala sa mu intervenciou u guvernéra Bukoviny, ktorého chcela požiadať o prepustenie policajta.⁴⁵ Na druhej strane Josef Mühlstein aj Natalia Poiana spoločne tvrdili, že hviezdu nemal na sebe, pretože bežné oblečenie nahradil pracovným odevom, k urážkam nedošlo a celú vec obmedzili na civilizovaný dialóg bez vyhrážok.⁴⁶

Nosenie žltého označenia v Černoviciach a Bukovine bolo jedinečným vývojom a obrazom vzťahu tamojšej vlády a Židov. Jeho legislatívna analýza odráža antisemitskú politiku Antonescovho režimu v Bukovine. Kolektívna vina Židov sa objavila po začiatku vojny, pretransformujúc ich na vnútorného a vonkajšieho nepriateľa, čo viedlo k rýchlemu zhoršeniu ich postavenia. Tento trend vyvrcholil ich getoizáciou, deportáciami a ďalšími hrôzostrašnými udalosťami, ktoré sú súčasťou holokaustu v Rumunsku.

45 Tamže, f. 307, kotúč 6, s. 673.

46 Tamže, s. 679.

Protižidovské zákonodarstvo v Bulharsku 1940 – 1944

Jan Rychlík (Česká republika)

Židia žili na území dnešného Bulharska zrejme už za čias Alexandra Macedónskeho. V stredovekom Bulharsku mali pomerne dobré postavenie. Historicky nemal antisemitizmus v Bulharsku ani hlbšie korene. Dôvodom bola takmer päťsto rokov trvajúca osmanská nadvláda (1396 – 1878). V Osmanskej ríši bol privilegovaným náboženstvom islam, no Židia a kresťania tu boli tolerovaní a mali rovnaké právne postavenie. Tradičným „nepriateľom“ Bulharov ako kresťanov sa tu preto nestali Židia, ale osmanskí Turci. V národnostnom a kultúrnom ohľade sa Bulhari museli v 19. storočí emancipovať od Grékov, ktorí ovládali pravoslávnu cirkev a snažili sa všetkých pravoslávnych kresťanov postupne helenizovať. Židia v Osmanskej ríši sa však neasimilovali smerom ku Grékom a neboli teda nositeľmi helenizmu. Preto ani v národnostnej rovine nebolo možné označiť Židov za spojencov nepriateľov bulharského národa. Bulharskí Židia patrili najmä k sefardskej vetve židovstva, lebo išlo o potomkov Židov vyhnaných koncom 15. storočia zo Španielska, ktorým Osmanská ríša poskytla azyl. Až do 19. storočia používali ako jazyk vzájomnej komunikácie väčšinou ladino, teda vlastne dialekt starej španielčiny. Od poslednej štvrtiny 19. stor. sa však už aj medzi sebou rozprávali spravidla po bulharsky. Časť bulharských Židov sa na počiatku 20. storočia hlásila k sionizmu a časť sa asimilovala do bulharského národa. Od počiatku existencie samostatného novodobého bulharského štátu (1878) boli robené pokusy Židov integrovať sa do bulharskej spoločnosti. V tzv. zhromaždení notáblou, teda vynikajúcich občanov, ktorí mali

po vzniku nového štátu vypracovať ústavu, bol aj hlavný rabín. V porovnaní s inými štátmi bola bulharská židovská komunita mala: v roku 1934 žilo v Bulharsku 48 565 Židov, teda 0,8 % obyvateľstva. Aj hospodársky boli Židia pomerne slabí a v štátnej službe takmer neboli, takže tu neexistovali podmienky na hospodársky a sociálne motivovaný antisemitizmus ako v strednej alebo východnej Európe. Možno povedať, že integrácia do bulharskej spoločnosti bola celkom úspešná.

Dlhodobým politickým cieľom Bulharska po obnovení samostatnosti bolo získanie Macedónska, lebo jeho slovanských obyvateľov vždy považovali za etnických Bulharov a aj samotné územie za súčasť stredovekého bulharského štátu. S cieľom získania tohto územia sa Bulharsko zapojilo po boku Grécka, Srbska a Čiernej Hory najprv do prvej balkánskej vojny proti Osmanskej ríši (1912 – 1913). Väčšinu macedónskeho územia si však po porážke Osmanskej ríše na jar 1913 medzi sebou rozdelili Srbsko (získalo územie tzv. Vardarského Macedónska, dnešnú Macedónsku republiku) a Grécko (získalo egejské Macedónsko, teda časť pobrežia Egejského mora). To viedlo v lete 1913 Bulharsko k druhej balkánskej vojne proti svojim nedávnym spojencom Srbsku a Grécku, ku ktorým sa pripojilo Rumunsko a nakoniec ešte aj bývalý spoločný nepriateľ – Osmanská ríša. Túto vojnu Bulharsko prehralo a stratilo väčšiu časť územia získaných v predošlej vojne a navyše v prospech Rumunska ešte aj územie južnej Dobrudže. Zo ziskov prvej balkánskej vojny si Bulharsko podržalo iba tzv. Pirinské (východné) Macedónsko, oblasť pohoria Rodopy a prístup k Egejskému moru v Trácii. Snaha získať stratené územia viedla Bulharsko v prvej svetovej vojne k spojenectvu s Nemeckom, Rakúsko-Uhorskom a Osmanskou ríšou (Tureckom). Hoci s nemeckou pomocou Bulhari Macedónsko v roku 1915 skutočne získali a po vstupe Rumunska do vojny na strane Dohody roku 1916 sa zmocnili aj celej Dobrudže, išlo iba o dočasné úspechy, lebo nemecko-rakúsky blok vojnu prehral, kým Srbsko (resp. budúca Juhoslávia), Grécko a Rumunsko boli na strane víťazov. Podľa mierovej zmluvy v Neully-sur-Seine z 27. novembra 1919 stratilo Bulharsko v prospech Kráľovstva SHS (od r. 1929 Juhoslávia) nielen všetky tieto dočasne získané územia v Macedónsku, ale aj oblasť okolo mesta Petrič a tzv. západné krajiny (územie okolo Bosilegradu a Caribrodu), v prospech Grécka prístup k Egejskému moru v Trácii a v prospech Rumunska znovu južnú Dobrudžu. Muselo tiež podobne ako ostatné porazené štáty značne redukovať svoju armádu. Pri tejto príležitosti boli z vojska prepustení takmer všetci židovskí dôstojníci, ktorých napokon nebolo veľa. Politické pomery v medzivojnovom Bulharsku boli veľmi nestabilné: krajina zažila najprv „poľnohospodársky režim Alexandra Stambolijského“, čo bola svojrázna diktatúra agrárnikov (1920 – 1923), krvavý pravicový prevrat Alexandra Cankova namierený proti Stambolijskému (9. júna 1923), pokus komunistov a ľavicových agrárnikov o kontraprevrat

(23. septembra 1923) a potom tri roky akejsi nevyhlásenej občianskej vojny spojenej s početným atentátmi. Situácia sa stabilizovala iba v roku 1926 a v nasledujúcich rokoch bol v Bulharsku postupne obnovený parlamentný režim. 19. mája 1934 pravicový politický klub „Zveno“ pomocou tajnej dôstojníckej organizácie „Vojenská liga“ uskutočnil ďalší prevrat. Parlament a všetky volené obecné a mestské zastupiteľstvá boli rozpustené a politické strany i hnutia zakázané. V Bulharsku bol oficiálne zavedený „režim bez politických strán“. V roku 1935 cár Boris III. zákulisnými machináciami odstavil „Zveno“ a „Vojenskú ligu“ a postupne zaviedol režim svojej osobnej moci navonok maskovaný obnovením ústavného poriadku. V roku 1938 a potom znovu koncom roku 1939 sa uskutočnili voľby do Národného zhromaždenia, no kandidáti mohli vystupovať len za seba, a nie ako predstavitelia politických strán, ktoré boli oficiálne aj naďalej rozpustené. Vláda a jednotliví ministri boli formálne iba nepolitickými odborníkmi zodpovednými cárovi.¹

Zákaz všetkých politických strán a hnutí sa v roku 1934 týkal aj antisemitických a fašistických organizácií, ktoré v Bulharsku vznikali už v dvadsiatych rokoch. Neoficiálne, samozrejme, tieto organizácie existovali ďalej (rovnako ako politické strany a hnutia) a keďže mali podporu nacistického Nemecka, vláda bola nútená tolerovať ich. Antisemitický a nacionálne-socialistický program mal predovšetkým Zväz bulharských bojových legiónov (Säjuz na bälgarskite bojni legioni – legionári) vedený záložným generálom Ivanom Lukovom a organizácia Ratnik (bojovník). Z prostredia *legionárov* a *ratnikov* vyšla veľká časť „ideových“ bulharských antisemitov, akým bol napríklad neskorší minister vnútra Petär Gabrovski alebo komisár pre židovskú otázku Alexander Belev. Obe organizácie viac-menej vegetovali na okraji politického života, mali však podporu nemeckého vyslanectva, ktoré ich využívalo ako nátlakovú skupinu proti bulharskej vláde. Časť legionárov, najmä bývalých dôstojníkov, prenikla aj do štátneho aparátu, najmä do policajného zboru. To bol aj prípad plukovníka Panteva, ktorý sa stal sofijským policajným riaditeľom a z tejto pozície kryl rôzne protižidovské akcie *ratnikov*, najmä ich pokus o pogrom v Sofii na jeseň 1939. Celá akcia však nemala podporu verejnosti, ktorá ju, naopak, odsúdila.² Treba dodať, že v Bulharsku existovala ešte ďalšia fašistická organizácia – Bulharské sociálne hnutie, ktoré založil prof. Alexander Cankov, vodca pravicového prevratu z 9. júna 1923. Hoci bol Cankov presvedčeným germanofilom, jeho

1 Podrobnejší výklad o bulharských politických dejinách tohto obdobia pozri: RYCHLÍK, J.: *Dějiny Bulharska*. 2. vydanie, Praha 2002, strana (s.) 288 – 315.

2 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata na bälgarskija narod za zaštita i spasjavane na evrejite v Bälgarija po vreme na vtorata svetovna vojna 1941 – 1944*. Dokumenti. Sofia 1978, dokument číslo (dok. č.) 2, s. 18 – 20.

organizácia nemala rasistický a vyslovene antisemitský charakter a inšpiráciu čerpala predovšetkým v talianskom fašizme.

Snaha získať naspäť územia stratené po prvej svetovej vojne postupne tlačila Bulharsko do spolupráce s nacistickým Nemeckom. Hoci po vypuknutí druhej svetovej vojny (1. septembra 1939) Bulharsko vyhlásilo neutralitu, nemecký vplyv bol v krajine čoraz silnejší. Pomocou Nemecka sa Bulharsku skutočne 7. septembra 1940 podarilo získať od Rumunska späť južnú Dobrudžu. Tento úspech podporil bulharské germanofilské kruhy. Treba si však uvedomiť, že takéto kruhy pôsobili aj v Rumunsku a Juhoslávii. Tu zrejme je počiatok predstavy bulharskej vlády, že nemeckú priazeň je potrebné si zaslúžiť a prispôbiť adekvátne aj postavenie Židov pomerom v Nemecku. V prostredí *ratnikov* sa tak na jeseň 1940 objavuje projekt protižidovského zákona s názvom Zákon na ochranu národa na spôsob nemeckých norimberských rasových zákonov.

Projekt zákona, ktorý vypracoval už spomínaný minister vnútra Petăr Gabrovski, má dátum 7. októbra 1940.³ V pôvodnom návrhu boli Židia definovaní v zásade podľa „rasových“ kritérií, hoci čiastočne modifikovaných náboženským princípom: za Žida bola považovaná osoba, ktorá mala židovských rodičov alebo židovského otca, ak neprijal kresťanskú vieru do 1. septembra 1940. Zákon obmedzoval Židom slobodu pohybu, znemožňoval nadobúdanie pôdy, obmedzoval majetkové práva a občianske slobody vôbec. Zákon mal mať iba rámcový charakter, lebo sa predpokladalo, že na jeho základe sa budú vydávať ďalšie protižidovské opatrenia. Gabrovski vypracoval aj dôvodovú správu k návrhu zákona, ktorý odôvodnil potrebou „udržať národnú čistotu bulharského štátu“. Tvrdil, že Židia sú a vždy zostanú cudzí bulharskému národu.⁴

Hoci cár Boris III. mal o osnove určité pochybnosti, nakoniec s ňou predbežne súhlasil s odôvodnením, že bude lepšie, ak Bulharsko vydá protižidovský zákon z vlastnej iniciatívy a vyhne sa tak prípadnému nátlaku Nemecka.⁵ Rovnaké stanovisko zaujal aj premiér Bogdan Filov a jeho kabinet. Osnova bola potom podaná v Národnom zhromaždení ako vládny návrh. Na rozdiel od pôvodného návrhu doznala určité zmeny, o ktorých bude ešte reč, no zásady sa nezmenili.

Prvé čítanie osnovy zákona sa uskutočnilo v Národnom zhromaždení v dňoch 15., 16. a 20. novembra 1940. Opozícia podrobila návrh kritike z právneho aj vecného hľadiska. Poslanec Petko Stajnov upozornil, že návrh zákona odporuje článku 57 platnej ústavy z roku 1879, lebo porušuje rovnosť všetkých

3 Centralen dăržaven archiv (CDA) Sofia, fond (f.) 190 [komisarstvo po evrejskite văprosi], opis (op.) 3, archivna edinica (a. e.) 63, list (l.) 103.

4 Tamže, l. 104. Dôvodová správa je priložená k návrhu zákona.

5 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 38, s. 65.

občanov pred zákonom. Z vecného hľadiska Stajnov odmietol rasové teórie ako nevedecké a zákon ako zbytočný, lebo Židia v Bulharsku nemajú žiadny hospodársky a politický vplyv.⁶ Ako sa ukázalo, podpora nemala jednoznačnú podporu ani u poslancov vládnej väčšiny. Poslanec Ivan Petrov tiež poukázal na nesúlad s ústavou a pozastavil sa najmä nad odobratím volebného práva Židom, čo odporovalo článku 60 ústavy.⁷ Rovnako kritické hlasy zazneli aj pri druhom čítaní 20. a 24. decembra 1940. Komunistický poslanec Todor Poljakov⁸ napr. upozornil na hrdinstvo židovských dobrovoľníkov počas bulharsko-srbskej vojny roku 1885 a vojakov počas prvej a druhej balkánskej vojny a prvej svetovej vojny.⁹ Opozícia poukazovala aj na to, že osnova nemá podporu bulharskej verejnosti. Vláda Bogdana Filova jednak disponovala v snemovni solídnu väčšinou.¹⁰ Dňa 24. decembra 1940 bol zákon schválený a po podpise cárom nadobudol platnosť 23. januára 1941.¹¹

Schválený Zákon na ochranu národa (Zakon za zaštita na naciata – ZZN) bol oproti pôvodnému návrhu ministra Gabrovskeho zákonom nie rámcovým, ale komplexným, a teda určoval pomerne podrobne, aké obmedzenia sa na Židov vzťahujú. Prvá časť zákona sa týkala existencie „protinárodných organizácií“, ktoré v budúcnosti nesmeli v Bulharsku existovať, a ak už existovali, boli teraz *ex lege* rozpustené. Táto časť mala čisto proklamatívny charakter a bola celkom bezvýznamná. Druhá časť sa týkala postavenia Židov. Pokiaľ išlo o definíciu, išlo o kombináciu rasového a náboženského chápania a ZZN preto nebol presnou kópiou norimberských rasových zákonov. Židom bola každá osoba, ktorá mala aspoň jedného z rodičov Žida; to však neplatilo, ak dieťa z takéhoto zmiešaného manželstva prijalo kresťanstvo ako svoju prvú vieru (§ 15). V praxi to znamenalo, že deti zo zmiešaných kresťansko-židovských manželstiev neboli považované za Židov, ak boli hneď po narodení pokrstené. Toto ustanovenie bolo vykoná-

6 Tamže, dok. č. 42, s. 71–72.

7 Tamže, dok. č. 45, s. 80–81.

8 Bulharská komunistická strana bola oficiálne zakázaná v r. 1924. Pri voľbách v roku 1938 a 1939 sa do Národného zhromaždenia dostali niektorí komunisti ako „nezavislí poslanci“, podobne ako poslanci iných rozpustených opozičných strán. Komunistickí poslanci až do roku 1941 mohli bez prekážok vykonávať svoj mandát. Po vypuknutí sovietsko-nemeckej vojny, hoci sa do nej Bulharsko nezapojilo, boli komunistickí poslanci a tiež niektorí ľavicoví agráристи (Bulharský ľudový poľnohospodársky zväz „Pladne“) zbavení mandátov a niektorí aj internovaní.

9 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 49, s. 85–86.

10 Z celkového počtu 160 poslancov zvolených do XXV. Národného zhromaždenia v r. 1939 bolo 8 komunistov, 1 nezávislý ľavicový poslanec, 5 ľavicových agráristov a 2 príslušníci občianskej opozície. Ostatní poslanci patrili k vládnej väčšine.

11 *Dăržaven vestnik (Štátny vestník)*, 23. 1. 1941, broj (číslo) 16.

vacím nariadením ministerstva vnútra „spresnené“ tak, že deti zo zmiešaných manželstiev nemali byť považované za Židov iba vtedy, ak židovský rodič bol bulharským občanom, manželstvo bolo uzatvorené kresťanskou cirkevnou formou najneskôr do 1. septembra 1940 a ak sa židovský rodič dal sám pokrstiť najneskôr do 23. januára 1941 alebo ak už pred 1. septembrom 1940 zomrel.¹² Na Židov boli uvalené tieto obmedzenia: v oblasti politických a občianskych práv (§ 21) strácali volebné právo aktívne aj pasívne, nemohli byť štátnymi ani verejnými zamestnancami, boli vylúčení zo služby v armáde, podliehali pracovnej povinnosti, nesmeli uzatvárať sobáše s Nežidmi a ak boli cudzincami, nemohli získať naturalizáciou bulharské štátne občianstvo. V oblasti osobnej slobody (§ 23) boli obmedzení v práve voľne sa sťahovať, lebo bez súhlasu policajných orgánov nemohli meniť svoje trvalé bydlisko, v oblasti majetkových práv (§ 24) nesmeli vlastniť pozemkový majetok. Na výkon slobodných povolání, štúdium v stredných a vysokých školách a hospodársku činnosť bol pre Židov stanovený *numerus clausus* (§ 25), pričom v určitých odvetviach nemohli podnikáť vôbec alebo nemohli byť spoločníkmi s vyšším podielom ako 49 % akcií podniku. ZZN všetkým Židom ukladal povinnosť prihlásiť do súpisu nehnuteľný aj hnuťelný majetok, pričom ich peňažné prostriedky mohli byť vinkulované na osobitných viazaných účtoch. Ministerstvo obchodu a priemyslu bolo oprávnené obmedzovať hospodársku a podnikateľskú činnosť Židov (§ 26). Obmedzené bolo zamestnávanie Židov, ako aj zamestnávanie Nežidov v židovských podnikoch, ktoré bolo možné viazať na osobitné povolenie. Židia boli povinní dať si upraviť svoje priezviská tak, aby nemali zakončenie bežné pri bulharských menách, teda na -ov a -ev (napr. Popov, Ivanov, Iliev). Toto opatrenie umožňovalo ľahšiu identifikáciu Židov. Konečne v záverečných ustanovenia ZZN stanovoval výnimky z ustanovenia zákona. Spod protižidovských opatrení boli oslobodení Židia – bulharskí občania narodení v Bulharsku, ak boli pokrstení do 1. septembra 1940 alebo uzatvorili manželstvo s Nežidom pred 1. septembrom 1940 a dali sa pokrstiť pred 23. januárom 1941 (teda pred platnosťou ZZN). Ustanovenia ZZN sa nevzťahovali ani na Židov – účastníkov boja za nezávislosť Bulharska, ako ani na vdovy a siroty po nich a na Židov vyznamenaných medailou „Za odvalu“ (*Za chrabrosť*).

Na základe tajných rokovaní medzi Bulharskom a Nemeckom bulharská vláda nového ministerského predsedu germanofila Bogdana Filova pristúpila 1. marca 1941 k Paktu troch a stala sa tak oficiálnym spojencom Nemecka. Súčasne Bulharsko súhlasilo so vstupom nemeckej armády na svoje územie.¹³ Nasledovala nemecká agresia nielen proti Grécku a Juhoslávii. Na tento útok

12 Pravidníkät po prilagane na ZZN. *Däržaven vestnik*, godina (ročník) 1941, broj 36; Naredba po prilagane na ZZN. *Däržaven vestnik*, godina 1941, broj 40.

13 SIRKOV, D.: *Vänšna politka na Bälgarija 1938 – 1941*. Sofia 1979, s. 292 – 294.

Nemecko využilo bulharské územie a súhlasilo aj s tým, aby bulharská armáda od 19. apríla postupne okupovala Macedónsko, Tráciu a oblasť okolo mesta Pirov v juhovýchodnom Srbsku. Iba západná časť Macedónska bola pripojená spolu s Kosovom k Talianmi ovládanému „Veľkému Albánsku“. Pripojením nových území pribudlo Bulharsku asi 12 000 Židov, na ktorých boli hneď rozšírené všetky protizidovské predpisy ZZN. Keďže ten neumožňoval cudzím Židom získať udelením bulharské občianstvo, dostali sa Židia na nových územiach do postavenia cudzincov.¹⁴

Pristúpenie Bulharska k Paktu troch sa skoro prejavilo aj v protizidovskej politike. V júni 1941 minister financií Dobri Božilov predložil Národnému zhromaždeniu osnovu zákona o mimoriadnej dani zo židovského majetku vo výške 20 – 25 % jeho hodnoty. Národné zhromaždenie rokovalo o návrhu zákona na mimoriadnom zasadnutí 21. júna. Proti návrhu vystúpil opozičný poslanec Nikola Mušanov, ktorý dokonca tvrdil, že taký prísny zákon nebol vydaný ani v Nemecku.¹⁵ No napriek týmto protestom Národné zhromaždenie zákon schválilo a po publikovaní v *Štátnom vestníku* 14. júla vstúpil do platnosti.¹⁶ Hoci bol zákon oficiálne odôvodnený tým, že ide o príspevok Židov k vojnovému úsiliu a Dobri Božilov dokonca „vysvetlil“, že Židia sa tým odvdávajú bulharskému štátu za to, že im umožnil zbohatnúť, skutočný cieľ bol iný: pomerne prosperujúci macedónski a trácki Židia mali naplniť prázdnu štátnu pokladnicu a okrem toho mali byť aj podlomené ich hospodárske pozície.¹⁷ Reálne sa podarilo uskutočniť iba druhú časť zámeru, lebo daň mala pre väčšinu židovských podnikov v skutočnosti likvidačný charakter. Dňa 2. septembra 1941 Božilov verejne potvrdil, že ministerstvo financií dostalo tisíce žiadostí o povolenie odkladu platenia dane. Všetky tieto žiadosti ministerstvo financií zamietlo s poukazom na zlú finančnú situáciu štátu, no napriek tomu sa vo väčšine prípadoch celú daň nepodarilo vybrať. Židia síce boli ožobračení, no štátna pokladnica napriek tomu zostala prázdna.¹⁸

-
- 14 Na základe vládneho nariadenia č. 3156 z 5. 6. 1941 bolo udelené bulharské štátne občianstvo všetkým bývalým juhoslovanským a gréckym občanom „bulharského pôvodu“. Pre ostatných bývalých juhoslovanských a gréckych občanov žijúcich na pripojenom území bola stanovená opčná lehota do 1. 3. 1943, no bulharskými občanmi sa mohli stať iba vtedy, ak do tohto dňa nenadobudli občianstvo iného štátu. § 4 ods. 2 vládneho nariadenia výslovne stanovil, že udelenie bulharského občianstva a opčná lehota sa nevzťahujú na „osoby židovského pôvodu“. Text nariadenia pozri: BARUCH, N.: *Otkupăt. Car Boris i sădbata na bălgarskite evrei*. Sofia 1991, s. 171 – 172.
- 15 VELJANOVSKI, N.: *Makedonskoto prašanje vo bugarskiot parlament 1941 – 1944*. Skopje 1996, s. 92.
- 16 *Dăržaven vestnik*, 14. 7. 1941, broj 151.
- 17 VELJANOVSKI, N.: *Makedonskoto prašanje vo bugarskiot parlament 1941 – 1944*, s. 93.
- 18 KOLONOMOS, Ž. – VESKOVIČ – VANGELI, V.: *Evreite vo Makedonija vo vtorata svetska vojna 1941 – 1945*. Zbornik na dokumenti. I. Skopje 1986, s. 86.

Dňa 13. decembra 1941 Bulharsko formálne vypovedalo vojnu Veľkej Británii a USA a zapojilo sa teraz už otvorene do druhej svetovej vojny, hoci so ZSSR Bulharsko vo vojnovom stave nebolo a udržovalo s ním aj diplomatické styky. Viera vo víťazstvo Nemecka sa odrazila aj v nových protižidovských zákonoch. Dňa 25. júna 1942 vláda predložila v Národnom zhromaždení návrh zákona, podľa ktorého bol kabinet splnomocnený vydávať nariadenia na úplné vyradenie Židov z hospodárskeho života. Zvyšky opozície v Národnom zhromaždení opäť protestovali. Poslanec Petko Stajnov v emotívnom prejave povedal, že Židia v Bulharsku už stratili všetky práva aj majetok a že zostáva iba vyhlásiť ich za otrokov. Svoje vystúpenie zakončil výkrikom: „*Ale v bulharskom cárstve nemôžu byť otroci!*“¹⁹ Minister Gabrovski, ktorý návrh zákona predložil, však všetky námietky odmietol s poukázaním na to, že židovská otázka sa dnes rieši v celej Európe a v tomto procese nemôže ani Bulharsko stať bokom.²⁰ Zákon bol potom schválený v navrhovanom znení 28. júna 1942, cár Boris III. ho podpísal 4. júla a o päť dní neskôr vstúpil do platnosti.²¹ Na jeho základe vydala vláda 26. augusta 1942 nariadenie, ktorým bol jednak novelizovaný a sprísnený ZZN, jednak boli zriadené nové inštitúcie na „riešenie židovskej otázky“.²² Nariadenie z 26. augusta 1942 v § 8 predovšetkým novým spôsobom upravovalo definíciu Žida, lebo za Židov boli nabadúce považované aj osoby, ktorých starí rodičia pôvodne náležali k židovskému vierovyznaniu, aj keď neskôr konvertovali k niektorému kresťanskému náboženstvu. Židovskí miešanci sa považovali za Židov, ak mali aspoň dvoch židovských starých rodičov alebo iba jedného židovského starého rodiča, no minimálne jeden ďalší predok druhého stupňa prijal židovskú vieru. Táto nová definícia znamenala priblíženie bulharskej normy nemeckým norimberským rasovým zákonom. Ustanovenie o rôznych výnimkách pre pokrstených Židov žijúcich v zmiešaných manželstvách a hrdinov zostalo síce v zásade v platnosti (§ 10), no podľa § 52 a doplňujúceho nariadenia zo 4. septembra 1942²³ sa oslobodenie nevzťahovalo na tých hrdinov a vyznamenaných, ktorí sa dopustili alebo v budúcnosti dopustia „*protištátnej trestnej činnosti*“ alebo špekulácie a na pokrstených Židov, ktorí uzavreli kresťanský sobáš s Nežidom, ak manželstvo zaniklo alebo zanikne rozvodom a nezostali z neho ešte žijúce deti. Okrem toho každá osoba, ktorá chcela byť oslobodená od protižidovských opatrení, o to musela sama požiadať najneskôr

19 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata, dok.* č. 77, s. 129.

20 VELJANOVSKI, N.: *Makedonskoto prašanje vo bugarskiot parlament 1941 – 1944*, s. 99.

21 *Däržaven vestnik*, 9. 7. 1942, broj 148.

22 *Däržaven vestnik*, 29. 8. 1942, broj 192.

23 *Däržaven vestnik*, godina 1942, broj 201.

do 1. októbra 1942 a predložiť súčasne príslušné doklady odôvodňujúce nárok na oslobodenie. Dá sa predpokladať, že v takej krátkej lehote žiadateľ nebol schopný doklady predložiť a jeho nárok preto zanikol. Nariadenie z 26. augusta ďalej sprísňovalo všetky protizidovské opatrenia: Židia podliehali osobitnému súpisu a policajnej registrácii (§ 12), ak neboli pokrstení, nesmeli mať bulharské krstné mená (§ 13), ak nemali úľavy, museli nosiť od desiateho roku veku s platnosťou od 29. septembra 1942 žltú hviezdu (§ 14). Židovské domy a podniky museli byť od 15. septembra 1942 viditeľne označené (§ 22). Židia nemohli vlastniť automobily, rozhlasové prijímače, telefónne stanice (§ 23), nesmeli bývať v hoteloch, okrem tých, ktoré pre nich boli vyhradené (§ 31), administratívne a policajné orgány mohli Židom zakázať prístup do určitých častí mesta a do verejných zariadení. Manželstvá Židov s Nežidmi uzatvorené po 23. januáru 1941 boli vyhlásené za neplatné (§ 24), zakázané a trestné boli aj pohlavné styky medzi Židmi a Nežidmi. Židia nesmeli mať nežidovské slúžky, bola pre nich stanovená maximálna výmera bytu. Židia mohli byť vysťahovaní zo Sofie do iných miest alebo aj do cudziny (§ 29).

Nariadenie obsahovalo časti aj nové zostrené predpisy pre hospodársku činnosť Židov a likvidáciu židovských podnikov, teda arizáciu. Židovský majetok podliehal novému súpisu a vlastníci boli povinní všetok majetok a najmä akcie prihlásiť v Bulharskej národnej banke v jednomesačnej lehote. Akúkoľvek hospodársku činnosť mohli Židia vykonávať iba vtedy, ak im to bolo výslovne povolené, a to iba v jednom závode s kapitálom neprevyšujúcim 500 000 leva (§ 32). Výrobu nemohol vlastník rozširovať, ani pokiaľ išlo o množstvo, ani pokiaľ išlo o sortiment. Peniaze museli uložiť na viazané účty v Bulharskej národnej banke. Likvidáciu židovských podnikov umožňoval na základe rozhodnutia ministerstva obchodu už § 26 ZZN, no vtedy bola ešte možná tzv. dobrovoľná arizácia, teda odpredaj podniku alebo podielu v ňom kresťanskému uchádzačovi. Nové nariadenie, naopak, predpokladalo nútenú arizáciu, ktorú od 1. septembra 1942 uskutočňovali komisie zostavené Komisariátom pre židovskú otázku (o ňom pozri ďalej), v ktorom zasadali dvaja pracovníci komisariátu a sudca vymenovaný predsedom okresného súdu, a v prípade podnikov s kapitálom nad 600 000 leva alebo s obratom nad 3 000 000 leva ešte aj zástupcovia ministerstva financií a ministerstva obchodu. Takáto komisia ustanovila do podniku likvidátora, ktorý majetok po uspokojení záväzkov predal v dražbe. V prípadoch hodných zreteľa bol so súhlasom komisie možný aj priamy predaj vopred schválenému uchádzačovi. Peniaze z dražby či predaja boli v každom prípade prevedené na viazaný účet v Bulharskej národnej banke. Pri akciových spoločnostiach bola arizácia možná aj predajom alebo prevodom akcií deponovaných nútene tiež v Bulharskej národnej banke. Štát mal pri arizácii predkupné právo.

Novozriadenými inštitúciami sa stal Komisaríat pre židovské otázky (Komisarstvo za evrejskite vprosni – KEV) pri ministerstve vnútra (§ 1). Do jeho čela bol 3. septembra 1942 vymenovaný Alexander Belev, ratník a fanatický antisemita, ktorý už predtým viedol „výskumnú skupinu pre riešenie židovskej otázky“ na ministerstve vnútra.²⁴ KEV mal svoje sídlo v Sofii, no podľa potreby posielal do jednotlivých oblastí splnomocnených delegátov. Do kompetencie KEV-u patrili predovšetkým nútené arizácie, teda likvidácia a predaj židovských podnikov a opatrenia na vyradenie Židov z verejného a hospodárskeho života. Pri realizácii týchto opatrení boli úrady štátnej správy povinné poskytnúť delegátom KEV-u potrebnú pomoc. V tejto súvislosti je potrebné dodať, že so Židmi v tzv. nových územiach, teda v Macedónsku a Trácii, zaobchádzal KEV ako „s cudzincami“ oveľa prísnejšie ako so Židmi v „starom Bulharsku“. § 36 ods. 3 nariadenia z 26. augusta 1942 výslovne stanovil, že Židia „na oslobodenom území“ sú bez výnimky povinní v lehote dvoch týždňov (*sic!*) likvidovať svoje priemyslové závody a obchodné podniky a nemôžu vykonávať ani žiadne slobodné povolanie. V Macedónsku tiež nebolo vydané ani jedno povolenie na hospodársku činnosť, hoci v starom Bulharsku boli v tom čase ešte vydávané.²⁵

Súčasne s KEV-om bola zriadená jediná Židovská centrála s núteným členstvom a názvom Židovské obce (*Evrejski obštiny* – EO), fungujúca na spôsob nemeckých „Judenratov“. EO sa ako celok skladala z miestnych židovských obcí. Na čele každej židovskej obce stálo židovské konzistórium (*evrejska konsistorija*), v Sofii sídlilo ústredné konzistórium. Židovské obce existovali v mestách a okresoch, kde žil väčší počet Židov. Ako celok bola EO podriadená KEV-u a jej pobočky delegátom KEV-u. EO vyberali od Židov náboženské dane a poplatky, ako aj poplatky za rôzne kultové úkony, no tieto peniaze museli byť podľa nariadenia z 27. januára 1943 ukladané na osobitný účet KEV-u, ktorý potom potvrdzoval rozpočty jednotlivých a uvoľňoval príslušné sumy.²⁶ V praxi KEV disponoval peniazmi úplne voľne a bez akejkoľvek kontroly, takže v konečnom dôsledku Židia platili za vlastnú perzekúciu.

Prípravy na „konečné riešenie židovskej otázky“ v Bulharsku sa začali ešte na jeseň 1942. Verbálnou nótou nemeckého vyslanectva bulharskému ministerstvu zahraničných vecí číslo A 4318/42 z 15. októbra 1942 vyjadrila nemecká vláda ochotu prevziať bulharských Židov spoločne s rumunskými za poplatok 250 ríšskych mariek (RM) za osobu. Dňa 12. novembra 1942 bulharská vláda vyjadrila svoj súhlas s nemeckým návrhom, no súčasne upozornila, že časť

24 CDA, f. 190, Inventár fondu KEV (úvod).

25 CDA, f. 190, op. 3, a. e. 63.

26 CDA, f. 190, op. 3, a. e. 63, l. 58.

Židov hodlá zamestnať na stavebných prácach doma, a okrem toho vyhlásila, že poplatok 250 RM za osobu je príliš vysoký.²⁷ V januári 1943 prišiel do Sofie ako poradca pre riešenie židovskej otázky SS-Hauptsturmführer Theodor Dannecker, Eichmannov spolupracovník, ktorý spolu s nemeckým vyslancom v Sofii Adolfom Heinz-Beckerlom ihneď začal rokovania s ministrom vnútra Gabrovským o „konečnom riešení židovskej otázky“. Dňa 2. februára 1943 sa Gabrovskí s Danneckerom dohodli, že Židia z Macedónska, Trácka a západných krajín budú odovzdaní pod nemeckú „ochranu“, keďže ide o nežiaduce osoby bez štátneho občianstva. Podrobnosti mali byť stanovené po dohode s Belevom, ktorého Dannecker navštívil ešte 2. februára.²⁸ Belev s akciou súhlasil a na Danneckerov návrh navrhol, aby bola rozšírená aj o „nežiaducích Židov“ (*unerwünschte Juden*) zo „starých území“ Bulharska.²⁹ Dňa 16. februára 1943 oznámil Dannecker Hlavnému ríšskemu úradu bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) v Berlíne, že bulharská vláda plán schválila 12. februára.³⁰ Dňa 22. februára 1943 Belev a Dannecker podpísali formálnu dohodu, podľa ktorej malo byť z „nových oblastí“ deportovaných do Nemecka 20 000 Židov. Keďže počet Židov v nových oblastiach bol nižší ako 20 000, vyčiarkol Belev z dohody slová „z nových bulharských krajín Macedónska a Trácie“, a tým rozšíril deportácie aj na staré Bulharsko.³¹ Rátalo sa s tým, že zo „starých území“ budú deportovaní najmä Židia komunisti a ľavičiari. Dňa 2. marca 1943 vláda po určitej diskusii prijala Belevov návrh.³² Ostatní Židia podliehali občianskej pracovnej mobilizácii, čo znamenalo ich sústredenie do pracovných táborov.³³

Ako prví boli deportovaní Židia z bývalého gréckeho územia (egejské Macedónsko a západná Trácia, dnes súčasť Grécka). V noci z 3. na 4. marca 1943 boli policajnými a vojenskými jednotkami internovaní a v dňoch 5. – 9. marca 1943 v zaplombovaných vagónoch dopravení cez Dupnicu a Sofiu do dunajského prístavu Lom. Tu boli odovzdávaní nemeckým orgánom. Dunajské lode potom dopravovali Židov do Viedne a odtiaľ transporty pokračovali po železnici cez

27 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 90, s. 146 – 147.

28 KOLONOMOS, Ž. – VESKOVIČ-VANGELI, V.: *Evreite vo Makedonija*, dok. č. 313, s. 731.

29 *Bálgarija – svoenravnijat sájuznik na tretija rajch*. Dokumenti. Sofia 1992, dok. č. 82, s. 113 – 114.

30 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 96, s. 157 – 158.

31 Tamže, dok. č. 98, s. 160 – 161. Fotokópiu dohody s prečiarknutým textom „z novo oslobodených území“ pozri: RYCHLÍK, J.: *Dějiny Bulharska*, s. 326.

32 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 99, s. 162 – 164.

33 KOLONOMOS, Ž. – VESKOVIČ-VANGELI, V.: *Evreite vo Makedonija*, s. 120.

Břeclav a Katowice do vyhladzovacieho tábora v Treblinke. Prvé dve lode odplávali z Lomu 20. marca a nasledujúci deň vyplávali ešte ďalšie dve. Spolu bolo deportovaných 4219 ľudí. Nie je známe, že by niektorý zo Židov prežil.³⁴

Nasledovali deportácie vo vardarskom Macedónsku, teda z územia dnešnej Macedónskej republiky. V noci z 10. na 11. marca 1943 Židov internovali a dopravili do koncentračného tábora v Skopji, kde ich uväznili v provizórnom koncentračnom tábore zriadenom v továrni a skladiisku štátneho tabakového monopolu. Dňa 22. marca odišiel zo Skopje prvý železničný transport a ďalšie pokračovali 25. marca a 29. marca 1943. Všetky vlaky smerovali cez Niš, Belehrad a Chorvátsko do Viedne a ďalej cez Břeclav a Katowice do Treblinky. Podľa správy nemeckého vyslanectva v Sofii vyviezli 7122 osôb, z ktorých sa nikto nezachránil.³⁵ V dňoch 16. – 18. marca 1943 boli deportovaní aj Židia z oblasti Pirotu a Bosilegradu, teda oblastí patriacich v medzivojnovom období k Juhoslávii, resp. konkrétne k Srbsku. Tí boli sústredení v Pirote a odvezení po železnici cez Niš a Belehrad do Poľska. Ani z nich sa nikto nezachránil.³⁶

Správy o akcii proti Židom v egejskej oblasti sa dostali do Bulharska ešte 4. marca a vyvolali medzi Židmi veľké obavy. Akciu na záchranu bulharských Židov podnikol ako prvý Jako Baruch z Kjustendilu. Baruch, v medzivojnovom období funkcionár sociálno-demokratickej strany v Kjustendilu a predseda „Jewish Agency“ v Bulharsku, sa dozvedel, že kjustendilských Židov majú internovať 9. marca. Preto navštívil 7. marca v Sofii svojho spolužiaka a osobného priateľa, podpredsedu Národného zhromaždenia Dimatára Peševa. Pešev vyhlásil, že o deportáciách nič nevie, no telefonicky sa spojil s policajným riaditeľom v Kjustendile, s ktorým sa osobne poznal, a ten mu túto prísne tajnú informáciu potvrdil. Baruch oznámil Peševovi, že v Kjustendile vznikol osobitný výbor Bulharov, ktorý chce intervenovať proti deportáciám. Keďže na 9. marca bolo zvolané zasadnutie Národného zhromaždenia, Pešev sa s Baruchom dohodol, že v ten istý deň navštívi parlament oficiálna delegácia občanov z Kjustendilu.³⁷

Dňa 9. marca sa delegácia skutočne dostavila a informovala Peševa, že v noci začala kjustendilská polícia internovať Židov. Skoro sa ukázalo, že akcia proti Židom už započala aj v Plovdive, kde však na obranu Židov zasiahol metropolita

34 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 120, s. 202 – 203; MATKOVSKI, I.: *Istorija na evreite vo Makedonija*. Skopje 1983, s. 154 – 163.

35 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 115, s. 190.

36 Tamže, dok. č. 120, s. 203.

37 NISSAN, O.: The Bulgarian Exception. *Yad Vashem Studies*, zväzok 7, 1968, s. 96 – 97; KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 192, s. 311 – 312.

pravoslávnej cirkvi Kiril a dosiahol ich prepustenie v Slivene, Dupnici a iných mestách. Pešev spolu s delegáciou a niektorými ďalšími poslancami požiadali ihneď o audienciu u Filova, ktorý ich však odmietol prijať. Celá skupina preto navštívila ministra vnútra Gabrovského. Ten sa dostal do komplikovanej situácie. Keďže celá deportačná akcia mala byť pred verejnosťou držaná v tajnosti, minister tvrdil, že žiadne zhromažďovanie Židov nenariadil a že musí ísť o omyl³⁸ podriadených zložiek. To Pešev okamžite využil a požiadaval Gabrovského aby – keďže ide o „omyl“ – nariadil okresným policajným náčelníkom akciu zastaviť a Židov prepustiť. Peševa podporili aj iní poslanci. Gabrovski sa po vzrušenej debate podriadil a telefonicky akciu odvolal.³⁸

Pešev sa neobmedzil iba na intervenciu u Gabrovského, ale začal veľkú politickú akciu. 17. marca 1943 z Peševovej iniciatívy 42 poslancov zaslalo Filovovi protestný list požadujúci zastavenie deportácií a ponechanie Židov v Bulharsku. Medzi podpísanými bol aj Alexander Cankov, vodca fašistického Bulharského sociálneho hnutia. Poslanci argumentovali tým, že Židov je v Bulharsku málo, nepredstavujú žiadne nebezpečenstvo a okrem toho ide o bulharských občanov, ktorých neslobodno vyháňať z vlastnej krajiny.³⁹ Filov sa rozhodol neponchať Peševovu akciu bez odpovedi. 20. marca sa listom zaoberala vláda, ktorá sa rozhodla predložiť v parlamente otázku dôvery. Keďže bolo isté, že vláda dôveru získa, chcel Filov v snemovni nastoliť požiadavku Peševovho odstúpenia z funkcie podpredsedu Národného zhromaždenia.⁴⁰ S plánom vyslovil 23. marca súhlas aj cár. Nasledujúci deň – 24. marca – predložila Filovova vláda skutočne v snemovni formálne otázku dôvery. Filov potom ostro zaútočil na Peševa, ktorý sa však bránil a odmietol rezignovať. Pešev bol potom hlasovaním z funkcie odvolaný.⁴¹

Peševova akcia mala v Bulharsku pomerne veľký ohlas⁴² a potlačenie jeho „vzbury“ už nemohlo zabrániť vzniku širokého opozičného frontu proti deportáciám, v ktorom sa dočasne spojila legálna aj nelegálna opozícia, pravoslávna cirkev, občianske združenia aj jednotliví občania. Poslanec Petko Stajnov podal 22. marca Filovovi a Gabrovskému písomnú interpeláciu vo veci deportácií Židov z egejskej oblasti. Pýtal sa, či je pravda, že úrady sa správali nehumánne

38 OLIVER, H.: *We were saved*. Sofia 1988, s. 154–162; BARUCH, N.: *Otkupät*, s. 163–166; KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 192, s. 311–313.

39 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 103, s. 167–169.

40 Tamže, dok. č. 105, s. 170.

41 Tamže, dok. č. 109, s. 174–175.

42 O udalosti podalo správu aj slovenské vyslanectvo v Sofii. Pozri: Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), škatuľa (šk.) č. 206, PZ Sofia 27. 3. 1943.

a deportovali aj malé deti. Okrem toho chcel vedieť, aké majú egejskí a macedónski Židia štátne občianstvo, a argumentoval, že ak Macedónsko a Trácia sú súčasťou Bulharska, je potrebné s tamojšími Židmi zaobchádzať ako s bulharskými občanmi.⁴³ Dňa 2. apríla sa uskutočnilo zasadnutie najvyššieho orgánu bulharskej pravoslávnej cirkvi (svätého synodu), na ktorom sa biskupi rozhodli protestovať proti deportáciám. Proti deportáciám vystúpil metropolita Stefan⁴⁴, ktorý mal veľký vplyv na cára. Bývalý cárrov poradca Stojan Kosturkov sa obrátil 20. marca na panovníka s prosbou, aby bolo Židom dovolené zostať v Bulharsku.⁴⁵ U bulharskej vlády intervenovali aj diplomatickí zástupcovia iných štátov, proti deportáciám vystúpil aj katolícky biskup v Skopje.⁴⁶ Dňa 21. mája sa kabinet uzniesol, že zatiaľ nebudú deportovaní, no budú vystahovaní zo Sofie na vidiek a okrem lekárov, lekárnikov a niektorých iných špecialistov budú na základe pracovnej povinnosti povolani do pracovných jednotiek. Protesty verejnosti medzitým pokračovali. Dňa 24. mája, v deň pravoslávneho sviatku sv. Cyrila a Metoda, sa uskutočnila pred cárskym palácom v Sofii veľká demonštrácia proti deportáciám Židov. Tú síce polícia rozohnala, no v konečnom dôsledku tento občiansky protest zrejme posilnil tie kruhy v bulharskej vláde, ktoré sa stavali proti deportáciám. K tejto skupine ministrov sa napokon pridala aj cár Boris III., a tak otázka deportácií Židov zo „starého Bulharska“ bola odložená na neurčito.⁴⁷ Keď nemecký vyslanec v Sofii Beckerle v polovici augusta 1943 navštívil Filova a intervenoval vo veci obnovenia deportácií, dostal vyhybavú odpoveď.⁴⁸ Nemecký diplomat potom tlmočil berlínskemu ministerstvu zahraničných vecí názor, že bulharská vláda Židov nevydá.⁴⁹

Od jesene 1943 sa židovská otázka postupne začala dostávať do celkom novej polohy. Bolo už jasné, že Nemecko vo vojne prehráva a jeho porážka bude znamenať pre Bulharsko novú národnú katastrofu. Za tejto situácie sa už nikto nechcel v židovskej otázke príliš angažovať. Režim bol zasiahnutý vnútornou krízou, ktorá sa ešte prehĺbila po neočakávanej smrti cára Borisa 28. augusta 1943. Za maloletého Simeona II. prevzala vládu regentská rada na čele s Bogdanom Filovom, ktorého vo funkcii predsedu vlády vystriedal Dobri Božilov. Nový kabinet sa snažil postupne odpútať od Nemecka. Myšlienka na vystahovanie

43 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 108, s. 173 – 174.

44 Tamže, dok. č. 112, s. 177.

45 Tamže, dok. č. 106, s. 170 – 171.

46 Tamže, dok. č. 115, s. 192.

47 Tamže, dok. č. 137, s. 218 – 221. SNA, f. MZV, šk. č. 206, PZ Sofia, č. 20/T/43-80.

48 KOEN, D. – DOBRIJANOV, T. – MANAFOVA, R. – TANEV, S. (eds.): *Borbata*, dok. č. 144, dok. č. 234.

49 Tamže, dok. č. 145, s. 235 – 236, dok. č. 147, s. 239 – 240.

Židov bola preto definitívne opustená a vláda sa aj snažila zbaviť najviac kompromitovaných ľudí. V Božilovom kabinete sa preto už nenašlo miesto pre Petära Gabrovského a neskôr musel z funkcie odísť aj Alexander Belev. Nový minister vnútra Dočo Christov na porade okresných policajných riaditeľov 2. októbra 1943 oficiálne oznámil, že „*sťahovať Židov viac nebudeme, tam, kde sú, tam aj ostanú.*“⁵⁰ Výsledkom tejto „novej politiky“ bolo aj čiastočné zrušenie zákazu Židov bývať v Sofii a určitá, aj keď obmedzená, možnosť ich návratu koncom roku 1943. Božilov bol 1. júna 1944 vystriedaný Ivanom Bagrjanovom, ktorý začal za chrbtom Nemecka v Káhire tajné rokovania o prímerí medzi Bulharskom a západnými Spojencami. Snaha dostať Bulharsko z vojny viedla bulharskú vládu aj k zmene postoja v židovskej otázke. Na mimoriadnom zasadnutí Národného zhromaždenia 22. augusta 1944 poslanci vládnej väčšiny otvorene vyhlásili protižidovské zákony za „omyl“.⁵¹ Vláda na to reagovala tým, že 31. augusta 1944 revidovala zákon na ochranu národa a vypustila najviac diskriminačné paragrafy.⁵² Išlo o polovicáté riešenie, ktoré v danej situácii bolo neadekvátne. Židia už skôr začali húfne opúšťať pracovné útvary aj pridelené bydliská a časť z nich odišla k partizánskym oddielom, ktoré už dlhší čas operovali v bulharských horách. Zhodou okolností práve židovskí príslušníci jednej partizánskej jednotky spoznali náhodou na železničnej stanici v Kjustendilu bývalého šéfa KEV-u Alexandra Beleva a bez súdu ho na mieste zastrelili. V chaose prvých septembrových dní, keď sa Červená armáda objavila na Dunaji a ZSSR vypovedal Bulharsku vojnu, rozhodla sa nová bulharská vláda Konstantina Muravieva vyhlásiť amnestiu pre politických väzňov, ktorá sa týkala aj porušovania protižidovských nariadení.⁵³ No tento akt už nemal žiadny význam, lebo 9. septembra 1944 bola Muravievova vláda zvrhnutá prevratom strán tzv. Vlasteneckého frontu s dominantným postavením komunistov a postupujúcou sovietskou armádou. Nová vláda všetky protižidovské opatrenia formálne zrušila 13. októbra 1944.⁵⁴

Bulharskí Židia boli okrem Židov v Dánsku a Fínsku jedinou židovskou komunitou v nacistami ovládanej Európe, ktorá sa za druhej svetovej vojny vyhla deportáciám do táborov smrti v okupovanom Poľsku a ktorá druhú svetovú vojnu prežila. Stalo sa tak napriek tomu, že Bulharsko bolo spojencom nacistického Nemecka a malo na svojom území aj nemecké jednotky. Skutočnosť, že bulharská vláda odmietla vydať Nemecku svojich židovských občanov, získala Bulharsku v spojeneckých štátoch a najmä u medzinárodných židovských organizácií po

50 Tamže, dok. č. 148, s. 241.

51 DIMITROV, I.: *Ivan Bagrjanov. Caredvorec, politik, dържавник*. Sofia 1995, s. 81.

52 *Dържавен вестник*, 5. 9. 1944.

53 *Dържавен вестник*, 8. 9. 1944, broj 196, príloha.

54 *Dържавен вестник*, 16. 10. 1944, broj 227.

vojne veľké uznanie a sympatie. Na druhej strane však treba vidieť, že aj v Bulharsku existovali veľmi prísne protižidovské zákony a najmä, že to boli práve bulharské úrady, ktoré organizovali deportácie Židov z Macedónska a Trácie, keď sa tieto oblasti dostali v roku 1941 pod bulharskú správu. Otázku, prečo boli deportovaní macedónski a trácki Židia, keď sa bulharskí Židia zachránili, si už položilo viac historikov, ale žiadny nenašiel uspokojivú a vyčerpávajúcu odpoveď. Možno jednak vysloviť takúto teóriu: územie Macedónska a Trácie dalo Nemecko Bulharsku iba do dočasnej správy, definitívne sa o nich malo rozhodnúť iba po „konečnom víťazstve“. Bulharská vláda si nebola celkom istá, či tieto územia udrží. Je možné, že deportáciou Židov sa snažila jednak Nemecku zavďačiť, jednak chcela posilniť bulharský etnický charakter pripojeného územia, lebo Židia v Macedónsku a Trácii sa na rozdiel od Židov v Bulharsku za Bulharov spravdila nepovažovali. Záchrana Židov v „starom Bulharsku“ bola nepochybne výsledkom kombinovaného tlaku verejnosti a legálnej aj nelegálnej opozície a dôsledkom zmeny vojnovnej situácie. Je aj pravdepodobné, že bulharských Židov zachránili nepriamo Židia z nových území, lebo tragédia macedónskych a tráckych Židov vyvolala odpor bulharskej spoločnosti proti deportáciám.⁵⁵

55 Túto teóriu vyslovila v rozhovore so mnou Iskra Baeva, profesorka modernej histórie na Univerzite sv. Klimenta Ochridského v Sofii.

Konečné riešenie v juhoslovanskom Macedónsku

Trajčo Arsov (Macedónsko)

Komunity sefardských Židov žili v multikultúrnom, Turkami ovládanom Balkáne, po niekoľko storočí. Počas tohto obdobia boli antisemitské praktiky niečím neznámym. Otáznik nad ďalším osudom balkánskych Židov priniesol až vznik moderných národných štátov, keď sa ich inkorporácia do konceptu etnicky a konfesiónálne homogénneho štátu ukázala veľmi zložitá.¹ Židia, ktorí skončili v srbskej časti Macedónska, prežili od konca tureckej nadvlády po vypuknutie 2. svetovej vojny tri desaťročia naplnené relatívnym pokojom a prosperitou. Nástup Tretej ríše do juhovýchodnej Európy tak nebol len dôvodom na zvýšenú obozretnosť dovtedy životaschopnej a pulzujúcej komunity macedónskych Židov, ale znamenal do budúcnosti aj najväčšiu hrozbu pre ich prežitie. Vládu nad väčšinou juhoslovanského Macedónska podľa nemecko-talianskej dohody prevzalo kolaborujúce Bulharsko a od apríla 1941 sa otázka 7762 macedónskych Židov stala vnútorne spojenou s politikou vlády v Sofii. Keď v septembri 1944 bulharská nadvláda nad Macedónskom pod tlakom Červenej armády skolabovala, ostalo v provincii z pôvodného počtu len mizivé percento; 7144 z nich, teda 92 %, už v marci 1943 zmizlo v plynových komorách Treblinky. Táto štúdia si kladie za cieľ objasniť, ako sa mohlo v dôsledku bulharskej protižidovskej politiky podariť za menej ako dva roky prakticky vyhubiť

1 BENBASSA, E. – RODRIGUE, A.: *Juifs des Balkans, XIVe-XXe siècles*. Paris 1993.

päťstoročnú prítomnosť macedónskej židovskej komunity v multikultúrnom kontexte Macedónska.²

Po vytvorení Komisariátu pre židovské záležitosti pod egidou bulharského ministerstva vnútra sa uzákoňovanie protižidovských opatrení všetkých druhov zmenilo na každodennú realitu. Po nástupe tohto antisemitského besnenia mohol nemecký vyslanec v Sofii Adolf Heinz Beckerle spokojne informovať Zahraničný úrad o prijatí nových protižidovských opatrení vrátane toho, ktoré vyžadovalo od Židov nosenie nášiviek s Dávidovou hviezdou. To sa vyžadovalo aj od Židov zo zahraničia s výnimkou tých, ktorí mali platné tranzitné víza. V rovnakom čase sa začali nemecko-bulharské medzivládne rokovania, ktorých predmetom bolo úplné vyriešenie židovskej otázky. Tá však v skutočnosti znamenala vyhubenie židovskej populácie z Bulharska a území, ktoré krajine podliehali. Teda Hitlerov zámer na vyhladenie všetkých Židov v okupovaných a/alebo spojeneckých európskych štátoch sa začal uplatňovať v praxi. V tomto kontexte obe vlády viedli diskusiu o prípravách na deportovanie Židov z Bulharska a nemecká vláda vyjadrila svoju pripravenosť prijať všetkých Židov, ktorých deportujú z Bulharska. V memorande, ktoré bulharská vláda adresovala nemeckému zastupiteľskému úradu v Sofii v novembri 1942, sa s nadšením oznamovalo, že riešenie židovskej otázky je konečne na dohľad. Vláda sľubovala, že uskutoční všetky kroky potrebné na to, aby sa krajina zbavila Židov, a žiadala Nemecko o poskytnutie detailných plánov deportácií Židov z Rumunska, aby mohli postupovať rovnako.³ Ku koncu roku 1942 ostávalo v rokovaniach o deportácii Židov doriešiť už len niekoľko detailov, predmetom sporu však stále bola otázka, kto bude financovať transporty a znášať ďalšie náklady. Nemecký Zahraničný úrad zastával názor, že Bulharsko by malo byť pripravené zaplatiť za transport jednej osoby 250 ríšskych mariek (RM). Bulharská vláda síce súhlasila s podieľaním sa na nákladoch a zaplatením istej sumy Nemecku, no bola presvedčená, že požadovaná suma 250 RM za Žida je príliš vysoká – v „najlepšom“ prípade, teda ak by bolo vyvezených všetkých cca 60 000 Židov žijúcich pod bulharskou vládou, by krajina musela za etnickú očistu zaplatiť 15 000 000 RM, na ťažké obdobie vojny obrovskú sumu.⁴ Aj keď Eichmannov úrad a nemecké vyslanectvo v Sofii pokračovali v korešpondencii ohľadom toho, kto bude platiť za zhromaždenie a deportovanie Židov a vo finančných otázkach pretrvával

2 Analýza bulharskej protižidovskej legislatívy z rokov 1940 – 1942 je vynechaná, pretože sa jej venuje príspevok prof. J. Rychlíka, publikovaný v tomto zborníku.

3 КОЕН, Д.: *Борбата на Българския Народ за Защита и Спасяване на Евреите в България*. Sofia 1978, strana (s.) 146.

4 МАЙЕР, И.: *Спасението на българските евреи от унищожение, 1939 – 1944*. Sofia 1967, s. 34.

nesúlady, mali Nemci dobrý dôvod na nadšenie. Počas rozhovorov s bulharským ministrom zahraničných vecí Popovom v januári 1943 Beckerle navrhol, aby berúc do úvahy fakt, že majetok deportovaných Židov ostane v Bulharsku, a obrovské náklady, ktoré bude niesť ríša, sa Bulharsko nejakým spôsobom podieľalo na týchto výdavkoch. Minister zahraničných vecí Popov napokon súhlasil s tým, aby bulharská vláda zaplatila jednu celkovú sumu za vyvezených Židov, výška tejto sumy sa mala určiť neskôr. Príprava formálnej písomnej dohody sa tiež odložila. Najdôležitejšie však bolo, že bulharské vyhlásenie Beckerlemu obsahovalo aj uistenie pre isté neúplné „riešenie židovskej otázky“, konkrétne deportácie sa mali vzťahovať len na Židov z „novooslobodených území“; ako podľa záznamov povedal minister zahraničných vecí Popov, mali byť v tom čase deportovaní „len Židia z Macedónska a Trácie“. Premiér Filov súhlasil, aby Židia z bulharského územia boli len poslaní na nútené práce.⁵ Berlín ďalšími rokovaniami o deportáciách bulharských Židov poveril Hauptsturmführera SS Theodora Danneckera. Theodor Dannecker bol pred nemeckou inváziou do Juhoslovanského kráľovstva nemeckým generálnym konzulom v Skopje a po aprílovej vojne ho vymenovali za zvláštneho vyslanca vo Vichy; teraz ho však poslali do Sofie ako Eichmannovho zvláštneho zástupcu pre židovskú otázku s úlohou vyrokovať s Bulharmi definitívnu dohodu o deportovaní Židov. Dannecker pricestoval do Sofie v januári 1943, ale nezúčastnil sa na stretnutí, na ktorom vznikla dohoda Beckerleho a Popova. Danneckerovou hlavnou úlohou ako zvláštneho emisára gestapa bolo zrýchliť prípravy deportácií Židov, plán už bol opravený, ale stále potreboval uviesť do praxe. Dannecker mal inštrukcie, aby výkonné opatrenia, ako napríklad zhromažďovanie, domové prehliadky či ochranné jednotky, prenechal bulharskej polícii a Komisariátu pre židovské záležitosti, a aby sa obmedzil na dozor. Začiatkom februára 1943 prebehli rokovania medzi Danneckerom a komisárom Belevom, pričom dosiahli verbálnu dohodu, s ktorými Židmi sa bude počítať pre deportácie. Konkrétne, že Ríša je pripravená prijať židovské obyvateľstvo z Macedónska a egejskej oblasti, ako aj neželaných Židov z teritórií pôvodného Bulharska. Po tomto stretnutí a neformálnej dohode komisár Belev podal krátke hlásenie svojmu nadriadenému, ministrovi vnútra Petrovi Gabrovskému, a predostrel ministrovi svoje návrhy, konkrétne: v súvislosti s koncentráciou Židov do táborov je potrebné zabezpečiť spoluprácu polície a armády; Židom v táboroch sa malo oznámiť, že ich budú sťahovať z jedného okresu v Bulharsku do iného, a nie, že ich vydajú Nemcom; po zbavení sa Židov mal všetok ich majetok skonfiškovať štát.⁶

5 КОЕН, Д.: *Борбата на Българския Народ*, dokument číslo (dok. č.) 94, s. 153 – 156.

6 ГРИНБЕРГ, Н.: *Документи*. Sofia 1945, s. 10 – 12.

Prípravy na uskutočnenie plánu sa s plným zápalom rozbehli ešte pred formálnym podpísaním dohody. Deň po rozhovoroch s Danneckerom komisár Belev telegraficky svojim delegátom v Macedónsku a egejskej oblasti prikázal, aby v ich komunitách okamžite spísali detailný zoznam rodín celej židovskej populácie. Všetky rodiny mali byť zapísané podľa priezviska a trvalého bydliska a ich členovia s podrobnými údajmi ako krstné meno, vek, pohlavie a zamestnanie. Sčítanie sa ukončilo v priebehu niekoľkých dní a jedna kópia sa vrátila na Komisariát; z týchto zoznamov boli štatistici Komisariátu schopní načrtnúť všeobecný register celej židovskej populácie v Macedónsku a Trácii, teda v podstate vznikla ich listina smrti. Sčítanie židovskej populácie vo väčšej časti Macedónska uskutočnil delegát Ivan Zachariev. S výnimkou mesta Skopje mal Zachariev prikaz uskutočniť sčítanie Židov v provinčných mestách okresu, ktorý spadal do jurisdikcie Rady židovskej komunity v Skopje; podobné sčítania uskutočnili delegáti aj v okresoch Bitola a Štip. Na základe tohto sčítania určili židovskú populáciu Macedónska na 2150 rodín a 7762 osôb, z ktorých 49 % žilo v Skopje, 43 % v Bitole, 7 % v Štipe a 1 % bolo roztratené v provinčných mestechkách na východe a severovýchode krajiny. Po rozhodnutí deportovať Židov z novooslobodených provincií prišiel zákaz sťahovania macedónskych a tráckych Židov do bulharského vnútrozemia (čo sa v praxi uplatňovalo od roku 1941), ale aj migrácia Židov v rámci provincií bola zastavená; povolenie však získali tí Židia, ktorí chceli opustiť bulharské vnútrozemie a usadiť sa na novooslobodených územiach. Tieto opatrenia zo začiatku roku 1943 jasne dokladajú zámer bulharskej vlády zbaviť sa čo najväčšieho počtu Židov z bulharského vnútrozemia na jednej strane a na druhej strane „zazátkovať“ Židov z nových provincií. V polovici februára 1943 Theodor Dannecker mohol do Berlína s radosťou oznámiť, že deportácie Židov z Macedónska a egejskej oblasti sú konečne na dohľad.⁷

Nemecko-bulharské rokovania sa rýchlo ukončili a 22. februára 1943 Dannecker a Belev podpísali oficiálnu dohodu o deportácii 20 000 bulharských Židov do východných oblastí Nemecka. Aj keď bola ešte potrebná formálna ratifikácia Filovovou vládou, znamenala nemecko-bulharská dohoda, teraz už daná na papier, rozsudok smrti pre 12 000 Židov z nových území, ktorí boli primárnym predmetom dohody („neželaní“ Židia z Bulharska tvorili zvyšok). Dá sa tu rozpoznať metóda koncentrácie a deportácie Židov z Macedónska a egejskej oblasti so stanovením hlavných cieľov deportácií. Po ratifikácii dohody bulharskou ministerskou radou sa mala uskutočniť deportácia 20 000 Židov bez ohľadu na vek či pohlavie. Ríša bola pripravená prijať týchto Židov do svojich východných provincií. Deportácia macedónskeho židovstva sa mala uskutočniť v piatich

7 КОЕН, Д.: *Борбата на Българския Народ*, dok. č. 96, s. 157–158.

vlakoch čítajúcich 5000 ľudí zo železničnej stanice v Skopje a v ďalších troch vlakoch po 3000 ľudí zo železničnej stanice v Bitole. Deportácia Židov koncentrovaných v macedónskych mestách sa mala uskutočniť 15. apríla 1943. Bulharské ministerstvo vnútra malo zabezpečiť, aby transporty pozostávali len zo Židov. Židia si so sebou nemohli vziať žiadne zbrane, jedy, zahraničnú menu, drahé kovy a podobne. Zoznamy vyvázaných osôb sa mali vytvoriť pre každý transport, pričom dve kópie sa mali odovzdať nemeckým vojenským úradom, ktoré transport preberali, jedna kópia sa mala zaslať na nemecký zastupiteľský úrad v Sofii. Nemecké vojenské jednotky mali prevziať transporty na pohraničných postoch. Deportované osoby sa za žiadnych okolností nesmeli vrátiť do Bulharska.⁸ Ako už naznačuje názov, išlo o dohodu o deportovaní prvých 20 000 Židov z nových území, čo ponechávalo otvorenú otázku vyvezenia ďalších osôb z vnútrozemia krajiny. Nemecká verzia dohody sa však medzi získanými dokumentmi Auswärtiges Amtu medzi ostatnými bulharskými dokumentmi nenachádza. Na dvoch miestach bulharskej mutácie dohody sa odkazuje na „*novoslobodené bulharské provincie Trácie a Macedónska*“, ktoré boli prečiarknuté tým istým atramentom, ktorým sa podpísal Belev.⁹ To by mohlo naznačovať, že ak sa dohodnuté počty nepodarilo naplniť v uvedených regiónoch, bolo množné ho doplniť Židmi z bulharského vnútrozemia, odkiaľ mali byť dodané ďalšie osoby.

Prípravy na deportácie Židov z týchto dvoch provincií sa začali koncom februára 1943 aj napriek tomu, že formálna ratifikácia bulharskou ministerskou radou bola stále nedoriešená. Organizátorov pripravujúcich deportácie z Trácie a Macedónska určil Komisariát pre židovské záležitosti. Pracovník Komisariátu Zachary Velkov dostal za úlohu zorganizovať operáciu v Macedónsku ako celok, kým delegát Ivan Zachariev to mal zabezpečiť v okrese Skopje a Cyril Stojmenov v okrese Bitola. V rovnakom čase sa začalo s úpravou budov tak, aby mohli slúžiť ako dočasné koncentračné tábory, a vydali sa nariadenia, ako mali byť tieto tábory spravované. Každý tábor mal mať svojho „veliteľa“, ktorému asistovali miestni delegáti Komisariátu, ako aj miestne úrady a polícia.¹⁰ Pre rýchlosť, ktorou sa mala deportácia uskutočniť, boli vypracované podrobné plány vrátane dohody Belev-Dannecker, ktoré sa však často menili. Pritom však zmeny znamenali viac praktické prispôsobovanie ako nejaký výrazný odklon od hlavného zámeru. Napokon na svojom zasadnutí zo dňa 2. marca 1943 ministerská rada schválila dohodu spolu s podrobnosťami o organizácii vyvezenia 20 000 Židov rovnako z „nových“ aj „starých“ bulharských území. Kabinet okamžite poveril Komisa-

8 ГРИНБЕРГ, Н.: *Документи*, s. 12 – 16.

9 SHARY F.: *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940 – 1944*. Pittsburgh 1972, s. 208 – 210.

10 ГРИНБЕРГ, Н.: *Документи*, s. 16 – 27.

riát pre židovské záležitosti začatím plnenia dohody a komisár dostal príkaz, aby dohliadol na uskutočnenie deportácie 20 000 Židov, tak ako to predpokladala dohoda s nemeckou vládou.¹¹

Na tomto zasadnutí kabinetu ministerská rada na nátlak Nemcov tiež dospela k rozhodnutiu zrušiť bulharské občianstvo všetkým Židom, ktorí mali byť deportovaní. Toto opatrenie sa zameriavalo na Židov z vnútrozemia, pretože podľa dodatku k Zákonom o urgentnom riešení naliehavých otázok na oslobodených územiach z júna 1942 bývalým juhoslávskym a gréckym Židom bulharské občianstvo zamietli. Podľa uvedeného rozhodnutia vlády mali všetkých macedónskych Židov deportovať, aj keď možno niektorí z nich na základe nejakých nejasných príčin bulharské občianstvo dostali, a teda ich zbavili tohto ochranného mechanizmu medzinárodného práva. Bulharská vláda sa tým formálne vzdala akéhokoľvek záujmu o osud deportovaných osôb. Navyše, bulharská vláda po rozhodnutí o deportovaní všetkých Židov z Trácie a Macedónska tiež rozhodla o skonfiškovaní majetku všetkých, ktorých prinútila k deportovaniu. Na tom istom zasadnutí kabinetu ministerská rada prijala dekrét nariaďujúci likvidáciu zvyšného majetku tých Židov, ktorých mali deportovať z Bulharska. Podľa tohto dekrétu každá nehnuteľnosť Žida, ktorý „emigroval“ z Bulharska, mala byť štátom skonfiškovaná. Všetok osobný majetok mal byť prostredníctvom Komisariátu pre židovské otázky predaný na verejných aukciách a takto získané peniaze mali byť uložené na účet židovských spoločenstiev. O židovský majetok sa až do momentu jeho predaja staralo množstvo civilných osôb; týchto správcov platili z účtu židovských spoločenstiev. Keďže židovské komunity boli určené na zničenie, ich nehnuteľnosti mali byť pridelené miestnym samosprávam.¹²

Na tom istom zasadnutí vlády tiež padlo rozhodnutie o vyhlásení mobilizácie civilných osôb, ktoré sa mali podieľať na koncentrácii Židov. Vedenie Bulharských železníc dostalo za úlohu pripraviť pre transporty Židov z Macedónska a egejskej oblasti do cieľových staníc zvláštne vlaky, o ktorých mal rozhodnúť Komisariát pre židovské záležitosti; Bulharské železnice však za svoje služby nemali dostať žiadnu kompenzáciu. Vznikli zvláštne rekviračné komisie, ktorých úlohou bolo nájsť a zabrať v mestách určených Komisariátom také budovy, ktoré by mohli byť využívané ako dočasné koncentračné tábory pre Židov pred ich deportovaním. V súvislosti s týmito rozhodnutiami vlády Komisár pre židovské záležitosti vydal nariadenie o verejnej organizácii a úlohách dočasných koncentračných táborov súčasne so stanovaním zaobchádzania so Židmi po ich koncentrácii: napríklad podľa § 7 mohli ľudia používať hygienické zariadenia len

11 КОЕН, Д.: *Борбата на Българския Народ*, dok. č. 99, s. 162–164.

12 ГРИНБЕРГ, Н.: *Документи*, s. 30–41.

po skupinách a v sprievode stráže; § 10 zakazoval zapaľovanie ohňa v peciach či košoch na oheň, a to aj napriek tomu, že v marci môže byť v Macedónsku, ale tiež v Trácii zimné počasie; § 13 povoľoval síce každej osobe ponechať si prikrývku, rohož, oblečenie a jedlo, ale všetok ostatný osobný majetok mal byť odobraný; § 18 zakazoval obyvateľom táborov otvárať okná či pozeráť sa cez ne von, písať listy a čítať noviny; § 25 predpisoval dve jedlá denne, tri pre deti mladšie ako desať rokov.¹³

Medzitým v druhej polovici februára 1943 Zachary Velkov, úradník Komisariátu, ktorý bol poverený koncentrovaním macedónskych Židov, odcestoval do Skopje a Bitoly, aby sa oboznámil so situáciou v teréne a aby našiel miesta vhodné na založenie koncentračných táborov. Aj keď pôvodný zámer počítal so založením dvoch táborov, jedným s v Skopje a druhým v Bitole, tento plán bol pre rýchlosť, s ktorou bulharské úrady pod nemeckým tlakom uskutočnili sústredenie Židov zavrhnutý. Velkov preto nariadil zriadenie len jedného koncentračného tábora v Skopje, kde malo byť držané celé macedónske Židovstvo. Na účel dočasného koncentračného tábora v Skopje sa najviac hodil objekt Tabakového monopolu, ktorý sa nachádzal hneď vedľa železničnej trate, čo bolo veľmi vhodné na budúce transportovanie Židov. Adaptácia monopolu na tento účel sa začala počas prvého marcového týždňa a stála 1 264 609 leva. Práce prebehli v režime absolútneho utajenia a ani len vedenie monopolu nevedelo o dôvode renovácie. Všetky tabakové zásoby sústredili a zamkli do piatich miestností, aby bol zvyšok objektu voľný na uväznenie macedónskych Židov. Za veliteľa tábora určili Peja Draganova z Komisariátu; on mal veliť celému táboru a zabezpečovať jeho bezproblémové fungovanie. Draganov dostal k dispozícii značný počet pomocníkov, policajtov, detektívov, vojakov, administratívnych síl a sluhov; administratívnych pracovníkov a sluhov si vyberal samotný veliteľ tábora spomedzi civilného obyvateľstva, pričom za svoju službu dostávali rozličnú mzdu.¹⁴

Plán komisariátu na sústredenie Židov z egejskej oblasti bol vykonaný 4. marca, v priebehu jedného týždňa boli transportovaní do vnútrozemia Bulharska a potom nasledoval transport na sever. Po skončení sústreďovania tráckych Židov prišiel rad na macedónske židovstvo. Aj keď prípravy na sústredenie sprevádzalo absolútne utajenie, bolo medzi židovskou populáciou cítiť nepokoj, ktorý bol spôsobený únikmi informácií, podľa ktorých sa niečo veľké chystalo. Židia mali nanešťastie len vágnu predstavu o nadchádzajúcich antisemitských opatreniach, podobne ako nemohli predpovedať rozsah novej akcie alebo to, či ich budú odvážať do bulharského vnútrozemia, alebo niekde inde. Ešte nikto

13 Tamže, s. 41 – 50.

14 Tamže, s. 50 – 59.

netušil o existencii táborov smrti, a pretože (po sústredení v egejskej oblasti) bulharská propaganda tvrdila, že Židov len odviezli na nútené práce, verilo sa, že len schopných mladých židovských mužov vezmú do bulharských pracovných táborov. Po niekoľko nocí ľudia šli tašky a ruksaky, opravovali staré šaty a topánky; chodili spávať oblečení, pretože sa báli prezliekať a modlili sa, aby neprišlo to najhoršie. 10. marca bulharský pravoslávny biskup v Bitole prijal delegáciu tamojších Židov a veľkoryso sa zaviazal, že nedovolí, aby sa Židom stalo niečo zlé. Židov dobrá správa rozjarila – ale netešili sa dlho. Vo štvrtok 11. marca 1943 boli v skorých ranných hodinách zablokované mestá Skopje, Bitola a Štip a židovské štvrte obklúčila bulharská polícia a armáda; novovytvorené geto v Bitole úradom uľahčilo prácu pri sústreďovaní Židov. V iných macedónskych mestách, kde sídlilo len niekoľko židovských rodín, nebolo potrebné nariadiť blokádu; tieto rodiny jednoducho zatkli a poslali do tábora v Skopje. Sústredenie macedónskych Židov sa začalo v skorých hodinách mrazivého štvrtkového rána. Ozbrojení strážnici, agenti a vojaci chodili z domu do domu a búchali na dvere, aby zobudili ľudí, ktorých potom naložili do nákladných áut alebo konských povozov. Ľuďom prikázali, aby si vzali všetky cennosti a peniaze, ktoré mali potrebovať v Bulharsku, kam ich údajne odvážali.¹⁵

Aby bolo možné postaviť konfiškáciu hnutelného majetku na oficiálny základ, vydal 13. marca 1943, teda len niekoľko dní po sústredení macedónskych Židov do dočasného koncentračného tábora v Skopje, Komisariát pre židovské otázky Príkaz č. 865 o likvidácii majetku vlastneného osobami židovského pôvodu, ktoré „emigrovali“ z Bulharska. Príkaz dával presné inštrukcie ako postupovať pri likvidácii celého židovského hnutelného majetku; kópie príkazu boli okamžite rozposlané provinčnej byrokrácii v Macedónsku a Trácii. Ale aj napriek tomu sa lúpenie židovského majetku začalo už pri zhromažďovaní Židov, dokonca už pred tým, ako prekročili prahy svojich domov, počas ich zaistenia v dočasnom koncentračnom tábore v Skopje a pred ich odovzdaním do rúk Nemcom – skrátka, kým ešte stále formálne boli vlastníkami všetkých svojich majetkov. Prehliadky židovských domov sa uskutočňovali bez prítomnosti ich majiteľov a bez spísania súpisu, takže keď sa detektívi vrátili do židovských obydlií po tom, čo ich majiteľov umiestnili do tábora, napchali si vrecká ukrytými peniazmi či inými cennosťami; stávali sa dokonca prípady, keď polícia následne opakovane vstupovala do zapečatených domov cez okná či iné vchody a brala si koberce či iné veci. Ďalšie neprístojnosti sa diali aj na železničnej stanici v Bitole a Štipe, ako aj v dočasnom koncentračnom tábore v tabakovej továrni v Skopje, kde zaistencov okradli takmer o všetok majetok, ktorý si so sebou vzali: peniaze,

15 Tamže, s. 152 – 159.

šperky, hodinky, lieky, mydlá, prikrývky, kabáty a podobne, inými slovami všetko, čo padlo bulharským policajným agentom do oka.¹⁶

Vyjadrenia niektorých z preživších Židov z dočasného koncentračného tábora v Skopje ohľadom genocídy macedónskych Židov pred Juhoslovanskou federálnou komisiou pre vojnové zločiny potvrdzujú, že bulharské úrady, t. j. policajní agenti, vojaci, úradníci, stráže, tí, ktorí prehliadali zaistencov, a tí, ktorí boli zodpovední za písomné záznamy, sa k deportovaným správali neľudsky. Zaistencov umiestňovali po 300 až 500 osôb na izbu, na špinavé a holé dosky, bez posteľného oblečenia a kúrenia dokonca aj počas neskorej zimy. Štyri dni nedostali žiadne jedlo. Nemali dokonca ani základnú hygienu. Pitná voda bola vzácnosťou a umývanie veľkým luxusom. Chorým neposkytli žiadnu lekársku pomoc a nemali žiadne lieky. Červený kríž sa ani neunúval tábor navštíviť, nieto ešte sa pokúsiť poskytnúť pomoc. Deportovaní mohli izbu opustiť len raz denne a len na polhodinovú prechádzku a aj to vždy len po jednej izbe. Chorí a invalidní, ktorí nemohli chodiť po schodoch, museli ostať v izbe po celý čas. Viac ako polovicu zaistených v skladoch tabakového monopolu tvorili buď veľmi mladí, alebo veľmi starí ľudia.¹⁷ Podľa štatistických údajov, ktoré vyplnil osobne veliteľ tábora Pejo Draganov, sa 13. marca v dočasnom koncentračnom tábore nachádzalo 7240 zaistených, teda približne o 500 osôb menej, ako uvádza sčítanie macedónskeho židovstva, ktoré na základe sčítania z predchádzajúceho mesiaca poskytol delegát Ivan Zachariev. Pred sústredením a počas nasledujúcich dní boli ďalšie stráže nasadené na bulharsko-albánsku hranicu s cieľom zabrániť pokusom o útek, ale podľa tvrdení delegáta Ivana Zacharieva sa zdá, že útek sa podaril len tuctu Židov. Ale rozdiel medzi oficiálne priznaným počtom utečených a údajmi zo sčítania sa zdá obrovský (až do 400 ľudí zo Skopje, takmer 100 z Bitoly a niekoľko ďalších z ostatných provinčných miest), čo ponúka dve možné vysvetlenia: buď boli nadhodnotené údaje v sčítaní (zvlášť s ohľadom na Skopje), čo je možné, ale nepravdepodobné, alebo bolo veľa útekov, čo je síce nepravdepodobné, ale možné, no v každom prípade nie v takom veľkom rozsahu – je prípustné, že sa podarilo ujsť maximálne 200 ľuďom.

Existujú indicie, podľa ktorých sa niekoľkým osobám podarilo ujsť aj zo samotného tábora, ale určite to nebola žiadna maličkosť. A, samozrejme, to nemohlo vyrovnať príliv opačným smerom: do 22. marca priviezli približne 80 mladých Židov z Kavalu, čím sa počet zaistencov zvýšil na 7320, čo je maximálny počet ľudí, ktorí prešli táborem. Zo zahraničia sa ozvalo len niekoľko vplyvných

16 КОЛОНОМОС, Ж.: *Евреите во Македонија во Втората Светска Војна*. Skopje 1986, s. 58.

17 LEVENTAL, Z.: *Zločini Fašističkih Okupatora i Njihovih Pomagača protiv Jevreja Jugoslavije*. Belehrad 1952, s. 191.

osôb, ktoré vyjadrili svoj nesúhlas s ťažkou situáciou Židov. Časť denníka premiéra Bogdana Filova z 11. marca, teda dňa, keď sa uskutočnilo sústredenie macedónskych Židov, spomína intervenciu Charlesa Réardarda, švajčiarskeho *chargé des affaires* v Sofii, v súvislosti s prenasledovaním Židov v Bulharsku. Charles Réardard u premiéra Filova intervenoval s cieľom pokúsiť sa zachrániť na začiatok 100 židovských detí tak, že by ich cez Turecko poslali do Palestíny, avšak bez úspechu. Švajčiarsky *chargé des affaires* apeloval na Filovovu ľudskosť, pretože vyvezenie Židov znamenalo ich istú smrť, ale Filov nechcel meniť rozhodnutie vlády.¹⁸ Zástupcovia Talianska, akreditovaní v Skopje, ako aj katolícky biskup intervenovali na bulharských úradoch s úmyslom ochrániť Židov, ale len tých, ktorí mali taliansko-albánske občianstvo alebo ak konvertovali na katolicizmus. Po týždni väznenia 67 doktorov, farmaceutov a ich najbližšie rodiny prepustili a po ďalšom týždni prepustili ďalších 98 Židov s cudzím štátnym občianstvom (74 so španielskym, 19 s albánskym, 5 s talianskym), teda spolu 165. Kým cudzích štátnych príslušníkov prepustili po intervenciách ich zastupiteľských úradov, zvyšok sa dostal na slobodu, pretože v Bulharsku bol veľký nedostatok doktorov a farmaceutov. Židia s talianskym a albánskym občianstvom museli okamžite opustiť bulharské územie, španielski občania tak museli urobiť v priebehu šiestich mesiacov.¹⁹

Podľa dohody Belev-Dannecker sa deportovanie Židov z Macedónska malo uskutočniť prostredníctvom ôsmich vlakových súprav. V skutočnosti sa na prepravu osôb použili len tri, čo znamenalo, že vagóny boli obsadené dvakrát takým počtom ľudí, než sa pôvodne plánovalo. Transporty sa mali odovzdávať nemeckým vojenským úradom na základe zoznamov deportovaných, ktoré boli spísané v nemeckom aj bulharskom jazyku. Prvý transport, ktorý opustil dočasný koncentračný tábor v Skopje dňa 22. marca, sa skladal približne z tridsiatich vagónov na dobytok, pričom v každom z nich bolo okolo 80 osôb aj s batožinou, 40 kg pre dospelého, 20 kg pre dieťa. Spolu 2338 ľudí natlačili do vagónov, ktoré boli vybavené len malým sudom s vodou a niekoľkými vedrami, do ktorých si mohli deportovaní uľaviť, pričom štyria z nich po ceste umreli. Tento transport sprevádzal dôstojník a 20 bulharských vojakov až po bulharsko-srbskú hraničnú stanicu Lapovo, kde 23. marca transport prevzali Nemci; kolóna dorazila 28. marca do Treblinky a okamžite predstúpili pred veliteľa tábora. Druhý a tretí transport sa uskutočnil mierne odlišne. Druhý transport si prišla do Skopje vyzdvihnúť jednotka tridsiatich piatich nemeckých vojakov z policajnej stráže v Niška Banja (Srbsko), transport opustil tábor 25. marca a nachádzalo sa v ňom

18 КОЕН, Д.: *Борбата на Българския Народ*, dok. č. 101, s. 166.

19 МАТКОВСКИ, А.: *Историја на Евреите во Македонија*. Skopje 1983, s. 147.

2402 osôb, pričom pozostával zo Židov zo Štipu, ako aj zo Skopje a Bitoly, traja z nich umreli po ceste. Posledný vagón vlaku nemal okná, čo nepochybne ešte zhoršilo už aj tak hroznú situáciu ľudí vo vnútri. Druhý transport dorazil do Treblinky 31. marca; 20 vagónov vyložili okamžite, kým zvyšok čakal až do 1. apríla. Podobne vyrazil 29. marca tretí transport pod eskortou inej nemeckej jednotky a deportoval zvyšných 2404 Židov, z ktorých päť zomrelo po ceste. Do Treblinky prišli 5. apríla.²⁰

Komisár pre židovské otázky Alexander Belev, ktorý po prvý raz navštívil dočasný koncentračný tábor v Skopje 21. marca ešte pred prvým transportom, sa sem vrátil krátko pred odchodom tretieho transportu v sprievode Theodora Dannecekera, ktorý celú operáciu riadil. Krátko pred odchodom tretieho transportu pre zneužitie úradu prepustili veliteľa tábora Peja Draganova a nahradili ho Assenom Pajtoševom. Zmena na vrchole táborovej administratívy však nemala vplyv na hladký priebeh deportácií. Ba čo viac, bulharská byrokracia neprejavila vôbec žiadne výčitky v súvislosti s tragédiou, ktorá sa udiala macedónskemu židovstvu, ani po tom, čo boli deportovaní 30. marca 1943. Okresný guvernér Skopje Dimitar Raev vydal Príkaz číslo 339, ktorým založil komisiu s úlohou určiť „škody“, ktorých sa Židia dopustili v tabakovom monopole v Skopje počas toho, ako bola budova využívaná ako dočasný koncentračný tábor, v ktorom boli zaistení. Po vyšetrovaní nasledoval väčší počet požiadaviek na uhradenie účtov za jedlo, lieky a ďalšie produkty, ktoré Židia skonzumovali počas pobytu v tábore. A napokon sa začala komplexná operácia s cieľom zlikvidovať majetok deportovaných Židov, príbeh, ktorý by vyžadoval dlhšiu analýzu, a preto sa ním v tomto príspevku nebudeme zaoberať. Všetkých macedónskych Židov deportovali do Treblinky v Poľsku, kde ich splynovali oxidom uhoľnatým okamžite po vystúpení z vlaku. Tábor Treblinka sa tak stal spoločným cintorinom pre všetkých Židov z Macedónska pod bulharskou nadvládou. Spomínané tri transporty macedónskych Židov pozostávali zo 7144 ľudí, čo je 92 % z odhadovaných 7762 Židov žijúcich v Macedónsku začiatkom roku 1943 a títo ľudia tvoria 63 % bulharskej spoluúčasti na holokauste. Tá činí spoločne so Židmi z Trácie 11 343 ľudí, čo je 56 % z pôvodne zamýšľaných 20 000 Židov a 20 % z celkového počtu Židov, ktorí žili na územiach ovládaných Bulharskom.²¹

Skutočnosť, že bulharské úrady vydali 7144 macedónskych Židov, aby ich Nemci povraždili v Treblinke, je nielen najsmutnejšou udalosťou v dejinách macedónsko-židovskej komunity, ale tiež najhroznejší akt masovej vraždy a etnická čistka na území juhoslovanského Macedónska, zahŕňajúca dve tretiny

20 LEVENTAL, Z.: *Zločini Fašističkih Okupatora*, s. 193 – 195.

21 КОЕВ, Д.: *Борбата на Българския Народ*, dok. č. 115, s. 190 – 196.

všetkých civilov, ktorí zahynuli počas 2. svetovej vojny a bulharskej nadvlády nad touto provinciou, a teda reprezentuje najmonumentálnejšie temné dedičstvo tejto neslávnej nadvlády. Deportovanie 92 % macedónskeho židovstva v marci 1943 a ich neodvratné zavraždenie v Treblinke začiatkom nasledujúceho mesiaca poznačilo poslednú kapitolu v dejinách Židov juhoslovanského Macedónska. Túto pulzujúcu komunitu, ktorá zažila v tureckej provincii stáročný rozkvet, v priebehu niekoľkých rokov bulharskej nadvlády prakticky zmietli z povrchu zeme. Kým veľkú časť vyhladili, preživší, podobne ako na mnohých iných miestach, uprednostnili hľadanie útočiska a emigráciu pred pokusom obnoviť lesk sefardských komunít v Skopje a Bitole. Zdecimovaní preživší sa sotva mali kam či k čomu vrátiť. Ich príbuzní boli mŕtvi, ich majetok vyrabovaný – synagógu Kahal Aragon, jeden z posledných znakov prítomnosti Židov v Skopje, po vyplienení zmenili na prasací bitúnok.

O autoroch

Trajčo Arsov, MA, Macedónsko,

študoval na Univerzite sv. Cyrila a Metoda v Skopje a na Stredoeurópskej univerzite v Budapešti. Jeho doposiaľ najvýznamnejším dielom je publikácia *Marbles and Politics: William Martin Leake's Missions in the Ottoman Balkans, 1799 – 1810*, vydaná v roku 2010 v Istanbule.

Kilian Bartikowski, PhD., Nemecko,

študoval históriu a nemeckú literatúru v Augsburgu, Berlíne a v Amsterdame. Titul PhD. získal v Centre pre výskum antisemitizmu na Technickej univerzite v Berlíne. Vo svojej dizertačnej práci sa venoval téme talianskeho antisemitizmu z národno-socialistického hľadiska v rokoch 1933 – 1943. Zameriava sa na výskum talianskeho fašizmu a nemeckého národného socializmu.

Liviu Carare, MA, Rumunsko,

výštudoval Univerzitu v Jasy. Pracuje v Historickom ústave George Bariþiu Rumunskej akadémie vied v Kluþi ako výskumný asistent a doktorand, venuje sa moderným dejinám. Magisterský titul získal v odboroch židovská história a hebrejstika na Univerzite Alexandru Ioan Cuza.

Mara Dissegna, Taliansko,

doktorandka na Tridentskej univerzite. Vedecká pracovníčka v Nadácii pre religionistiku Jána XXIII v Bologni. Od roku 2012 pôsobí ako vedecká pracovníčka na Univerzite v Modene a v Reggio Emilia a spolu s Charlesom Gallagherom koordinuje Letný seminár Rímskokatolícka cirkev a holokaust: nové štúdie, nové zdroje, nová otázka, ktorý sa koná v Pamätnom múzeu obetí holokaustu vo Washingtone DC v USA.

Ján Drgo, Mgr., Slovensko,

v roku 2010 absolvoval Právnickú fakultu Trnavskej univerzity v Trnave a v súčasnosti pôsobí na Právnickej fakulte Trnavskej univerzity ako interný doktorand na Katedre dejín práva. Aktívne sa zúčastňuje domácich i zahraničných vedeckých konferencií. Vo svojej odbornej a publikačnej činnosti sa venuje právnemu postaveniu Židov vo vojnovvej Slovenskej republike, v Protektoráte Čechy a Morava a v Maďarsku v rokoch 1938 – 1945.

Bryce Evans, Dr., Írsko,

je absolventom Univerzity vo Warwicku, Anglicko. Doktorát získal na univerzite University College Dublin, pôvodným názvom National University of Ireland. Vyučuje moderné dejiny na univerzite Liverpool Hope University. Špecializuje sa na moderné dejiny Írska a vedie niekoľko kurzov zameraných na dejiny Európy. Je autorom biografie bývalého írskoho premiéra Seána Lemassa.

Martina Fiamová, PhDr., PhD., Slovensko,

absolventka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre v odboroch história, archeológia a nemecký jazyk. V rokoch 2008 – 2013 pracovala v Sekcii vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa, kde sa venovala problematike holokaustu a násilnej socializácii československého poľnohospodárstva. V súčasnosti pôsobí v Historickom ústave SAV. Je spolueditorkou slovensko-anglickej publikácie *Sila svedectva*.

Tomáš Gábriš, Mgr., Slovensko,

absolvent Filozofickej a Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, pôsobí ako odborný asistent na Katedre právnych dejín Právnickej fakulty UK v Bratislave. Absolvoval dlhodobé študijné pobyty v Maďarsku a Holandsku a krátkodobé pobyty v Nemecku, Belgicku a vo Švajčiarsku. Venuje sa metodologickým otázkam právnych dejín, stredovekým uhorským dejinám a právnym dejinám 20. storočia.

Daniel Krošlák, *JUDr. Mgr., PhD. LL.M., Slovensko,*

absolvoval štúdium práva a filozofie na Univerzite Komenského v Bratislave a základy nemeckého práva na Ludwig-Maximilian-Universität v Mníchove. V súčasnosti pôsobí ako odborný asistent na Katedre teórie práva Právnickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave. Je autorom desiatok vedeckých a odborných článkov z oblasti právnej teórie, právnej filozofie a dejín práva a je spoluautorom dvoch vysokoškolských učebníc.

Claudia Kuretsidis-Haider, *PhD., Rakúsko,*

vyštudovala dejepis a zemepis na Viedenskej univerzite. Titul PhD. získala na základe dizertačnej práce, v ktorej sa venovala problematike nacistických zločinov spáchaných na maďarsko-židovských zajatcoch v táboroch nútenej práce a otázke tzv. Engerauských súdnych procesov v Rakúsku v rokoch 1945 – 1954. Od roku 1993 sa podieľa na vedeckých projektoch Dokumentačného archívu rakúskeho odboja (DÖW). Od roku 1998 pôsobí aj ako riaditeľka Rakúskeho centra pre výskum povojnového súdnictva. Zaoberá sa najmä povojnovým súdnictvom v Rakúsku a v Európe, ale aj vyrovnávaním sa s minulosťou v Rakúsku. Je spolueditorkou knihy *Gedenken und Mahnen in Niederösterreich. Erinnerungszeichen zu Widerstand, Verfolgung, Exil und Befreiung*.

Grzegorz Krzywiac, *Ph.D., Poľsko,*

pracuje v Historickom ústave Poľskej akadémie vied. Zamieriava sa na poľskú inteligenciu na prelome 19. a 20. storočia, antisemitizmus v Poľsku v európskom kontexte, odporcov antisemitizmu, asimiláciu poľských a východoeurópskych židov, trend anti-osvietenstva v európskej kultúre 19. a 20. storočia, Dreyfusovu aféru a kultúrne dejiny.

Natalya Lazar, *USA,*

doktorandka v Strasslerovom centre pre výskum holokaustu a genocídy Clarkovej univerzity. Doktorandka na Černovickej národnej univerzite Jurija Fedkoviča v odbore politológia (názov dizertačnej práce *Právne, inštitucionálne a politické aspekty menšinovej politiky Slovenskej republiky v rokoch 1993 – 2006*). Je členkou Bukovinského centra politických štúdií a Združenia ukrajinských politológov.

Ingo Loose, PhD., Nemecko,

študoval moderné a súčasné dejiny a slovanské jazyky v Hamburgu, Berlíne, Varšave a v Moskve. Od roku 2000 pôsobí ako asistent na Katedre súčasných dejín na Humboldtovej univerzite v Berlíne, kde vyučuje problematiku holokaustu a dejín východnej Európy. V roku 2005 získal ocenenie Prix de la Fondation Auschwitz (Bruxelles). Od roku 2010 je stálym zamestnancom Ústavu pre súčasné dejiny v Berlíne. Je autorom niekoľkých kníh a viac ako 80 článkov o histórii holokaustu a židovstva vo východnej Európe v 19. a 20. storočí.

Michal Malatinský, Bc., Slovensko,

študent magisterského študijného programu Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa problematikou protizhidských politík počas druhej svetovej vojny z právneho aj z historického hľadiska.

Rudolf Manik, JUDr., PhD., Slovensko,

absolvent Právnickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. V roku 2000 obhájil dizertačnú prácu v odbore ústavné právo na Katedre štátneho a správneho práva UPJŠ v Košiciach. V súčasnosti pracuje ako advokát a správca konkurznej podstaty v Košiciach. Je autorom monografie *Z dejín advokácie na Slovensku* a spoluautorom monografie *História advokácie na Slovensku*.

Michael Mayer, PhD., Nemecko,

študoval moderné dejiny, komunikáciu a politickú ekonómiu na univerzitách v Mainzi, Mníchove a v Paríži IV-Sorbonne. V roku 2007 obhájil francúzsko-nemeckú dizertačnú prácu na Mníchovskej univerzite a na Vysokej škole sociálnych vied (EHESS) v Paríži. V rokoch 2008 – 2011 pôsobil ako postgraduálny vedecký pracovník v Ústave pre súčasné dejiny v Berlíne. Od novembra 2011 pracuje na svojej docentúre v odbore súčasných dejín na Akadémii politického vzdelávania v meste Tutzing (Bavorsko). Od roku 2008 je tiež spolupracujúcim profesorom Nadácie Friedricha Eberta.

Piotr Podemski, Dr., Poľsko,

v roku 2003 ukončil magisterské štúdium na Varšavskej univerzite, diplomové práce napísal v odboroch svetová história a moderné jazyky. Je autorom dvoch kníh a niekoľkých článkov v poľštine, angličtine a v taliančine, v ktorých sa venuje moderným dejinám Talianska: fašistickej

sociálnej politike, počiatočnému obdobiu studenej vojny, európskej integrácii a aktuálnemu politickému daniu v Taliansku. Štipendium získal od talianskeho ministerstva zahraničných vecí a talianskej Univerzity pre cudzincov, absolvoval hosťujúce stáže v Európskom univerzitnom inštitúte, na Warwick Business School a štipendium získal aj od poľsko-americkéj Fulbrightovej komisie. V súčasnosti pracuje na akademickej pôde ako docent v Ústave antropocentrickej lingvistiky a kulturológie Varšavskej univerzity v Poľsku.

Jan Rychlík, *prof. PhDr., DrSc., Česká republika,*

univerzitný profesor pôsobiaci na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe a vedecký pracovník Masarykovho ústavu Akadémie vied Českej republiky. Vyštudoval históriu a etnografiu v Prahe a v Sofii. Špecializuje sa na moderné české a slovenské dejiny a dejiny juhovýchodnej Európy. Publikoval napr. monografie *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945* (1997) a *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992* (1998).

Christine Schoenmakers, *Nemecko,*

získala magisterský titul v odboroch súčasné dejiny, masová komunikácia a sociálna psychológia. Študovala na univerzitách v Jene a Chambéry vo Francúzsku. Štúdium ukončila s vyznamenaním v roku 2007 na Univerzite v Jene. Od roku 2009 je študentkou doktorandského študijného programu na Univerzite v Oldenburgu, kde skúma možné dopady propagandy tzv. národno-socialistického „Volksgemeinschaft“ na lokálne štruktúry v severozápadnom Nemecku. Jej výskum sa zameriava na justíciu v Brémach v rokoch 1933 – 1945. Pracovala ako výskumníčka v Ústave pre súčasné dejiny v Berlíne, rovnako ako v Mémorial de Shoah (Pamätník holokaustu) v Paríži.

Pavel Suk, *PhDr., Česká republika,*

vedúci oddelenia kultúry Krajského úradu Plzeňského kraja. Je interným doktorandom Fakulty sociálnych vied Univerzity Karlovej. V rokoch 1994 – 2010 pôsobil vo funkcii starostu mesta Manětín. Špecializuje sa na dejiny médií v Čechách a na Slovensku v období 1938 – 1945 so zameraním na propagandu a antisemitizmus. Publikoval napr. články o JUDr. Háchovi a Emanuelovi Moravcovi, edíciu *Výslechy generálů Rudolfa Viesta a Jána Goliana při poslední kampani německé propagandy v protektorátním tisku* alebo *Antisemitské romány v sešitových románech. Čtení pro ženy a Večery pod lampou v letech 1942–1944.*

Miroslav Svirčević, PhD., Srbsko,

vyštudoval Právnickú fakultu Belehradskej univerzity, postgraduálne štúdium absolvoval na Katedre právnych dejín Belehradskej univerzity. Obhájil dizertačnú prácu s názvom *Rozvoj miestnej samosprávy v Srbsku a Bulharsku v rokoch 1878 – 1914* na Fakulte politických vied Belehradskej univerzity (publikovaná v roku 2009). Od roku 2002 pracuje v Ústave balkánskych štúdií Srbskej akadémie vied a umení v Belehrade a v roku 2008 sa stal interným vedeckým pracovníkom odborného centra CATO Institute vo Washingtone. Vo svojom výskume sa zameriava na vplyvy západoeurópskych ideí na vývoj právno-politických inštitúcií v balkánskych krajinách v 19. a 20. storočí. Je autorom publikácie *Dawning of Democracy at Westminster* (2001).

Marta Švoliková, Mgr., Slovensko,

absolvovala štúdium archívnictva a pomocných vied historických na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 1986 pracuje v Štátnom archíve v Nitre – pobočka Levice. Venuje sa dejinám mesta Levice. Je autorkou viacerých štúdií a spoluautorkou a zostavovateľkou *Monografie mesta Levice* (2010).

Jaromír Tauchen, JUDr., Ph.D., Česká republika,

absolvent Právnickej a Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne. V rámci viacerých zahraničných študijných a výskumných pobytov študoval na nemeckých a rakúskych univerzitách (Innsbruck, Konstanz, Passau, Regensburg, Münster, Viedeň). V rokoch 2005 – 2006 absolvoval LL.M.-štúdium zamerané na európske právo a európsku integráciu na univerzite v Drážďanoch. Od roku 2006 vyučuje na Katedre dejín štátu a práva Právnickej fakulty Masarykovej univerzity. Venuje sa predovšetkým nemeckým a rakúskym právnym dejinám so zameraním na obdobie národného socializmu a dejinám Nemcov v českých krajinách, ako aj pozitívnemu právu a právnej komparatistike so zameraním na nemecky hovoriace krajiny. Výsledky svojej vedeckej činnosti publikuje predovšetkým v *Časopise pro právní vědu a praxi* a ďalších odborných periodikách v Čechách i v zahraničí.

Federico Trocini, PhD., Taliansko,

v roku 2000 získal magisterský titul v odbore história a v roku 2005 obhájil doktorát v oblasti politických štúdií, vo svojej dizertačnej práci sa venoval dejinám nemeckého liberalizmu koncom 19. storočia. V rokoch 2006 až 2010 bol vedeckým pracovníkom Taliansko-nemeckého

historického ústavu v Tridente (FBK). V súčasnej dobe pracuje v Ústave politických štúdií na Univerzite v Turíne. Venuje sa najmä histórii politického myslenia v Taliansku a Nemecku v 19. a 20. storočí. Medzi jeho najnovšie publikácie patrí *Tra internazionalismo e nazionalismo. Robert Michels e i dilemmi del socialismo di fronte alla guerra e all'imperialismo (1900 – 1915)* a *L'invenzione della "Realpolitik" e la scoperta della "legge del potere". August Ludwig von Rochau tra radicalismo e nazional-liberalismo.*

Cinzia Villani, PhD., Taliansko,

v roku 2010 získala doktorát na Tridentskej univerzite. Pracovala pre taliansky vládný Vyšetrovací výbor pre konfiškáciu židovského majetku v Taliansku v rokoch 1938 – 1945. V rámci svojho výskumu sa venuje najmä prenasledovaniu Židov, antisemitizmu a vysídľovaniu osôb v Taliansku.

Marija Vulesica, MA, Nemecko,

v rokoch 2000 – 2005 študovala všeobecné dejiny, dejiny východnej a juhovýchodnej Európy a politológiu na Slobodnej univerzite v Berlíne. Od roku 2007 pracuje ako odborná asistentka vedeckého seminára Antisemitizmus v Európe v období 1879 – 1914 v Centre pre výskum antisemitizmu Technickej univerzity v Berlíne. Vo svojej práci sa zameriava na antisemitizmus v Chorvátsku.

Ján Vyhnánek, Mgr., Slovensko,

po štúdiu na Právnickej fakulte Univerzity Komenského pôsobí od roku 2009 ako interný doktorand na Katedre právnych dejín UK. Primárnou oblasťou jeho záujmu je právny systém starovekého Izraela, medzinárodnoprávne i štátoprávne aspekty vzniku Československej republiky po 1. svetovej vojne a (právna) história Bratislavy. Súčasne pôsobí ako externý spolupracovník a lektor Bratislavskej kultúrnej a informačnej služby.

Gregory Weeks, Dr., Rakúsko,

je pedagógom a členom výskumného oddelenia na Webster University vo Viedni, v rámci programu Nadácie Charlesa Revsona sa stal odborným asistentom pre archívny výskum v Pamätnom múzeu obetí holokaustu vo Washingtone DC v USA, bol držiteľom miesta Barona Friedricha Carla von Oppenheima pre štúdiá rasizmu, antisemitizmu a holokaustu v Pamätníku mučeníkov a hrdinov holokaustu Yad

Vášem v Jeruzaleme, a rovnako v rámci projektu nadácie Corrie ten Boomovej pracoval ako odborný asistent na Shoah Foundation Institute for Visual History and Education Univerzity v Južnej Kalifornii v Los Angeles. Pôsobil ako vedecký pracovník pre skúmanie vojnových zločinov kanadského ministerstva spravodlivosti a je spoluautorom publikácie *Vienna's Conscience: Close Ups and Conversations after Hitler*. Je držiteľom doktorátu v odboroch súčasné dejiny a rakúske dejiny na Univerzite v Grazi.

Bogdan Wrzochalski, Dr., Poľsko,

absolvoval Právnickú fakultu Varšavskej univerzity a postgraduálne štúdium na Jagelonskej univerzite v Krakove. V rokoch 1989 – 1990 pôsobil ako druhý tajomník Poľskej vojenskej misie v západnom Berlíne, neskôr pracoval na veľvyslanectve Poľskej republiky v Berlíne, ako vedúci oddelenia pre cezhraničnú spoluprácu a ako prvý radca odboru pre európske záležitosti ministerstva zahraničných vecí vo Varšave. V rokoch 2004 – 2007 bol zástupcom veľvyslanca Poľskej republiky na Slovensku, neskôr chargé d'affaires ad interim Poľskej republiky na Slovensku. Prednáša dejiny právneho a politického myslenia, diplomatickú, konzulárnu etiku a dejiny diplomacie na Univerzite kardinála Stefana Wyszyńského vo Varšave.

ISBN 978-80-89335-51-0

9 788089 335510